

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008**

Issue 24

Ternopil – 2020

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.**

Випуск 24

Тернопіль – 2020

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 24. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2020. – 220 p.

Approved to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 6 (January 28, 2020).

Editorial Advisory Board:

L. M. Alexiyevets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **V. Balyuk**, Doctor (habilitated) of Political Science, Professor, M. Kyuri-Sklodovska University in Lublin, Polish Republic, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshev University, Polish Republic, **B. B. Buyak**, Doctor of Philosophy, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **I. B. Datskiv**, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University, **O. M. Donik**, Candidate of History, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **A. M. Kruglashov**, Doctor of Political Science, Professor, Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **I. P. Kutsyi**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi, **P. V. Myronenko**, Doctor of Political Science, Professor, Academy of Political Science, **V. V. Misko**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (**deputy editor**), **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **L. D. Chekalenko**, Doctor of Political Science, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The Collection is for scholars, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in the History of Ukraine in the world-historical context.

Editorial board do not necessarily reflect the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

**Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base
Index Copernicus.**

**The International Collection of Scientific Works “Ukraine–Europe–World” is registered
by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as a professional edition on speciality
“Historical sciences”. The Collection was reregistered on 13.07.2015 (Decree of Certifying Board of
Ministry of Education and Science of Ukraine on 13.07.2015, № 747).**

*Print media registration certificate “Ukraine–Europe–World”
series KB No. 15222 – 3794P of 10.04.2009*

Founder and Publisher: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Editorial Board Address “UEW”:

1a, Hromnysky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53–59–01
ukrew@ukr.net

© Ternopil Volodymyr Hnatiuk National
Pedagogical University, 2020

© Copyright by the contributors, 2020

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 24. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. – 220 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 6 від 28. 01. 2020 р.

Редакційна колегія:

Л. М. Алексієвць, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**гол. ред.**), **М. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Балюк**, доктор (габіліт.) політичних наук, професор, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Республіка Польща, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **Б. Б. Буяк**, доктор філософських наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. Б. Дацків**, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет, **О. М. Донік**, кандидат історичних наук, доцент, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **А. М. Круглашов**, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **І. П. Куций**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, **П. В. Мироненко**, доктор політичних наук, професор, Академія політичних наук, **В. В. Місько**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**заст. гол. ред.**), **Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (**відповід. секр.**), **Л. Д. Чекаленко**, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України в контексті світової.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Збірник індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”. Збірник перереєстровано 13.07.2015 р. (Наказ Атестаційної колегії МОН України № 747 від 13.07.2015 р.).

*Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
“Україна–Європа–Світ” серія КВ № 15222 – 3794Р від 10. 04. 2009 р.*

Засновник і видавець – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Адреса редакції “УЕС”: 1^а, вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01, ukrew@ukr.net

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2020
© Автори статей, 2020

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

*Один із важливих аспектів успіху
в усьому, що робите, полягає у тому,
щоб залишатися динамічним,
йти далі досягнутого.*

Садхгуру

НАУКА ІСТОРІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Яскравою новою зіркою спалахує кожне Життя, усяка позитивна емоція, праця, дія у її світлі. Й на тлі розгортання науки 2.0, геополітики 2.0, цифровізації щораз набувають нового означення і значення, словесного виразу. Завдяки мережевим технологіям та проектам Web 2.0 додається можливостей до урізноманітнення та відкритості освітньо-наукового контенту. Людство долає нові рубежі, віддзеркалюючи постійними пошуками, новими знахідками, відкриттями, й втратами. Усе природньо, підпорядковано задуму, який і намагається досягнути людина за допомогою наукового знання. Science 2.0 як новий підхід до науки, що використовує обмін інформацією та співпрацю, можливі через появу мережових технологій, щодень набуває актуальності, як і дискусія щодо такої відкритості. Попри різні бачення, наука, на нашу думку, лише виграє від такого обміну думками, дослідницькими ідеями та рішеннями, а цифри швидко додаються – 3.0, 4.0...

За даними одного із великих досліджень комунікації в психології Американської психологічної Асоціації (АПА) статті, які поширюються кількома тисячами екземплярів журналу, читають лише декілька сотень підписників. А соціальні мережі можуть розповсюджувати наукову інформацію будь-якої кількості її учасників постійно і доступно 24 години на добу. Google пропонує цифрові інструменти для науковців, т.ін. Тобто, з'являються нові інструменти і активне їх використання – питання часу.

Тож, і усі наукові пошуки та знахідки, інсайти авторів міжнародного збірника наукових праць “Україна–Європа–Світ” відкриті до практики. А саме видання у процесі переходу не лише до прийнятих формальних категорій фаховості й наукометричних баз світу, а й пошуку реальних механізмів активного використання філософії 2.0.

Що ж до історії, словами Бенедетто Кроче, – “вся історія–сучасна історія”. Кожне наукове дослідження розгортає на ново одне із важливих питань науки історії сьогодні, як в українському, так зарубіжному науковому полі.

На сторінках знакового випуску 24 УЄС автори звертаються до різних проблем, що заторкують часово-просторові концепти минулого, доповнюючи мозаїку сучасності. Можливості використання різних методів, інструментів та знань дозволяють пропонувати розуміння того, що відбувалося й певною мірою триває, бо породжене має свій вияв сьогодні. Зближуються й віддаляються люди, країни, культури, зникають і народжуються нові, цілі цивілізації, насправді будучи лише одним вселенським процесом, у якому усе є важливим. Немає великої любові, без малої. Як і великої історії, без історії кожного. Є любов та історія. Саме ця ідея у фундаменті УЄС.

Залишаємо у збірнику добру традицію рубрик і популяризації важливих сьогоденню наукових праць європейського значення, як-от монографія “Україна в історії Європи ХІХ–ХХІ ст.: історичні нариси”, за ред. чл.-кор. НАН України Степана Віднянського. Адже європейська присутність України у світі у

всебічних розглядах українських істориків залишається актуальним питанням української історіографії сьогодення.

Додамо, що особливістю цього випуску є рубіжність. Він підводить підсумки потужної роботи колективу авторів, різних, та в головній цілі – відданого служіння людям й історично-освітній праці – однодумців. З 2008 р. кожен випуск справді творився, й відчували як наше видання набирає популярності серед науковців і усіх пошановувачів історії. Вдячні авторам та читачам.

Повертаючись до оголошеного заголовку науки історії у сучасному світі діджиталізації та штучного інтелекту, вбачаємо тут різні аспекти. У розумінні важливості історичного знання для досягнення дійсності, й збереженні та ствердженні людини, країни, цивілізації у нові часи нових енергій.

Тож, далі є... Незагадуючи.

Леся Алексієвець
головний редактор,
доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець	
<i>НАУКА ІСТОРІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ</i>	6

СТУДІЇ

Леся Алексієвець, Михайло Юрій	
<i>ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ РІЗНОВИД</i>	12
Ярослав Секо	
<i>ЧИННИКИ ДОМІНУВАННЯ ЗАХОДУ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ</i> ...	21
Ярослав Калакура	
<i>“ВІЙНА ІСТОРІЙ” ЗА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ЙОГО СПАДЩИНУ</i>	40
Олександр Шама	
<i>ОСОБЛИВОСТІ ЕТОСУ ДРІБНОЇ (ЗАСТІНКОВОЇ) ШЛЯХТИ БІЛОРУСІ У СЕРЕДИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ</i>	51

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Тетяна Орлова	
<i>ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В СВІТЛІ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ</i>	62
Ігор Дацків	
<i>РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЛИТОВСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)</i>	72
Микола Алексієвець, Степан Васишин	
<i>ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (2010–2014 РР.)</i>	80
Оксана Валіон	
<i>ПРИВАТИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ</i>	92
Володимир Козюпа	
<i>МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ ТА КРИТЕРІЇ СЕРЕДОВИЩА. ЯКІСНИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ</i>	110
Віталій Знак	
<i>СВОБОДА І РІВНІСТЬ УКРАЇНИ В НАТО</i>	118

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Леонід Зашкільняк	
<i>ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ</i>	134

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Ірина Федорів	
<i>НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ МИРОНА КОРДУБИ У ВАРШАВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ (1929–1940)</i>	145

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

Володимир Кравець, Світлана Кравець	
<i>ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В НОВІЙ ІСТОРІЇ</i>	157

Дмитро Штокалюк

ІНФОРМАЦІЙНО-ВІЙСЬКОВА АГРЕСІЯ ЯК РІЗНОВИД ГІБРИДНОГО
ПРОТИСТОЯННЯ 167

Тарас Парило

ДЕРЖАВНА МОВА – ОСНОВНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОЇ
СФЕРИ УКРАЇНИ 178

Ярослав Калакура, Михайло Юрій

МАЛОРОСІЙСТВО ЯК РУЙНАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ 187

Мирослав Сивий, Наталія Лісова

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ФОСФОРИТОВИХ ПОКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ 199

ІСТОРИЧНІ ДИСКУСІЇ

ВИСТУП НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ІГОРЯ

РАФАЇЛОВИЧА ЮХНОВСЬКОГО З НАГОДИ 30-Ї РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ
ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 210

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ІСТОРИЧНІ

НАРИСИ: МОНОГРАФІЯ. ЗА РЕД. ЧЛ.-КОР. НАН УКРАЇНИ

С.В. ВІДНЯНСЬКОГО. КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020.

814 С. 214

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets <i>SCIENCE OF HISTORY IN THE MODERN WORLD</i>	6
---	---

ARTICLES

Lesya Alexiyevets, Mykhailo Yurii <i>ETHNIC IDENTITY AND ITS UKRAINIAN VARIETY</i>	12
Yaroslav Seko <i>FACTORS OF DOMINANCE OF THE EVENT IN MODERN SCIENTIFIC DISCUSSIONS</i>	21
Yaroslav Kalakura <i>“THE WAR OF HISTORY” FOR THE GREAT KYIV PRINCE YAROSLAV THE WISE AND HIS HERITAGE</i>	40
Alexander Shama <i>FEATURES ETHOS OF THE SMALL GENTRY OF BELARUS IN THE MIDDLE XIX – EARLY XX CENTURY</i>	51

WORLD HISTORY. UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Tetiana Orlova <i>BYZANTINE EMPIRE IN THE LIGHT OF THE HISTORY OF MENTALITIES</i>	62
Ihor Datskiv <i>DEVELOPMENT OF CULTURAL DIPLOMACY BETWEEN UKRAINE AND THE LITHUANIAN REPUBLIC (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)</i>	72
Mykola Alexiyevets, Stepan Vasylyshyn <i>TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION IN ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND REPUBLIC OF BYELORUSSIA IN CONTEMPORARY CONDITIONS (2010–2014)</i>	80
Oksana Valion <i>PRIVATIZATION PROCESSES IN THE REPUBLIC OF BELORUSSIA: MODERN CONTEXT</i>	92
Volodymyr Koziupa <i>PEACEKEEPING OPERATIONS AND ENVIRONMENTAL CRITERIA. QUALITATIVE COMPARATIVE ANALYSIS</i>	110
Vitalii Znak <i>FREEDOM AND EQUALITY OF UKRAINE IN NATO</i>	118

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Leonid Zashkilnyak <i>THEORETICAL ISSUES OF THE CONTEMPORARY HISTORICAL POLITICS IN UKRAINE</i>	134
---	-----

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Iryna Fedoriv <i>MYRON KORDUBA’S SCIENTIFIC LINKS IN HIS WARSAW PERIOD OF ACTIVITIES (1929–1940)</i>	145
--	-----

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Volodymyr Kravets, Svitlana Kravets*EUROPEAN EXPERIENCE IN PREPARING SCHOOLCHILDREN FOR FAMILY LIFE
IN MODERN HISTORY* 157**Dmytro Shtokaljuk***INFORMATION-MILITARY AGGRESSION AS A FORM OF CONFRONTATION* 167**Taras Parylo***STATE LANGUAGE – THE MAIN MECHANISM OF DEVELOPMENT OF THE
HUMANITARIAN SPHERE OF UKRAINE* 178**Yaroslav Kalakura, Mykhailo Yurii***MALOROSITY YAK RUINATSIYA UKRAINSKO IDENTITY* 187**Myroslav Syvyi, Nataliia Lisova***PODILLIA PHOSPHORITE DEPOSITS HISTORY OF STUDYING* 199

HISTORICAL DISCUSSIONS

*ВИСТУП НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ІГОРЯ
РАФАЇЛОВИЧА ЮХНОВСЬКОГО З НАГОДИ 30-Ї РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ
ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ* 210

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.:*ІСТОРИЧНІ НАРИСИ: МОНОГРАФІЯ. ЗА РЕД. ЧЛ.-КОР. НАН УКРАЇНИ
С.В. ВІДНЯНСЬКОГО. КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020.
814 С.* 214

СТУДІЇ

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.01

Lesya Alexiyevets

PhD hab. (History), Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
lmax@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Лєся Алексієвєць

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

Mykhailo Yuriy

PhD hab. (History), Professor,
Department of Social and Humanitarian Studies and Law,
Chernivtsi Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine)
mjuriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Михайло Юрій

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра соціально-гуманітарних наук та права,
Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного
торговельно-економічного університету (Україна)

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ РІЗНОВИД

Анотація. У статті йдеться про етнічну ідентичність та її український різновид. Розкривається, що це одна з форм самосвідомості індивіда чи групи людей, яка ґрунтується на відчутті ними своєї належності до певної етнічної спільноти. Вказується, що фундаментом етнічної ідентичності є закорінена в історичній пам'яті сукупність антропологічних та культурно-символічних ознак (спільність походження, мова, релігія, територія проживання, традиції, звичаї тощо). Підкреслюється, що ідентифікація з етносом за певних умов стимулює самоорганізацію етнічної спільноти на засадах її етнічних інтересів і потреб, а також забезпечує самозахист у ситуаціях міжетнічної напруженості. Вона ж визначає тональність інтерпретації історичного досвіду і орієнтаційні культурні пріоритети. Етнічна ідентичність базується на "голосі крові" й укорінена в особливостях психологічного складу, темпераменту, етнодемографічного потенціалу людей, які є її представниками. Етнічна ідентичність створює підґрунтя ідентичності національної й протистоїть натиску космополітизації суспільного життя. Ці ознаки використані й для характеристики українського різновиду етнічної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, етнічність, мова, пам'ять, культура, спільноти.

ETHNIC IDENTITY AND ITS UKRAINIAN VARIETY

Summary. The article deals with ethnic identity and its Ukrainian variety. It is revealed that this is one of the forms of self-consciousness of an individual or a group of people, which is based on their sense of belonging to a certain ethnic community. It is pointed out that the foundation of ethnic identity is a set of anthropological and cultural-symbolic features rooted in historical memory (common origin, language, religion, territory of residence, traditions, customs, etc.). It is emphasized that identification with the ethnic group under certain conditions stimulates the self-organization of the ethnic community on the basis of its ethnic interests and needs, as well as provides self-defense in situations of interethnic tension. It also determines the tone of interpretation of historical experience and orientational cultural priorities. Ethnic identity is based on the "voice of blood" and is rooted in the peculiarities of the psychological composition, temperament, ethnodemographic potential of the people who are its representatives. Ethnic identity creates the basis of national identity and resists the onslaught of cosmopolitanization of public life. These features are also used in the characterization of the Ukrainian variety of ethnic identity.

Keywords: identity, ethnicity, language, memory, culture, community.

Постановка проблеми. На зламі ХХ–ХХІ ст. етнічні національні конфлікти, виникнення і зростання етнонаціональних ідеологій і рухів стали реальністю у багатьох країнах світу. Подібне етнічне відродження стало несподіваним для багатьох учених і діючих політиків, які були впевнені, що національне оформлення соціуму, особливо в країнах Європи і північної Америки, завершено. Тому дослідження проблеми етнічної ідентичності, як складової цивілізаційної приналежності, є досить актуальними, оскільки допомагають зрозуміти, як і чому в житті людини актуалізуються і виходять на перший план її етнічна належність, чому вона набуває гіпертрофованих форм і відіграє для неї настільки важливе значення.

Аналіз досліджень. З-поміж праць представників української гуманітаристики цього циклу найближчими до окресленої проблеми є студії В. Вакулової, Т. Воропаєвої, Є. Галкіної, П. Гнатенка, Я. Грицака, О. Демченко, Л. Нагорної, В. Павленко, М. Поповича, М. Шульги, М. Юрія.

Мета статті. Висвітлити особливості етнічної ідентичності та її український різновид.

Виклад основного матеріалу. Етнічна ідентичність – це складне і багатоаспектне соціальне явище, яке характеризується усвідомленням індивідом (групою) своєї належності до певної етнічної спільноти, розумінням, оцінюванням і переживанням членства в ній. Це взаємодія духовного світу особистості й суспільної свідомості, пізнавально-емоційний процес самовизначення індивіда (спільноти) в соціокультурному просторі. Він пов'язаний з ототожненням з історичним минулим, теперішнім і майбутнім етносу і його культурою. У процесі етнічної ідентифікації у людини (спільноти) формуються:

стійке відчуття “ми”, засноване на певних параметрах етногенезу: генетико-біологічному (родове коріння), клімато-географічному (історична територія) і соціокультурному (історія свого народу, символи його культури, мистецтва, релігії тощо), що утворюється в процесі історико-культурного розвитку спільноти;

бачення світу і життя за принципом “свої-чужі”, “ми-вони” і готовність до подібності з представниками своєї етнічної групи способу думок і дій;

певне ціннісне ставлення індивіда до себе та інших, суспільства і оточуючого світу;

тип самовизначення індивіда в соціальному і культурному просторі;

спосіб життя людини (стиль життєдіяльності, стиль спілкування, стиль активності тощо).

Визнаючи активну роль самої людини в ідентифікаційних процесах, можна констатувати суб'єктивно-психологічний характер етнічної ідентичності. Але не поділяємо поширене серед прибічників конструктивістського розуміння етнічності уявлення про неї як про уявний конструкт, що залежить тільки від самого суб'єкта (Барт, 2006).

Становлення етнічної ідентичності – довготривалий процес, включений у розвиток свідомості в цілому. Однією з перших концепцій розвитку свідомості належності до етнічної спільноти була концепція Ж. Піаже. В його дослідженні проаналізоване формування поняття “Вітчизна” й образів “інших країн”. Він зазначив, що ці уявлення складаються водночас і є двома сторонами єдиного процесу, під час якого і відбувається розвиток етнічної ідентичності. Це пов'язано зі створенням у індивіда певних пізнавальних моделей, відповіддю на які є етнічні почуття. Згідно з Ж. Піаже, перші фрагментарні й безсистемні знання про свою етнічну належність дитина набуває до шести-семи років. У віці восьми-дев'яти років вона вже не просто повторює отриману від родичів інформацію, а може її систематизувати, починає досить чітко ідентифікувати

себе з етнічною групою на підставі національності своїх родичів, місця проживання, рідної мови. І тільки до десяти-одиннадцяти років, у молодшому підлітковому віці її етнічна ідентичність складається в повному обсязі. Тоді для неї стають очевидними і зрозумілими особливості своєї відмінності від інших народів. Вона може зауважити унікальність рідної історії, особливості політичного укладу, специфіку традиційної побутової культури. (Piaget J., 1951: 561–578).

Етнічна ідентичність виникає в результаті процесу соціалізації особистості, як наслідок засвоєння мови і певного обсягу духовної культури свого народу (наукові знання, національні вірування, норми моралі, художні та естетичні досягнення тощо). Значну роль у цих процесах відіграє родина. Перевага рідної мови як засобу спілкування всередині родини, дотримання звичаїв, обрядів і свят, наявність у домі традиційних предметів побуту, розмови на теми історії рідного народу й етнічна гордість визначають зміст етнічної ідентичності дітей. Безумовно, велике значення у цьому процесі мають школи та освітні організації і установи. Під керівництвом родичів (чи інших значущих дорослих, громадських інститутів) діти починають наслідувати національні традиції, обряди, свята, засвоювати звички і норми побуту тощо. Поступово зростає спроможність дитини сприймати, описувати, інтерпретувати етнічні ознаки, засвоюються складніші й неочевидні – спільність предків, походження й історія (Юрій, 2006: 155–166).

Варто зазначити, що досягнення і усвідомлення минулого народу є одним з вирішальних факторів залучення людини до духовного життя свого етносу. Без історичної пам'яті немає етнічності й немає етнічної ідентичності. В процесі розуміння і прийняття минулого, його входження в актуальний простір самосвідомості людини і суспільства відбувається його перероблення і засвоєння. Це означає вплив на все суспільство і його членів історичної пам'яті, перевірених часом і випробуванням традицій, що йдуть з минулого і забезпечують зв'язок часів.

Можна виділити кілька аспектів як етнокультурної ознаки історичної пам'яті:

1. Етноісторична пам'ять – знання про спільність походження, предків.
2. Соціальна пам'ять – знання людей про образ і рівень життя на різних етапах існування народу.
3. Політична пам'ять – знання людей про форми державного укладу, що існували в минулому. Наявність у етносу власної державності або хоча б володіння нею в минулому вкрай важливо для етнічної свідомості. Втрата державності (незалежно від її причин) тягне за собою болісні емоції, а досить часто і прагнення її відновити. Це може визначити активність у справі збереження своєї відмінності, своєї культури, що підвищує рівень етнічної ідентичності його членів.
4. Соціокультурна пам'ять – уявлення індивідів про джерела рідної мови, народний епос, художню культуру, традиції і звичаї, про моральні й соціальні норми тощо. Вважаємо, що саме цей аспект історичної пам'яті особливо сприяє збереженню національного колориту, дозволяє легко ідентифікуватися етносом і диференціювати його від інших етнічних спільнот.
5. Конфесійна пам'ять – уявлення індивідів про релігійні обряди минулого і прийняті релігії. За певних умов на деякий відрізок часу релігія може вийти на перший план в етнічній самосвідомості й впливати на поведінку людей у позитивному або негативному аспектах.
6. Пам'ять про форми спілкування з іншими народами, що склалися. Досвід міжнародного спілкування (Юрій, 2006: 155–177).

Таким чином, ідентичність з минулим вкрай важлива для збереження етнічної культури і набуття повноцінної етнічної ідентичності в теперішньому. Але також важливо підтримувати перманентний характер ідентичності, щоб вона не стала своєрідним заповідником старожитностей. Тому важлива і ідентичність з теперішнім, яка має виражатися через насичення актуального соціального і культурного простору образами сучасників, які втілюють найкращі моральні, естетичні та інші ознаки рідної культури, захист її цінностей. В теперішньому етнічна ідентичність може виконувати дуже важливу для етносу функцію: інформаційного захисту, виступаючи в ролі “фільтра”, здатного зберегти самобутність національних культур під натиском чужого культурного впливу.

Фундамент історичної пам'яті закладається в родині людини, через збереження пам'яті про предків і повагу до їх традицій та досягнень. Але системні знання про історію свого народу індивід отримує в процесі соціалізації у суспільстві. Особливості етнічної соціалізації у суспільстві в цілому є одним з найсуттєвіших факторів, які впливають на становлення не тільки історичної пам'яті, але і всієї етнічної ідентичності. Етнічна соціалізація в масштабах всього суспільства залежить від соціальних, економічних, політичних і духовних процесів, що відбуваються в ньому. Важливу роль відіграє той факт, чи ведуть держава і суспільство політику самозбереження і відтворення етносу і його культури. Якщо народ налаштований на збереження своєї культури і способу життя, то тоді у суспільстві можлива нормальна етнічна соціалізація. Від держави і суспільства залежить формування позитивних цінностей і норм, що об'єднують етнос, розвиток взаєморозуміння і згоди, попередження ксенофобії і екстремізму.

Якщо деталізувати, то етнічна соціалізація в суспільстві детермінована, перш за все:

- законодавчою базою (наприклад, наявністю і дотриманням законів про державну мову, національну освіту, релігію і віросповідання, ефективністю міграційного законодавства тощо);
- демографічною політикою, яка має супроводжуватися активною пропагандою з боку держави і суспільних організацій традиційних сімейних цінностей, організації турботи про людей похилого віку як важливих носіїв традицій і досвіду народу;
- освітніми методологічними програмами, спрямованими, зокрема, і на надання підростаючому поколінню знань про рідну культуру і збереження її цінностей;
- станом міжетнічних відносин;
- наявністю або відсутністю масової міграції.

Результатом цих заходів і зусиль є формування в суспільстві стійкого етнічного особистісного зразка, ідеалу людини, і тоді на його досягнення спрямовуються всі соціалізуючі дії інститутів соціалізації: родини, школи, інших освітніх установ, найближчого соціального оточення.

Як правило, етнічний статус людини залишається незмінним впродовж всього її життя. Але все-таки етнічну ідентичність не можна вважати статичним явищем, формування якого закінчується у підлітковому віці. Вона досить динамічна. Зовнішні обставини соціального життя можуть штовхати людину будь-якого віку на переусвідомлення ролі етнічної належності в її долі, приводити до трансформації етнічної ідентичності. Накопичення миттєвого досвіду і знань може привести до того, що нестійка етнічна самосвідомість стане стійкішою і навіть зміниться, буквально повністю переформатується. Етнічна ідентичність може взагалі втратити значення для людини і бути нею втрачена. Це пов'язано з вищеперерахованими особливостями етнічної соціалізації, з тим, що ідентичність і її зміст детермінуються панівними у суспільстві соціальними

відносинами, рівнем їх стабільності й інтегрованістю особистості (спільноти) в ці відносини.

На формування, прояв і зміну етнічної ідентичності впливають політичні, соціально-економічні, психологічні, ідеологічні та інші фактори. Такими факторами можуть бути ступінь політичної участі представників етносу в органах влади, роль уряду в житті етносу, політичні погляди й ідеї його інтелігенції, психологічно загострені відчуття обмеженості або несправедливості, особливості соціально-економічного статусу й економічного оточення. (Мухлынкін, 2015: 27–30).

На сьогодні можна виділити три основних інтерпретації змісту поняття “етнічність”.

Етнічність як “відчутна реальність”. Це найтрадиційніший погляд, який бере початок ще з XIX ст. За ним, етнічність – це спільнота, наприклад, раси, крові, мови, території, релігії, економічного життя, культури тощо, тобто набір досить відчутних і об’єктивних характеристик. Такий підхід правомірний лише щодо етнічних груп традиційного суспільства, що відрізняється слабкою мобільністю і культурною замкненістю. Сьогодні народи проживають в урбанізованому і глобалізованому відкритому середовищі, в єдиному полі масової комунікації, що разом з тим не призводить до денаціоналізації, крім того, на межі тисячоліть дослідниками зазначається так званий етнічний парадокс – зростання значущості етнічної належності у всьому світі. Отже, етнічність чітко виходить за межі об’єктивованих атрибутів і характеристик.

Етнічність як спільне символічне середовище. Цієї точки зору дотримуються культурантропологи, послідовники К. Леві-Стросса. Так, К. Гірц розглядає етнічність як певну загальну “павутину значень”, що об’єднує членів однієї етнічної групи, відрізняючи їх від інших (Гірц, 2001). Незважаючи на продуктивність символічного підходу, особливо щодо мови і сприйняття повсякденності, етнічність єдиною системою змістів або інтерпретацій не обмежується. Навіть у стабільних, органічно змінюваних суспільствах, символічне середовище з часом не може не змінюватися. Відповідно, не можна обмежувати визначення етнічності символічним середовищем.

Етнічність як система загальноподілюваних поведінкових стереотипів. Таке бачення етнічності характерне для соціальних психологів (Линтон, 2007: 175–190). Без сумніву, вивчення соціально обумовлених етнічних стереотипів необхідне, особливо в контексті проблеми базових (модальних) ознак національного характеру, однак категорія етнічності в цілому виходить за межі стереотипних поведінкових реакцій. У сучасному суспільстві з його складною диференціацією і стратифікацією різним соціальним групам, незалежно від наявності спільного етнічного кореня, притаманна різна система стереотипів, обумовлена віком, рівнем освіти, родом заняття, місцем проживання. Не можна забувати і про історичну динаміку системи стереотипів, опосередкованої станом соціальних відносин і інститутів.

Отже, кожен з цих підходів затримує важливу характеристику феномена етнічності, однак не розкриває його повністю.

Говорячи про етнічні групи, зауважуємо про найстійкіші спільноти в історії людства, більшість з яких пройшли через кілька історичних епох, зміну релігійних уявлень, революції і соціальні потрясіння. Етнічні ідентифікації виявилися настільки стійкими першочергово тому, що ці ідентифікації становлять ототожнення людини з спільнотою, яка реально існує і є винятково стійкою. Крім того, варто зазначити, що етноси є стійкими міжпоколінними соціальними системами, що зміна їх окремих елементів необов’язково призводить до втрати системних властивостей всього етносу. Можна вважати загальновизнаним, що архетипічна опозиція “ми” – “вони” полягає в основі

етнічної самосвідомості, етнічних відносин, а етнічність – це групова характеристика, що проявляється у порівнянні “нас” із “не нами”. Причому цей архетип – один з найдавніших.

Варто зазначити, що дефініції “етносу”, “етнічності” даються багатьма дослідниками через поняття “групової ідентичності”. Так, наприклад, Л. Гумільов, визначаючи етнос, писав: “... це колектив особин, що виділяють себе з-поміж усіх інших колективів... немає жодної реальної ознаки для визначення етносу, що застосовувалася до всіх відомих нам випадків: мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія інколи є визначальними моментами, а інколи ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожної особини: “Ми саме такі, а всі – інші” (Гумилев, 1994: 341).

На відміну від соціальних ролей, статусів і престижу етнічність набагато менше залежить від динаміки соціальних відносин та інститутів, стану суспільства в цілому. В цьому сенсі етнічність найбільш константна категорія ідентичності. При цьому особистісна етнічна ідентичність не більш змінна, ніж групова, оскільки соціальні інститути спроможні до самовідтворення і володіють великою інерцією.

Як на індивідуально-особистісному, так і на груповому рівні етнічність виконує кілька значущих функцій.

Для члена спільноти етнічність, задаючи певні інституціональні норми, виступає регулятором соціальної поведінки. Сучасна людина, будучи носієм багаточисленних статусів, водночас виконує кілька соціальних ролей, входить у багато груп, не завжди пов’язаних між собою, при цьому кожна роль і кожна група застосовують до неї специфічні нормативні вимоги, які зазвичай не узгоджуються, а навпаки, протирічать одні одним. Етнічність регулює міжособистісне і міжгрупове спілкування на підставі традицій, звичаїв, загальноприйнятих цінностей, значущих для спільноти, що і визначає регулятивну функцію етнічності.

Формуючи єдине символічне середовище, етнічність відіграє роль своєрідного інформаційного фільтра. У сучасному суспільстві людина мимовільно втягнена в потужний потік різноманітної інформації і нерідко внутрішньо суперечливої інформації. Етнічність не тільки сприяє її упорядкуванню і систематизації, але і “просіює” її з точки зору загальноприйнятих культурних цінностей та ідеалів. У цьому її інформаційна функція.

Етнічність сприяє також задоволенню потреб людини в психологічній стійкості й визначеності. Актуалізація етнічності – це захисна реакція на уніфікованість або нестабільність (радикальна зміна) оточуючого соціального середовища, яка може призвести до руйнації ціннісного світу людини. Незмінність етнічного, традиційного, на протигагу соціальній інновації, перешкоджає розвитку соціально-психологічної фрустрації та аномії. В цьому полягає захисна функція етнічності.

За певних ситуацій етнічність спроможна стати ефективним інструментом досягнення економічних, політичних та інших завдань. В умовах соціальної кризи або гострого міжгрупового конфлікту саме етнічність починає визначати соціальні очікування і політичні вимоги спільноти, тобто стає інструментом політичної мобілізації. В цьому проявляється мобілізаційна функція етнічності.

Етнічність на стадії масової мобілізації мотивує спрямованість свідомості й поведінки членів спільноти. В цьому випадку соціальна дійсність, політичні, економічні та інші цінності розглядаються етнічною спільнотою першочергово через призму відповідності й невідповідності етнонаціональним інтересам, сама ж акцентується етнічність виступає як критерій оцінки соціальних і політичних змін. В цьому полягає мотиваційна функція етнічності.

Ми розглядаємо етнічну ідентифікацію як багаторівневе утворення.

Перший рівень – це класифікація і власне ідентифікація, які є підставою для формування опозиції “ми” – “вони”.

Другий складає формування етнічних образів, тобто приписування етнічним спільнотам певних культурних, статутних та інших характеристик.

Третій – рівень етнічної ідеології, під якою трактується загалом усвідомлений погляд на минуле, теперішнє і майбутнє власної спільноти щодо інших етнічних спільнот.

Підсумовуючи, можемо сформулювати деякі висновки, що стосуються змісту понять “етнічність” і “етнічна ідентичність”.

По-перше, існуючі на підставі культурних відмінностей етнічні спільноти становлять не тільки соціальні конструкти, що актуалізуються внаслідок цілеспрямованих зусиль з боку культурних і політичних еліт й створюваних інститутів, перш за все держави, але й продукт історичного розвитку. “Цемент”, що скріплює ці спільноти – міф про спільне походження, ідентичність або уявлення про належність до спільноти, що поділяється всіма її членами, а також солідарність, що виникає на цій базі.

По-друге, кордони спільнот визначаються вибраними культурними характеристиками. Тому зміст особистісної і групової ідентичності відносно змінний не тільки в історико-часовому, але – за певних обставин – у ситуативному плані.

По-третє, інтенсивність прояву етнічної ідентичності етнічних спільнот визначається політичними елітами, їх завданнями і стратегіями. Серед них найважливішу роль відіграють такі: організація відповідей на зовнішні виклики через маніфестацію самототожності, встановлення контролю над значущими ресурсами і політичними інститутами, забезпечення комфорту своїй спільноті.

Існування етнічної форми групової ідентичності або територіального патріотизму не має особливого політичного значення доти, доки не об’єднається з ідеєю нації. Щодо української різновидності етнічної ідентичності, то вона формувалася згідно з тими принципами, які викладені вище, впродовж усієї історії українського народу, починаючи з часів Київської Русі й закінчуючи сьогоденням. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини й різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене внаслідок трагічних подій XII–XV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого – ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада – результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За таких умов проявився розкол і у “верхах”, і в “низах” суспільства – на “західну” і “північно-східну” орієнтації за невизрілості ідеї “опертя на власні сили”. Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

“Чорна рада” і “Руїна” як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства за обтяжливих зовнішньополітичних умов перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені

історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що закінчувався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX століттях. Небезпека “чорної ради” залишається й надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення й системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій. Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів із Півдня на Північ. Цей процес із погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське “вербування мізків”, а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, – особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов’язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох (Дзюба).

Ці нелегкі процеси становлення власної ідентичності продовжувалися і в XIX, і XX століттях, коли українці опинилися в складі Австро-Угорської, Російської, а згодом більшовицької імперії.

Висновки. Після здобуття незалежності проявилися суперечливість і внутрішня слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Крім того, “одномоментний” розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої й почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття “негативної якості” суспільства й людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм “дисидентів” чи скромна працьовитість трудового люду стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин тощо, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати.

Список використаних джерел

- Барт, 2006 – Барт Ф. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий. М.: Новое издательство, 2006. 198 с.
Гірц, 2001 – Гірц К. Інтерпретація культур. К.: Дух і Літера, 2001, 542 с.
Гумилев, 1994 – Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. 638 с.
Дзюба – Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm>.
Линтон, 2007 – Линтон Р. Личность, культура, общество. Вопросы социальной теории. Т.1. Вып. 1. 2007. С. 175-190.
Мухлынькина, 2015 – Мухлынькина Ю. К вопросу формирования этнической идентичности. Научный вестник МГТУ ГА. №219, 2015. С. 27–30.
Piaget J., 1951 – Piaget J., Weil A. M. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. International Social Science Bulletin. 1951. Vol. 3. Pp. 561–578.
Юрій, 2006 – Юрій М. Етнологія. К.: Дакор, 2006. 356 с.

References

- Bart, F. (2006). *Jetnicheskie grupy i social'nye granicy. Social'naja organizacija kul'turnyh razlichij*. [Ethnic groups and social boundaries. Social organization of cultural differences]. New publishing house, Moscow, p. 198. (in Russ.).
Girtz, K. (2001). *Interpretatsiia kul'tur* [Interpretation of cultures]. Spirit and Letter, Kyiv, p. 542. (in Ukr.).

- Gumilev, L. (1994). *Jetnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. Tanais DI-DIK, Moscow, p. 638. (in Russ.).
- Dziuba, I. Ukraine in search of a new identity. URL: [/http://www.fes.kiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm](http://www.fes.kiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm). (in Ukr.).
- Linton, R. (2007). Personality, culture, society. *Voprosy social'noj teorii* [Questions of social theory]. vol.1, issue. 1, pp. 175–190. (in Russ.).
- Mukhlynkina, Y. (2015). On the question of the formation of ethnic identity. *Nauchnyj vestnik MGTU GA* [Scientific Bulletin of Moscow State Technical University]. № 219, pp. 27–30. (in Russ.).
- Piaget, J., Weil A. M. (1951) The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. *International Social Science Bulletin*. Vol. 3. pp. 561–578.
- Yurii, M. (2006). *Etnolohiia* [Ethnology]. Dakor, Kyiv, p. 356. (in Ukr.).

УДК 930.85

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.02

Yaroslav Seko

PhD (History), Associate Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
sekoyar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0927-0958>

Ярослав Секо

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ЧИННИКИ ДОМІНУВАННЯ ЗАХОДУ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ

Анотація. Метою дослідження є аналіз сучасних праць західних дослідників, у яких вивчаються чинники домінування Заходу. Проаналізовано географічні, культурні та інституційні чинники, які окреслювали перевагу Заходу на різних етапах історії.

Ключові слова: Захід, Схід, Промислова революція, інститути, велике розходження.

FACTORS OF DOMINANCE OF THE EVENT IN MODERN SCIENTIFIC DISCUSSIONS

Summary. The aim of the study is to analyze the contemporary works of Western researchers, which study the factors of Western dominance. Geographical, cultural and institutional factors that outlined the West's superiority at different stages of history are analyzed.

Keywords: West, East, Industrial Revolution, institutions, big difference.

Постановка проблеми. Питання про домінування Заходу це не про перегони. Це спроба зрозуміти шляхи формування сучасного глобального світу, пізнати його ДНК, а отже, пояснити чому саме західна модель розвитку, при існуванні певних альтернатив (вони охоплюються здебільшого поняттям Схід), стала визначальною для сучасності?

Ця проблема, яка інтерпретується в поняттях панування, домінування чи то лідерства давно вийшла за межі інтелектуальних суперечок та історіософських дискусій. Вона стала елементом ідентичності Заходу, неодмінним атрибутом його концептуалізації. Можна пригадати часто цитовану думку Едварда Саїда: “Схід не тільки сусидить з Європою; саме там були розташовані найдавніші, найбільші і найбагатші європейські колонії, він також джерело її цивілізації та мов, її культурний суперник, він є для неї найзмістовнішим образом Іншого, до якого найчастіше звертаються. Крім того, Схід допоміг визначити Європу (або Захід) як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід... Схід – інтегральна складова європейської *матеріальної* цивілізації та культури” (Саїд, 2001: 11).

При цьому чинники домінування Заходу змінювалися. У XVIII–XIX ст. кожен із них сприймався данністю й осмислювався в контексті переваги військової доблесті, моральних чеснот, релігії, і, навіть, біології. Расова теорія, для прикладу, доволі зручно закріплювала перевагу “білої людини” та взятий на себе цивілізаційний тягар. У будь-якому разі констатувався успіх Європи. При цьому увага зосереджувалася на причинах та внутрішніх передумовах: успіхах індустрії й капіталізму, імперіалізмі, інноваціях у науці й технологіях тощо. Із перспективи Лондона, Парижа, Берліна чи Нью-Йорка досліджувалося питання як Захід став центром світу. І такий фокус задовольняв, а мислення в категоріях прогресу залишало осторонь все неконкурентне, маргінальне, відстале.

Слабкість всесвітньо-історичного підходу стала очевидною з огляду на скорочення дистанції між Заходом і іншими регіонами, та перспективою втрати

лідерства. Пояснення в межах причинно-наслідкових зв'язків більше не задовольняло. “Сутінки Заходу” спробували осмислити через призму цивілізаційного підходу. У популярних інтерпретаціях першої половини ХХ ст. наголошувалося на відмінностях, що метафорично відображено в думці Р. Кіплінга “Захід то є Захід, а Схід є Схід, і з місць вони не зійдуть, аж допоки Небо і Земля не стануть на Страшний Господній суд”. Кожна цивілізація мислилася закритою органічною одиницею, цикли якої підпорядковані біологічним законам народження, розвитку й згасання. Дошукуючись внутрішнього сенсу притаманного цивілізаціям, акцент робився на їх специфічності та відмінностях з іншими. Логічно припустити, що йдучи від початку до кінця своїм шляхом, цивілізації не здатні конкурувати, мова може йти про перманентні зіткнення.

Утім, траєкторії світового розвитку ХХ ст. легко спростували і такі пояснення. А детальні дослідження в межах постколоніальних студій вказали на нові факти: Схід постав значно розвиненішим за Захід. Відмова від європоцентричності (заходоцентричності), дозволила побачити в країнах Сходу альтернативні центри світового розвитку, а отже, звернути увагу на інші складові питання про перевагу Заходу: чим пояснити слабкість його конкурентів? чому відомі переваги Сходу в період Середньовіччя не дозволили йому відіграти вирішальну роль у становленні сучасного світу?

Однією з великих теорій другої половини ХХ ст., яка спробувала обґрунтувати перевагу Заходу стала модернізаційна. У ній успіх Заходу пояснювався першістю переходу до сучасності та тривалішим перебуванням Сходу на стадії традиційних суспільств. Очевидною слабкістю цієї теорії стала сильна прив'язка до економіки й потенційна підміна причин переходу його наслідками. І це не випадково, адже в своїх засновках модернізаційна теорія розглядалася радше контраргументом впливовому марксистському поясненню нерівномірностей світового розвитку.

Післявоєнна ситуація в світі на перший план вивела ідеологічне протистояння капіталізму й комунізму. Це на певний час ослабило інтерес до протистояння Заходу і Сходу в наукових колах. Винятком стала хіба-що праця американського історика Вільяма Мак-Ніла “Піднесення Заходу” (1963). У ній дослідник на значному історичному матеріалі продемонстрував як контакти з чужоземцями, що володіють новими, невідомими знаннями та навичками сприяють переміщенням цивілізаційних центрів. Демонструючи сусідам свої привабливі новачії, цивілізації поставали своєрідними подразниками. Реагуючи на них, менш розвинені народи отримували потужний імпульс для власного розвитку і навіть часто переважали своїх учителів. Відтворивши історію людства з IV тис. до н. е., Мак-Ніл показав як “Європа стала Заходом”. Це був довготривалий процес зміщення географічного центру світової гегемонії з Середнього Сходу. Така собі естафета людства, в якій Китаю після 1000 р., а Європі після 1500 р. діставалися жовті майки лідера (Мак-Ніл, 2011: 34, 765).

Мак-Ніл писав про рівновагу між Європою і Китаєм до 1700 р., яка лише в наступні півтора століття перетворилася на матеріальне панування. Європейцям вдалося скористатися трьома “могутніми талісманами”: глибоко вкоріненим забіяцтвом й нерозсудливою хоробрістю, складною військовою технологією, та пристосованістю до багатьох видів хвороб, аби вийти на високий щабель розвитку. Поява суверенних світських держав та їх підтримка різноманітності, свободи підприємництва, торгівлі й раціоналізації сприяли перевазі над консервативним Китаєм (Мак-Ніл, 2011: 670, 680, 752). Експансія європейських держав значною мірою порушила внутрішню логіку розвитку Китаю, який попри успіхи у “одному з найвеличніших” для себе ХVIII ст., виявився неконкурентним при прямому зіткненні з європейцями. У той час коли китайська тема стала

помітним явищем інтелектуального життя європейських просвітителів, китайці, зі свого боку, свідомо відгороджували себе від європейських набутків (Мак-Ніл, 2011: 826, 829). Вони не скористалися запозиченнями, тому, за логікою Мак-Ніла, програли.

У 1980-х рр. у науковій літературі з'явилися нові терміни для опису перевагу Заходу: Європейське диво та Велике розходження (Велика дивергенція), авторами яких вважаються Ерік Джонс та Семюел Гантінгтон. У обох випадках мова йшла про соціально-економічні зрушення, які забезпечили перевагу європейських країн орієнтовно з XVI ст. над конкурентами зі Сходу. Зокрема, Джонс у праці “Європейське диво: довкілля, економіка та геополітика в історії Європи й Азії” (1981) показав економічне зростання Європи крізь призму демографії. Нуклеарна сім'я і пізні шлюби європейців забезпечували кращий контроль за чисельністю населення. Це дозволяло краще регулювати економічний розвиток і сприяло успіхам Європи (Булдыгин, 2019: 140).

Повернення до цивілізаційних підходів (“зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона) та поява глобальної історії надали дискусії про домінування Заходу нового поштовху. Додавав інтересу й успіх азійських держав на початку XXI ст., на фоні якого знову заговорили про зміну цивілізаційних центрів. Хоча сучасна наукова дискусія триває в межах давно визначених дослідницьких полів – географічного, інституційного, культурницького та економічного, у ній виразно простежуються нові акценти.

Насамперед звертається увага на цілісність світової цивілізації, що пов'язано з глобалізацією. Саме в такій перспективі логічно розкривається питання *чому* домінує Захід? Інша новація стосується максимального розширення хронологічних рамок. Замість того, аби розглядати окремі епізоди конкуренції Заходу і Сходу, запропоновано її цілісний розгляд на всій довжині історії людства.

Специфікою сучасних підходів є міждисциплінарний підхід – залучення даних природничих, суспільних і гуманітарних наук, та відмова від жорсткого детермінізму й причинно-наслідкових зв'язків. Такі концептуальні поняття як розвиток, нерівність чи багатство більше не зводяться до дії одного чи кількох чинників, які перевертають хід історії. Навпаки, комплексний розгляд прагне побачити в наслідках результат складного поєднання часто випадкових і не прогнозованих елементів – демографії, науки, техніки, капіталізму, соціальних інститутів при формуванні сучасного глобального світу.

Суттєво корегується розуміння базових категорій – “Захід” і “Схід”. Це не дослідницькі категорії всесвітньої історії, а аналітичні. Тому закладена в працях їхня нечіткість не заперечує своєрідного консенсусу вчених, який дозволяє створювати дискусійні поля. “Захід” і “Схід” розглядаються в якості чи то “географічних наличок”, чи то “набору норм, моделей поведінки та інституцій”, чи то сукупності країн. Та попри різні тлумачення периферій, центри проглядаються доволі легко – Західна Європа, США, Китай тощо.

На відміну від фактографічності всесвітньої історії пропонується мислення процесами і зв'язками на надіндивідуальному рівні. Роль окремих особистостей не так ігнорується як постає своєрідною декорацією й персоналізацією значно потужніших процесів, які підпорядковані видовим інтересам. Звичне розуміння людини як політичної, економічної, духовної чи культурної істоти відкинуто. Власне мова йде про біологічний вид *homo sapiens*, який розглядається у взаємодії з іншими видами, і, навіть іншими формами життя. Дослідники не заперечують людської творчості, але звертають увагу на умови в межах яких вона здатна проявитися.

Виклад основного матеріалу. Ще Монтеск'є писав про роль довкілля у формуванні народів. Однак, сучасні дослідження з акцентами на географічний

перевазі Заходу моделюють значно складніший рівень відносин між людськими групами й довкіллям. Так, американський еволюційний біолог Джаред Даймонд у праці “Зброя, мікроби, харч: витоки нерівностей між народами” (1997) визначив довкілля в якості об’єктивної причини різного розвитку народів. Його концепція побудована навколо вироблення людськими спільнотами харчу як умови подальшого розвитку. Саме його інтенсифікація стала передумовою для появи рушниць, мікробів і сталі – своєрідних понять-метафор, які окреслили перевагу західних суспільств при зустрічі з суспільствами інших регіонів і континентів. Сформульована Даймондом проблема звучала так: “чому харчове виробництво постало, чому воно постало в одних місцях, а не в інших, чому в різний час у різних місцях і чому не раніше або пізніше?” (Даймонд, 2009: 23, 82, 102).

Поява харчового виробництва стала випадковою неусвідомленою відповіддю на виклики породжені середовищем існування. Перехід до виробництва харчу зумовлювався зменшенням кількості дикорослої їжі, зростанням кількості придатних до одомашнення диких рослин, кумулятивним розвитком технологій збирання, обробки та збереження дикорослої їжі, зростанням густоти населення та його спроможністю завдяки чисельності фізично вигублювати мисливців-збиральників. Співпадіння цих умов у Євразії значною мірою посилювалися її найбільшою площею, а отже – потенційно більшими можливостями над Австралією, Америкою або Африкою. Її видовженість за віссю схід – захід давала перевагу в швидкості поширення культурних рослин і свійських тварин, письма, колеса та інших винаходів. Те, що більше місцевостей розміщуються на одній широті й мали однакову тривалість світлового дня, послідовність і тривалість пір року, схожі хвороби, температури, кількість опадів, довкілля та типів рослинності, створювало кращі умови для міграції, дифузії, обміну інформацією, знаннями й винаходами (Даймонд, 2009: 106, 178, 393).

Мислячи континентами, Даймонд показав перевагу Близького Сходу і Китаю у виникненні й поширенні харчового виробництва. Ці зміни безпосередньо вплинули на нові форми організації суспільств: перехід до осілості, нагромадження технологій, формування економічно спеціалізованих суспільств, які склалися з виробників харчу – селян і спеціалістів не задіяних у виробництві, але утримуваних за його рахунок (Даймонд, 2009: 251). За аналогією із перевагами Євразії, Даймонд окреслив перевагу Європи над Близьким Сходом та Китаєм, які у IX–I тис. до н. е. і 1000–1450 рр. н. е. відповідно були лідерами технологічного розвитку. Після того як Близький Схід став жертвою вразливого екологічного довкілля, відбулося поступове зміщення центру на захід, довкілля якого було витривалішим, з більшою кількістю опадів і швидшим відновленням рослинного покриву (Даймонд, 2009: 396).

У випадку з Китаєм “довкіллєві” аргументи Даймонда обертаються навколо залежності політичних рішень від географічних умов. До XV ст. середньовічний Китай був технологічним і політичним лідером, перевага якого зникла в результаті “типової патології тамтешнього політичного життя” – перемоги консерваторів над прихильниками інновацій. Пояснюючи це, Даймонд пов’язав політичну “хронічну єдність” Китаю та “хронічну роз’єднаність” Європи з географічними умовами. На його думку, географічна сполученість і незначні внутрішні географічні перепони подарували Китаю початкову перевагу. Північний Китай, Південний Китай, узбережжя та внутрішні райони дали різні культурні рослини, свійських тварин, технології та культурні риси. Але ця сполученість мала очевидну ваду – достатньо було рішення одного деспота, аби запобігти нововведенню. Натомість географічна роздробленість Європи вилилася в появу десятків або й сотень незалежних протиборчих державок і осередків новаторства. Географічні перепони всередині Європи були достатньо значними,

щоб запобігти політичному об'єднанню, однак, не достатніми, щоб зупинити поширення технологій та ідей. В історії Європи, на відміну від Китаю, ніколи не було деспота, що міг би “закрутити кран” для неї всієї (Даймонд, 2009: 401).

Відверто кажучи, останній аргумент Даймонда не переконливий. Мова не стільки про абсолютизацію понять єдності й роздробленості, як про недостатність географії при поясненні всього. Зокрема, недооцінюється рівень зв'язків між Європою і Китаєм, а також їхні траєкторії розвитку в тривалій історичній перспективі. На це, зокрема, звернув увагу американський історик Ян Морис. Аби унаочнити траєкторії розвитку Заходу і Сходу, дослідник у праці “Чому Захід панує натеper. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього” (2010), розробив власну 100-бальну шкалу суспільного розвитку, яка включила в себе здобуток енергії, урбанізм, опрацювання інформації та здатність воювати (Морис, 2014: 149).

Низький рівень суспільного розвитку упродовж тисячоліть зумовлювався дією “апокаліптичних вершників” – кліматичних змін, голоду, падіння держав, міграцій, хвороб. Саме вони заважали перейти суспільствам Заходу і Сходу певні критичні точки в 24 і 43 бали. Аж до 3000 р. до н. е. суперники перебували внизу графіка і лише впродовж останніх сторіч обидві лінії різко завернулися майже на дев'яносто градусів і вистрелили вгору. Саме на цьому вертикальному підйомі чітко простежується перевага Заходу. Висновок Мориса наступний: упродовж чотирнадцяти з п'ятнадцяти останніх тисячоліть Захід випереджав Схід. Лише у проміжку між 550 і 1775 рр. східні регіони мали вищі бали. Новий стрибок Заходу близько 1800 р. став результатом пришвидшення суспільного розвитку (Морис, 2014: 162, 169).

Починаючи від глобального потепління, у проміжку 12 500–7000 рр. до н. е., на Близькому Сході окреслився початок Заходу та його відокремлення від решти світу. Жителі близькосхідних Горбистих Схилів найповніше скористалися кліматичними змінами й здійснили перехід до осілості й відтворюючого господарства. Аналогічні за характером процеси в долині Янцзи відбулися в 8000–5500 рр. до н. е. (Морис, 2014: 87, 116).

Відставання Сходу “щонайменше на п'ятнадцять сторіч” стало зменшуватися між 1200–1000 рр. до н. е., коли Захід увійшов у фазу занепаду. Та новий підйом у районі 750 р. до н. е. дозволив йому подолати точку в 24 бали й майже подвоїти власні показники. На Сході аналогічна тенденція окреслилася після 500 р. до н. е. Руйнування Римської імперії призвело до різкого ослаблення Заходу і в 541 р. рахунок суспільного розвитку Сходу перевищив західний показник. Близько 700 р. рахунок Сходу був на третину вищий за рахунок Заходу, а на 1100 р. – складав майже 40 %. При цьому, для аграрних імперій намітилася жорстка стеля в 43 бали, подолати яку без використання викопного палива виявилось неможливо. Суспільства знову і знову попадали під вплив різних “апокаліптичних вершників” (Морис, 2014: 204, 225, 247, 337).

Однак, тепер вже Китай випереджав Європу. Тому для Мориса важливо з'ясувати чому європейський Ренесанс XV ст. революціонізував західну культуру й надихнув на завоювання Америки, тоді як аналогічні за характером процеси в Китаї XI ст. виявилися безплідними. Відповідаючи на це запитання, дослідник відзначає, що перевага Сходу спонукала жителів Заходу шукати шлях саме туди, а не навпаки (Морис, 2014: 422, 429).

Це сприяло скороченню дистанції, і близько 1700 р. Схід і Захід вийшли на стелю в 43 бали (максимальний показник Риму та Сун), а вже через півстоліття обидва прорвали її. Саме після цього крива Заходу перевищила свого конкурента і стрімко пішла догори. Причинами цього стали відкриття Америки та паливна революція в Європі. А вже в XIX ст. виникла змога “перетворити лідирування в суспільному розвитку на глобальне панування” (Морис, 2014: 436, 510).

Впевнене просування Заходу шкалою суспільного розвитку Морис пояснював географією: “Захід панує завдяки географії... географія пояснює відмінності” (Морис, 2014: 558). Так, наприклад, відкриття європейцями Америки пояснюється перевагами Атлантичного океану над Тихим як шляху до нового континенту. Географічна ізоляція, яка впродовж тривалого часу визначала відсталість європейців, перетворилася на перевагу. Європейці змогли створити унікальну для свого часу атлантичну економіку й перетворити свої країни на океанічні імперії нового типу, тоді як китайці маючи великі ринки й інтенсивну торгівлю залишилися на попередньому рівні. А це, в свою чергу, обмежувало винахідництво і перешкодило виникненню промислової революції (Морис, 2014: 540).

Утім, “об’єктивні” аргументи Даймонда і Мориса розкривають умови нерівності, які закладені в історії людства. Але вони не забезпечують автоматичного успіху та домінування. Більшість часу Захід і Схід розвивалися ізольовано одне від одного. Лише посилення зв’язків між окремими спільнотами дозволили запустити механізми конкуренції й домінування. Допоки європейці не попали в Америку сам факт нерівності між ними й індіанцями не мав для людства принципового значення. Але з іншого боку: те, що Колумб відкрив Америку, а не індіанці Європу, стає важливим засновком для глобальних істориків. Бо саме з XV ст. перевага Заходу перед Сходом починає набувати конкретних обрисів.

Іншою складною проблемою постає питання переходу географічних переваг у площину економіки та діючих соціальних інститутів. У цьому випадку об’єктом аналізу постає культура, зокрема її світоглядно-ідейна складова.

Дослідники зосереджені на пошуках унікальних умов, що стали результатом розвитку європейських країн із часів середньовіччя. Спільною рисою їхніх праць стала усвідомлена початкова перевага Сходу та втрата ним лідерства. Статичності Сходу протиставлялася динамічність Заходу, яка здійснилася за рахунок розвитку технологій. Утім, чинники успіху визначалися по-різному. Так, професор Гарварда Девід Ландес вказав на два втрачені Китаєм шанси: не вдалося використати наявну з періоду середньовіччя перевагу у винаходах, а також, не вистачило гнучкості у сприйнятті й запозиченні нових європейських технологій (Landes, 2006: 5).

Пояснення такої поведінки Ландес шукав у культурних особливостях, які безпосередньо впливали на діючі в суспільствах інститути. Зокрема, піднесення Європи пояснювалося релігійними особливостями та специфікою церковної боротьби. У межах юдео-християнської традиції сформувалася особлива повага до ручної праці, мало місце підпорядкування природи людині та виникло особливе відчуття лінійності часу. Ще з XII ст. прагнення звільнити священнослужителів від важкої праці привело до впровадження технічних винаходів, та перетворення монастирів у центри інновацій. Поступово склалися відповідні інститути, які сприяли вільному підприємництву та стимулюванню відкриттів. У Європі виник сприятливий політичний режим, відкритий до винаходів та інновацій (Landes, 2006: 9).

Концепція Ландеса значною мірою стала варіацією відомої тези М. Вебера про роль протестантської етики в розвитку європейського капіталізму. Дослідник також відзначав успіхи меншин, які проживали на чужих землях, у просуванні нових трендів: китайців у Східній і Південно-Східній Азії, індійців у Східній Африці, ліванців у Західній Африці, євреїв і кальвіністів у Європі. Таким чином, кожне “економічне диво” визначалося певною культурною “напередвизначеністю людського капіталу”. І все ж, його тлумачення піднесення Заходу побудоване не на врахуванні окремих відмінностей (між католицизмом і протестантизмом), а на визначальній ролі спільної християнської основи.

Зрештою, відмінності забезпечили європейське розмаїття, яке сприяло конкуренції.

На відміну від Європи, закритість Китаю не дозволила йому розвинути потенціал власних винаходів. Очолювана “Сином Неба” централізована держава контролювала, втручалася у приватне підприємництво, душила ініціативу. На певному етапі в Китаї забракло відповідних інститутів як от шкіл, академій, товариств аби підтримати розвиток науки і технологій. Ландес вважав, що культурний тріумфалізм, поєднаний із тиранією, не дозволяв прийняти нове від іноземців. “Інтелектуальна ксенофобія”, відмова від іноземних технологій, які крилися в особливостях китайської релігії перевели країну в режим “технологічної та наукової інерції”. Китай став жертвою власної переваги та невміння адаптуватися до нових викликів (Landes, 2006: 11).

Увага до технологій або технологічної креативності є загальним місцем у працях дослідників, які розглядають домінування Заходу крізь призму зростання багатства та подолання пасток аграрної економіки. Головна відмінність полягає в розумінні чинників, які забезпечили його появу. Вбачаючи причину економічного зростання Заходу в технологічній креативності, американський економічний історик Джоель Мокір вказує на парадокс – можливість економічного розвитку попри технічне зростання. Саме це трапилося з Китаєм після зникнення у XVI ст. його технологічної переваги. Пояснюючи таку можливість, Мокір по іншому сформулював ключові питання переваги Заходу. Замість традиційних відмінностей Китаю від Європи, дослідник зосередився на відмінностях Китаю 1800 р. від Китаю 1300 р. (Мокир, 2014: 10, 358).

Мокір відкинув статичність Китаю, але вказав на різницю між китайською і європейською моделями у відношенні до матеріального світу. Обидві цивілізації вірили у власне право експлуатувати природу для задоволення матеріальних потреб людей. Але агресивність Заходу, віра в необмежений і неконтрольований прогрес, утилітарність, істотно відрізнялася від поміркованіших східних поглядів.

Технічний прогрес – це гра з солідною сумою з переможцями і переможеними. Хоча загальна вигода за визначенням перевищує загальні втрати, не кожне суспільство здатне платити високу ціну за витрати адаптації і можливі політичні потрясіння. Відповідно, зниження темпу технічних змін у Китаї Мокір пояснював зміною соціальних переваг, прагненням китайського суспільства уникнути соціальних конфліктів спровокованих технічними змінами (Мокир, 2014: 366).

Зрештою, Мокір проаналізував вплив політичного сектору на технічний розвиток. У Європі жодна впливова група не мала визначального впливу на обмеження інновацій, якщо останні загрожували її інтересам. Більше того, технічні зміни переважно поставали результатом приватної ініціативи, в якій правителі відігравали вторинну і пасивну роль. Тож ворожа позиція будь-якого уряду щодо інновацій, дуже швидко перетворювала його в аутсайдера в економічній і політичній ієрархії Європи (Мокир, 2014: 367).

У Китаї навпаки, до 1400 р. держава значно активніше приймала участь у створенні й поширенні інновацій. Але в певний момент державна підтримка призупинилася, бюрократія змінила своє відношення до технічного прогресу. Абсолютистські династії Мін і Цінь зі своїм впливовим і високоосвіченим чиновництвом були зацікавлені в стабільності, мирі й процвітанні. Це привело до втрати динаміки та заміни технічного прогресу комерційною експансією й екстенсивним зростанням сільськогосподарського виробництва, з опорою на вирубку лісів і освоєння південних провінцій. Тож “до XV ст. імператорський уряд відігравав у сфері винаходів й інновацій набагато скромнішу роль, ніж у Середні віки, а жодна інша сила в Китаї не могла замінити державу в якості

рушійної сили технічного прогресу”, – такий невтішний висновок Мокіра для Китаю (Мокир, 2014: 374).

Власне така траєкторія розвитку Піднебесної узгоджувалася із загальними моделями розвитку традиційних суспільств із “мальтузіанською економікою”. Навіть за таких умов Китай міг би й надалі лідирувати, але відбулося дещо виняткове: Європа знайшла можливість виходу з “мальтузіанської пастки” і стрімко вирвалася вперед. А вже це стало прямим викликом позиціям Сходу в межах світового розвитку. Розглядаючи внутрішні чинники піднесення Заходу, Мокір ключову роль відвів змінам у Британії. Саме там склалися унікальні умови у вигляді кваліфікованої робочої сили та високого рівня зв’язків й взаємодії між інженерами, вченими і бізнесменами, які забезпечили технологічний прорив. Традиційно історики писали про зв’язок між науковою революцією та проривом технологій. Аргументи Мокіра змушують уточнити сутність такого зв’язку. Не теоретична наука (поширена на материку) як така штовхала до технологічної креативності, а прикладна. Саме вона забезпечила перевагу британців на початку промислової революції, і поступову втрату темпу в інноваціях згодом (Мокир, 2014: 383). Загальний висновок Мокіра полягав у тому, що Захід зробили не капіталізм, не наука, і навіть не такі “історичні випадковості” як сприятливі географічні умови. Неперервно змінювана мозаїка технологічно креативних суспільств виникла завдяки політичному і ментальному розмаїттю. На думку Мокіра, “технологічна креативність західного суспільства опиралася на два наріжні камені: матеріалістичний прагматизм, що засновувався на переконанні в можливості й навіть бажаності маніпуляцій над природою заради підвищення економічного благоустрою і безперервну боротьбу між політичними гравцями за політичну й економічну гегемонію. Усе це було фундаментом для інститутів і структур стимулів, без яких неможливий стабільний технічний прогрес” (Мокир, 2014: 473).

У іншій своїй праці – “Просвітницька економіка. Великобританія і промислова революція 1700–1850 рр.” (2012), Мокір глибше розкрив зв’язок між базовими суспільними ідеями і економічним зростанням. Те, що люди знають і в що вони вірять впливає на їх економічну поведінку. І хоча ця взаємодія складається випадковим чином (наслідок збігу обставин, які не були неминучими), все ж ключову роль під час промислової революції відіграли ідеї й уявлення мислителів, вчених, вмілих механіків, винахідників та підприємців (Мокир, 2017: 22).

Аналізуючи початок Промислової революції, Мокір звернув увагу на її зв’язок з ідеями шотландського та англійського Просвітництва щодо ролі корисних знань (наука і техніка), інститутів, держави, ідеї прогресу на формування відкритого для інновацій середовища. На його переконання це було можливо лише в толерантному суспільстві, яким після 1680 р. була Великобританія: “британська інтелектуальна сфера перетворилася в ринок конкурентних ідей на якому підвищувалося значення логіки і фактів, а авторитет як такий відходить у оборону” (Мокир, 2017: 64).

На взаємозв’язок між новими інтелектуальними уявленнями європейців, відображеними в культурі, та виникненням технологій вказував інший американський автор Джек Голдстоун. У праці “Чому Європа? Піднесення Заходу в світовій історії, 1500–1850” (2008) він доволі вправно розбив такі аргументи переваги Заходу як виключні чесноти, досягнення в пізнанні природи, християнську релігію, систему правління, загарбництво, оволодіння новими ресурсами землі й енергії. Річ у тім, що циклічний розвиток доіндустріального світу, в якому кожне піднесення змінювалося спадами, дозволяє на великій часовій дистанції побачити як провідні цивілізації Сходу виглядали не менш презентабельно, а то й краще від Європи. І лише з 1800 по 1950 р. “різке

зростання доходів і міст Північно-Західної Європи, і одночасний спад або застій Азії привів до зміни відповідних ролей у світовій економіці і викликали нерівність, яка відома як “піднесення Заходу” (Голдстоун, 2014).

Секрет розходження Голдстоун шукав у різкому збільшенні продуктивності праці окремих європейських держав – Англії, Бельгії та Нідерландів, та в запозиченні їх досвіду іншими європейськими країнами. Це стало можливим через появу комбінації з шести унікальних чинників, які тісно пов’язали зміни в уявленнях жителів Європи з використання інновацій у процесі виробництва. Так, окремі географічні та астрономічні відкриття поставили під сумнів авторитет давніх і релігійних текстів. Це сприяло розвитку науки, в якій поєдналися експериментальні дослідження і математичний аналіз світу природи. Третім чинником стало поширення думок Френсіса Бекона про наглядність, публічність і цілі наукового дослідження, які не просто дали розвиток науковому експериментаторству, але й прив’язували його до потреб матеріального життя. Четвертим чинником став розвиток інструментального підходу до експериментів і спостережень. Використання наукових приладів розширило можливості пізнання, які упродовж тисячоліть базувалися на чуттєвому досвіді й відкрило нові горизонти. Не менш важливою для Голдстоуна стала й атмосфера терпимості й плюралізму, яка дозволила інноваціям активно проникати в різні сфери життя. І, зрештою, шостим чинником стала стабільна підтримка підприємництва й тісні соціальні взаємозв’язки між підприємцями, вченими, інженерами й кваліфікованими робітниками (Голдстоун, 2014).

Важливо відзначити, що співпадіння цих чинників стало для Голдстоуна не загальноєвропейським феноменом, а британською випадковістю. Британія стала епіцентром інновацій і прориву Заходу, успішний приклад якої наслідували інші країни. Перебування Британії в центрі інновацій стало запорукою успішного розвитку упродовж 1710–1850 рр. і лідерства у світі з виробництва енергії, бавовняної тканини, енергії пару, пароплавів, потягів, виробів із металу й устаткування.

Голдстоун відкинув такі фетиші як “спільні риси європейської історії” та “європейські соціальні чи культурні особливості”. Промислова революція, яка бачилася “повільним процесом, а не раптовою зміною”, могла виникнути тільки в певний час і в певному місці. Тому “розвиток сучасного економічного зростання в Британії варто вважати випадковим процесом – чимось, що не було неминучим і могло зовсім не відбутися” (Голдстоун, 2014). Окреслюючи шлях піднесення Заходу “від Британії”, Голдстоун відзначив значний кумулятивний ефект, заснований на здобутках та винаходах інших народів, зокрема мусульман, китайців, індусів.

Ще одним поштовхом для Заходу стали ментальні особливості притаманні представникам європейських народів. Саме вони сприяли якісним змінам у економіці та новаторству при підході до вирішення традиційних проблем високо розвинутих аграрних суспільств. Американський економіст Грегорі Кларк у праці “Прощайте, злидні! Коротка економічна історія світу” (2007) успіх Заходу вбачав у Промисловій революції. Розтягнута на сотні років, поступальна і еволюційна, пов’язана з економіками інших європейських країн, Промислова революція забезпечила перехід від економіки мальтузіанського типу до сучасної економіки. Кларк пояснював її розгортання культурними змінами, які забезпечили проникнення буржуазних цінностей в культуру (Кларк, 2012).

Цим же шляхом ішли й провідні країни Сходу. Щоправда темпи їх економічного зростання були значно повільнішими, принаймні з двох причин: “По-перше, в період 1300–1750 рр. населення в Китаї і Японії зростало швидше, аніж у Англії. По-друге, демографічна система в обох цих суспільствах забезпечувала менші репродуктивні переваги для багатьох людей, аніж у Англії.

Можна припустити, що перевага Англії полягала в швидкому культурному, а можливо також і в генетичному, поширенні цінностей економічно успішного прошарку на все суспільство в 1200–1800 рр.” (Кларк, 2012).

Схожий підхід знаходимо в ізраїльського історика Ювала Ноя Харарі. Він писав про зміщення світового центру сили до Європи упродовж 1750–1850 рр. Нове домінування спиралося на військово-промислово-науковий комплекс та технологічні дива. Харарі цю перевагу пояснив відмінністю “цінностей, міфів, судового апарату та соціополітичних структур” (Харарі, 2016: 352). Двома перевагами Заходу стали сучасна наука та капіталізм: “європейці звикли мислити та поводитись у науковий та капіталістичний спосіб ще до того, як здобули хоч якісь суттєві технологічні переваги. Коли ж почався технологічний розвиток, вони зуміли скористатися ним значно краще за будь-кого іншого” (Харарі, 2016: 353).

Однією з відмінних рис європейських завойовників став пошук знань. Якщо їхні попередники виходили з власної упевненості про повне розуміння світу, і розглядали завоювання способом поширення цього погляду на світ, то європеєць починав із визнання свого невігластва, сподіваючись, що здобуті нові знання зроблять його володарем світу (Харарі, 2016: 355). Щодо капіталізму, то для Харарі це не просто гонитва за прибутком, а певна етика, набір настанов про те, як людям слід поводитися, навчати їхніх дітей та навіть думати. Його принципи полягали у визнанні економічного зростання вищим благом, від якого залежать справедливість, свобода та навіть щастя (Харарі, 2016: 394).

Проблему розвитку знань та їх застосування в економіці розглянув Ерік Райнерт. Осмислена ним історія Європи, стала історією подолання економічною політикою важких географічних, кліматичних та культурних перешкод на шляху до багатства. Ключову відмінність Заходу над великими азійськими імперіями він вбачав у появі великого простору для альтернативних ідей та підходів на “ринку” ідей. Вони стали передумовою для ключового чинника зростання – тривалої емуляції між різними країнами (Райнерт, 2019: 77).

Емуляція – спроба зрівнятися з іншими або перевершити їх у будь-якому досягненні. На противагу заздрощам і ревнощам, емуляція сприяла формуванню конкурентного середовища. Райнерт відзначав: “Протягом століть європейці винайшли безліч підходів до розвитку технологій та створення інституцій. Поєднання європейського різноманіття та емуляції привело до виникнення у значній кількості теоретичних шкіл та технологічних рішень. Це різноманіття ідей та їх продуктів, що невпинно протиставлялися, набували та перенабували форми й розвивалися у полі ринкових відносин. Конкуренція між містами-державами, а згодом між національними державами сприяла європейському винахідництву, що також було незапланованим побічним продуктом емуляції (протистояння / конкуренції) між країнами та їхнім керівництвом у військових успіхах та багатстві. Людям вдалося збагнути, що використання ресурсів для вирішення проблем під час війни створює винаходи та інновації, і цей механізм можна відтворити й у мирний час” (Райнерт, 2019: 80).

Відтак, суперництво, війна та емуляція спричинили виникнення в Європі динамічної системи недосконалої конкуренції та зростаючої віддачі. А відповідна імплементація нових знань та інновацій у економіці спричинила зростання прибутків та заробітних плат, а також збільшила базу для державного оподаткування (Райнерт, 2019: 80).

Ще одна цікава інтерпретація успіху Заходу запропонована нідерландським істориком Яном де Фрісом. На його думку Промисловій революції на Заході передувала “революція працелюбства” – нова форма економічної поведінки домогосподарств (Фріс, 2016: 201). У межах “революції працелюбства” де Фріс

змінив акцент із виробника (як це притаманно більшості підходів) на роль споживача, яким були домогосподарства.

Ця революція відбулася упродовж “довгого XVIII ст.” (орієнтовно 1650–1850 рр.) в Англії, Нідерландах, окремих частинах Франції, Німеччини і північноамериканських колоній. У її межах “зростаюча кількість домогосподарств перерозподіляли свої виробничі ресурси (в ролі яких виступав головним чином час членів сім’ї) таким чином, що це вело як до зростання пропозиції орієнтованої на ринок і отримання доходу видів діяльності, так і росту попиту на товари, що пропонувалися ринком” (Фрис, 2016: 32).

Визначальну роль у появі таких домогосподарств, які склалися ще до індустріалізації, відіграла специфіка нуклеарних європейських сімей і практика пізніх шлюбів. Саме вони найбільше підходили для сприйняття нової споживацької культури, яка заохочувала підвищення споживацького попиту, зокрема купівлю предметів нової розкоші – мистецьких творів, меблів, порцеляни, пристроїв, книг (Фрис, 2016: 99).

На переконання де Фріса ключовим чинником досягнення загального росту продуктивності в період до XIX ст. стали не демографія і не технології, а організація домогосподарств у якості самостійної економічної одиниці. Перерозподіл виробничих ресурсів європейських домогосподарств стало відповіддю на сприятливі можливості ринку. Домогосподарства перепрофілювалися із контакту з ринком (продаж виробленої продукції з метою збільшення різноманіття товарів для споживання) на орієнтацію на ринок (продаж продукції що вироблялась і праці як основи економіки домогосподарств) (Фрис, 2016: 143).

Іншими словами, зміна поведінки домогосподарств Заходу в межах доіндустріального світу відбувалася через посилення трудового вкладу при незначному підвищенні продуктивності. Але саме воно створило перевагу Заходу над Сходом ще до того, як величезне зростання продуктивності було забезпечене технологічними інноваціями, накопиченим капіталом і доступом до ресурсів у період Промислової революції. Зрештою, без цієї майже непомітної різниці, без “революції працелюбства” Захід не зміг би успішно здійснити Промислову революцію.

Вище окреслені культурницькі концепції домінування й успіху Заходу по різному, але однозначно виходять на економічний щабель, вбачаючи сам успіх у появі стабільного економічного зростання. Розходження помітні на рівні з’ясування першопричин Промислової революції. Не заперечуючи ролі культурних чинників, економічні історики схильні її пояснювати в межах дії виключно економічних інститутів. Так, американський економічний історик Роберт Аллен у праці “Британська промислова революція в глобальній картині світу” (2009) головною рисою Промислової революції назвав технологічні нововведення. Утім, їхню появу він обґрунтував через взаємозв’язок між високими зарплатами робітників і дешевизною енергії. Такі специфічні умови склалися виключно в Англії, що й дозволило їй здійснити Промислову революцію. Високі заробітні плати англійських робітників сформували попит на технології, які мали замінити працю капіталом і енергією. Високий рівень реальної зарплати стимулював появу новаторських продуктів, бо означав, що у Великобританії був значно ширший масовий ринок для предметів розкоші (Аллен, 2014: 200).

Загалом, тема Промислової революції є наскрізною для дослідників, які окреслюють перевагу Заходу в модерний період. Щоправда її роль у економічному зростанні, і, відповідно, вплив на “велике розходження” дискутується. Там де інші дослідники шукали відмінності в траєкторіях розвитку Заходу і Сходу, американський історик Кеннет Померанц у праці “Велике

розходження. Китай, Європа і створення сучасної світової економіки” (2000) звернув увагу на схожості. На його думку “велике розходження” відбулося після 1800 р. через різні відповіді суспільств на виклики демографічного і протопромислового розвитку. Іншими словами, індустріалізація стала не причиною, а наслідком “великого розходження”, моментом повного розквіту тих відмінностей, котрі непомітним чином накопичувалися упродовж століть (Померанц, 2017: 77).

Померанц заперечував суттєві відмінності в розвитку Китаю, Японії та Європи до 1800 р., і привів чимало доказів існування в їхніх економічно розвинених регіонах протопромисловості та однакових екологічних викликів (“малтузіанська пастка”), до яких вона неминуче вела. Тож Європа не мала критичної переваги, яка б дозволила їй оминати пастки та екологічні перешкоди – зростаючі потреби в землі й енергії, завдяки яким можна було б прокормити зростаюче населення.

Померанц підкреслював відсутність у Європи переваги над Китаєм та Японією у рівні розвитку сільського господарства, транспорту, капіталу, міст, тривалості життя, споживанні калорій, демографії, технологій тощо. Навпаки, неєвропейські країни навіть лідирували в багатьох галузях (іригація, текстиль, медицина). Скептично оцінювалися технологічні переваги європейців через незначну поширеність, а наявність ринкової економіки, сформованих економічних інститутів (володіння землею, системи трудової зайнятості, міграції, ринки, сімейна праця, розподіл праці) не давали жодному з високо розвинутих регіонів Старого Світу значних переваг (Померанц, 2017: 203).

Важливу роль у становленні сучасного індустріального світу Померанц відвів проблемі споживання предметів розкоші. Поява на європейському та азійському ринках цукру, какао, кави, тютюну, чаю, бавовни, дзеркал, годинників, меблів, виробів із фарфору і срібла тощо, суттєво вплинула на перерозподіл виробництва й перехід до протопромисловості. При цьому Європа більше ніж Китай залежала від постачання цієї продукції. Тож для задоволення цих потреб змушена була суттєво змінювати пріоритети й формувати нові сектори економіки, які конкурували з традиційними. Як і інші економічно розвинуті регіони світу, Європа рухалася в напрямку “протопромислового тупика”, в якому при постійно зростаючих обсягах затрат праці, виробництву вдавалося б ледь випереджати приріст населення (Померанц, 2017: 355).

І ось саме в цій точці Європа отримала переваги, які дозволили їй вийти за межі фундаментальних проблем використання енергії й ресурсів. Перша з них – “перевага відставання”. Менший період використання земель дозволив Європі мати певний запас ресурсів, який відтермінував екологічну катастрофу порівняно з азійськими конкурентами. По-друге – перехід на використання вугілля дозволив уникнути екологічної катастрофи пов’язаної з вирубкою лісів та отримати ефективніше джерело енергії.

Однак, створюючи промислові підприємства, Західна Європа все ще залишалася уразливою до забезпечення себе харчовою продукцією. Подолати це за допомогою ресурсів менш розвинутої Східної Європи не вдавалося. Тож справжньою вдачею для неї стали ресурси Нового Світу. Зокрема, у Карибському регіоні було створено економічну периферію, яка, з одного боку стала ринком для імпорту європейських промислових товарів, а з іншого – постачальником сировини та продуктів харчування для європейців. Саме ця периферія компенсувала відсутність внутрішніх ресурсів, експлуатація котрих неминуче вела до виснаження Західної Європи. (Померанц, 2017: 449). Європа оминула пастку, в яку потрапили економічно розвинені регіони Азії. На відміну від китайців, які були змушені й далі спрямовувати власні ресурси в традиційні галузі, європейці отримали можливість їх переорієнтувати на нові. Іншим

бонусом Нового Світу для Західної Європи стало постачання дорогоцінних металів, особливо срібла. Саме воно стало головним європейським експортом у Китай, і, в свою чергу, дозволяло європейцям закуповувати потрібні для себе китайські товари (Померанц, 2017: 457).

З огляду на це, Померанц відніс велике розходження Європи з економічно розвинутими регіонами Азії на початок XX ст. (Померанц, 2017: 475). Саме тоді вище названі переваги забезпечили Європі перехід від протопромислового етапу до індустріального суспільства, дозволивши одночасно оминати мальтузіанську пастку через виснаження ресурсів. Важливим соціальним чинником переходу стало й те, що робітники протопромисловості, а не селяни стали основним трудовим ресурсом для заводів і фабрик. Тож, Померанц писав про домінування моделі “дорослішання” протопромисловості при появі індустріалізації в Західній Європі, якій вдалося плавно вийти на новий рівень розвитку (Померанц, 2017: 479).

Натомість Китай і Японія маючи схожі з Європою умови на етапі протопромисловості з огляду на її потреби в ресурсах вимушені були навпаки розширювати й інтенсифікувати розвиток власного сільського господарства. А це наприкінці XVIII ст. привело їх до екологічних труднощів. Відтак, мова вже йшла не про індустріалізацію, а про деіндустріалізацію (Померанц, 2017: 482).

Всупереч поширеній думці про перехід європейців до індустріалізації в умовах ринку, Померанц посилив роль работоргівлі й примусової праці на копальнях Нового Світу. Це дозволило європейцям зробити трансатлантичну торгівлю “унікальним інструментом, що саморозвивався”. Завдяки їй “Європа (найперше Британія) могла використовувати свої трудові ресурси і капітал для того, аби ослабити гостроту дефіциту земельних ресурсів і, таким чином, спрямувати демографічний і протопромисловий ріст, який на відміну від ситуації у Східній Азії, значно обганяв зростання сільського господарства, в актив свого подальшого розвитку”. За інших обставин такий демографічний і протопромисловий ріст привів би Європу до катастрофи (Померанц, 2017: 496).

Обґрунтовуючи концепцію великого розходження, Померанц виходив із глобального розуміння тогочасного світу, в межах якого взаємозв'язки між окремими регіонами набували ваги, компенсували або загострювали наявні можливості економічного розвитку. Однією з ілюстрацій такого глобального підходу в розумінні чинників піднесення Заходу стала праця Свена Беккерта “Імперія бавовни” (2014). Дослідник показав як європейці об'єднали міць капіталу і міць держави для того аби силою викувати світовий виробничий комплекс, а потім з допомогою капіталу, майстерності, мереж і пов'язаних із бавовною інститутів започаткувати бурхливий розвиток технологій і зростання благоустрою (Беккерт, 2018: 9).

Показово, що Беккерт зосередився на мінусі Європи, яка до XII ст., на відміну від конкурентів із Америки, Азії й Африки, не знала бавовни. Лише після 1600 р. європейці затіяли “бавовняну перебудову”. І якщо перша хвиля захлинулася, то в подальшому вони не знали собі рівних. Чинники, які за цього сприяли лежали за межею технічних інновацій та організаційних переваг. Ключ, на думку Беккерта, полягав у “існуванні можливостей і бажання поширити дію капіталу і влади на далекі заокеанські території” [с. 40]. Вони виявилися спроможними “перебудувати глобальні бавовняні мережі і зайняти в них панівне становище”. Замість “множинних бавовняних світів виникла європоцентрична імперія бавовни” (Беккерт, 2018: 45).

Перевага Заходу окреслилася лише після монополізації процесу виробництва бавовни і створення глобального світу. І саме останній визначив відоме нам домінування Заходу. Передумови такого успіху Беккерт вбачав у специфіці капіталізму – поєднанні потужностей капіталу і держави. Дослідник виокремив

важливу для розуміння домінування Заходу первісну фазу капіталізму – воєнний капіталізм, який сприяв поширенню рабства, колоніальним завоюванням і перетворенню багатопольярного світу на однопольярний. А вже наступна фаза – промисловий капіталізм забезпечив бізнесменам підтримку держави. Беккерт стверджував, що з моменту виникнення капіталізм носив глобальний характер, “охоплював весь світ”, і ця глобальність зміцнювалася національними державами. Лише на сучасному етапі капіталісти “вперше стали здатними звільнитися від конкретних національних держав, і тих самих інститутів, які в минулому забезпечили їх становлення” (Беккерт, 2018: 47).

Варто визнати, що на сучасному етапі економічні аргументи здобули широке визнання. Приваблює їхній мінімалізм при поясненні великих історичних процесів, а також славнозвісна ілюзія аргументованості, яка створюється багатою статистикою. Але так само кидається у вічі неповнота і вибірковість обраних даних, перенесення висновків з локальних територій чи окремих суспільних прошарків на цілі регіони. Зосередження уваги на економічному зростанні спрощує значно складніші механізми історичного розвитку. Власне ці ж недоліки, тільки в іншому розвороті, притаманні дослідникам-інституціоналістам. Вони звертають увагу на важливість політичних умов для економічного зростання. Так Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у праці “Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності” (2012) наполягають на взаємозалежності діючих в країнах інститутів та рівнем їх розвитку. Саме інститути, potraktovanі як “набір економічних і політичних правил, сформованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами”, роблять різницю між багатими й бідними країнами. І якщо економічні інститути визначають економічні стимули (здобуття кращої освіти, заощадження й інвестиції, впровадження нових технологій), то політичні інститути окреслюють умови в яких відбуватиметься економічний процес (Аджемоглу, Робінсон 2017: 40).

Дослідники виділили два типи інститутів: інклюзивні, які активно залучають різні верстви суспільства до політичної та економічної діяльності, та екстрактивні, які цю участь обмежують елітарними групами. Наявність першого типу політичних і економічних інститутів забезпечує економічне зростання та багатство. Тож саме їхня поява спочатку в Англії, а потім у країнах Західної Європи, привела до домінування Заходу (Аджемоглу, Робінсон 2017: 77).

Аби пояснити появу інклюзивних інститутів у Англії, дослідники відмовилися від причинно-наслідкових зв'язків і звернулися до ролі конфліктів і випадковостей, зокрема, конфлікту різних груп англійського суспільства в боротьбі за владу. Виступаючи проти повноважень інших, вони намагалися переструктурувати діючі екстрактивні інститути на свою користь. Події громадянської війни 1642–1651 рр. і Славетної революції 1688 р. сформували політичні інклюзивні інститути та плюралістичне суспільство. А вже згодом на їх основі виникли економічні інклюзивні інститути, які стимулювали інвестиції, торгівлю й інновації, змінили стимули для населення, запустили механізми процвітання та торували шлях до Промислової революції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 92).

У зазначеній послідовності подій не було жодного автоматизму, тож аби пояснити механізм переходу Аджемоглу та Робінсон звернули увагу на “важливість взаємовпливу невеликих інституційних відмінностей і критичних випадковостей” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96). На їх думку, поштовхом до змін та руйнування “порочного кола” бідності стає порушення балансу політичної або економічної влади в суспільстві під дією виключної події, яка руйнує “синергію екстрактивних політичних та економічних інститутів та їх взаємопідтримку”. Ці “критичні випадковості” по різному впливають на інститути країн, бо “не існує

двох країн з однаковими інститутами” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 98). Наявні “малі початкові інституційні відмінності” у тривалій часовій перспективі здатні привести до фундаментально різних шляхів подальшого розвитку. Що логічно: “Якщо навіть невеликі інституційні розбіжності мають велике значення в моменти критичних випадковостей, то природно, більші інституційні розбіжності приводять до ще більших розходжень при настанні критичних збігів обставин” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96).

Вдаючись до аналогій дослідники зазначають, що навіть незначні відмінності здатні накопичуватися й створювати умови для повільних інституційних змін (“дрейф інститутів”). Як дві ізольовані популяції організмів поступово різнитимуться в процесі генетичних змін через накопичення випадкових генетичних мутацій, так дві схожі між собою країни поступово розходитимуться у своїх інститутах. Протягом століть вони можуть привести до відчутних, часом важливих відмінностей. Створені повільними інституційними змінами, ці відмінності впливатимуть дедалі більше, адже вони визначають, як суспільство реагує на зміну політичних чи економічних умов під час критичних збігів обставин.

Ось як це практично працює: перша критична випадковість – епідемія “чорної смерті”, яка по різному вплинула на схожі інститути Східної і Західної Європи. У першому випадку це привело до появи кріпацтва, а в другому – до розпаду феодалізму. Ці розбіжності у XIV ст. привели до різної реакції сходу і заходу Європи на нові економічні можливості XVII–XIX ст. Друга критична випадковість – розвиток трансатлантичної торгівлі й колонізації привів до відмінностей вже в Західній Європі. Те, що англійська монархія не спромоглася монополізувати торгівлю з Америкою (на відміну від французької й іспанської), сприяло виникненню великої групи успішних торговців мало залежної від корони, яка відіграла критичну роль у Громадянській війні й Славетній революції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96).

Отже, успіх Англії став наслідком повільних змін в інститутах країни і їхньої взаємодії з критичними збігами обставин, апогеєм яких стала Славетна революція. Саме вона “зміцнила й раціоналізувала права власності, поліпшила фінансові ринки, підірвала підтримувані державою монополії на зовнішню торгівлю й усунула бар’єри на шляху розвитку промисловості... зробила політичну систему відкритою й уважною до економічних потреб і очікувань суспільства” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 182).

Славетна революція створила основу з інклюзивних політичних і економічних інститутів, які в перспективі уможливили Промислову революцію – вирішальну умову для створення стабільного економічного зростання спочатку Англії, а потім інших країн. Ті, хто її сприйняв – став на шлях стабільного розвитку, але багато інших, зокрема, Османська імперія чи Китай, відставали, оскільки “блокували й нічого не робили для стимулювання розвитку промисловості”. Їхні політичні й економічні інститути “формули реакцію на технологічні інновації, створюючи знайому структуру взаємодії між наявними інститутами й критичними збігами обставин” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 182).

Перехід до інклюзивних політичних і економічних інститутів визначив перевагу Європи над рештою світу й Сходом, де в XVIII–XIX ст. зберігалися екстрактивні інститути. Світове лідерство Китаю під час правління династії Сун (960–1279 рр.), не підтримане переходом до інклюзивних інститутів, привело до стагнації під час правління династій Мін і Цин. Діючі екстрактивні інститути перешкоджали іншим суспільним групам претендувати на політичне представництво. А правителі опиралися змін, прагнули стабільності й по суті боялися творчої деструкції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 202).

Дещо в інших термінах, але з опорою на інститути, пояснювали піднесення Заходу Дуглас Норт, Джон Волліс та Баррі Вайнгест. У праці “Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії” (2009), перевагу Заходу пояснено переходом більшості тамтешніх країн до стану суспільства відкритого доступу.

Аби зрозуміти зміст цієї тези, доречно звернутися до основних положень їхньої концепції світового розвитку. Вона обертається навколо проблеми насильства та способів, якими людські колективи його стримують. Історично виділено два типи суспільного порядку – обмеженого та відкритого доступу, які відрізняються рівнем включеності індивідів та суспільних груп у контроль над насильством. Першому типу суспільного порядку відповідає так звана природна держава. Вона регулює насильство через створення панівної коаліції, яка надає доступ до цінних ресурсів (землі, населення й капіталу), або доступ до контролю над важливими видами діяльності (торгівля, релігія, освіта) лише елітним групам (Норт, 2017: 51). Існують різні види природних держав – нетривкі, базові й зрілі, та попри це, природні держави від часу неолітичної революції забезпечували контроль над насильством.

Зміни розпочалися лише після Промислової революції, коли в силу різних причин окремі зрілі природні держави здійснили перехід до сучасних держав та створили порядок відкритого доступу. У ньому використання і контроль над насильством є прерогативою чітко окреслених організацій, вступ до яких не обмежується, а вся система підпорядкована чітким і зрозумілим правилам (інститутам) (Норт, 2017: 137).

Процес переходу до суспільства відкритого доступу є центральним положенням авторської концепції. Перехід – це “процес, під час якого еліти відкривають доступ у межах панівної коаліції, закріплюють його за допомогою інституційних змін, а відтак поширюють доступ до громадянських прав на ширші категорії населення” (Норт, 2017: 225).

Перехід відбувається завжди в умовах зрілої природної держави через покрокове просування трьома порогами: закріпленням верховенства закону серед еліт, виникненням безстрокових організацій у державних та приватних сферах, закріпленням консолідованого контролю за армією (Норт, 2017: 184). Попри таку послідовність, дослідники не гарантують успішності переходу. Важливо аби ці зміни інституалізувалися, стали нормами поведінки, “правилами гри”, моделями взаємодії, які регулюють і обмежують відносини між індивідами (Норт, 2017: 184, 223).

Першими країнами, які здійснили перехід до порядку відкритого доступу стали Британія, Франція та США. Забезпечивши якісно кращу систему стримування насилля, вони отримали кращі можливості для економічного розвитку. У цій системі координат дослідники пояснювали першість Заходу в здійсненні історичного переходу, який відбувся на початку та в середині XIX ст. Вони наголошували, що Британія, Франція та Сполучені Штати досягли відкритого доступу неоднаковими шляхами і з різними інститутами, але їх, на відміну від Німеччини й Іспанії, об’єднувало те, що відбулася інституалізація відкритого доступу, а не лише формальне впровадження певних політичних заходів, інститутів чи реформ (Норт, 2017: 288).

На ролі діючих інститутів в досягненні історичного успіху Заходу наголошував британський історик Ніл Фергюсон. У праці “Цивілізація. Як Захід став успішним” (2011) виокремлено шість елементів, “убивчих застосунків”, які визначили тривалу перевагу Заходу: конкуренцію, науку, власність, медицину, споживання та працю (Фергюсон, 2017: 46). Так, сутність конкуренції полягала в децентралізації політичного і економічного життя, створенні стартового майданчика для національних держав та капіталізму. Значна перевага Китаю у

технологічних винаходах (механічний годинник, друкарський верстат, сівалка тощо), продуктивності сільського господарства, організації морських експедицій виявилася нереалізованою через стабільність і статичність. Неспроможність впровадити власні винаходи в життя контрастувала з конкурентним середовищем європейських держав у торгівлі та циркуляції новацій. Більше того, конкуренція створювала позитивні умови для виходу з традиційної пастки аграрних цивілізацій – зниженні рівня життя через зростання чисельності населення (Фергюсон, 2017: 85).

Другою перевагою стала наука як спосіб навчання і розуміння. Християнська традиція відокремлення церкви і держави сприяла виникненню різних каналів поширення наукових винаходів, а поява друкарства пришвидшила циркуляцію знань. Наслідком цього стала військова перевага в озброєнні та урядуванні, яка дозволила європейським правителям з позиції сили диктувати умови правителям Сходу (Фергюсон, 2017: 100). Так само важливою стала власність як верховенство права та засіб захисту приватних власників і мирного розв'язання суперечок між ними. Це, в свою чергу, сформувало основу для найтривкішої форми представницького врядування. Розвиток медицини став продуктом експансії імперій. Фергюсон наглядно продемонстрував західноєвропейську перевагу в боротьбі з епідемічними захворюваннями на відрізок 1770–1890 рр., тоді як у Азії аналогічні зміни відбулися лише в 1890–1950 рр. (Фергюсон, 2017: 202). Ще одним “убивчим застосунком” стало споживання – спосіб матеріального існування, в якому виробництво та придбання товарів відіграють центральну економічну роль. Саме споживання уможливило промислову революцію, зробило всі винаходи потрібними, а зростаючі потужності виправданими (Фергюсон, 2017: 267). І, нарешті, праця як заснований на протестантському християнстві моральний кістяк і спосіб діяльності. Вона забезпечує єдність для динамічного та потенційно мінливого суспільства, створеного попередніми п'ятьма застосунками. Ощадливість та високі показники заощадливості сприяли поступовому накопиченню капіталу, який, у свою чергу сприяв зміцненню Заходу.

Як бачимо, аргументи Фергюсона виходять власне за межі інституцій, і спрямовуються на пошук динамічніших категорій пов'язаних із світоглядними, інтелектуальними чи технологічними перевагами європейців. Годі дискутувати, що інституції не працюють самі по собі, а постають результатом складної взаємодії соціальних, економічних, культурних та політичних сил.

Висновки. Проаналізовані концепції чинників домінування Заходу вказують на складність поставленої проблеми. Кожна з них працює в межах обраних фактів і повсякчас наражається на винятки. Та попри цю неповноту проглядається обрис сучасного підходу до проблеми: домінування Заходу є аспектом формування й існування глобального світу. Саме за такої умови переваги географії, культурна специфіка й інститути змогли забезпечити якісний прорив. Відмова від кумулятивного, накопичувального ефекту, коли кожен із чинників посилює попередній, визначає пошук окремих механізмів взаємодії, в межах яких виникають унікальні умови. Тож мова йде про те, що піднесення Заходу стало історичною випадковістю, яка була реалізована європейцями починаючи з XV ст.

Географічні відкриття й поява науки стали не просто новими чинниками розвитку, які скористалися сприятливими умовами довкілля й сприяли європейській експансії. Їхня взаємодія з існуючою багаторівневою децентралізацією Європи створила якісно нове мобільне і креативне середовище, здатне нав'язати конкуренцію Сходу. Власне Схід / *Orientis* став специфічним чинником піднесення, адже в якості орієнтиру систематизував внутрішні

європейські відмінності й зміни. Отримавши свого Іншого, Захід прийшов до усвідомлення себе в якості світового центру.

Успіх Заходу не був гарантованим і наперед визначеним. Проаналізовані сучасні концепції розкривають різні хронологічні періоди в які утверджується перевага: XV ст. – період великих географічних відкриттів, “довге XVIII ст.” в якості “революції працелюбства”, переходу від протопромисловості до ранньої індустріалізації, часу формування інклюзивних інститутів, XIX ст. – Промислова революція і перехід до суспільства відкритого доступу тощо. По суті, у межах різних концепцій дослідниками зафіксовано визрівання окремих часткових переваг Заходу в економічній та політичній площинах, кожна з яких мала власну логіку та слабо корелювалася з іншими. Відтак, піднесення Заходу постає тривалим процесом змін і переходу до нової якості. Така складність і багатокомпонентність успіху Заходу значною мірою пояснює чому попри відомі цивілізаційні кризи XX ст. і виклики XXI ст. Захід все ще залишається лідером, а його модель розвитку – привабливою.

Багатокомпонентність та етапність успіху Заходу привела до створення надзвичайно стійких адаптивних моделей, в межах яких виявилось можливим долати внутрішні протиріччя розвитку. Глобальність пояснює як ці внутрішні виклики компенсувалися перевагами лідерства, дуже часто через експлуатацію інших регіонів. Розглянуті концепції зосереджені на вивченні сформованих вузлів та успішних комбінаціях інститутів, які забезпечили точкові прориви Заходу. Водночас поза увагою залишилися невдачі на шляху до лідерства, які сьогодні обертаються моральними травмами для західних суспільств у вигляді подолання дискримінації, бідності, екології, проблеми іммігрантів тощо. Випадковість досягнення успіху залишає Захід особливо уразливим до “чорних лебедів”, природа яких не піддається врахуванню у межах відомих концепцій. Зрештою, попри історичний успіх, Захід не має страхового полісу.

Список використаних джерел

- Аджемоглу, Робінсон 2017 – Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. К.: Наш формат, 2017. 440 с.
- Аллен, 2014 – Аллен Р. Британская промышленная революция в глобальной картине мира / Пер. Н. Автономовой. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 448 с.
- Беккерт, 2018 – Беккерт С. Империя хлопка. Всемирная история / Пер. А. Шоломицкой. М.: Изд-во Института Гайдара, 2018. 736 с.
- Булдыгин, 2019 – Булдыгин С. “Европейское чудо” в американской историографии последней трети XX – начала XXI в. (анализ трудов по экономической истории) // Вестник Омского университета. Серия “Исторические науки”. 2019. № 3. С. 137–144.
- Голдстоун, 2014 – Голдстоун Дж. Почему Европа? Возвышение Запада в мировой истории, 1500–1850 / Пер. М. Рудакова. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 224 с. URL: <https://www.libfox.ru/538963-dzhek-goldstoun-pochemu-evropa-vozvyshenie-zapada-v-mirovoy-istorii-1500-1850.html>
- Даймонд, 2009 – Даймонд Дж. Зброя, мікроби, харч: витоки нерівностей між народами / пер. Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2009. 488 с.
- Кларк, 2012 – Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2012. 404 с. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=74588
- Мак-Ніл, 2011 – Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Пер. за ред. А. Галушки. К.: Ніка-центр, 2011. 960 с.
- Мокир, 2014 – Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 504 с.
- Мокир, 2017 – Просвещенная экономика: Великобритания и промышленная революция 1700–1850 гг. / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 787 с.
- Морис, 2014 – Морис Я. Чому Захід панує натеper. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього / Пер. О. Кочерга. К.: Кліо, 2014. 784 с.
- Норт, 2017 – Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Пер. Т. Цимбала. К.: Наш формат, “і”, 2017. 352 с.
- Померанц, 2017 – Померанц К. Великое расхождение. Китай, Европа и создание современной мировой экономики / Пер. А. Матвиенко. М.: ИД “Дело”, 2017. 592 с.
- Райнерт, 2019 – Райнерт Е. Як багаті країни стали багатими... і чому бідні країни залишилися бідними / Пер. Я. Сінайко. К.: Саміт-книга, 2019. 416 с.
- Саїд, 2001 – Саїд Е. Орієнталізм / Пер. В. Шоакуна. К.: Основи, 2001. 511 с.

Фергюсон, 2017 – Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним / Пер. В. Циба. К.: Наш формат, 2017. 488 с.

Фрис, 2016 – Фрис Я. де. Революція трудолюбия. Потребительское поведение и экономика домохозяйств с 1650 года до наших дней / Пер. А. Матвиенко. М.: ИД "Дело", 2016. 466 с.

Харарі, 2016 – Харарі Ю. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього / Пер. Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

Landes, 2006 – Landes D. Why Europe and the West? Why Not China? // Journal of Economic Perspectives – Volume 20. 2006. Number 2. Pages 3–22.

References

Adzhemoglu, Robinson 2017 – Adzhemoglu D., Robinson Dzh. Chomu nacyi zanepadayut. Poxodzhennya vlady, bagatstva ta bidnosti. K.: Nash format, 2017. 440 s.

Allen, 2014 – Allen R. Brytanskaya promushlennaya revolyuciya v globalnoj kartyne myra / Per. N. Avtonomovoj. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 448 s.

Bekkert, 2018 – Bekkert S. Ymperyya xlopka. Vsemynaya ystoryya / Per. A. Sholomyczkoj. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2018. 736 s.

Buldugyn, 2019 – Buldugyn S. "Evropejskoe chudo" v amerykanskoj ystoryografyy poslednej trety XX – nachala XXI v. (analiz trudov po Ekonomicheskoy ystoryi) // Vestnyk Omskogo unyversyteta. Seryya "Ystorycheskye nauky". 2019. # 3. S. 137–144.

Goldstoun, 2014 – Goldstoun Dzh. Pochemu Evropa? Vozvusheniye Zapada v mirovoj ystoryi, 1500–1850 / Per. M. Rudakova. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 224 s. URL: <https://www.libfox.ru/538963-dzhek-goldstoun-pochemu-evropa-vozvyschenie-zapada-v-mirovoj-istorii-1500-1850.html4>

Dajmond, 2009 – Dajmond Dzh. Zbroya, mikroby, xarch: vytoke nerivnostej mizh narodamy / per. T. Cymbala. K.: Nika-Centr, 2009. 488 s.

Klark, 2012 – Klark G. Proshheta! Kratkaya Ekonomicheskaya ystoryya myra / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2012. 404 s. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=74588

Mak-Nil, 2011 – Mak-Nil V. Pidnesennya Zaxodu. Istoriya lyudskoy spilnoty / Per. za red. A. Galushky. K.: Nika-centr, 2011. 960 s.

Mokyr, 2014 – Mokyr Dzh. Ruchag bogatstva. Texnologicheskaya kreatyvnost y Ekonomicheskij progress / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 504 s.

Mokyr, 2017 – Prosveshennaya Ekonomika: Velykobrytaniya y promushlennaya revolyuciya 1700–1850 gg. / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2017. 787 s.

Morys, 2014 – Morys Ya. Chomu Zaxid panuye nateper. Opovidi z istoriyi ta shho z nyx vyplyvaye shhodo majbutnogo / Per. O. Kocherga. K.: Klio, 2014. 784 s.

Nort, 2017 – Nort D., Vollis Dzh., Vajngest B. Nasylstvo ta suspilni poryadky. Osnovni chynnyky, yaki vplynuly na xid istoriyi / Per. T. Cymbal. K.: Nash format, "Yi", 2017. 352 s.

Pomerancz, 2017 – Pomerancz K. Velykoe rasxozhdenye. Kytaj, Evropa y sozdanye sovremennoj mirovoj Ekonomiky / Per. A. Matvyenko. M.: YD "Delo", 2017. 592 s.

Rajnert, 2019 – Rajnert E. Yak bagati krayiny staly bagatymy... i chomu bidni krayiny zalyshylysya bidnymy / Per. Ya. Sinajko. K.: Samit-knyga, 2019. 416 s.

Sayid, 2001 – Sayid E. Orientalizm / Per. V. Shoakuna. K.: Osnovy, 2001. 511 s.

Fergyson, 2017 – Fergyson N. Cyvilizaciya. Yak Zaxid stav uspihnym / Per. V. Cyba. K.: Nash format, 2017. 488 s.

Frys, 2016 – Frys Ya. de. Revolyuciya trudolyubyya. Potrebytelskoe povedeniye y Ekonomika domoxozyajstv s 1650 goda do nashyx dnei / Per. A. Matvyenko. M.: YD "Delo", 2016. 466 s.

Xarari, 2016 – Xarari Yu. Lyudyna rozumna. Istoriya lyudstva vid mynulogo do majbutnogo / Per. Ya. Lebedenka. Xarkiv: Klub simejnogo dozvillya, 2016. 544 s.

Landes, 2006 – Landes D. Why Europe and the West? Why Not China? // Journal of Economic Perspectives – Volume 20. 2006. Number 2. Pages 3–22.

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.03

Yaroslav Kalakura

PhD hab. (History), Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Kyiv National University named by Taras Shevchenko (Ukraine)
kalajar@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>**Ярослав Калакура**

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

“ВІЙНА ІСТОРІЙ” ЗА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ЙОГО СПАДЩИНУ

Анотація. На основі методології історіографічної компаративістики та у форматі “війни історій” проаналізовано підходи українських та російських істориків до з’ясування ролі Ярослава Мудрого в українському державотворенні, висвітлено основні напрями її фальсифікації і спотворення. У російській історичній науці і пропаганді, починаючи з часів В. Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова та ін. до сьогодення, обґрунтовуються претензії Москви на київську спадщину, заперечується роль Великого князя Київського у становленні української державності, конструюється його образ як “собиранеля русских земель” і одного з фундаторів концепції колонізаторської політики, розширення території Московського царства та творення “русского централизованного государства”. Глорифікується та міфологізується військова діяльність Ярослава Мудрого, однобічно і упереджено висвітлюється його внесок у вироблення правових засад Київської держави, реформування системи влади і державного управління, внесок у розвиток культури, освіти і духовності, який інтерпретується як формування “русской культуры” і “русского православия”.

Окреслено деякі нові підходи щодо міждисциплінарних досліджень проблеми і розвінчування найпоширеніших спотворень образу князя та його діяльності, подолання ідеологічних стереотипів та міфів.

Ключові слова: Ярослав Мудрий, Київська держава, “війна історій”, українська історіографія, російська історіографія, компаративістика, спадщина, образ, фальсифікація, спотворення.

“THE WAR OF HISTORY” FOR THE GREAT KYIV PRINCE YAROSLAV THE WISE AND HIS HERITAGE

Summary. Based on the methodology of comparative studies and in the “war of stories” format was conducted a comparative analysis of the views of Ukrainian and Russian historiography on the figure of Yaroslav the Wise, the main directions of its falsification and distortion are highlighted. In Russian historical science and propaganda, since the times V. Tatišchev, M. Karamzin, M. Pogodin, S. Solovyov etc. to the present, substantiate claims of Moscow to Kyiv legacy, denied the role of the Grand Duke of Kiev in the formation of Ukrainian statehood, constructed his image as “Collector of Russian lands” and one of the founders of the concept of colonial policy, expansion of the territory of the Moscow kingdom and creation “Russian centralized state”. Glorifies and mythologized military activity of Yaroslav the Wise, unilaterally and biasedly highlights its contribution to the development of legal foundations Kyiv Rus state, reforming the system of power and public administration, contribution to the development of culture, education and spirituality, which is interpreted as formation “Russian culture” and “Russian Orthodoxy”.

Outlined some new approaches to interdisciplinary research of problems and solving the most common distortions of the image of the prince and his activities, overcoming ideological stereotypes and myths.

Keywords: Yaroslav the Wise, Kievan Rus state, “war of stories”, Ukrainian historiography, Russian historiography, comparativist, heritage, figure, falsification, distortion.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна актуалізувала “війну історій”, одним із сегментів якої є, за образним висловлюванням Р. Гривінського, “рейдерське захоплення” Росією української історії (Гривінський, 2015), присвоєння собі історико-культурної спадщини Київської держави і постаті Великого Київського князя Ярослава Мудрого. Актуальність дослідження означеної теми зумовлюється низкою факторів.

В українській і зарубіжній історіографії, в публіцистиці, художній літературі, в мистецтві, в літературознавстві не так багато таких знакових особистостей як Ярослав Мудрий, які б упродовж багатьох століть поспіль викликали зацікавлення, дискусії, суперечливі оцінки, маніпуляції та фальсифікації. Кожне покоління по-новому відкриває для себе постать Великого князя та його доби, по-своєму підходить до їх інтерпретації, до розуміння історичних і національних цінностей, до ідеологічних нашарувань минулого, що й диктує необхідність реагувати на спроби ревізувати його місце і роль в історії.

Актуальність теми зумовлюється й тим, що російська, а точніше русская історіографія в минулому й тепер продовжує спекулювати на пам'яті про Ярослава Мудрого, претендуючи на неї як на свою частину київської спадщини. При цьому вона всіляко заперечує або замовчує причетність князя, як і його попередників та нащадків, до витоків і становлення державності українського народу, насаджуючи такі погляди в Росії, а через свою агентуру і за рубежом, включаючи й Україну. Це й спонукає українських істориків активніше утверджувати у суспільній свідомості думку про те, що держава Ярослава Мудрого українська, а не "русская".

Московська історіографія, а також деякі доморошені адепти малоросійства в Україні, фальсифікуючи історичні джерела, доводять російськість Ярослава Мудрого, або трактують його як спільну і об'єднуючу постать східних слов'ян, свідомо експлуатують знання про нього як один із засобів поширення концепцій "общая історія", "один народ", "єдина каноніческая територія" тощо. В інтерв'ю агентству ТАСС 22 лютого 2020 р. Путін заявив, що росіяни й українці – один народ, оскільки, мовляв, до XIII століття не було відмінностей у мові, а до XV століття східні слов'яни самі себе називали росіянами (русскімі). Цей арсенал активно використовує сьогодні путінська пропаганда як елемент гібридної війни Росії проти України, як аргумент виправдання анексії Криму і окупації частини Донбасу, паразитуючи на великодержавній ідеї "собіранія земель". Ось чому так важливо, щоб на основі джерел і правдивих фактів розкривати брехливість і аморальність московських міфів, які торкаються ключових питань історії і корінних інтересів українського народу і спрямовані на розмивання та знищення України як держави, заперечення самобутності і самодостатності її історії, мови, культури та духовності.

Мета статті. З актуальності та важливості означеної теми витікає й мета пропонованої статті: з'ясувати основні тенденції і напрями фальсифікацій постаті Ярослава Мудрого в російській історіографії, окреслити підходи українських істориків до розвінчування і спростування найбільш поширених спотворень образу князя та його діяльності, сформулювати деякі пропозиції стосовно подальших студій.

Виклад основного матеріалу. Аналіз поставленої проблеми у координатах "війни історій" навколо ролі Ярослава Мудрого в розвитку княжої державності України, її культури і духовності потребує декількох попередніх застережень. Своєрідним каноном оцінки постаті рівноапостольного Великого князя київського Ярослава Мудрого для багатьох представників советських і постсоветських істориків останнього півстоліття були великодержавницькі погляди не тільки російських дослідників, але й місцевих, зокрема академіка П. Толочка, викладені у двох його книжках про князя (Толочко, 1996; Толочко, 2002). Йдеться про автора, котрий відомий, з одного боку, котрий багато зробив для дослідження давньої історії України, доводячи, що письмові джерела ніде не відобразили назву "Русь" в застосуванні до північноруського населення, розвінчав так звану Ладозьку версію початкової Русі, а з другого, він один із конструкторів теорії "спільної колиски" трьох східнослов'янських народів і прибічник концепту "руській мір". Виступаючи 1 листопада 2018 р. на так

званому Всесвітньому русському соборі в Москві, П. Толочко однозначно заявив, що вважає себе частиною “русского міра”, який постав не з Московського царства, а народжувався на просторах Київської Русі як спільної держави Росії та України.

До ідеологічних маніпуляцій навколо постаті Ярослава Мудрого Кремль залучає як наукову, так і художню літературу, а також публіцистику. Через дев'ять років після смерті Павла Загребельного, в 2018р. в Москві побачила світ скомпільована із його творів книга під промовистою назвою “Русские князья: от Ярослава Мудрого до Дмитрия Долгорукого” з підзаголовком “Собиратели русской земли: От Киевской Руси до Московской” (Загребельный, 2018), хоча такою назвою письменник не послуговувався, її придумав М. Погодін. З якою метою це зроблено? Щоб прикритися іменем видатного українського письменника, зробити його своїм союзником, приписавши йому слова, ніби Москва правонаступниця Києва.

Мають місце й еклектика та розпливчатість в оцінках князя в працях досить авторитетних науковців. Наприклад, цьогорічний лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка, колишній дніпропетровський, а нині гарвардський історик Сергій Плохій, у загальному україноцентричній книзі “Брама Європи”, висловив думку, ніби питання про приналежність Ярослава Мудрого до української чи російської історії залишається дискусійним (Плохій, 2016: 72–73). Чи справді, що це питання дискусійне? А може воно маніпуляційне, спекулятивне, покликане утримувати українське суспільство в полоні постімперської і постколоніальної свідомості.

Зрештою, чи має сьогодні історична наука відповідь на поставлені питання? Безумовно, має і вона зрозуміла, переконлива та досить однозначна. Ще понад 120 р. тому видатний український вчений Михайло Грушевський, спростовуючи великодержавні погляди московських істориків М. Карамзіна та М. Погодіна, чітко довів, що Ярослав Мудрий – давньоукраїнський князь, а Києворуська держава – творіння українського народу, якому й належить її історична, культурна та духовна спадщина. У праці “Звичайна схема” руської історії...” він наголосив, що “київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, і Київський період перейшов не у володимиро-московський, з якого повинна вести свій родовід Московська держава і Російська імперія, а в галицько-волинський XIII в., потім у литовсько-польський XIV–XVI ст.” (Грушевський, 2002: 78). Очевидно, не випадково зловісний Бузина, щоб нівелювати узагальнення М. Грушевського, обізвав його лжеісториком і поставив під сумнів законність успадкування влади Ярославом від свого батька Володимира.

Обґрунтовуючи україноцентричний образ князя, Іван Франко та історики львівської школи М. Грушевського І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Герасимчук, С. Томашівський, М. Чубатий та ін., а також дослідники з української діаспори М. Андрусяк, Л. Винар, О. Домбровський, І. Кульчицький, О. Оглоблін, О. Пріцак, О. Субтельний, та ін. висвітлювали різні аспекти його діяльності на ниві українського державотворення, розвитку культури і духовності. Їх погляди отримали подальший розвиток у новітній українській історіографії, зокрема у працях Л. Войтовича, М. Демиденка, Л. Залізняка, В. Корнієнка, М. Котляра, О. Моці, Н. Нікітенко, В. Рички, С. Сегеди, О. Щодри та ін.

Варто зазначити, що і в російській історіографії не все так однозначно. Відомий історик XIX ст. Василь Ключевський, якого важко запідозрити в українофільстві, відповідаючи на питання студентів Московського університету, якою мовою розмовляли київські князі, однозначно відповів: тією, якою й дотепер розмовляють в Малоросії. Або інший авторитетний знавець давніх літописів, зокрема Несторової “Повісті минулих літ” академік Олександр

Шахматов в “Енциклопедії слов’янської філології” (1915 р.) писав: “Прямими нащадками Полян, Деревлян, Сіверян є людність Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини... вони дотепер зберегли свою мову”. А мова, як відомо, – найголовніший ідентифікатор нації. Є поодинокі й сучасні історики в Росії, які не схильні зазіхати на українську історію, наприклад, Тетяна Таирова-Яковлева, Юрій Пивоваров, Андрій Пилипенко, Ігор Яковенко та ін.

Дуже важливо зазначити, що сучасна історична наука має й методологічний принцип і критерії віднесення подій, явищ, постатей і територій до тієї чи іншої національної історії, які, до речі всіляко ігнорують російські історики. Невдовзі після Другої світової війни, коли змінилися існуючі кордони багатьох країн, а на політичній карті появилися нові держави і відповідно виникли колізії щодо меж національної історії, в 1951 р. у Парижі проходив IX міжнародний конгрес історичної науки. Він закріпив ключовий принцип приналежності історичної спадщини: всі історичні пам’ятки, постаті, події, явища і процеси, які проходили в будь-який час на теренах тієї чи іншої сучасної країни, є її історією. Іншими словами, все, що відбувалося з найдавніших часів на теренах сучасної України (а її державні кордони як члена ООН визначені Гельсінським заключним актом 1975 р. про непорушність кордонів, до якого вона приєдналася в 1992 р. як держава-учасниця Наради з безпеки і співробітництва в Європі) (Заключний Акт, 2010: 157), є історією України. Тобто, історія Києворуської держави, її князів, включаючи Володимира Великого, не менш великого його сина Ярослава Мудрого, нащадків обох династій Ярославичів та Володимировичів є органічною частиною історії українського народу.

Незважаючи на те, що російські історики ще з дореволюційних часів брали участь у Міжнародних конгресах історичних наук, переважна більшість з них стояли на позиціях великодержавного і шовіністичного трактування історії, не виділяючи історію України в окремий предмет дослідження. Ця традиція рейдерського захоплення української історії зародилася в російській історіографії майже 400 років тому і триває досі. Її витoki пов’язані з привласненням нашої давньої назви Русі, фальсифікацією і підміною джерельних свідчень в процесі перевезення до Москви і переписування давньоруських літописів та інших пам’яток. Вони, на жаль, не дійшли до нас як оригінали, а здебільшого фігурують як копії, скопійовані у XVII–XVIII ст., і постали в московській інтерпретації як “русские летописи”. Первісна інформація, зафіксована в Київському, Галицько-Волинському, Густинському та інших літописах, у “Повісті минулих літ”, у “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона та ін., що відносяться до доби Ярослава Мудрого, зазнала маніпуляцій та істотних змін, оскільки їх переписувачі свідомо підганяли оцінки і події під процеси, започатковані в Московському царстві в часи Івана III та Івана IV Грозного, під парадигму “Москва третій Рим”, творення централізованого Московського царства і потреби імперського мислення. Спотворення конкретно-історичних пам’яток відбулося й на історіографічних джерелах, тобто різного роду працях, написаних на скопійованій або міфічній основі. При цьому не бралось до уваги, що є ще інші джерела, зокрема візантійські, німецькі, польські, угорські хроніки та скандинавські саги, які проливають світло на утаємничені або спотворені події часів Ярослава і його держави зі столицєю в Києві.

Принагідно зауважимо, що великодержавницька концепція російських істориків і спотворений ними образ Ярослава Мудрого та його доби механічно перекочували в комунізовану советську історіографію, збагатившись фразеологією партійно-класового підходу та інтернаціональними штампами. Новий канон цієї концепції отримав офіційне закріплення у зловісних Тезах ЦК КПРС про так зване “возз’єднання України з Росією”, ключовою парадигмою яких було положення про те, що російський, український і білоруський народи

походять від одного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь (Тези, 1954: 4–5). Оця ідея “спільної колиски” надовго засіла в головах не тільки маргінальних росіян і малоросів, але й багатьох істориків.

У чому корінна відмінність російської історіографії від української? Насамперед у тому, що вона будується на великодержавницькій ідеї “русского міра”, а її основу складають не встановлені і перевірені факти та джерела, а домисли. Вже на перших сторінках “Истории Государства Российского” М. Карамзін зізнався, що домисли подобаються, а для повного задоволення треба думати, що вони істина (Карамзин, 2017: 8). Оці слова “отца русской історії” стали доктриною для його наступників і з деякими змінами побутують й сьогодні.

Розглянемо стисло основні напрями міфологізації і спотворення постаті Ярослава Мудрого в російській, а точніше в руській історіографічній традиції, починаючи від В.Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова та ін. (Карамзин, 1991; Карамзин, 2017; Погодин, 2010; Соловьев, 1993; Татищев, 2005) і, закінчуючи істориками путінського пошиву (Данилевский, 2008; Жуков, 2020; Карпов, 2015; Тешкин, 2007; Чернявский, 2018). За змістом і проблематикою їх можна умовно згрупувати щонайменше у сім центрів. Проаналізуємо хибність положень кожного з них, спираючись на напрацювання сучасних українських істориків, зокрема Леоніда Залізняка, Миколи Котляра, Петра Кралюка, Олександра Моці, Володимира Рички та ін., а також з врахуванням найновішої монографії “Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення”, створеної в Київському університеті ім. Б. Грінченка (Ярослав Мудрий, 2019).

Перший. В очах російських істориків Великий князь Київський Ярослав постає як дослідований “собиратель русских земель”. Цей міф мав слугувати обґрунтуванню більш широкій концепції колонізаторської та експансіоністської політики Московського царства, а відтак Російської імперії, спрямованої на захоплення і приєднання нових земель, на підкорення інших народів. К. Жуков та інші російські автори називають Ярослава Мудрого творцем Києва як “матері городов русских”, звідки, мовляв, бере свій початок російська державність (Жуков, 2020). Не вступив у полеміку з московськими авторами й дослідник з Харкова Володимир Духопельников, книга якого вийшла у серії “знамениті українці” і містить значний фактичний матеріал, віднісши Ярослава Мудрого до об’єднувачів і “собирателей древнерусских земель”, але не в рамках історії України (Духопельников, 2009). До речі, на відміну від російської імперської свідомості, де соборність дотепер пов’язується із “собиранієм земель”, передусім чужих, свідченням чого є не лише вся історія становлення Російської імперії, але й путінська анексія АРК, окупація частини Донбасу, зазіхання на інші території, в українській традиції – соборність – це, передусім, єдність людей, духовна цілісність України. Неупереджений погляд на 35 років правління Ярослава переконливо спростовує його причетність до колонізації чужих земель в ім’я майбутньої Московської держави.

Другий. Русская, а відтак совєтська і сучасна російська історіографія, замовчуючи роль Ярослава Мудрого у становленні української державності, конструювали його образ як одного з фундаторів творення “русского централизованного государства”, ігноруючи той факт, що Володимиро-Суздальське князівство постало у XII ст., а Московське – лише через 300 років після смерті Ярослава. В опублікованій у Москві монографії С. Алексєєва князь зображений як “самовластец Киевской Руси”, який зосередив владу в одній особі (Алексеев, 2006). Чи не проводиться тут аналогія із “виборним царством” Путіна і його політикою “вертикалізації” влади. При цьому свідомо

замовчується, що саме Ярослав Мудрий поклав початок удільній або поземельній організації держави, спрямованій на розширення прав і повноважень князі. Відомий дослідник діяльності князя П. Кралюк зазначив, він створив повноцінну Руську державу як державу українського народу (Кралюк, 2018). Ця думка дедалі глибше утверджується у суспільній свідомості. Очевидно не випадково, що під час всеукраїнського опитування “Великі українці”, проведеного в 2008 р., Ярослав Мудрий посів перше місце.

Третій. Російські історики схильні глорифікувати військову діяльність київського князя, спрямовану на розширення території країни на північному сході та заході. Ідея войовничості Ярослава не оминула й художню літературу, зокрема однойменну драму Івана Кочерги з його прихованою спробою провести паралелі між київським князем і Сталіним. Перед живучістю міфів про войовничість князя не встояв вже згадуваний письменник і науковець Петро Кралюк, один із розділів його дуже цікавої книги про Ярослава Мудрого називається “Завойовник”, в якому говориться, що князь завдяки таланту полководця створив “середньовічну імперію на теренах Східної Європи” (Кралюк, 2018: 121). Насправді Ярослав Мудрий віддавав перевагу не зброї, а дипломатії, а його політика не була завойовницькою експансією. Українські історики наголошують, що він повернув українські землі, захоплені Польщею (червені міста), дав рішучу відсіч нападам печенігів і половців. Історичні джерела засвідчують, що доба Ярослав Мудрого характеризується налагодженням дружніх зв’язків з норманами Скандинавії, зростанням ролі варягів у політичній і військовій сферах. До того ж воєнні дії Великого князя Київського носили здебільшого оборонний характер, свідченням чого є система захисних земляних валів, зокрема таких фортифікаційних споруд на кордонах з кочівниками як “Змійові вали”, які деякі історики порівнюють з Великою китайською стіною. Навіть уже цитований російський історик С. Алексєєв дійшов висновку, що Ярослав Мудрий до кінця свого життя не вів жодної війни, а сусіди перебували в союзі (Алексєєв, 2006: 123).

Четвертий. В російській історичній та правничій літературі однобічно і упереджено висвітлюється внесок Ярослава Мудрого у вироблення правових засад Києворуської держави, реформування системи влади і державного управління. Навіть В. Ключевський намагався применшити роль Великого князя у створення першого писаного зводу законів – “Руська правда” або “Правда Ярослава”, стверджуючи ніби ці закони були написані приватними особами і акцентуючи увагу на “Правді Ярославичів”. Між тим, незаперечним є той факт, що перший писаний звід законів – “Руська правда” або “Правда Ярослава” був створений з участю князя на основі місцевого звичаєвого права. Проте більшість російських авторів кваліфікують його як основне писемне джерело “русского права” і перший “русский свод законов” (Тешкин, 2007). Замовчується й те, що саме київські князі, кодифікуючи місцеві норми звичаєвого права, залучали елементи візантійського права, зокрема закріпили правове становище жінки, замінили смертну помсту грошовими штрафами. Російські дослідники найчастіше апелюють до так званої Короткої редакції “Руської правди”, яка, очевидно, була фальсифікатом, створеним у Новгороді в ХУ ст. (Толочко, 2009).

Московські автори дорікають князю, що він не знищив силою право на удільну систему державного життя, ігноруючи, що ця система ґрунтувалася на поділі території між синами та принципі успадкування престолу. Вона заклала владну ієрархію і структурування суспільства. При цьому затушовуються об’єднуючі чинники Києворуської держави, які залишалися у спадок: спільна династія, однаковий політичний устрій князівств, спільна правова система, одна релігія і церква і, звичайно, літературна писемна мова.

П'ятий. Фальсифікації торкнулися й Міжнародної і зовнішньополітичної діяльності правителя Києворуської держави, яка здебільшого подається як початок процесу колонізації і штучно підганяється під поширену в руській історіографії парадигму формування образу зовнішнього ворога, накидання його на сусідів України та інші держави – Польське королівство, Велике князівство Литовське, Угорщину, Румунію, Австрію, Кримське ханство, Туреччину, Німеччину, Швецію, формуючи міф про “спільного ворога”, а також про те, ніби єдиним захисником і гарантом існування українського народу є Росія (Калакура, 2018). Між тим, Ярослав Мудрий установив добрі відносини з більшістю держав Європи, започаткував створення континентального блоку, який за інших обставин міг спасти Україну-Русь і європейські країни від монголо-татар. Зарубіжні джерела засвідчують, що провідні європейські країни XI ст. прагнули встановити дружні відносини з Києворуською державою. Ознакою визнання могутності правлячого роду киевичів у часи середньовіччя була готовність інших правлячих династій зав'язати себе з князем Ярославом шлюбних зв'язків, які відігравали велику роль у зміцненні політичних, економічних та культурних контактів між державами. За цією ознакою престиж київського князя був надзвичайно високий. Нагадаємо, що сам він одружився з дочкою короля Швеції Олафа – Інгігердою, його сестра була королевою Польщі, дочка Єлизавета була в шлюбі з норвезьким королем Гаральдом Суворим, друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I, третя дочка Анастасія була дружиною угорського короля Андраша, син одружився з сестрою короля Польщі, онук – з дочкою польського короля, онука – з німецьким королем. Київського князя по-праву називали “тестем усієї Європи”, а говорячи сучасною мовою, він став першим євроінтегратором України.

Шостий. Однобічно і упереджено висвітлює російська історіографія роль Ярослава в розвитку культури, освіти і духовності, приписуючи собі спадщину і традицію “Київської писемної школи”. Поява перших шкіл, монастирів, початок літописання, зародження книжності, заснування першої бібліотеки – все це інтерпретується як формування “руської культури”. Навіть поширення християнства і створення Київської митрополії розглядається як початок “руського православ'я”. При цьому ігнорується, що не Суздаль і не Володимир на Клязмі, а тим більше не Москва, якої ще не було, а Київ за Ярослава Мудрого перетворився у провідний осередок культури, освіти, мистецтва і архітектури Східної Європи. По суті Великий князь Ярослав уподібнював Київ Царгороду, розбудовуючи на пагорбах Дніпра “новий Константинополь” зі своєю Софією, Золотими воротами, храмами св. Ірини й св. Георгія та ін. Київський літопис під 1051 р., тобто за три роки до смерті Ярослава, розповідає про першопочатки головного монастиря України-Руси – Печерського. Доречно нагадати, що один із германських хроністів другої половини XI ст. називав Київ суперником Константинополя за рівнем культури, освіти, архітектури (Висоцький, 1978).

Вищим виявом розвитку писемної культури часів Ярослава стала поява української писаної книги. Це знакове явище відомий дослідник історії української книги Микола Тимошик пов'язує з найдавнішою книжною пам'яткою – Реймським Євангеліє (Тимошик, 2018: 45), створеним у київській майстерні при Софійському соборі. За підрахунками дослідників, у бібліотеці при Софійському соборі налічувалося до 900 томів рукописних книг – вражаюча цифра для середньовіччя. Серед них були не тільки богослужбові, а й для повсякденного повчального читання книги. Поява книжкової писемності стала вищим виявом розвитку писемної культури і продовженням усної давньоукраїнської мови, якою відправлялися богослужіння в Київській державі. Свідченням цього є і найдавніша книга, створена в київській майстерні при Софійському соборі, Реймське Євангеліє, найстаріша частина якої, що датується

40-ми роками XI ст., і написана кирилицею. Вона належала дочці Ярослава Мудрого – Анні Ярославні, яка, взявши шлюб з королем Генріхом I Капетінгом, привезла її до Франції, де й зберігається в бібліотеці у Реймсі.

До ключових місць фальсифікації історії відноситься оцінка процесу поширення християнства і зародження православ'я. Московські історики і церковні діячі схильні применшувати роль Києва, а відтак і давньої України у запровадженні християнства, а обрання митрополитом Київським Іларіона оцінюють як намагання Ярослава здобути незалежність від Константинополя, дистанціюватися від Візантії, а самого Іларіона називають “первим рускім митрополітом”. Надуманими виглядають висловлювання, ніби Ярослав Мудрий сприяв відгалуженню православ'я від католицизму і формуванню “русского православ'я” з майбутнім центром у Москві. Сьогодні навіть школярі знають, що розкол християнства на східну і західну гілки остаточно оформився лише в рік його смерті (1054 р., а в часи князювання Ярослава Мудрого Московського князівства ще в помині не було. Воно утворилося через 200 років як уділ Володимиро-Суздальського князівства. Насправді саме при Ярославі офіційно оформилася Київська митрополія (1039 р.) і остаточно увійшла в орбіту впливу константинопольської церкви, стала однією із 72 єпархій, підпорядкованих патріарху Константинопольському. Цей сюжет дуже актуальний в світлі недавнього отримання Томосу Православною церквою України. Принагідно зазначимо, що київський митрополит Іларіон у написаному в Софії “Слові про Закон і Благодать” обґрунтував ідею слави хрестителя Руси-України князя Володимира і руської землі як архетип національної ідеї. За Іларіоном, закон – не жорсткий порядок, а Старий Завіт, а благодать – Завіт Новий, благоденство, щасливе життя. Мудрий митрополит розумів, що лише створивши власний позитивний образ, народ може усвідомити себе господарем на своїй землі. В середині XV ст. без узгодження з Константинополем появляється титул “Патріарх Московський і всея Русі” з претензією на київський патріархат, а відтак псковський ігумен Філофей у листах до Івана III обґрунтовує гасло “Москва – Третій Рим”. Як зазначає владика Євстратій, Московська держава без пов'язування себе з історією, ідентичністю та церквою України починається з часів Золотої орди, а це руйнує концепцію “Москва – третій Рим”.

Сьомий напрям стосується оцінки масштабів, змісту, цінності та значення київської спадщини доби Ярослава Мудрого і її приналежності, яку всіляко приписує собі Московія. Насправді, Росія має до історичного та культурного спадку Київської Руси приблизно таке відношення, як Румунія (Romania) до спадку Римської імперії (Roma). Нагадаємо слова малопопулярного нині класика Карла Маркса з праці “Викриття дипломатичної історії XVIII століття” (ніколи не публікувалася в СРСР) про те, що “Московська історія пришита до історії Русі білими нитками”, тобто Росія не має ніякого відношення до Русі, вона вкрала назву і претендує на її спадщину. Намагання привласнити собі цю спадщину, представити Ярослава Мудрого та інших київських князів як “русских” шляхом встановлення їм пам'ятників, присвоєння їх імен державним установам, розміщення їх зображень на банкнотах – все це є частиною амбіційної парадигми “русского міра” і реваншистських планів Путіна повернути Україну у поле свого впливу. В цьому боязнь кремлівських володарів визнати, що Росія – це штучна держава, створена в результаті завойовницьких воєн і окупації чужих земель. Вона насильно об'єднує на величезній території народи, які не мають відношення до історії росіян і нічим не пов'язані з ними. Наприклад, що може поєднувати чувашів, татар і башкирів? Ні культура, релігія, ні історія, ні мова, ні антропологічний тип – нічого окрім примусу.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити декілька висновків та пропозицій. По-перше, постать Великого князя Київського Ярослава Мудрого цілком

вписується в пантеон видатних особистостей європейського середньовіччя як політичного діяча, мислителя, полководця однієї з наймогутніших держав Європи – Київської – як першодержави українського народу. За словами М. Грушевського, у спадок нащадкам князь залишив християнську науку і віру, церкву й духовенство, письменство і однакову церковну слов'янську мову по всіх землях і рід (Грушевський, 2009: 357).

По-друге, наявна джерельна та історіографічна база, попри її обмеженість і певну спотвореність, все ж є достатньо репрезентативною для того, щоб спростувати різного роду ідеологічні маніпуляції і стереотипи про Ярослава Мудрого як “руського князя”, прагнення московських істориків применшити його роль у творенні Київської держави, привласнити її спадщину як частину “руської історії”. При цьому маємо враховувати, що фальшування історичної правди і брехня інкорпоровані в шкільні підручники, в університетські курси лекцій, в медіа, у проповіді церковнослужителів, укорінені у суспільній свідомості Російської Федерації і різними шляхами ретранслюються на Україну і світ.

Беручи до уваги, що боротьба за правдиве висвітлення постаті Ярослава Мудрого триває і прогножуючи перспективи подальших досліджень означеної проблеми, видається доцільним повніше застосувати цивілізаційний, антропологічний і синергетичний підходи, зокрема надати їм міждисциплінарний характер. Дуже важливо створити не тільки антропологічний портрет Ярослава Мудрого (Сегеда, 2009), але й просопографічний (походження, зовнішність, характер, звичаї, індивідуальні риси та психічні якості, родина і оточення). Йдеться також і зовнішній вигляд князя, який в російській навчальній літературі та публіцистиці традиційно уподібнюється до зображень московських царів, зокрема Івана III. До речі, у святій Софії і перед Золотими воротами стоїть погруддя Ярослава Мудрого: він у хутряній шапці, плащі з фібулою і косоворотці, а на пам'ятнику в Харкові, як і на гривневих купюрах, князь зображений з бородою. Виникає питання, з яких історичних джерел здобути відомості про косоворотку, і про бороду? Невизначне зображення князя і на Ордені Ярослава Мудрого.

Загалом, не тільки історики, але й українське суспільство загалом у боргу перед світлою пам'яттю Ярослава Мудрого. У Києві немає гідного пам'ятника, а скульптура, встановлена в 1983 р. на Замковій горі в Білій Церкві, більше схожа на традиційну постать радянського воїна, ніж на Великого князя. Є ще пам'ятник у Богуславі і скромне погруддя біля Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Отже і тут ще багато належить зробити для увічнення пам'яті про одного із світочів Київської держави.

І, насамкінець, історія в модерному суспільстві набуває дедалі більшої публічності, прикладного характеру, перетворюється в Publike history, оцифровується і стає одним із ключових сегментів інформаційного простору – Інтернету, суспільних мереж, телебачення, радіо, преси тощо. До інтерпретації історичних подій, фактів і постатей долучається чимало людей, які не мають фахової підготовки і достатніх знань, інфантильно ставляться до джерел, ганяються за сенсаціями. Все це призводить до того, що під виглядом плюралізму і свободи поширюються контенти сумнівного і маніпулятивного змісту, суспільству нав'язуються хибні погляди, спотворені оцінки нашого минулого, в тому числі запозичені з чужих, нерідко ворожих рук. Особливу небезпеку становить проникнення в український інформаційний простір деструктивних російських комунікацій, в епіцентрі яких лежить парадигма “руського міра”, використання для цього таких майданчиків як окупований Крим та не контрольована Україною частина Донбасу, а також агентів впливу. Ось

чому держава покликана через різні інституції формувати єдиний європейський інформаційний фронт протидії російській пропаганді і в такий спосіб гарантувати громадянам України і зарубіжних країн доступ до правдивої інформації, включаючи й ту, що стосується історії, сприяти виробленню в українців більш-менш однакових поглядів на минувшину, оскільки без цього не може бути й мови про “зшивання” країни і формування громадянської та цивілізаційної ідентичності українського народу.

Список використаних джерел

- Алексеев, 2006 – Алексеев С. В. Ярослав Мудрый: самовластец Киевской Руси. М.: Вече, 2006. 304 с.
- Висоцький, 1978 – Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. Київ: Наукова думка, 1978. 144 с.
- Гривінський, 2015 – Гривінський Р. “Рейдерське захоплення” історії. Та українська відповідь. День. 2015. 30 січня.
- Грушевський, 2002 – Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства. Твори у 50 томах. Львів, 2002. Т. 1. С. 75–82.
- Грушевський, 2009 – Грушевський М. С. Ярослав Мудрий. Твори у 50 т. Т. 9. Л.: Світ, 2009. 567 с.
- Данилевский, 2008 – Данилевский И. Ярослав Мудрый и его эпоха. М.: Индрик, 2008. 218 с.
- Дашкевич, 2011 – Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. “Учи неложними устами сказати правду”. К.: Темпора, 2011. 828 с.
- Духопельников, 2009 – Духопельников В. М. Ярослав Мудрый. Харьков: Фолио, 2009. 122 с.
- Жуков, 2020 – Жуков К. Древняя Русь: от Рюрика до Батыя. Л.: Питер, 2020. 288 с.
- Загребельный, 2018 – Загребельный П. Русские князья. От Ярослава Мудрого до Юрия Долгорукого. М.: Издательство АСТ, 2018. 864 с.
- Заключний Акт, 2010 – Заключний Акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 2. К.: ІІУ НАН України, 2010. С. 155–158.
- Калакура, 2018 – Калакура Я. С. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2018. С. 179–188.
- Карамзин, 1991 – Карамзин Н. М. История Государства Российского. В 12. т. Т. 2. М.: Наука, 1991. 832 с.
- Карамзин, 2017 – Карамзин Н. М. История Государства Российского. М.: “АЛЬФА-КНИГА”. 2017. 1279 с.
- Карпов, 2015 – Карпов А. Ю. Правители России. Великий князь Ярослав Мудрый. М.: Комсомольская правда, 2015. 592 с.
- Ключевский, 1987 – Ключевский В. О. Курс русской истории. Соч. в 9 т. Т. 1. М.: Мысль, 1987. 432 с.
- Кралюк, 2018 – Кралюк П. М. Ярослав Мудрый. Харків: Фолио, 2018. 156 с.
- Нікітенко, 2003 – Нікітенко Н. Свята Софія: історія в мистецтві. К.: Академперіодика, 2003. 334 с.
- Павлищева, 2010 – Павлищева Н. П. Ярослав Мудрый. М.: Эксмо, 2010. 512 с.
- Плохий, 2016 – Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
- Погодин, 2010 – Погодин М. П. Избранные труды. М.: РОССПЭН, 2010. 776 с.
- Сегеда, 2009 – Сегеда С. Ярослав Мудрый: антропологічний портрет. Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 32. К.: Київський національний університет, 2009. С. 371–376.
- Соловьев, 1993 – Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Сочин. в 18 кн. Кн.1. М.: Голос, 1993. 768 с.
- Татищев, 2005 – Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. М.: АСТ: Ермак, 2005. 568 с.
- Тези, 1954 – Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654– 1954 рр.) Схвалені ЦК КПРС. К.: Політвидав України, 1954. 32 с.
- Тешкин, 2007 – Тешкин Ю. Ярослав Мудрый и Русская правда. М.: Вече, 2007. 622 с.
- Тимошик, 2018 – Тимошик М. Українська книга і світ. Вашингтон-Київ: Український університет, 2018. 516 с.
- Толочко, 2009 – Толочко А. П. Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. К.: ИИУУкраины, 2009. 136 с.
- Толочко, 1996 – Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрый. К: АртЕк, 1996. 216 с.
- Толочко, 2002 – Толочко П. П. Ярослав Мудрый. К.: Альтернативи, 2002. 272 с.
- Чернявский, 2018 – Чернявский С. Н. Ярослав Мудрый и его тайны. М.: “Вече, Издательство, ЗАО”, 2018. 288 с.
- Ярослав Мудрый, 2019 – Ярослав Мудрый та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення. К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. 284 с.

References

- Alekseev, 2006 – Alekseev S. V. Iaroslav Mudryi: samovlastets Kievskoi Rusi [Yaroslav the Wise: the autocrat of Kievan Rus]. M.: Veche, 2006. 304 s. [in Russian].

- Vysotskyi, 1978 – Vysotskyi S. O. Pro shcho rozpovily davni styny [What the ancient walls said]. K.: Naukova dumka, 1978. 144 s. [in Ukrainian].
- Hryvynskiy, 2015 – Hryvynskiy R. "Reiderske zakhoplennia" istorii. Ta ukrainska vidpovid ["Raider capture" of history. And the Ukrainian answer]. Den. 2015. 30 sichnia. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, 2002 – Hrushevskiy M. Zvychnaia skhema "russkoi" istorii y sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnogo slovianstva [The usual scheme of "Russian" history and the matter of the rational structure of the history of Eastern Slavs]. Tvory u 50 tomakh. L.: Svit, 2002. T. 1. S. 75–82. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, 2009 – Hrushevskiy M. S. Yaroslav Mudryi [Yaroslav the Wise]. Tvory: u 50 t. T. 9. L.: Svit, 2009. 567 s. [in Ukrainian].
- Danilevskii, 2008 – Danilevskii I. Iaroslav Mudryi i ego epokha [Yaroslav the Wise and his era]. M.: Indrik, 2008. 218 s. [in Russian].
- Dashkevych, 2011 – Dashkevych Ya. How Muscovy appropriated the history of Kievan Rus. "Teach false lips to tell the truth" [How Muscovy appropriated the history of Kievan Rus. "Learn to tell the truth with simple lips"]. K.: Tempora, 2011. 828 s. [in Ukrainian].
- Dukhopel'nikov, 2009 – Dukhopel'nikov V. M. Iaroslav Mudryi [Yaroslav the Wise]. Khar'kov: Folio, 2009. 122 s. [in Russian].
- Zhukov, 2020 – Zhukov K. Drevnyaya Rus: ot Ryurika do Batyya [Ancient Russia: from Rurik to Batu]. L.: Piter, 2020. 288 s. [in Russian].
- Zagrebelnyy, 2018 – Zagrebelnyy P. Russkie knyazya. Ot Yaroslava Mudrogo do Yuriya Dolgorukogo [Russian princes. From Yaroslav the Wise to Yuri Dolgoruky]. M.: Izdatelstvo AST, 2018. 864 s.
- Zakliuchnyi Akt, 2010 – Zakliuchnyi Akt Narady z bezpeky i spivrobotnytstva v Yevropi 1975 r. [Final Act of the 1975 Conference on Security and Cooperation in Europe]. Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk. Vyp. 2. K.: IIU NAN Ukrainy, 2010. S. 155–158.
- Kalakura, 2018 – Kalakura Ya. S. Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriografii ta propahandy [Constructing the image of the enemy as a technology of manipulation of Russian historiography and propaganda]. Ukraina – Yevropa –Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny. 2018. S. 179–188. [in Ukrainian].
- Karamzin, 1991 – Karamzin N. M. Istoriia gosudarstva Rossiiskogo [History of Russian Government]. V 12 t. T. 2. M.: Nauka, 1991. 832 s. [in Russian].
- Karamzin, 2017 – Karamzin N. M. Istoriya Gosudarstva Rossiyskogo [History of Russian Government]. M.: "ALFA-KNIGA". 2017. 1279 c.
- Karpov, 2015 – Karpov A. Iu. Praviteli Rossii. Velikii kniaz' Iaroslav Mudryi [The rulers of Russia. Grand Duke Yaroslav the Wise]. M.: Komsomol'skaia pravda, 2015. 592 s. [in Russian].
- Kliuchevskii, 1987 – Kliuchevskii V. O. Kurs russkoi istorii [Russian history course]. Soch. v 9 t. T. 1. M.: Mysl', 1987. 432 s. [in Russian].
- Kraliuk, 2018 – Kraliuk P. M. Yaroslav Mudryi [Yaroslav the Wise]. Kharkiv: Folio, 2018. 156 s. [in Ukrainian].
- Nikitenko, 2003 – Nikitenko N. Sviata Sofiia: istoriia v mystetstvi [St. Sophia: history in art]. K.: Akadempriodyka, 2003. 334 s. [in Ukrainian].
- Pavlyshcheva, 2010 – Pavlyshcheva N. P. Yaroslav Mudryi [Yaroslav the Wise]. M.: Ieksmo, 2010. 512 s. [in Russian].
- Plokhii, 2016 – Plokhii S. Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kh.: Klub simeinoho dozvilia, 2016. 496 s. [in Ukrainian].
- Pogodin, 2010 – Pogodin M. P. Izbrannye trudy [Selected Works]. M.: ROSSPEN, 2010. 776 s. [in Russian].
- Seheda, 2009 – Seheda S. Yaroslav Mudryi: antropolohichniy portret [Yaroslav the Wise: an anthropological portrait]. Literatura. Folklor. Problemy poetyky. Vyp. 32. K.: Kyivskiy natsionalnyi universytet, 2009. S. 371–376. [in Ukrainian].
- Solov'ev, 1993 – Solov'ev S. M. Istoriia Rossii s drevneishikh vremen [History of Russia since ancient times]. Sochin. v 18 kn. Kn.1. M.: Golos, 1993. 768 s. [in Russian].
- Tatishchev, 2005 – Tatishchev V. N. Istoriia Rossiiskaia [Russian history]. T. 1. M.: AST: Ermak, 2005. 568 s. [in Russian].
- Tezy, 1954 – Tezy pro 300-richchia vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu (1654– 1954 rr.) Skhvaleni TsK KPRS [Theses on the 300-th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia (1654–1954). Approved by the Central Committee of the CPSU]. K.: Polityvdav Ukrainy, 1954. 32 s. [in Ukrainian].
- Teshkin, 2007 – Teshkin Iu. Iaroslav Mudryi i Russkaia pravda [Yaroslav the Wise and Russian Truth]. M.: Veche, 2007. 622 s. [in Ukrainian].
- Tymoshyk, 2018 – Tymoshyk M. Ukrainska knyha i svit [Ukrainian book and the world]. Vashynhon-Kyiv: Ukrainnyi universytet, 2018. 516 s. [in Ukrainian].
- Tolochko, 2009 – Tolochko A. P. Kratkaia redaktsiia Pravdy Russkoi: proiskhozhdenie teksta [Short edition of Russian Pravda: the origin of the text]. K.: IUKrainy, 2009. 136 s. [in Russian].
- Tolochko, 1996 – Tolochko P. P. Volodymyr Sviatyi. Yaroslav Mudryi [Saint Vladimir. Yaroslav the Wise]. K.: ArtEk, 1996. 216 s. [in Ukrainian].
- Tolochko, 2002 – Tolochko P. P. Yaroslav Mudryi [Yaroslav the Wise]. K.: Alternatyvy, 2002. 272 s. [in Ukrainian].
- Cherniavskii, 2018 – Cherniavskii S. N. Iaroslav Mudryi i ego tainy [Yaroslav the Wise and his secrets]. M.: "Veche", 2018. 288 s. [in Russian].
- Yaroslav the Wise, 2019 – Yaroslav the Wise and His Era: The Millennial Experience of Ukrainian State-Building [Yaroslav the Wise and his time: millennial experience of Ukrainian state formation]. K.: Kyiv University B. Grinchenko, 2019. 284 s. [in Ukrainian].

УДК 94(478)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.04

Alexander Shama

PhD (History), Associate Professor,
Department of World History and Religious Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
shama@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-766>

Олександр Шама

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЕТОСУ ДРІБНОЇ (ЗАСТІНКОВОЇ) ШЛЯХТИ БІЛОРУСІ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувавши зміст праць П. М. Шпілевського, Д. З. Шендрика і М.В. Довнар-Запольського, розкрити особливості етосу дрібної (застінкової) шляхти Білорусі у середині ХІХ – на початку ХХ ст. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, а також на застосуванні загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу важливих текстів білоруської історіографії з'ясовано специфічні риси застінкової шляхти білоруських земель як окремої "етнографічної групи". Висновки. У зазначених працях нащадки застінкової шляхти представлені як верства, що втратила своє привілейоване становище через зuboжіння, суспільно-політичну маргіналізацію або участь у боротьбі проти держав-загарбниць. Колишні шляхтичі за своїм рівнем матеріального і культурного життя, по суті, нічим не відрізняються від селянства або найманого персоналу великих маєтків. Однак, всіма силами застінкові шляхтичі чіпляються за минулу, підкреслюють свою "вищість", хай і уявну, ведуть себе так, ніби і надалі "річ посполита" не може обійтись без їх послуг, хоча ні "речі посполитої", ні її опори – "старої шляхти" вже не існує. Риси, зафіксовані П. М. Шпілевським, Д. З. Шендриком і М. В. Довнар-Запольським відносяться до шляхетського етосу, як його представила М. Осовська: схильність до ризику і широкого жесту, презирство до праці заради заробітку, особливо фізичної, прагнення до краси, а не користі. Крім того, притаманний представникам цієї верстви габітус сягає своїми витокami старої Речі Посполитої, живий релікт якої – застінкова шляхта, хоча і втратила колишні значення і привілеї, залишилась цілком життєздатною. Ще на початку ХХ ст. самотність застінкової шляхти як "етнографічної групи" не тільки не зникає, а навпаки, зміцнюється внаслідок її доволі успішного пристосування до нових умов життя.

Ключові слова: Білорусь, дрібна (застінкова) шляхта, етнографічна група, етос, габітус, автохтонність, колонізація.

FEATURES ETHOS OF THE SMALL GENTRY OF BELARUS IN THE MIDDLE XIX – EARLY XX CENTURY

Summary. Analyzing the content of the works of P. Shpilevsky, D. Shendrick and M. Dovnar-Zapolsky to reveal the peculiarities of the ethos of the small gen-try of Belarus in the middle XIX – early XX centuries. The methodology of the study is based on the principles of historicism and science, as well as the application of general scientific and special historical methods. The scientific novelty is that for the first time in the Ukrainian scientific literature, on the basis of the analysis of important texts of Belarusian historiography, the specific features of the shadow nobility of the Belarusian lands as a separate "ethnographic group" have been identified. Conclusions. In these works, the descendants of the small gentry are represented as strata who have lost their privileged position through impoverishment, socio-political marginalization, or participation in the struggle against the invading states. Small gentry, by their level of material and cultural life, are, in fact, no different from the peasantry or hired staff of large estates. However, with all their powers, the small gentry cling to the past, emphasize their "supremacy", albeit the imaginary, behave as if the "old Poland" cannot continue without their services, although neither the "old Poland" nor its support – the "old nobility" no longer exists. Features recorded by P. Shpilevsky, D. Shendrick and M. Dovnar-Zapolsky is a noble ethos, as M. Ossovskaya put it: a tendency to risk and a broad gesture, a contempt for work for the sake of earn-ing, especially the physical, the desire for beauty, not good. In addition, the habi-tus inherent in the representatives of this class reaches its origins of the old Po-land, whose living relic of which is a shroud of nobility, though lost its former values and privileges, remained quite viable. At the beginning of the

twentieth century. The originality of the ghostly nobility as an ethnographic group not only does not disappear but, on the contrary, is strengthened by its rather successful adaptation to new living conditions.

Keywords: Belarus, small gentry, ethno-graphic group, ethos, habitus, autochthony.

Постановка проблеми. Кілька останніх десятиліть характерні для народів постсоціалістичних країн інтенсивними дослідженнями у сфері власної ідентифікації, що включає пошуки різного роду “коріння”. У вітчизняній науці до традиційного народницько-демократичного трактування цієї проблеми додалось елітно-аристократичне, згідно якого, джерела формування українського народу не обмежуються селянським, священницьким і адвокатським субстратом, але і включають шляхетсько-дворянську верству (Slivka, 2009, p. 4–6; Yakovenko, 2008, p. 9; Slivka, 2014, p. 259–270; Shama, 1997, p. 26–39). Безліч сайтів, блогів, інтернет-сторінок і т.п. присвячені тематиці “шляхетських предків” сучасних українських громадян (tin tina, 2019; Potomki gerba Drag-Sas, 2019; Sait o Yavorskikh, 2019; Rid Visochans'kikh, 2019; Agentsiya, 2019). Аналогічний процес триває в Білорусі (Malikaŭ, 2011; Shydloŭski, 2005-a, p. 128–134; Shydloŭski, 2005, p. 177–181; Shydloŭski, 2006, p. 25–33; Alekseichik, 2010, p. 80–89; Simonchik, 2018, p. 11), де значну популярність одержав сайт “Гулевичі. Клуб однофамільців”, присвячений генеалогічним, історичним, етимологічним і т.п. пошукам, обміну інформацією, представленням різноманітних документів, що мають відношення до прізвища Гулевич, серед яких багато хто відносить себе до нащадків шляхти (Gulevichi, 2019; Gulevich, 2013). Доволі голосного резонансу набула стаття Я. Малікова, коментування і обговорення якої тривало майже чотири роки (Malikaŭ, 2011). Важливе місце в пошуках “шляхетської ідентичності” займають праці публіциста і етнографа П.М. Шпілевського, а також істориків Д.З. Шендрика і М.В. Довнар-Запольського, які дають можливість розкрити особливості етосу дрібної (застінкової) шляхти Білорусі у середині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Основна праця П. М. Шпілевського – травелог (Maiga, 2014, p. 254–259) “Мандрівка Поліссям і Білоруським краєм” (перша публікація у 1853–1856 pp.), що представляє собою “звіт про подорож” землями, які до останньої третини XVIII ст. перебували в складі Речі Посполитої і залишались маловідомими російському суспільству середини XIX ст. Жанр травелогу (мандрівки) вичерпно охарактеризував ще М.Г. Чернишевський (Chernyshevskii, 1948, p. 222). Ці ознаки цілком відповідають твору П. М. Шпілевського.

Не останнє місце в травелогу відведене зображенню нащадків дрібної шляхти, причому виявляється, цей стан належить не тільки минулому, але і в середині XIX залишається невід’ємним елементом соціокультурного ландшафту, в усякому разі, її присутність мало для кого залишається непомітною. Описуючи колишні польські володіння від Брест-Литовська до Греска (нині село в Слуцькому районі Мінської області), П. М. Шпілевський бачить на ярмарках і гостинних дворах Кобрини, Клецка, Несвіжа “провінційних снобів всіх можливих порід”, франтів у венгерках і сірячкових (світло-сірого кольору) сюртуках або “синіх, з тьмяно-світлим металевими гудзиками, фраках давноминулих літ, в репсових козакинах, з аблавухими шапками без козирків і з ними”. З усієї цієї публіки, складеної з економів, волосних писарів, комісарів, поміщиків, підпанків і різнорідних просто “міських снобів”, поголовно збираються гроші, на які влаштовуються “редути” (костюмовані бали) або “ресурси” (“танцювальні збори”), на яких вони майже весь тиждень “танцюють відчайдушно до упаду, щоб не пропали задарма пожертвовані гроші”, відколюючи “різні польки, краков’яки, кадрили, мазурку і навіть давно забутий англес” (Shpilevskii, 1853, p. 10–11).

На ярмарку у Несвіжі з'їжджається “сусідське і навіть віддалене дворянство”, а також “застінкові шляхтуни”, серед яких “часто трапляються Хлестакови”. Вони дуже помітні на ярмарку і, як відмічає П. М. Шпівлевський: “Кричать у балаганах, несамовито аплодують в театрі, в ресурсах плутаються ногами в танцях, п'ють речичькі виморозки у єврейських ресторанах і походжають по ярмарку з хлистами, гордо поглядаючи на посесорчуків (дрібні орендатори ферм і фільварків), які зустрічаються тут багатолюдними юрбами і привертають увагу кожного своїми довгими сірячковими сюртуками, з сотнею складок біля талії, величезними перкалевими (коленкоровими) комірцями, що затуляють вуха і стирчать подібно рогам, підстриженими вусами і з місяць неголеними підборіддями” (Shpilevskii, 1853-a, p. 55).

Серед всіх цих “провінційних снобів” також помітні підпанки (шляхта, тобто “поміщички”) (Shpilevskii, 1853, p. 11), які “вічно ходять у сірячкових (з сірого сукна) сюртуках із незліченими зборками біля талії і під пахвами”. Підпанок, пише П. М. Шпівлевський, “не що інше, як бідний шляхтич білоруський, що володіє одним або двома селянськими дворами і кількома клаптиками землі; трапляються такі підпанки, що мають тільки одного мужика”, причому, дім підпанка “майже завжди не кращий від дому його селянина”. Живуть ці “маленькі пани” дуже бідно, “а головне – на старий покрій, як жили їх діди і прадіди, що ходили в постолах і сиділи в курних хатах”. Всю його “літературу” складає бердичівський календар, по якому “він ворожить про майбутній урожай”, натомість знання його про дійсність поза застінком вкрай обмежені, наприклад, Петербург “ім невідомий зовсім”. Натомість “весь його світ” складає ярмарок, на якому походжає і прицінюється “до деяких предметів господарських продуктів” (Shpilevskii, 1853-a, p. 95).

По п'ятницях “селяни, однодворці і дрібна шляхта з околишніх застінків” везуть на ярмарку жито, пшеницю, гречку, полотно, льон, курей, гусей, індичок, баранів, кабанів, сохи, колеса і інші “вироби сільської мануфактури”, продають все це “вигідно” і на одержані гроші закупають у татарів шкіри, цибулю, картоплю, горох, кукурудзу, ріпу, моркву і т.п., а у євреїв – красні і галантерейні товари, тютюн і готовий одяг. У єврейських корчмах, крім всього іншого, відвідувачі ярмарки могли скуштувати “шляхетські присмаки” (Shpilevskii, 1853, p. 25, 21).

До тих самих підпанків, але розбагатілих у поміщицьких маєтках, “де вони служать економами, писарями і комісарами”, автор “Мандрівки Поліссям і Білоруським краєм” відносить посесорів, тобто “орендарів, що беруть у багатих обивателів в оренду ціле село, половину і нерідко саму тільки землю”. Підпанок-посесор – “порядний господар і нерідко пускається у великі спекуляції”. Втім, незважаючи на покращення свого фінансового становища, вони залишились тими ж самими підпанками (затінковими “шляхтунами”), “що живуть у поміщицьких домах, але не занадто турбуються про облаштування кімнат”, тому дім посесора – “суміш старого з новим”: “В його кімнатах ви знайдете старовинні дідівські меблі і модний стіл для письма, на якому... валяються засмальцьовані карти, каламар, рахівницю і сигари мінської єврейської фабрики; там же... побачите розбиту вазу під скляним ковпаком і білоруський торбан (щось у роді гітари)”. Культурні запити у такого посесора теж обмежені: “Читає він іноді старовинні романи і сільську газету. Про сучасну літературу він не хоче знати, вважає її ділом зайвим. Дітей вчить дома і тільки старшого сина віддає до школи; дочки – так собі: він заощаджує для них гроші”. “Справжні” поміщички – “обивателі-поміщички” (великі землевласники), зустрічаючись з підпанками, “нишком підсміюються з їх незграбності”, однак одразу ж “приголублюють їх”, відпускають дотепи і одночасно “приймають тон покровителів”; коли ж почують від них “дурниці” (“дичь”), погоджуються з ними, але “непомітно знизують

плечима”. Таке двоїсте ставлення стає зрозумілим, якщо взяти до уваги, що “обивателі-поміщики” змушені неухильно займатись своїм польовим господарством, яке без їх “особистого нагляду могло б постраждати від найманих економів, підпанків і сіряків”. (Shpilevskii, 1853-a, p. 95–96, 107).

Згаданий “застінок” (або “околиця”) П.М. Шпілевський виводить від понять “за стіною”, “за межею” і окреслює як “поселення, обведене стіною або просто щільним парканом”. Він заселений “колишніми безпомісними дворянами, з яких більшість нині, за відсутності старожитніх дворянських документів, обернені у вільних землеробів”. До застінків автор також відносить “кути” або “кінці”, тобто “маленькі, складені з двох-трьох сімей невеликі поселення однодворців, розкидані де-небудь в глухомані, в лісах і навіть непролазних болотах”. Таких застінків у Білорусі дуже багато, а їх мешканці “ведуть життя скромне, патріархальне, займаються скотарством, садівництвом і взагалі землеробством”. До 1830 р. вони мали свій суд, розправу, збори, на яких “старійшини вирішували справи, що складали предмет загального непорозуміння, і карали винних, що порушували правила старожитніх переказів”. Особливо ж характеризувало “застінківців або околичан” те, що вони “тільки між собою” вели торгівлю, тобто “один застінок збував другому свої мануфактурні витвори, і тільки у крайньому випадку возили їх продавати у сусідні міста”. “При домах” вони тримали “постійних домашніх наставників (шпекторів)”, які “разом допомагали їм працювати” і займались вихованням їх дітей. Одягалась застінкова шляхта у “свої національні костюми” (Shpilevskii, 1853-a, p. 75–76).

Цікаво, що автор “Мандрівки Поліссям і Білоруським краєм” пов’язує шляхетські застінки із давньою Руссю, твердячи, що вони “нагадують собою стародавні дрібні селитьби і оселища кривичів і слов’ян взагалі” (з “кривицькою архаїкою” також пов’язував минуле Білорусі Я. Барщевський (Shydloŭski, 2005, p. 180)). Більше того, у спільнотах “застінківців або околичан” продовжують панувати “старожитні родові відносини або племінне життя первісних руських слов’ян”, які “селились окремими сім’ями, під різними племінними назвами (дреговичі, кривичі, дуліби тощо), але в масі своїй складали один народ”. Таким чином, і в сучасній П. М. Шпілевському Білорусі “в кожному з цих застінків живе окреме плем’я, сім’ї якого не пов’язані між собою спорідненням, а між тим мають одне прізвище, наприклад: Ганути, Кіселі, Хавтури, Родевичі, Родині (Родыни), Можеки, Вільчки, Волотки, Кривицькі, Крупки, Севрюки”. Від цих прізвищ походять назви застінків, наприклад, “кажуть: застінок Ганути, Волотки, Кривицький застінок і ін.”, полів, лісів, річок, що згадуються у стародавніх церковних записках, старовинних привілеях, інвентарях, документах і судочинних реєстрах. Згадані “кути”, “кінці”, “околиці” або “рубежі” – дрібні селища застінкової шляхти – також нагадують назви передмість (і вулиць) в поселеннях давньої Русі. В них, переконаний П. М. Шпілевський, “ви і тепер почуєте ту слов’янсько-кривицьку мову, якою написані були державні акти всієї Західної Русі і Литви; нею вони пишуть листи і замітки про господарство; цією мовою знайдете ви у них записані пісеньки, різні легенди і казки”. Всі ці “пам’ятники давньослов’янської селитьби” можна зустріти “ледь чи не на кожному кроці в межах Мінської губернії” (Shpilevskii, 1853-a, p. 75–76, 82).

Немає сумніву, що твердження про походження дрібної (застінкової) шляхти від східнослов’янських племен дреговичів, кривичів і дулібів цілковито відповідало “західнорусизму” (Ts’vikevich, 1993, p. 7–8) – офіційній ідеології Російської імперії, що після повстання 1830–1831 рр. прийняла як постулат ідею М.М. Карамзіна про непримиренність російського і польського первістків (Kruchkovskii; Khilyuta, 2009, p. 95–103; Lufchik, 2015, p. 36). Услід за цим М. П. Погодін заявив, що “Західні губернії, заселені російським племенем”, складають “нерозривну, невід’ємну частку Росії” (Pogodin, 1868, p. IV). Далі вже

слов'янофіли підвели під це теорію “народності”: так, І. С. Аксаков закликав “проголосити первістки народності і на основі цього оголосити полякам, що за межами Царства (Польського – О. Ш.) всюди, де народ православний і російський, їм не володіти жодним аршином землі” (Kruzhalina, 2013, p. 144), натомість О. О. Кіреєв констатував, що “польське питання” таке складне і заплутане тільки тому, що “поляки відкидають наш вихідний пункт для вирішення політичних питань – етнографічний, всіма силами відстоюючи свій історично-легендарний...” (Kireev, 2012, p. 114). Таким чином, “етнографія” і “народність” дають підставу П. М. Шпівлевському елімінувати в своєму описі Полісся і Білорусії все, що відноситься до Польщі, максимально зблизивши, а де можливо – і ототожнивши історію і культуру цих колишніх польських володінь з Росією. Як помітили Н. Барщевська і М. Янковяк, у своїх неопублікованих словнику і граматиці “білоруського діалекту”, що нараховує 1500 білоруських лексем, значення цих останніх він виявляє “за допомогою тотожних або близьких семантично російських лексем” (Barszczewska; Jankowiak, 2012, p. 90). Цей метод дослідник застосовує і в поясненні походження мешканців “застінків” від “первісних російських (руських) слов'ян”, а їх мови – білоруської – від мови старожитніх кривичів, яка дотепер, “майже без суттєвих змін”, зберегла свою схожість з давньослов'янською (Shpilevskii, 1853-a, p. 75).

Разом з тим, автору “Мандрівки Поліссям і Білоруським краєм” не вдалось повністю оминати самотутні риси дрібної шляхти – підпанків – із “застінків” (“кутів”, “кінців”, “околиць”, “рубежів”), яка жила “на старий покрій, як її діди і прадіди” і знати не знала про існування Петербурга. Хоча у своїй масі це “маленькі пани”, що часто живуть не багатше від своїх кріпосних селян, однак, вони зберігають звичаї, одяг і особливості поведінки (етосу), притаманні їх предкам. В себе вдома – десь у глухомані, в лісах і непролазних болотах – застінкова (околична) шляхта веде життя скромне, навіть патріархальне, займаючись землеробством і скотарством і здобуваючи потрібні товари шляхом обміну з іншими застінками. Тим не менше, шляхтичі, застінки яких знаходяться неподалік міст, по п'ятницям везуть на ярмарок продукти, вироблені у своїх господарствах, і на зароблені гроші закупають необхідне у татарських і єврейських торговців. Ярмарок, власне, і складає “весь світ” застінкових шляхтичів – “записних любителів шумних задоволень” (Shpilevskii, 1853, p. 11), що походжають тут багатолюдними юрбами, одягнені у венгерки, козакини, дивовижні шапки, фраки давноминутих літ, сірячкові сюртуки із складками біля талії і величезними комірцями, сягаючими вух. Серед них багато “Хлестакових”, тобто авантюристів, задирак і дурисвітів, вони кричать, несамовито аплодують, “відчайдушно, до упаду” витанцьовують польки, краков'яки, кадрилі, мазурку і англєз, пиячать і походжають ярмарком з хлистиками, зверхньо поглядаючи на посесорів – таких самих як і вони з походження “шляхтунів”, які, однак, заробляють на життя орендою або службою по найму. Не одну поліську панночку зведуть з розуму “єгомості” з люб'язними манерами і темно-зеленими очима. У себе в застінках “шляхтуни” тривалий час жили самоврядними спільнотами із своїм судом, розправою і зборами, однак після 1830 року (тобто польського повстання) вони цього привілею були позбавлені. Також не зумівши представити “древні дворянські документи”, багато з них були обернені у “вільних хліборобів” (Shpilevskii, 1853-a, p. 75).

Таким чином, перед нами представники верстви, що втратила своє привілейоване становище через зубожіння, суспільно-політичну маргіналізацію або участь у боротьбі проти держав-загарбниць. Колишні шляхтичі за своїм рівнем матеріального і культурного життя, по суті, нічим не відрізняються від селянства або найманого персоналу великих маєтків. Однак, всіма своїми силами “застінкові шляхтуни” чіпляються за минувшу, підкреслюють свою “вищість”,

хай і уявну, ведуть себе так, ніби і надалі “річ посполита” не може обійтись без їх послуг, хоча ні “речі посполитої”, ні її опори – “старої шляхти” вже не існує більше півстоліття. Риси, зафіксовані П. М. Шпілевським, відносяться, без сумніву, до шляхетського етосу, як його представила М. Оссовська (Ossovskaaya, 1987, р. 171): схильність до ризику і широкого жесту, презирство до праці заради заробітку, особливо фізичної, прагнення до краси, а не користі. Крім того, всі ці венгерки, козакини, сірячкові сюртуки, перкалеві коміри, польки, краков’яки, кадрили, мазурки, шляхетські присмаки, торбани – жодного зв’язку із Давньою Руссю не мають, а прямо ведуть до старої Речі Посполитої, живий релікт якої – застінкова шляхта, хоча і втратила колишні значення і привілеї, залишилась цілком життєздатною.

Через півстоліття у праці “Верхне Подніпров’я і Білорусія” (Rossiya, 1905) Д. З. Шендрик і М. В. Довнар-Запольский, вже значною мірою вільні від тиску концепції “західнорусизму”, називають шляхту однією з “дрібніших етнографічних груп Білорусі”, виводячи її походження з військово-служивого стану Речі Посполитої: “Маса дворянства, що відносилась до шляхетського стану, жила як на власних землях, так і на землях, належних королю польському і великому князю литовському, або на землях великих власників. Ця дрібна шляхта була дуже численна. Вона користувалась широкими правами панівного стану і була зобов’язана військовою службою, але за своїм матеріальним становищем не виділялась з селянства, оскільки володіла невеликими шматками власної землі або землею по милості панів і місцевих правителів – старост і воєвод”. З переходом у російське підданство частина цієї шляхти “встигла довести своє шляхетське походження і була зарахована до російського дворянства”; та ж, “що не встигла пред’явити доказів, повинна була приписатись до міщанського стану або ж потрапити в розряд державних селян”. Втім, ця шляхта “не забула про своє походження і по сьогоднішній день виділяє себе з навколишнього селянства” (Verkhnee Podneprov’e i Belorussiya, 2006, р. 139).

Разом з тим, Д. З. Шендрик і М. В. Довнар-Запольский, крім польсько-шляхетського, бачать ще і інше джерело формування “білоруської шляхти”, а саме “численний клас військово-служивих людей нижчого розряду” Великого князівства Литовського – панцирні бояри, путні бояри або слуги і замкові служки. Панцирні бояри одержували від уряду землі на окраїнах держави на умовах панцирної служби, тобто служби у пішому війську; таким шляхом заселялись прикордонні воєводства. Для сільського господаря розміри землі були доволі значними: наділ кожної “путної” служби (тобто служби однієї людини) визначався у дві “волоки”, тобто в сорок десятин, а панцирні бояри одержували від трьох до десяти волок. Разом із землею панцирні бояри “мали значні привілеї”: місцева адміністрація не могла карати їх без суду; вони не виконували жодних селянських повинностей; з дозволу великого князя могли продавати свою землю, могли володіти міськими будинками, нарешті, не знали важкої кріпосної залежності. Пізніше, з утворенням єдиної польсько-литовської держави, монархи Речі Посполитої частину цих привілеїв підтвердили, так що панцирні і путні бояри, а також служки зайняли “середину між селянством і шляхетством, але панцирна (служба – О. Ш.) вважалась почеснішою, оскільки не поєднувалась із селянськими повинностями”. Крім того, багато представників цієї верстви за заслуги на війні одержали шляхетство. Після 1772 р. панцирні бояри, що представили докази свого походження, зберегли землі і привілеї, таких, однак, виявилось небагато: в середині XIX ст. лише декілька десятків чоловік вважались панцирними боярами, решта ж, близько 11,5 тисяч душ числились серед державних селян. Незважаючи на це, “нащадки всіх цих розрядів вважають себе колишньою шляхтою” (Verkhnee Podneprov’e i Belorussiya, 2006, р. 139).

Таким чином, автори “Верхнього Подніпров’я і Білорусії” констатують той факт, що, незважаючи на своє гетерогенне походження – з польської шляхти, литовсько-руського панцирного і путного боярства, замкових служок – їх нащадки, навіть будучи “приписані до селянських або міщанських спільнот”, і на початку ХХ ст. вважають себе шляхтичами, яких легко відрізнити і від селян, і від міщан. Причина цього полягає у “сильній полонізації” цієї верстви: “У шляхетському селі де-небудь під Новоградом або Ігуменом чути польську мову із значною домішкою білоруської; навпаки, задніпровська і подвінська шляхта говорить білоруською, але з сильною домішкою польської мови. Величезна більшість шляхти сповідує католицтво, меншість – православ’я”. Польський вплив відобразився на їх одязі і звичках: “Шляхтич голить бороду, одягається у чорний або сірий сукняний каптан, на голові носить картуз польського крою. Шляхтянка носить кофту і спідницю з ситцю, одягається у пальто старовинного крою”. Все це характерно не тільки для заможної шляхти, “в якій достатньо землі”, але і для малоземельної, що орендує наділи у сусідських поміщиків, і безземельних “колишніх чиншовиків”, також змушених займатися орендою.

Описуючи побут і матеріальне становище цих шляхетських нащадків, автори “Верхнього Подніпров’я і Білорусії” звертають увагу на загальну схожість хати шляхтича з білоруською, від якої, однак, вона відрізняється більшим розміром, крім того, світлиця у ній чиста, там “знайдеться голландська піч, стіни обклеєні шпалерами або обштукатурені і побілені, на стінах висять лубочні картинки і дзеркальце”. Шляхтич не цурається предметів міської обстановки: самовар, газова лампа і ін. предмети побуту, ситець, фабричне сукно і т.п. складає необхідне доповнення сільських виробів. В цілому він живе заможніше, ніж селянин, що автори пояснюють не тільки наявністю у частини шляхти успадкованих земель, але і більшою підприємливістю представників цієї “етнографічної групи”. Шляхтич менше схильний до рутини, ніж його сусід-селянин, тому у способах ведення ним господарства завжди помітні деякі вдосконалення: “Поле обробляється ретельніше, раціональніше, худоба – покращеної породи і добре вгодована, на городі овочі пристосовані для потреб сусіднього містечка або міста”, оскільки він “краще обізнаний про потреби і стан сусіднього ринку і уміє цим користуватись”. Також, на відміну від свого сусід-селянина, колишній шляхтич добре усвідомлює значення грамотності і прагне дати кращу освіту своїм дітям, так що значна частина шляхетської молоді “останнім часом” (тобто в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.) “проходить гімназії і університети”. Тим не менше, “сира маса колишнього шляхетства”, виділяючись в цілому за своїм світоглядом з селянства, має з останнім багато спільних рис. Зокрема, “селянські звичаї і обряди, так само як і пісня, панують і в шляхетському середовищі” (раніше Я. Барщевський помітив, що застінкова шляхта “вірила у те ж саме, що і простий люд” (Barszczewski, 1844, р. 28, 38; Shydloŭski, 2005, р. 180)). Відмічають автори “Верхнього Подніпров’я і Білорусії” і “не зовсім симпатичні риси у характері шляхтича”: він “виділяє себе із селянства, дуже пишається своїм напівдворянським походженням і зверхньо ставиться до селянина, але зате раболіпствує перед вищими”. Правда, це останнє також пояснюється “близькістю до польських панських дворів” (Verkhnee Podniprovo’e i Belorussiya, 2006, р. 139–140).

Отже, як свідчать Д. З. Шендрік і М. В. Довнар-Запольский, колишні шляхтичі, приписані до селянських і міщанських спільнот, у матеріальному відношенні не особливо з них виділяються. Крім того, у “шляхетському середовищі” панують “селянські звичаї, обряди і пісні”. А однак, їх легко відрізнити і від селян, і від міщан, оскільки вони “неохоче з ними змішуються”. Хоча дослідники встановили гетерогенне походження білоруської, як вони її називають, шляхти (з польської шляхти, литовсько-руського панцирного і

путного боярства, замкових служок), її нащадки і на початку XX ст. вважають себе шляхтичами, говорять “польською мовою із значною домішкою білоруської або білоруською із сильною домішкою польської”, сповідують переважно католицтво і підкреслюють своє походження зовнішнім виглядом, а саме, голінням бороди і традиційним одягом “польського крою”. Також вони схильні до чистоти і комфорту і, вільні значною мірою від селянської закостенілості, відзначаються підприємливістю, ширшим кругозором і прагненням дати своїм дітям хорошу освіту. Такий шляхетський нащадок, дуже пишаючись своїм “напівдворянським походженням”, не тільки виділяє себе з селянства, але і зверхньо до нього ставиться, разом з тим рабопіпствуючи перед вищими від нього за суспільним становищем. Все це дає підставу віднести колишню шляхту до однієї з “дрібніших етнографічних груп Білорусі”, яка “живе або окремими сім’ями у селах, або хуторами, або ж цілими поселеннями”. Ряд таких “шляхетських поселень” локалізується у Мстиславському повіті, на берегах Сожської водойми, вздовж течії р. Друть, а в Мінській губернії їх великі групи знаходяться у Новогрудському, Ігуменському і Слуцькому повітах (Verkhnee Podneprov’e i Belorussiya, 2006, p. 140).

У підсумку слід ствердити, що два проаналізовані джерела описують з часовим проміжком у півстоліття особливості цілковито окремої соціальної групи нащадків дрібної (застінкової) шляхти – релікту з епохи державного існування Речі Посполитої. В текстах її походження трактується або як автохтонне з епохи слов’янської спільності, або як наслідок колонізаційної політики Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. В обох, однак, випадках автори виразно пов’язують етос дрібної шляхти (тобто стиль її життя, аксіологію, спільну орієнтацію культури тощо (Ossovskaia, 1987, p. 26)) або з польською культурою взагалі (не згадуючи про неї як П. М. Шпілевський), або з “сильною колонізацією” (як Д. З. Шендрик і М. В. Довнар-Запольський). Як би там не було, складається враження, що з середини XIX ст. до початку XX ст., самотність застінкової шляхти як “етнографічної групи” не тільки не зникає, а навпаки, зміцнюється внаслідок її доволі успішного пристосування до нових умов життя.

Список використаних джерел

- Агенція приватних історичних досліджень. (2019). URL: <https://rodovody.com.ua/index.php/uk/> (дата звернення 09.06.2019).
- Алексейчик, Я. (2010). Пора расставлять точки над “і”. *Беларуская Думка*. №2. URL: https://beldumka.belta.by/isfiles/000167_67600.pdf (дата звернення 11.06.2019).
- Верхнее Поднепровье и Белоруссия (2006). *Полное географическое описание нашего Отечества*. Сост. В. П. Семенов (Тян-Шанский), М. В. Довнар-Запольский, Д. З. Шендрик и др. Мн.: БелЭн. 456 с.
- Гулевич, В. (2013). Западнорусское наследие в истории одной фамилии. *Западная Русь*. 08.08. URL: <https://zapadrus.su/rusmir/pubru/815-zapadnorusskoe-nasledie-v-istorii-odnoj-familii.html> (дата звернення 12.06.2019).
- Гулевичи. (2019). *Клуб однофамильцев*. URL: <http://www.gulevich.net/> (дата звернення 11.06.2019).
- Киреев, А.А. (2012). *Учение славянофилов*. Сост. С.В. Лебедев, Т.В. Линицкая; предисл. и коммент. С.В. Лебедева; отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации. 640 с.
- Кружалина, А.А. (2013). Польский вопрос в дискуссиях российской общественности XIX века. *Вестник Бурятского государственного университета. Серия “История”*. №1. С. 134–146. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polskiy-vopros-v-diskussiyah-rossiyskoy-obschestvennosti-xix-v> (дата звернення: 23.04.2019).
- Кручковский, Т. Т., Хиллута, В. А. (2009). “Записка о Польше” Н. М. Карамзина как определение польского вопроса в России в первой трети XIX века. *История Польши в историографической традиции XIX – нач XX вв.: материалы Международной научной конференции*, Гродно, 29–30 октября. Под общ. ред. Т.Т. Кручковского. Гродно: ГрГУ. С. 95–103. URL: <https://elib.grsu.by/katalog/161942-348742.pdf> (дата звернення: 23.04.2019).
- Луфферчик, Е. Г. (2015). Польский вопрос: хронологическая локализация. *Вестник БДУ*. Сер. 3. №1. С. 35–39. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/147922/1/35-39.pdf> (дата звернення: 06.05.2019).
- Лютая, А. Э. (2015). Интеграция шляхты белорусских земель в дворянское сословие Российской империи (1772–1914 гг.): историография проблемы. *Весті БДПУ. Серія 2*. №2. С. 52–55. URL: <http://elib.bspu.by/bitstream/doc/57851/2/15215.pdf> (дата звернення: 31.10.2019).

Майга, А. А. (2014). Литературный травелог: специфика жанра. *Вестник ТГГПУ. Филология и культура*. №3 (37) С. 254–259. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturnyy-travelog-spetsifika-zhanra> (дата звернення 12.06.2019).

Малікаў, Я. (2011). "Польская шляхта" ўсходняй Гомельшчыны, альбо Панцёрныя баяры Чачэрскага староства. *Гомельская праўда*. 04.04. URL: <https://gp.by/category/news/culture/news16247.html> (дата звернення: 09.04.2019).

Макарэвіч, В. С. (2011). "Панскі разбор шляхты": абезземельванне чыншавікоў у другой палове XIX ст. і чыншавая рэформа 1886 г. у Беларусі. *Беларускі Гістарычны Часопіс*. №4. С. 3–14.

Макарэвіч, В. С. (2018). *Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII–XIX ст.)*. Мінск: БДУ. 315 с.

Оссовская, М. (1987). *Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали*. Пер. с польск. М.: Прогресс, 528 с.

Погодин, М. Н. (1868). *Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831–1867*. М.: Типогр. газеты "Русский", 1868. 240 с.

Потомки герба Драг-Сас. (2019). Админ.: Александр Берестянский. URL: <https://ok.ru/group/46573667942507> (дата звернення 09.06.2019).

Рід Височанських та нащадки графа Ванчалуха. Сайт Височанського-Янковича М. (2019). URL: <http://vysochanskiy-sas.com/> (дата звернення 09.06.2019).

Россия (1905). *Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей* в 19 Т. Под ред. В. П. Семенова и под общ. рук. П. П. Семенова и В. И. Ламанского; предисл. В. Семенова. СПб.: А. Ф. Девриен, 1899–1914. Т. 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. Смоленская, Могилевская, Витебская и Минская губ. Сост. В. П. Семенов, М. В. Довнар-Запольский, Д. З. Шендрик. VIII+620 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/nodes/166-t-9-verhnee-podneprovie-i-belorussiya-smolenskaya-mogilevskaya-vitebskaya-i-minskaya-gub-1905?view=grid&mode=flipbook/page/1/zoom/3> (дата звернення: 02.05.2019).

Сайт о Яворских. (2019). Генеалогия и история родов Яворских. Сайт Богдана Дмитриевича Яворского. URL: <http://bogdan-yavorskij.ru/> (дата звернення 09.06.2019).

Симончик, А. Н. (2018). *Историография истории культуры Беларуси конца XVIII – первой половины XIX в. Минск: Беларуская навука*. 289 с.

Сливка, Л. В. (2009). *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.)*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 220 с.

Сливка, Л. В. (2014). Українсько-польська дискусія про етнічне походження дрібної шляхти Галичини. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*. Вип. 31. С. 259–270. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2014_31_23 (дата звернення 11.06.2019).

Цьвікевіч, А. (1993). "Западно-руссизм": Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Пасляслоўе А. Ліса. 2-е выд. Мн.: Навука і тэхніка. 352 с.

Чернышевский, Н. Г. (1948). Письма об Испании В. П. Боткина. *Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений в 15 т. Т. 4. "Лессинг и его время". Статьи и рецензии 1857 года*. М.: Гос. изд. худож. л-ры. С. 222–245.

Шама, О. (1997). Шляхецька традиція в українській історіографії. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія*. Вип. 6. Тернопіль. С. 26–39.

Шпилевский, П. М. (1853-а). Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. Статья 2. *Современник. Литературный журнал*. Изд. с 1847 г. И. Панаевым и Н. Некрасовым. Т. XL. № VII, июль. С-Пб.: Типогр. Э. Праца. Отд. II: Науки и Искусства. С. 1–26.

Шпилевский, П. М. (1853-б). Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. Статья 3. *Современник. Литературный журнал*. Изд. с 1847 г. И. Панаевым и Н. Некрасовым. Т. XL. № VIII, август. С-Пб.: Типогр. Э. Праца. Отд. II: Науки и Искусства. С. 39–110.

Шыдлоўскі, С. А. (2005). Шляхеці этас у творах А. Міцкевіча "Пан Тадэвуш" і Я. Баршчэўскага "Шляхціц Завальня". *Acta albaruthenica: Науковий збірник*. Пад агул. ред. М. Хаустовіча. Вип. 5. Мінск: Права і эканоміка. С. 177–181. URL: <https://shydloouski.by/shlyaxecki-etaz-u-tvorax-a-mickevicha.html> (дата звернення 11.06.2019).

Шыдлоўскі, С. А. (2005-а). Шляхеці саслоўны ідэал у творах Яна Баршчэўскага. *Вестник Полоцкого государственного университета: Серия А (гуманитарные науки)*. №7. С. 128–134. URL: <http://elibrary.psu.by:8080/handle/123456789/944> (дата звернення 11.06.2019).

Шыдлоўскі, С. А. (2006). Формы самавызначэння і самасвядомасці прывілеяванага саслоўя ў Беларусі першай паловы XIX стагоддзя. *Вестник Полоцкого государственного университета: Серия А (гуманитарные науки)*. №7. С. 25–33. URL: <https://shydloouski.by/formy-samavyznachennya-i-samasvyadomosci.html> (дата звернення 11.06.2019).

Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Вид. 2-е, пер. і випр. К.: Критика. 472 с.

Barszczewska, N.; Jankowiak, M. (2012). *Dialektologia białoruska*. Warszawa: Inst. Slawist. PAN. 308 s.

Barszczewski, J. (1844). *Szlachcic Zawalnia, Czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*. T.1. Petersburg: W druk. K. Kraja, 1844. 51 s. 17. tin_tina. (2019). Метелики над землею літаюче. LiveJournal. URL: <https://tin-tina.livejournal.com/tag/%D0%A8%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0> (дата звернення 09.06.2019).

References

Agentsiya privatnikh istorichnikh doslidzhen'. (2019). [Private Historical Research Agency]. URL: <https://rodovody.com.ua/index.php/uk/> (date of appeal: 09.06.2019). [in Ukrainian].

Aleksechik, Y. (2010). Pora rassstavlyat' točki nad "i" [It's time to dot the "i"]. *Belaruskaya Dumka*. №2. URL: https://beldumka.belta.by/isfiles/000167_67600.pdf (date of appeal: 11.06.2019) [in Russian].

- Barszczewska, N.; Jankowiak, M. (2012). *Dialektologia białoruska*. Warszawa: Inst. Slawist. PAN. 308 p.
- Barszczewski, J. (1844). *Szlachcic Zawallnia, Czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*. Vol.1. Petersburg: W druk. K. Kraja, 1844. 51 p.
- Chernyshevskii, N.G. (1948). Pis'ma ob Ispanii V.P. Botkina [V.P. Botkin's letters about Spain]. *Chernyshevskii N.G. Polnoe sobranie sochinenii v 15 v. Vol.4. "Lessing i ego vremya". Stat'i i retsenzii 1857 goda*. M.: Gos. izd. khudozh. i-ry. pp. 222–245 [in Russian].
- Gulevich, V. (2013). Zapadnorusskoe nasledie v istorii odnoi familii [West Russian heritage in the history of one surname]. *Zapadnaya Rus'*. 08.08. URL: <https://zapadrus.ru/rusmir/pubru/815-zapadnorusskoe-nasledie-v-istorii-odnoi-familii.html> (date of appeal: 12.06.2019). [in Russian].
- Gulevichi. (2019). *Klub odnofamil'tsev*. [Club of namesakes]. URL: <http://www.gulevich.net/> (date of appeal: 11.06.2019). [in Russian].
- Kireev, A.A. (2012). *Uchenie slavyanofilov* [The teachings of the Slavophil's]. Ed. S.V. Lebedev, T.V. Linitzskaya, O.A. Platonov. M.: Institut russkoi tsivilizatsii. 640 p. [in Russian].
- Kruchkovskii, T.T.; Khilyuta, V.A. (2009). "Zapiska o Pol'she" N.M. Karamzina kak opredelenie pol'skogo voprosa v Rossii v pervoi treti XIX veka ["Note on Poland" N.M. Karamzin as a definition of the Polish question in Russia in the first third of the XIX century]. *Istoriya Pol'shi v istoriograficheskoi traditsii XIX – nach XX vv.: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*, Grodno, 29–30 October. Ed. T.T. Kruchkovskii. Grodno: GrGU. pp. 95–103. URL: <https://elib.grsu.by/katalog/161942-348742.pdf> (date of appeal: 23.04.2019). [in Russian].
- Kruzhalina, A.A. (2013). Pol'skii vopros v diskussiyakh rossiiskoi obshchestvennosti XIX veka [The Polish Question in the Discussions of the Russian Public of the 19th Century]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Istoriya"*. №1. pp. 134–146. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polskiy-vopros-v-diskussiyakh-rossiyskoy-obshchestvennosti-xix-v> (date of appeal: 23.04.2019). [in Russian].
- Luferchik, E.G. (2015). Pol'skii vopros: khronologicheskaya lokalizatsiya [Polish question: chronological localization]. *Vesnik BDU. Ser. 3. №1*. pp. 35–39. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/147922/1/35-39.pdf> (date of appeal: 06.05.2019). [in Russian].
- Lytaya, A.E. (2015). Integratsiya shlyakhty belorusskikh zemel' v dvoryanskoe soslovie Rossiiskoi imperii (1772–1914 gg.): istoriografiya problemy [Integration of the gentry of the Belarusian lands in the nobility of the Russian Empire (1772–1914): historiography of the problem]. *Vesti BDPU. Seriya 2. №2*. pp. 52–55. URL: <http://elib.bspu.by/bitstream/doc/5785/1/215215.pdf> (date of appeal: 31.10.2019) [in Russian].
- Maiga, A.A. (2014). Literaturnyi travelog: spetsifika zhanra [Literary travelogue: the specifics of the genre]. *Vestnik TGGPU. Filologiya i kul'tura*. №3 (37) pp. 254–259. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturnyy-travelog-spetsifika-zhanra> (date of appeal: 12.06.2019) [in Russian].
- Makarevich, B.S. (2011). "Panski razbor shlyakhty": abezymel'vanne chynshavikoŭ u drugoi palove XIX st. i chynshavaya reforma 1886 g. u Belarusi ["Master's stratification gentry": landlessness levy payers in the second half of the XIX century and quit-reform in 1886 in Belarus]. *Belaruskii Gistarychny Chasopis*. №4. pp. 3–14 [in Belarusian].
- Makarevich, B.S. (2018). *Razbor shlyakhty ŭ belaruskikh guberniyakh Rasiiskai imperyi (kanets XVIII–XIX st.)* [Stratification of the gentry in the Belarusian provinces of the Russian Empire (the end of XVIII–XIX century)]. Minsk: BDU. 315 p. [in Belarusian].
- Malikay, Y. (2011). "Pol'skaya shlyakhta" ŭskhodnyai Gomel'shchyny, al'bo Pantsyrnyya bayary Chacherskaga starostva ["The Polish gentry" east of Gomel or armored nobles Chacherskaga starostva]. *Gomel'skaya prajda*. 04.04. URL: <https://gp.by/category/news/culture/news16247.html> (date of appeal: 09.04.2019) [in Belarusian].
- Ossovskaya, M. (1987). *Rytsar' i burzhua: Issledovaniya po istorii morali*. [Knight and Bourgeois: Studies on the History of Morals]. Moskva: Progress, 528 p. [in Russian].
- Pogodin, M.N. (1868). *Pol'skii vopros. Sobranie rassuzhdenii, zapisok i zamechanii. 1831–1867* [Polish question. A collection of reasoning, notes and comments. 1831–1867]. M.: Tipogr. gazety "Russkii", 1868. 240 p. [in Russian].
- Potomki gerba Drag-Sas. (2019). [Descendants of the coat of arms of Drag-Sas]. Ed.: Aleksandr Berestyanskii. URL: <https://ok.ru/group/46573667942507> (date of appeal: 09.06.2019). [in Russian].
- Rid Visochans'kikh ta nashchadki grafa Vanchalukha (2019) [The Vysocansky clan and descendants of Count Vanchalukh]. *Sait Visochans'kogo-Yankovicha M.*. URL: <http://vysochanskiy-sas.com/> (date of appeal: 09.06.2019) [in Ukrainian].
- Rossiya (1905). *Polnoe geograficheskoe opisaniye nashego otechestva: Nastol'naya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudei v 19-ti t.* [Full geographical description of our country: Handbook and travel book for Russian people in 19 vol.]. Ed.: V.P. Semenov, V.I. Lamanskij. SPb.: A.F. Devrien, 1899–1914. T.9. Verkhnee Podneprov'e i Belorussiya. Smolenskaya, Mogilevskaya, Vitebskaya i Minskaya gub. [Vol. 9. Upper Dnieper and Belarus. Smolensk, Mogilev, Vitebsk and Minsk provinces]. Ed.: V.P. Semenov, M.V. Dovnar-Zapolskii, D.Z. Shendrik. VIII+620 p. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/166-t-9-verkhnee-podneprovie-i-belorussiya-smolenskaya-mogilevskaya-vitebskaya-i-minskaya-gub-1905?view=grid#mode/flipbook/page/1/zoom/3> (date of appeal: 02.05.2019) [in Russian].
- Sait o Yavorskikh. (2019). *Genealogiya i istoriya rodov Yavorskikh. Sait Bogdana Dmitrievicha Yavorskogo* [Genealogy and history of the Yavorsky clan. Site of Bogdan Dmitrievich Yavorsky]. URL: <http://bogdan-yavorskii.ru/> (date of appeal: 09.06.2019) [in Russian].
- Shama, O. (1997). Shlyakhets'ka traditsiya v ukrains'kii istoriografii [The Noble Tradition in Ukrainian Historiography]. *Naukovi zapiski Ternopil's'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu: Seriya: Istoriya*. Vol. 6. Ternopil'. pp. 26–39. [in Ukrainian].
- Shpilevskii, P.M. (1853). Puteshestvie po Poles'yu i Belorusskomu krayu. Stat'ya 2 [Traveling in Polesie and the Belarusian territory. Article 2]. *Sovremennik. Literaturnyi zhurnal*. Izd. s 1847 g. I. Panaevym i N.

Nekrasovym. T. XL. № VII, July. S-Pb.: Tipogr. E. Pratsa. Otd. II: Nauki i Khudozhestva. pp. 1-26 [in Russian].

Shpīlevskii, P.M. (1853-a). Puteshestvie po Poles'yu i Belorusskomu krayu. Stat'ya 3 [Traveling in Polesie and the Belarusian territory. Article 3]. *Sovremennik. Literaturnyi zhurnal*. Izd. s 1847 g. I. Panaevym i N. Nekrasovym. T. XL. № VIII, August. S-Pb.: Tipogr. E. Pratsa. Otd. II: Nauki i Khudozhestva. pp. 39-110 [in Russian].

Shydloŭski, S.A. (2005). Shlyakhetski etas u tvorakh A. Mitskevicha "Pan Tadevush" i Ya. Barshcheŭskaga "Shlyakhtsits Zaval'nya" [Gentry ethos in the works of Adam Mickiewicz "Pan Tadeusz" and Barshchevsky J. "Noble Zaval'nya"]. *Acta albaruthenica: Navukovy zbornik*. Ed.: M. Khaŭstovicha. Vol. 5. Minsk: Prava i ekanomika. pp. 177-181. URL: <https://shydloouski.by/shlyaxecki-etass-u-tvorax-a-mickevicha.html> (date of appeal: 11.06.2019) [in Belarusian].

Shydloŭski, S.A. (2005-a). Shlyakhetski sasloŭny ideal u tvorakh Yana Barshcheŭskaga [Gentry estates ideal in the works of Jan Barshchevsky]. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya A (gumanitarnye nauki)*. №7. pp. 128-134. URL: <http://elib.psu.by:8080/handle/123456789/944> (date of appeal: 11.06.2019) [in Belarusian].

Shydloŭski, S.A. (2006). Formy samavyznachennya i samasvyadomastsi pryvilejavanaga sasloŭya ŭ Belarusi pershai palovy XIX stagoddzya [Forms of self-determination and self-consciousness of the privileged class in Belarus of the first half of the XIX century]. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya A (gumanitarnye nauki)*. №7. pp. 25-33. URL: <https://shydloouski.by/formy-samavyznachennya-i-samasvyadomasci.html> (date of appeal: 11.06.2019) [in Belarusian].

Simonchik, A.N. (2018). *Istoriografiya istorii kul'tury Belarusi kontsa XVIII – pervoi poloviny XIX v.* [Historiography of the history of Belarusian culture of the end of the eighteenth - the first half of the nineteenth century]. Minsk: Belaruskaya navuka. 289 p. [in Russian].

Slivka, L.V. (2009). *Galits'ka dribna shlyakhta v Avstro-Ugorshchini (1772–1914 rr.)* [Galician small gentry in Austria-Hungary (1772-1914)]. Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 220 p. [in Ukrainian].

Slivka, L.V. (2014). Ukrains'ko-pol's'ka diskusiya pro etnichne pokho-dzhennya drobnoï shlyakhti Galichini [Ukrainian-Polish discussion on the ethnic origin of the small nobility of Galicia]. *Inteligentsiya i vlada. Seriya: Istoriya*. Vol. 31. pp. 259-270. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2014_31_23 (date of appeal: 11.06.2019) [in Ukrainian]. tin_tina. (2019). Meteliki nad zemleyu litayushche [Butterflies flying above the ground]. LiveJournal. URL: <https://tin-tina.livejournal.com/tag/%D0%A8%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%82%D0%B0%20%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0> (date of appeal: 09.06.2019) [in Ukrainian].

Ts'vikevich, A. (1993). *"Zapadno-russizm": Narysy z gistoryi gramadzkai mys'li na Belarusi ŭ XIX i pachatku XX v.* Pas'lyasloŭe A. Lisa. 2-e vyd. ["West russizm": Essays on the history of social thought in Belarus in the XIX and early XX century. Epilogue A. Fox. 2nd ed.]. Mn.: Navuka i tekhnika. 352 p. [in Belarusian].

Verkhnee Podneprov'e i Belorussiya (2006). *Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva* [Upper Dnieper and Belarus. Full geographical description of our country]. Ed. V.P. Semenov (Tyan-Shanskii), M.V. Dovnar-Zapol'skii, D.Ž. Shendrik. Mn.: BelEn. 456 p. [in Russian].

Yakovenko, N. (2008). *Ukrains'ka shlyakhta z kintsya KhIV do seredini KhVII stolittya. Volin' i Tsentral'na Ukraina* [Ukrainian nobility from the end of the fourteenth to the middle of the seventeenth century. Volyn' and Central Ukraine]. K.: Kritika. 472 p. [in Ukrainian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 930.85:008.94(3)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.05

Tetiana Orlova

PhD hab. (History), Professor,
Department of World Ukrainity,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
orlova.knu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5246-6967>

Тетяна Орлова

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра історії світового українства,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В СВІТЛІ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. Історія Візантії є вельми розробленою галуззю, що стало основою виникнення такого напрямку як візантиністика або візантологія, яка, подібно до самої цивілізації, здебільшого страждає на традиціоналізм. Настав час оновлення, зокрема через використання інших дослідницьких підходів, зокрема тих, що надає історія ментальностей. В статті характеризуються сутнісні риси ромейського менталітету з метою визначення його впливу на історичний поступ Східно-римської імперії, який закінчився крахом. У сукупності причин, що призвели до такого історичного фіналу, на першому місці слід поставити менталітет, який формується історично і є цементуючим фактором цивілізації.

Ключові слова: Візантійська імперія, історія ментальностей, візантизм, ідентичність.

BYZANTINE EMPIRE IN THE LIGHT OF THE HISTORY OF MENTALITIES

Summary. The history of Byzantium is a well-researched field that laid the groundwork for the branch of Byzantinistics or Byzantology, which, much like the civilization in question, mostly suffers from traditionalism. Time is high for renewal, particularly through applying other research approaches, namely those provided by the history of mentalities. The main thesis of the article is: in determining the specifics of a sociocultural community's historical progress, its mentality must be reviewed in the first place.

The importance of the study is explained not only by the interest in the history of olden times, but also in the ascent of byzantologic issues in present days, as Byzantine heritage keeps influencing the fate of many nations. Russian political technologists, "taking care" of Ukraine after the Revolution of Dignity, emphasize that it's the Byzantine theme that can provide the success factor to Ukraine, opening new horizons in building the future. Proudly proclaiming itself the heiress of the grand empire, Russia follows not the way of modernization, but that of archaization, also suggesting to other nations it desires to bring back under its dominion, that they should mold their new identities on the tenets of Byzantism.

The article analyzes mental constructs and their influence on the historic path of Byzantium, proving them largely accountable of its decay and downfall.

The prevalence of formalities over essence was manifested in daily negligence of the ancient Roman principle "Dura lex, sed lex" in domestic and foreign policies, from the precarious safety of emperors to the intricate Byzantine diplomacy. A characteristic is given to the phenomenon of "Byzantism" in the sociopolitical plane, leading to the analysis of mental structures.

The prime influence on the formation of mentality is exerted by the religious beliefs of its carriers. Eastern Christianity, aimed at harnessing human energy, has put spiritual, prayerly self-immersion above practical activities, even in the time of lethal danger from invaders. Abstinence, prudence, selflessness, meekness, blissful tears, humility, love, patience were proclaimed as core virtues. Patience had great importance for holding the masses in poverty and submission to power. Particularly, Byzantism was characterized by the right of mundane powers to interfere with religious affairs and the subordination of the church to the supreme ruler. The main social product of Byzantism was the type of social conscience prone to thinking outside the framework of natural law, lack of critical attitude to the unlawful acts of the government, susceptibility to the manipulative pressure of the ruling ideologues, submission to autocracy, servilism and adaptability to the requirements of cruel political regimes. Predominant was the type of a "little man", rightless and irresponsible, unable of self-organization, and hence bound for failure. At the same time,

those poor and hapless persons yearned for the salvation of their souls, for which the Orthodox church insisted on fulfilling the strict requirements of the Orthodox ideal. Unattainable in reality, this ideal at large debunks the myth of special Byzantine spirituality and morality.

Byzantine mentality harnessed human activity, fostering passivity instead. It carried no intention towards perfection, evolution, renewal. Essentially traditional, it rejected any change, hence the civilization based thereon was incapable of modernization. Essentially traditional, it rejected any change, thus making a civilization based thereon incapable of modernization. It's the mentality that became a brake to its development and one of the reasons of its failure.

Keywords: Byzantine empire, history of mentalities, Byzantism, identity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки характеризується з одного боку, колосальною концентрацією уваги дослідників на певних темах, з іншого – розширенням тематичного поля, де все активніше використовуються новітні для України, проте широко представлені за кордоном підходи. На разі йдеться про історію ментальностей, започатковану науковцями французької школи “Анналів”. У всесвітній історії значне місце посідає візантиністика або візантологія, в якій переважає наративний підхід – деталізований виклад історичних фактів майже без аналізу причин і наслідків. Найчастіше давня сентенція “*Historia est magistra vitae*” ніяк себе не виявляє. Сприяти її реалізації може аналітична історія, яка спирається на інші напрями, зокрема на історію ментальностей. Пропонована до уваги розвідка робить спробу здійснити аналіз в окресленому напрямку стосовно Візантійської імперії, чия спадщина продовжує впливати на долю багатьох народів.

Аналіз досліджень. Стан розробки історії Візантійської імперії дає змогу здійснювати історіографічні розвідки у багатьох напрямках і по багатьох періодах на рівні докторських дисертаційних досліджень. Серед авторів далекого зарубіжжя можна назвати такі прізвища: Л. Браунворт, А. Гійу, М. Каплан, О. Клеман, Дж. Норвіч, Д. Хелдон, Ж.-К. Шейне та багато інших. Не одне століття історію Візантії вивчають російські автори – як церковні, так і світські. При чому за радянських часів активність у цьому плані не зменшувалася, про що свідчить, наприклад вихід узагальнюючої праці З. В. Удальцової “Советское византиноведение за 50 лет” (1969). В Інституті Всесвітньої історії Російської академії наук діє Центр історії Візантії і східно-християнської культури. В Україні візантиністикою або візантологією активно займаються у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна (Візантиністика у Харківському університеті: (середина XIX – початок XXI ст.): бібліографічний покажчик. – Харків, 2017). Створено Українську Асоціацію Візантійських студій. В Інтернеті функціонує сайт “Василевс. Українська візантиністика”. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського у 2011 р. видав біобібліографічний словник “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах”. Тільки впродовж останніх 20 років свої студії із візантиністики оприлюднили такі українські дослідники, як Л. Войтович, А. Домановський, Н. Ішук, Н. Козак, І. Лильо, С. Ліман, Л. Матвєєва, М. Мельник, Н. Мех, О. Музичко, В. Омельчук, Ю. Сагайдак, П. Сацький, І. Смешко, С. Сорочан, О. Файда, В. Чеканов, Ю. Чорноморець, О. Ярош та ін. Захищаються дисертації, наприклад: А. Чередниченко присвятила своє дослідження візантологічним студіям в Українській Академії наук у 1919 – сер. 1930-х рр. Видаються навчальні посібники: Степовик Д. “Візантологія. Лекційний курс для вищих навчальних закладів України” (Івано-Франківськ, 2002); Балух В. О. “Візантиністика. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів” (Чернівці, 2006); “Історія Візантії. Вступ до візантиністики” (Львів, 2011). Якщо давати загальну характеристику масиву надрукованого про Візантію, так насамперед слід відзначити таку рису, як традиційність, виклад ведеться здебільшого у фактологічному аспекті, без намагання вийти на вищий рівень аналізу, що є сенсом нової історичної науки.

Адже саме нова історична наука орієнтує на перехід від “історії – розповіді” до “історії – проблеми”. Потребою нашого часу є нові парадигми або нове відкриття старих парадигм.

З іншого боку, сучасні українські історики все активніше розробляють теми, які раніше не входили до кола їхніх інтересів. Зокрема, це теми з області історії ментальностей. Здебільшого публікації присвячені українському менталітету (національному характеру) або тій чи іншій ментальності (соціокультурно детермінованому менталітету), наприклад, козацькій. Можна привітати спроби тих науковців (не тільки істориків, але й філософів, соціологів, політологів, психологів), які намагаються з'ясувати ці проблеми у контексті сучасних процесів, що відбуваються в Україні. З цього приводу висловлюють свою думку і російські фахівці. Показовою на разі є публікація російського політичного філософа і політтехнолога А. Окари під промовистою назвою “Константинополь – Київ: Візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності”, яка починається словами: “Революція Гідності” 2013–2014 рр., а також подальша російсько-українська “гібридна” війна поставили наново перед Україною та українським суспільством питання ідентичності – національної, регіональної, цивілізаційної, історичної, а також питання про цілепокладання національного розвитку, про зв'язок між майбутнім та минулим. Революція відкрила “вікно можливостей”, в якому стала реальною масштабна “корекція ідентичності”, переформатування концептуального та смислового простору “національної ідеї”, переобрання орієнтирів історичного розвитку” (Окара, 2018: 183), а закінчується так: “Довгий час “візантійство”, візантійський спадок в українській культурі розглядався як негатив, як фактор неконкурентності. Зараз, за нинішніх часів та нових умов, саме візантійська тема може стати для України фактором успішності, конкурентоздатності, універсалізму, “симфонізму”, може розкрити нові обрії у побудові майбутнього” (Окара, 2018: 189). Не даремно було підкреслено фаховий профіль автора цих слів – “політтехнолог”. Дана публікація являє собою яскравий приклад витонченого інтриганства, що самі політологи називають “візантизмом”. Не даремно було означено країну, де працює автор наведених вище слів. Росія – спадкоємниця Візантії, що раніше гордовито проголошувалося твердженням: “Москва – третій Рим”. Тепер це переконання озвучують сучасні російські візантологи: “Ми спадкуємо Візантії особливим чином, що визначено наперед самим характером східно-римської цивілізації” (Рогожников, 2014). У тому характері – чимало рис, серед яких на разі важливо підкреслити традиційність та імперство. Україні, якій необхідно виробляти новітню ідентичність, пропонується не модернізація, а архаїзація, приєднання до тих моделей, які не витримують викликів сучасності, проте наполягають на імперстві. Як відомо, час імперій канув в Лету. Спадкоємниця Константинополя переживає глибоку кризу, з якої прагне вийти за допомогою традиційності, що формувала і формувала певний менталітет і засновану на ньому ідентичність.

Мета статті полягає в аналізі впливу ментальних конструктів Візантії на її історичний поступ, доказу того, що саме вони значною мірою зумовили її занепад і крах, що спростовує відповідні рецепти творення нової української ідентичності.

Виклад основного матеріалу. У минулому столітті французькими істориками була створена школа “Анналів”, що пізніше, вже як нова історична наука набула значної ваги у науковому світі. Ключове поняття, введене засновниками школи Л. Февром і М. Блоком в історичну науку, – *mentalité* (менталітет, ментальність). Його важко перекласти однозначно. Можливі варіанти: “умонастрій”, “розумові установки”, “колективні уявлення”, “склад розуму” або “психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму “коду”, що історично склався”. Історики названої

школи чи не перші усвідомили необхідність вивчення імпульсів людей, їхньої картини світу для правильного розуміння перебігу історичних подій. Проблема ролі свідомості людини в історії була висунута як проблема менталітету. Праці Л. Февра, М. Блока та інших науковців названої школи започаткували потужний напрям, що сьогодні відомий як історія ментальностей. Проблеми менталітету стали цікавити не тільки істориків, але й філософів, політологів, культурологів, соціологів, психологів, соціолінгвістів, релігієзнавців, що дає підстави говорити про плідність міждисциплінарного підходу.

За своєю багатозначністю і багатогранністю термін “менталітет” можна порівнювати з такими поняттями як “культура” або “цивілізація”. До того ж між названими феноменами існує тісна взаємозалежність. Усі аспекти і структури суспільного життя, у яке інтегровані люди в тій чи іншій цивілізації, закріплюються в їхньому менталітеті як звичні зовнішні обставини. А незмінні принципи взаємодії з ними перетворюються у звичні стереотипи поведінки людей. Після цього вже сам менталітет маси людей оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких змін, що вимагатимуть від людей змінити власні звички мислення і діяльності. Таким чином, цивілізація і менталітет багатьох людей зміцнюють і консервують одна одного. Ментальності – це соціально-психологічні настанови, автоматизми і звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, які належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти (Гуревич, 1989: 75). Зрозуміло, що людність тієї чи іншої цивілізації не є гомогенною, тобто наявні різні ментальності, проте практично всім (за виключенням представників іншої культурно-історичної спільноти) притаманний спільний менталітет. Історія свідчить, що менталітет значною мірою впливає на поступ спільноти, що він може змінюватися під впливом тих чи інших обставин, і якщо ті зміни не адекватні трансформаціям оточуючого середовища, така спільнота рокована на занепад. Яскравий приклад являє собою східно-римська або візантійська цивілізація.

Візантійська цивілізація не була первинною, вона виникла внаслідок розвалу Римської імперії. Хоча її столицю і збудували на землі стародавнього Візантія, проте місцеве населення називало себе ромеями, а державу свою – ромейською, Новим Римом. З погляду історичного розвитку одним з головних недоліків держави була надзвичайна замкненість на самій собі, проголошення себе – центром світу, богообраним народом. Головне завдання полягало у збереженні спадщини попередньої римської цивілізації, що значною мірою було досягнуто. Проте без розвитку, тобто без адекватних відповідей на виклики часу. Цінність часу взагалі не розглядалася як така. Наприклад, звиклі до сибаритства ромеї зазвичай не прокидалися раніше дев'ятої ранку, а за справи бралися ближче до полудня. Спільними рисами візантійців, не важливо – представників еліти або нижчих прошарків – були неквапність і розважливість.

Візантійці в цілому мали високий рівень життя, основу чого складали великі міста із переважанням ремесел і торгівлі, а також землеробство у сприятливих природно-кліматичних умовах. Східна частина Римської імперії перебувала в кращих умовах, ніж Західна, яка припинила своє існування у 496 р. Існує думка: Римська велич почала занепадати за часів найвищого розквіту – за часів імператора Августа: розкоші досягли такого рівня, що не залишилося, чого ще бажати, а давні римські чесноти поступилися місцем розбещеності, зманіженості, лінощам та іншим вадам. Певний час і Візантія являла собою величезну багату державу, проте повністю позбавлену інтенції. Інтенція – це прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, що висловлено в ідеї прогресу, невпинного удосконалювання людини, суспільства і структур влади. Тобто змінювання, а візантійська цивілізація належала до типу традиційних цивілізацій, для яких збереження традицій було найголовнішим.

Так було збережено владу імператора. Також Візантія серед усіх оточуючих народів залишалася державою, де зберіглося єдине кодифіковане й обов'язкове для всього населення імперії діюче право. За наказом імператора Юстиніана впродовж 528–534 рр. було створено кодекс законів, що нараховував 900 статей. З використанням кращих зразків давньоримського права були виписані основні норми цивільного і кримінального права, юридично оформлені такі поняття, як право, закон, звичай тощо. Крім того імператор – базилевс вважався помазаником Божим. Таїнство зведення на престол здійснювалося в храмі Святої Софії патріархом. Проте ані закони, ані священне таїнство не гарантували безпеки вищих правителів держави. Небагато з них закінчували свій життєвий шлях при владі і природною смертю. Більшість було скинуто з престолу через численні змови і заклоти, вбито або засліплено, відправлено у монастир. Часто базилевса могли оголосити “незаконним правителем” і замінити авантюристом, якого піднесло нагору повстання. Скинення базилевса – прояв беззаконня на найвищому рівні.

Іншими проявами беззаконня можна вважати торгівлю посадами і корупцію, яка розквітла у східно-римській імперії. Варто навести слова диякона, доктора богослов'я і кандидата філософських наук А. Кураєва: “... корупція – це у візантійській православній традиції... Це настільки прижитий гріх, який вжився, в'ївся, що він майже невід'ємний від нашої ідентичності. Для цього навіть хороші слова придумані, не хабар, а у візантійській мові це “євлогія” – благословення. Це якщо священник, єпископ давав чиновнику – це називалося “євлогія”, в мішечку, у гаманці” (Кураєв, 2016). У даному випадку можна розвинути ланцюжок припущень: ймовірно, саме уявлення про гріх було вигідно церковникам, бо за відпущення гріхів треба було платити (у західному християнстві – “індульгенції” – *intulgentzas*, у східному – “дозвільні грамоти” – *sygshoghatia*, не кажучи про те, що за всі треби, у тому числі і за сповідь, коли гріхи відпускаються, платять). У Візантії чиновнику давали хабарі не тільки священники. Хабарі були офіційно узаконені як дари офіційним особам. Існували фіксовані такси за ту чи іншу послугу, залежно від рангу чиновника (діяла розгалужена бюрократична система, у X ст. ієрархія нараховувала 18 титулів і рангів). Пізніше, візантійський вплив в тих землях, які прийняли християнство у його версії, виявив себе у поширенні системи підкупу сильних світу цього. Особливо це відчутно у сучасній Росії та Україні.

Якщо вести мову про значення законів у Візантії, так давньоримський принцип “*Dura lex, sed lex*” насправді не витримувався. Беззаконня на тлі шанування формальностей виявлялося не тільки у внутрішній, але й у зовнішній політиці. Понад тисячолітня історія Візантії сповнена війн і заклотів. Війни велися насамперед за розширення кордонів. Так імператор Юстиніан намагався відтворити Римську імперію у колишніх межах, із західними землями включно, що врешті решт значною мірою вичерпало ресурси країни. Також треба було відбиватися від агресії сусідніх народів і держав. У складних міжнародних умовах народилася витончена візантійська дипломатія із надзвичайно розгалуженою системою. Саме Константинополь запровадив у міжнародне право принцип недоторканості особи посла, що потім набуло загального визнання. Встановлювалася процедура укладання і розірвання угод з іноземними державами, створено формуляри міжнародних угод, розроблено церемоніал їх підписання, введено в обіг вірчі грамоти для послів та багато інших дипломатичних формальностей.

Але ці формальності мали приховати хитромудрі інтриги, спрямовані на обман іноземців. Використовувався принцип “здаватися, а не бути”, тобто створювати враження величчя і могутності імперії, аби вразити уяву можливого супротивника або союзника. Іноземних посланців зустрічали на кордоні і довгий

час везли обхідними шляхами, аби ті побачили “величезні” розміри імперії і склали уявлення про її могутність. Було розроблено хитромудрий і пишний церемоніал зустрічі послів з базилевсом. За наказом імператора Юстиніана спорудили храм Святої Софії, для оздоблення якої коштовності звозили з усієї країни. Вартість будівництва перевершувала витрати на масштабну військову кампанію. Сам імператор вважав, що Софія принесе більше союзників, ніж будь-яка інша акція.

Разом із тим в ходу був й інший римський принцип: “Розділяй і володарюй”, коли в хід йшов підкуп іноземних правителів або їхніх посланців, нацьковування колишніх союзників один на одного, розпалювання міжплемінної або релігійної ворожнечі. Підступність і вивертність, вміння розігрувати складні дипломатичні комбінації відрізняли візантійську дипломатію. Візантії інтригували не тільки проти чужинців, але й один проти одного. Названі риси були притаманні так званому “візантійському стилю” управління, орієнтованому на тіньові і напівтіньові способи прийняття рішень, заштункові методи добору посадовців (найчастіше через посаду за посаду) тощо.

Говорячи про візантійський менталітет слід підкреслити, що він зазнав суттєвого впливу з боку релігії, а саме православ'я (саме слово походить від “правильно славити”, тобто претензії на “єдине вірне вчення”). Між західним і східним християнством існує чимало відмінностей. Зокрема, у них – різні духовні типи. У західного – петровський духовний тип, у східного – іоаннівський. Апостоли суттєво відрізнялися. Апостол Петро – особа дієва, активна, практична, орієнтована на земне “практичне життя”. Апостол Іоанн більше тяжів не до зовнішнього практичного, а внутрішнього споглядального буття і тому найбільш шанованою діяльністю у православ'ї вважається праця молитовна, а інтерес до практичного, господарського, економічного життя витіснювався орієнтацією на духовне, вічне і позачасове, пошуками абсолютного добра й абсолютної правди. Врешті решт це зумовило “антибуржуазність” східного християнства на відміну від західного, яке за часів середньовіччя не цуралося економічних розрахунків (наприклад, вираховувалася адекватна плата за певний вид виконаних робіт) а потім, зазнало реформування, що призвело до виникнення протестантизму. Значення останнього для виникнення буржуазних відносин добре продемонстровано у праці М. Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”. Західна мораль знімала фактори, які стримували активність, свободу дій людини, православна орієнтувала на стримування енергії. Православними чеснотами стали утримання, цнотливість, некорисливість, лагідність, блаженний плач, покора, любов, терпіння. Терпіння було дуже важливим з точки зору утримування мас у бідності і покорі владі.

За часів Візантії склалася так звана “симфонія” або “симфонія влад” – православний принцип – ідеал – взаємин між церквою і суспільством, що полягав у тому, що церква і суспільство взагалі і зокрема світська й церковна влади в ідеалі перебувають у стані згоди і співробітництва. Історія Імперії ромеїв знала чимало бурхливих подій, пов'язаних із ідеологічною боротьбою на релігійній ниві. Достатньо згадати церковні реформи імператорів Ісаврійської династії, що призвели до іконоборчого руху, в результаті якого церковна влада фактично підкорилася імператорській. Духовна влада відмовилася від незалежності і погодилася на виправданість втручання світської влади у справи релігії. Це стало однією з складових такого феномену, який одержав назву “візантизм”.

Пізніше значну роль у зміцненні союзу між православною церквою і державою відіграла ідея “Москва – третій Рим”, що передбачала зростання авторитету держави як оплоту віри. Це розглядалося як прийняття естафети від зниклого другого Риму – Константинополя. Московська держава мала стати “охоронницею” православ'я повсюдно, наvertsаючи до нього ті народи, які ще не

мали “правильної віри”. В свій час приєднання нових територій до Візантії розглядалося як “порятунок” душ тих народів. У сучасній політиці Кремля можна побачити потяг до відродження величі російської імперії, в чому активно використовується православна церква Московського патріархату. Надаючи потужну фінансову підтримку цій церкві, світська влада активно використовує її можливості і у внутрішній політиці.

Доктор соціологічних наук, професор В. А. Бачинін, узагальнив погляди своїх попередників, які негативно оцінюють роль візантизму в світовій і російській історії: “Найбільш проникливі з російських мислителів винесли візантизму моральний вирок, котрий не залишає місця для ілюзій відносно його ролі в історії російської цивілізації. Він розцінюється як безумовний збірний церковно-державний гріх, що поширює негативну енергію духовного розпаду. З третього тисячоліття чітко видно практичні наслідки історичної дії цього гріха... Демон візантизму забезпечив депресивну динаміку життєдіяльності церкви, взяв участь у створенні умов загальної національної деградації держави, суспільства, людини, культури, моральності. Демон візантизму перебуває у дружніх стосунках з демоном неправової, поліцейської державності, визнаючи домінуючу роль останньої і примушуючи церковну свідомість займати позицію безумовного етатистського сервілізму. Демон сервілізму створив у просторі церковно-державних відносин найширший депресивний контекст, за змістом і станом якого видно, як локально-регіональна цивілізація накопичує все більше ознак, що перетворюють її на цивілізацію смерті... Демон візантизму робить церковну свідомість глухою до викликів сучасного світу, змушує її зайняти агресивно-оборонну позицію, робити ставку на інстинкт самозбереження” (Бачинін, Візантизм).

У свій час у пізніх працях П. Куліша віддзеркалилося цілком негативне ставлення до візантійської спадщини в українській національній традиції, негативна рецепція візантизму – як “чужої” слов’янам духовно-культурної традиції. Автор вважав, що засвоєння Руссю саме візантійського варіанту християнства зумовило її подальшу “відсталість”, “невігластво”, “нецивілізованість”. Тобто у доробку П. Куліша можна побачити початки тієї рецепції візантизму, яка в XX ст. стала основоположною для носіїв європейської ідентичності (Кущий, 2018: 24).

В іншій своїй публікації В. Бачинін вказує, що візантизм породив особливий тип індивідуальної свідомості. Такій свідомості притаманна схильність мислити поза межами природно-правових категорій, відсутність критичного ставлення до неправових акцій державної влади, піддатливість маніпулятивному тиску пануючих ідеологем, покірливість силі автократичного правління, здатність пристосовуватися до вимог жорстоких політичних режимів (Бачинін, Візантизм). На формування названих ментальних рис знов-таки вплинула Візантія, яка замінила античний соціальний ідеал красивої у всіх відношеннях, богоподібної людини (в давній Греції вважали, що боги подібні до безсмертних людей) на тип “маленької людини” – нещасної, гріховної, але яка палко жадає порятунку своєї душі. У загробному світі, і за це ладна все стерпіти на цьому.

Православ’я виходило із протилежності земного і небесного і розглядало земне існування людини як короткий епізод на шляху до життя вічного. Тому основні цінності були орієнтовані не на землю – тимчасове місцеперебування людей – “юдоль печалі”, а на Царство Небесне. Звідси впливали такі дві особливості, що відбилися на ментальних структурах: по-перше, ставлення до мирського як до швидкоплинного і мізерного; по-друге, висунення в якості основного життєвого завдання підготовку себе до смерті і наступного воскресіння. Ідеал некорисливості, нагадування про марність збирання земних скарбів пронизували всю візантійську повсякденність, хоча повсякденні інтереси

як “верхів”, так і “низів” були насправді далекими від цих настанов (Римський, Ковальчук, 2009: 142). Моральність візантійців втілювала принцип “Не бути, а здаватися”. Особливо це стосується знаті, чий добробут більшою мірою визначався жалуваннями, нагородами, подарунками із скарбниці, використанням службового становища, а становище це часто було хитким. Тому еліта приносила честь, вірність, дружбу в жертву егоїстичному особистому інтересу, намагаючись скористатися наявними на певний момент можливостями на повну силу. Відомий російський візантолог професор С. Іванов зазначив: “... Візантія так і не спромоглася провести єдиний моральний канон в життя кожного свого підданого, - як і Середньовічна Європа. Тільки протестантизм зумів організувати масове промивання мізків на тему моральної стриманості. Візантія... жила в “просторі посередині”: не дозволяючи багато чого відкрито, але на багато чого дивлячись із поблажливою посмішкою” (Византия, 18+). Тобто моральність – удавана, лицемірство – справжнє.

Тим не менше в багатьох творах, присвячених Візантії, можна знайти віддзеркалення уявлень про особливу візантійську духовність. Наприклад: “Загалом, ідеал моральної людини, на думку візантійців, відрізнявся переважно церковним характером: на першому плані стояли щира набожність, додержання церковних статутів, відвідання храму, шанування священного і чернечого чину, читання і вивчення Священного Писання і творів св. Отців і т. ін. Таким чином, мирянин-візантієць мусив вдосконалюватися у тих же чеснотах, що й чернець. Як ми бачимо, майже все життя візантійців проходило у тісному спілкуванні з церквою, під покровом церкви, під керівництвом духовенства і чернецтва” (Апостолов, 2000: 8).

Наочне втілення міфу про особливу духовність візантійців. Не має потреби пояснювати, що міфи і реалії не співпадають. Проте нова історична наука орієнтує на з’ясування походження, причин виникнення того чи іншого міфу. Річ у тім, що православ’я ставило перед віруючими надзвичайно високий ідеал, який нереально було виконати. Східне богослов’я на відміну від західного, не мало вчення про чистилище як про проміжне місце між раєм і пеклом, куди після смерті людини могла потрапити душа, аби очиститися від тих гріхів, котрі особа не встигла спокітувати під час земного життя. Це накладало на віруючого особливу відповідальність: від нього вимагалось бути праведником у земному житті, інакше порятунок неможливий. Проте візантійці були далеко не святими. Історія зберегла чимало прикладів, як святості не додержувалися навіть базилевси. Пересічні мешканці також впадали в різноманітні гріхи – від захоплення окультизмом до відвідання повій.

І все ж один феномен підтверджує “особливу духовність” візантійців. Це – ісихазм, що з грецької перекладається як “внутрішня тиша, внутрішній спокій”, тобто це прагнення заглибитися у свій внутрішній світ, абстрагуватися від складнощів реального життя і, таким чином, знайти внутрішній спокій. Сенс – зведення розуму в серце, тобто поєднання всіх тілесно – і духовно-розумових якостей людини в акті божественної молитви. На відміну від західного християнства з петровським духовним типом, який можна характеризувати як екстравертний, східне християнство з іоаннівським духовним типом носило яскраво виражений інтровертивний характер. Відповідно справжні цілі людського життя відсувалися на задній план, значення соціальної активності применшувалося. “Православне бачення активності вимагає повноти спілкування з Богом, яка досягається завдяки духовним зусиллям, спрямованим на споглядання, осягнення та наближення до Творця, тобто завдяки ісихастській практиці. Суспільний вимір заклик “постійно молитися” означав споглядально-мовчазне ставлення до проблем навколишнього світу, неможливість дієвої праці задля активного перетворення соціуму” (Іщук, 2009). Зокрема, задля захисту із

зброєю в руках від турецької навали, яка врешті-решт знищила “богообраний народ”. Відомо, що кільком сотням тисяч турецького війська протистояли тільки кілька тисяч найманців, а гроші на укріплення мурів Константинополя були розкрадені високопосадовцями до того.

Як часто траплялося в історії, красиві слова мали маскувати потворну дійсність. Так Арабський халіфат розширював свої володіння, ведучи “святий війну за справжню віру”; донощики Святої інквізиції радо ділили майно тих, хто, на їхній погляд, відійшов від “істинної віри”; католицькі проповідники спалювали америндів в ім’я “порятунку” їхніх душ, готуючи місце для колоній. У Візантії теж не було згоди між віруючими: монофізити, монофіліти, іконоборці, іконошанувальники та інші брали участь у запеклій боротьбі “за ідею”, а держава “заради чистоти віри” здійснювала геноцид проти своїх підданих за релігійною ознакою. І це в умовах складної військової обстановки, в якій Візантія перебувала практично всю свою історію.

Висновки. На занепад і крах величної імперії найбільше вплинули її ментальні особливості. Але, як відомо, ніколи не буває однієї єдиної причини того чи іншого явища або процесу. Діє сукупність факторів. У випадку з Візантією – це: зрощування духовної і світської влади із підкоренням першої другій; хронічна неадекватність державного апарату, його непомірна роздутість і корумпованість; зневаження і недофінансування через повальне крадіяство армії і флоту; байдужість столиці до провінції, яка її годувала; вражаюче розшарування суспільства на багатих і бідних тощо. Головною характеристикою цієї цивілізації є її традиційність, тобто тотальна відмова від оновлення і розвитку, що є концентрованою ідеєю вмирання. Головною причиною загибелі Нового Риму стала неадекватність давати адекватні відповіді на виклики часу, змінюватися відповідно до змін обставин існування, що, знов-таки зумовлювалося ментальними характеристиками. Сенсом була комунальна (общинна) свідомість, яка всіляко – і не державному, і на церковному рівні – придушувала індивідуальну свідомість, здатність до самоорганізації, активності, відповідальності, гідності – тих рис вдачі, які рухають прогрес.

Список використаних джерел

- Апостолов, 2000 – Апостолов М. Ю. Учебное пособие по “Византологии” для III курса Нижегородской духовной семинарии. Нижний Новгород: Б.и., 2000. 577 с.
- Бачинин – Бачинин В. А. Византизм как рок российской цивилизации. URL: <http://esxatos.com/bachinin-vizantizm-kak-rok-rossiyskoy-civilizacii>
- Бачинин В. Византизм и византизм. URL: <https://credonew.ru/?content/view/509/30/>
- Византия, 18+ или “Любить по-византийски”: что думали о телесной любви средневековые греки (Федор Богдановский о лекции Сергея Иванова). URL: <https://byzantina.wordpress.com/2015/06/14/bizantine-love/>
- Гуревич, 1989 – Гуревич А. Я. Ментальность. 50/50. Опыт словаря нового мышления /Под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. М.: Прогресс, Пайо, 1989. С. 75–76.
- Ішук, 2009. – Ішук Н. В. Адаптаційний потенціал візантизму. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Вип. 1(9), Київ: Вид-во НАУ, 2009. URL: <http://er.nau.handle/NAU/15761>
- Кураев – Андрей Кураев: Коррупция – это в византийской православной традиции. URL: <https://byzantina.wordpress.com/2016/06/21/news-1109/>
- Куций, 2018 – Куций І. Візантія на ментальних картах українських істориків XIX ст. “Візантіїщина”: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі /За ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. С. 19–26.
- Окара, 2018 – Окара А. Константинополь – Київ: Візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності. “Візантіїщина”: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі /За ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. С. 183–189.
- Рогожников, 2014. – Рогожников М. Всплывающая Византия. Эксперт. № 23. URL: <http://expert.ru/expert/2014/23/vsplывaushchaya-vizantia>
- Римский, Ковальчук, 2009 – Римский В. П., Ковальчук О. В. Структуры повседневности православного человека и культурный диалогизм византийской цивилизации. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. Орел: Изд-во Орловского государственного университета, 2009. № 1. С. 140–151.

References

- Apostolov, 2000 – Apostolov M. Yu. Uchebnoe posobyie po "Vyzantolohyy" dlia III kursa Nyzhehorodskoi dukhovnoi semynaryy. [Tutorial on Byzantology for the 3d grade of Nyzhnyi Novhorod Spiritual Seminary] Nyzhnyi Novhorod: B.y., 2000. 577 s. [in Russian]
- Bachinin – Bachinin V. A. Vizantizm kak rok rossiyskoy tsivilizatsii. [Byzantism as the doom of Russian civilization] URL: <http://esxatos.com/bachinin-vizantizm-kak-rok-rossiyskoy-civilizacii>. [in Russian]
- Bachinin V. Vizantinizm i vizantizm. [Byzantinism and Byzantism] URL: <https://credonew.ru?content/view/509/30/> [in Russian]
- Vizantiya, 18+ ili "Lyubit po-vizantiyski": chto dumali o telesnoy lyubvi srednevekovye greki (Fedor Bogdanovskiy o lektsii Sergeya Ivanova). [Byzantium 18+, or Making Love Byzantine Style: what medieval Greeks thought of carnal love] URL: https://byzantina.wordpress.com/2015/06/14/byzantine_love/ [in Russian]
- Gurevich, 1989 – Gurevich A. Ya. Mentalnost. 50/50. Opyt slovarya novogo myshleniya [Mentality. An essay at a vocabulary of new thinking]/ Pod red. Yu. Afanaseva i M. Ferro. M.: Progress, Payo, 1989. S. 75–76. [in Russian]
- Ishchuk, 2009. – Ishchuk N. V. Adaptatsiyni potentsial vizantyzmu [The adaptive potential of Byzantism]. Visnyk Natsionalnoho aviatyinoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Kulturolohiia. Vyp. 1(9), Kyiv: Vyd-vo NAU, 2009. URL: <http://er.nau.handle/NAU/15761> [in Ukrainian]
- Kuraev – Andrey Kuraev: Korruptsiya – eto v vizantiyskoy pravoslavnoy traditsii [Corruption is in Byzantine Orthodox tradition]. URL: <https://byzantina.wordpress.com/2016/06/21/news-1109/> [in Russian]
- Kutsyi, 2018 – Kutsyi I. Vizantiia na mentalnykh kartakh ukrainskykh istorykiv XIX st. "Vizantiishchyna": vizantiyskyi tsyvilizatsiyni spadok u Tsentralno-Skhidnii Yevropi [Byzantium at the mental maps of Ukrainian historians of c.XIX. "Byzantiness": Byzantine civilizational heritage in Central-Eastern Europe] / Za red. A. Domanovskoho, O. Faidy; uklad. M. Domanovska. Kharkiv: Maidan, 2018. S. 19–26. [in Ukrainian]
- Okara, 2018 – Okara A. Konstantynopol – Kyiv: Vizantiiska spadshchyna yak faktor pobudovy novoi ukrainskoi identychnosti. "Vizantiishchyna": vizantiyskyi tsyvilizatsiyni spadok u Tsentralno-Skhidnii Yevropi [Constantinople – Kiev: Byzantine heritage as a building factor of new Ukrainian identity. "Byzantiness": Byzantine civilizational heritage in Central-Eastern Europe] / Za red. A. Domanovskoho, O. Faidy; uklad. M. Domanovska. Kharkiv: Maidan, 2018. S. 183–189. [in Ukrainian]
- Rogozhnikov, 2014. – Rogozhnikov M. Vsplyvayushchaya Vizantiya [Byzantium Resurfacing]. Ekspert. № 23. URL: <http://expert.ru/expert/2014/23/vsplyvauschaya-vizantia> [in Russian]
- Rimskiy, Kovalchuk, 2009 – Rimskiy V. P., Kovalchuk O. V. Struktury povsednevnosti pravoslavnogo cheloveka i kulturnyy dialogizm vizantiyskoy tsivilizatsii [Daily structures of an Orthodox individual and the cultural dialoguism of Byzantine civilization]. Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki. Orel: Izd-vo Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009. № 1. S. 140–151. [in Russian].

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.06

Ihor Datskiv PhD hab. (History), Professor,
Department of International Relations and Diplomacy,
Ternopil National Economic University (Ukraine)
idatskiv@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>**Ігор Дацків**Доктор історичних наук, професор,
Кафедра міжнародних відносин та дипломатії,
Тернопільський національний економічний університет (Україна)

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЛИТОВСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати процес становлення та розвитку українсько-литовських міждержавних взаємин сучасності у гуманітарній сфері наприкінці XX – початку XXI ст., як найбільш результативної та масової форми спілкування між обома державами. Методологія дослідження базується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. Методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження. Наукова новизна полягає у тому, що здійснено системний аналіз розвитку українсько-литовських відносин наприкінці XX – початку XXI ст., показано їх розвиток у загальноєвропейському контексті із врахуванням геополітичних пріоритетів України та Литви; удосконалено стан дослідженості багатоаспектної та інтенсивної взаємодії громадянського суспільства України й Литви у сферах культурного обміну, співпраці в освітній та науково-технічній сферах. Висновки. Можна констатувати, що аналіз викладених подій дає змогу говорити, що відносини у сфері культурно-гуманітарної співпраці між Україною та Литовською Республікою насичені неабияким динамізмом. Відтак, культурний обмін надзвичайно динамічний, різноманітний за своїми формами і проявами, як на таку порівняно невелику державу як Литва. Присутність України у культурно-інформаційному просторі Литовської Республіки, так як і останньої в Україні досить помітно, чому поясненням є як давні історичні традиції, так і нинішня взаємна зацікавленість наших країн і народів у "відкритті" одне одному.

Ключові слова: Україна, Литовська Республіка, співпраця, гуманітарна сфера, міжнародні відносини, культурна дипломатія.

DEVELOPMENT OF CULTURAL DIPLOMACY BETWEEN UKRAINE AND THE LITHUANIAN REPUBLIC (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

Summary. The purpose of the study – is to analyze the process of formation and development of Ukrainian-Lithuanian interstate relations of the present in the humanitarian sphere at the end of XX – beginning of XXI centuries, as the most effective and mass form of communication between the two states. The methodology of the research is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, systematicity and objectivity. Research methods are related to the purpose, object, subject and scientific objectives of the study. The scientific novelty is that a systematic analysis of the development of Ukrainian-Lithuanian relations at the end of the XX – the beginning of the XXI century is carried out. the state of research of multidimensional and intensive interaction of civil society of Ukraine and Lithuania in the fields of cultural exchange, cooperation in educational and scientific-technical fields has been improved. Conclusions. Thus, it can be stated that the analysis of the above mentioned events shows that the relations in the sphere of cultural and humanitarian cooperation between Ukraine and the Republic of Lithuania are full of extraordinary dynamism. Therefore, cultural exchange is extremely dynamic, diverse in its forms and manifestations, as in such a relatively small state as Lithuania. The presence of Ukraine in the cultural and informational space of the Republic of Lithuania, as well as the latter in Ukraine, was quite noticeable, which explains both the ancient historical traditions and the current mutual interest of our countries and peoples in "opening up" to each other.

Keywords: Ukraine, Lithuania, cooperation, humanitarian sphere, international relations, cultural diplomacy.

Постановка проблеми. Двосторонні відносини України з Балтійськими державами завжди позначались дружнім, конструктивним і взаємовигідним характером співпраці. Ці країни зближують подібні погляди щодо актуальних питань європейської та світової безпеки, спільні прагнення в політичній, економічній, культурній та інших сферах. Країни Балтії, будучи членами НАТО та ЄС, є прихильниками України на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Тісні взаємини між ними й Україною визначаються не лише історичними чинниками – входженням українських земель до колись могутнього Великого князівства Литовського та спільною належністю до СРСР, а й участю в проектах диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоресурсів із Каспію та Центральної Азії до Європи та в створенні “клубу друзів” для протидії амбіційній і жорсткій політиці Російської Федерації стосовно сусідніх держав, зокрема і зацікавленістю Литви в ролі носія демократії та європейських цінностей у Східній Європі.

Відтак, посилення інтересу історичної науки до дослідження українсько-литовських відносин у новітній геополітичній системі стало закономірною вимогою часу. Зокрема й через те, що зовнішньополітичний курс “багатовекторності”, характерний для перших десятиліть незалежності, на нинішньому етапі все більшою мірою не відповідає своїм основним функціям і демонструє усе меншу спроможність ефективно відповідати на актуальні виклики, зокрема у ході вирішення та усунення насущних проблем міждержавних, міжнародних та міжнаціональних відносин. Наочним прикладом тому є наростання агресивності у зовнішній політиці Російської Федерації щодо пострадянських країн, які обрали проєвропейський шлях розвитку.

Актуалізація дослідження двосторонніх відносин між Україною та Литовською Республікою обумовлена також тим, що ці країни мають багатовікове спільне історичне минуле, чисельну українську національну меншину в Литовській Республіці, тісні культурні зв'язки. Окрім того, дослідження українсько-литовських відносин у ХХ ст. належить до актуальних проблем історії зовнішньої політики України та міжнародних відносин.

Упродовж 1990-х років реалізуючи зовнішньополітичну програму, схвалену Верховною Радою України та затверджену Президентом, українське дипломатичне відомство визначило основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило коротко- та довгострокові перспективи. Попри те, що Україна проводить політику на розбудову відносин із численними країнами Європи і світу, розвиток багатоаспектних взаємин із Литвою носить пріоритетний характер.

Становлення відносин між Україною та Литовською Республікою, як незалежних держав, стало можливим завдяки змінам у Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Відносини між двома державами набули нового виміру і поступово переросли в тісну політичну, економічну, наукову та культурну співпрацю, що характеризується сьогодні як стратегічне партнерство.

Метою статті є аналіз процесу становлення та розвитку українсько-литовських міждержавних взаємин сучасності у гуманітарній сфері наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., як найбільш результативної та масової форми спілкування між обома державами.

Аналіз основних досліджень і публікацій. З кінця 1990-х років починає зростати кількість публікацій узагальнюючого характеру про зовнішню політику України та місце незалежної української держави в глобальній системі міжнародних відносин, де українсько-литовські взаємини розглядалися у загальноєвропейському і регіональному контексті. Серед українських науковців, які зробили внесок у вивчення досліджуваних нами питань можна виділити праці Н. Кононенка та Р. Балабан (Kononenko, Balaban, 2000: 10–16), Т. Пушкаренко-

Щербини (Pushkarenko-Shcherbyna, 2008: 64), В. Сергійчука (Serhiichuk, 1997: 14–16), І. Туряниці (Turianytsia, 2012: 19) та ін. Доречно зазначити, що в українській та зарубіжній історіографії проблема українсько-литовських відносин не є комплексно дослідженою. Загалом, українсько-литовські відносини у цих дослідженнях представлені як складова балтійського вектора зовнішньої політики України та висвітлюються лише побіжно.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сучасних відносин як між державами, так і національними спільнотами загалом, часто викликає запитання: в чому причина сприятливої соціально-психологічної атмосфери співробітництва тих чи інших країн, властивої як громадянському суспільству, так і політикам, намагання їх бути ближче і відкритіше один до одного і що лежить в основі такого позитивного сприйняття та ставлення?

Відповідаючи на це, здавалося б просте питання, та застосовуючи його по відношенню до українсько-литовських відносин, варто відзначити, що саме образ минулого, сконструйований в історичній пам'яті відіграли і продовжують відігравати неабияку роль у налагодженні нових відносин між країнами. Спогади про минуле виникають в соціальному, культурному, економічному та політичному контекстах, які вони відображають і з якими мають справу (Naukovets, 2009: 23). Отже, ці контексти безпосередньо впливають на образи взаємосприйняття індивідів і колективних суб'єктів у сучасних умовах суспільного буття. Образ України в Литві й навпаки, значною мірою, відштовхується від спільного українсько-литовського періоду історії, більше того, він став фундаментальним блоком національно-державної ідеології, котра прямо впливає на відносини обох країн і народів.

Загалом образ Литовської Республіки щодо України формувався практично позитивно (як і в Україні по відношенню до Литви) та сприймається передусім через призму спільного практично безконфліктного існування з Україною в історичному, соціокультурному та політичному просторі спочатку у Великому князівстві Литовському, потім Речі Посполитій, Російській імперії та Радянському Союзу. Така звичка сприйняття: бути поряд – неодноразова знаходила відображення і в сьогоденні відносинах між обома країнами. Особливо вона стосується питань культурного співробітництва, адже саме культурні зв'язки між українським і литовським народами мають давню традицію та сягають ще княжих часів, зокрема періоду існування Галицько-Волинського князівства, складаючи вагомий сегмент тої ж історичної пам'яті.

Литовське князівство успадкувало чимало елементів культури і державності Київської Русі, що дало підстави російському історикові Г. Вернадському стверджувати, що рецепцію давньокиївської культурної та правничої спадщини радше варто шукати в Литовській Русі, ніж у Московській (Vernadskyi, 2008: 110).

Таким чином, з набуттям Україною незалежності міждержавні стосунки у культурно-гуманітарній сфері набули нових рис. З 1993 р. почали налагоджуватись прямі зв'язки між міністерствами, відомствами, державними установами, навчальними закладами, творчими спілками та художніми колективами. Узгодження основних питань про співпрацю у сфері культури, науки й освіти супроводжувалось підписанням перших угод у цій галузі. У серпні 1993 р. було укладено Угоду між Урядом України та Урядом Литовської Республіки щодо співпраці в галузі освіти, науки та культури.

У відповідності до цієї угоди українська та литовська сторони домовилися налагодити співробітництво між відповідними організаціями і установами обох держав у галузі освіти, науки, культури, спорту, туризму. Статтею 3 Угоди передбачено взаємодію в галузі освіти та науки шляхом обміну студентами та аспірантами, викладачами, вченими та фахівцями; налагодження прямих

комунікацій між відповідними міністерствами, навчальними закладами та установами; виконання спільних науково-дослідницьких проектів тощо (Uhoda 1993: 1–4).

Згідно із положенням статті 6 двосторонні відносин у сфері культури здійснюватимуться шляхом заохочення прямого співробітництва між органами управління та закладами культури, проведення Днів культури та мистецтв, фестивалів народної творчості, тижнів кіно (Uhoda 1993: 1–4). Помітними подіями стали відзначення пам'ятних дат та подій в історії двох держав.

Відтак, 12 жовтня 1995 р. у Вільнюсі у Національній бібліотеці ім. М. Мажвідаса була відкрита виставка української книги з історії, культури і мистецтва (Turianytsia, 2012: 157), присвячена 400-річчю від дня народження українського гетьмана Богдана Хмельницького.

Про зацікавленість у розвитку культурно-гуманітарного співробітництва свідчить створення спеціальних інституцій, що мають сприяти покращенню відносин між Україною та Литвою у цій сфері.

У 1999 р. з ініціативи президентів Литви й України було створено Українсько-литовський фонд імені Т. Шевченка. Це є неурядова громадська організація, що покликана сприяти економічним, культурним, науковим, освітянським зв'язкам між Україною та Литовською Республікою. Крім того, в межах Фонду здійснюється щорічне вручення премій діячам літератури й мистецтв двох країн. Головою Фонду з українського боку є В. Антонов (з 2007 р. – Генеральний Почесний консул Литовської Республіки у Львові). З литовського боку співголовою Фонду – А. Кумжа – Посол Литви в Україні на протязі 1999–2006 рр.

У грудні 2000 р. премію Українсько-литовського фонду імені Тараса Шевченка отримав литовський письменник Й. Стрелкунас за переклади творів українських поетів литовською мовою. У лютому 2001 р. Фонд організував Дні литовської культури у Львові, виставку литовської графіки і живопису на папері у Музеї етнографії та художнього промислу, виставку литовської фотографії у Фотогалереї В. Пилип'юка. У грудні 2001 р. Фонд провів добровільну акцію під назвою “Дітям – від святого Миколая” (Turianytsia, 2012: 160).

27 березня 2002 р. відбулася церемонія вручення премій в номінації “Лицарі Свободи”. З литовської сторони нагороду отримали В. Ландсбергис, із української – І. Сенік, Ю. Шухевич та І. Гель. Окремі відзнаки також отримують львівська журналістка Л. Янас і режисер із Сімферополя В. Косов за “вагомий внесок у розвиток культурних зв'язків між Литвою та Україною” (Yatsenko, 2002).

Вручення премій Українсько-литовського фонду імені Тараса Шевченка відбулося і у 2004 р. Головну премію за видатний внесок у розвиток українсько-литовських відносин одержав відомий литовський поет і перекладач А. Балтакіс. Серед його досягнень Фондом були відзначені переклад творів Т. Шевченка й Д. Павличка литовською мовою.

Про інтерес Литви до України свідчить також створення товариства “Литва – Україна” (1997 р.) яке очолив відомий політичний і державний діяч Литви Р. Озолас. Зокрема, в ході зустрічі Р. Озоласа з литовськими підприємцями, що співпрацюють з українськими фірмами, литовські бізнесмени виявили зацікавленість в наданні благодійної допомоги в організації культурних заходів, в т.ч. українській діаспорі (Turianytsia, 2012: 161).

Слід зазначити, що культурно-гуманітарна співпраця між Україною і Литовською Республікою здійснюється на основі підписаної під час офіційного візиту Президента України до Литовської Республіки 22–24 квітня 2001 р. рамкової Угоди про співпрацю між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Литви, яка стала правовою основою культурних

обмінів між державами та імпульсом для активізації співпраці в цій галузі (Uhoda 1993: 1–4).

Положення угоди спрямовані на розвиток співпраці у сфері культури шляхом обміну мистецькими колективами, виставками сучасного мистецтва та музейними експозиціями на умовах взаємності. З метою покращення стану відносин у культурній сфері країни визначилися у питаннях спільної зацікавленості, на які буде скерована їх діяльність: захист культурної спадщини, обмін делегаціями спеціалістів, експертів і митців, співробітництво на рівні закладів культури та мистецтв двох держав.

Динамічним напрямом культурно-гуманітарної співпраці став обмін творчими, театральними, музичними, естрадними та фольклорними імпрезами, проведення виставок образотворчого мистецтва, гастролей, творчих зустрічей з літераторами, митцями.

З нагоди 10-річчя незалежності України відбувся обмін виставками. Зокрема, в м. Клайпеда відбулось урочисте відкриття виставки українського народного мистецтва, на якій було представлено роботи українських майстрів вишиванки та чеканної справи. Окрім цього, 22 серпня 2001 р. в Литовській національній бібліотеці ім. М. Мажвідаса урочисто відкрилась книжкова виставка Національної Бібліотеки України ім. Вернадського “Незалежній Україні – 10 років”. Експозицію цієї виставки складала більш ніж 200 видань про сучасну зовнішню та внутрішню політику України. Також, на державних телеканалах Литви продемонстрували українські фільми (“Данило – князь Галицький”, “На полі крові”, “Сон”, “Фучжоу”). (Turianytsia, 2012: 163).

Конкретизовані напрями двосторонньої співпраці визначені положеннями Програми культурного співробітництва між Міністерством культури і туризму України і Міністерством культури Литви на 2008–2010 рр., (Prohrama 2008: 3), що була підписана 14 лютого 2008 р. Зокрема, Україна і Литовська Республіка домовились співпрацювати у сфері сучасної хореографії і балету, образотворчого мистецтва, сприяти співробітництву між українськими і литовськими кінематографістами, режисерами, продюсерами, кіностудіями, кінофестивалями і асоціаціями кінематографістів, театральними установами, в налагодженні прямих контактів між бібліотеками і музеями своїх держав.

Доречно наголосити, що останнім часом, розвиток культурно-гуманітарної співпраці між Україною та Литовською республікою спрямовується на інтенсифікацію культурного обміну, активізацію роботи щодо збереження існуючих пам’яток культури і пам’ятних місць у Литві пов’язаних із Україною. Цікавою у цьому плані виявилася зустріч у Кам’янці-Подільському почесних консулів Литовської Республіки в Україні, голів литовських товариств в Україні, представників культури та бізнесу України та дипломатів Посольства Литви в Україні у жовтні 2008 р. Окрім питань, що стосувалися литовців, які проживають в Україні, у міський Ратуші під час круглого столу на тему “Збереження історичної спадщини в Україні та Литві” виступили українські та литовські історики, представники установ з охорони історичних пам’яток, які обговорювали роль князів Коріатовичів в історії регіону і всієї України, підняли питання збереження історико-культурної спадщини Великого Князівства Литовського. Представник Державної комісії культурної спадщини Литви Й. Глямжа розповів про основні напрями державної політики у сфері збереження культурної спадщини у Литві. З метою популяризації історичної спадщини, під час зустрічі, було вирішено, організувати конференцію істориків, до якої запросити вчених з Литви, України, Польщі, Білорусі, Росії, Угорщини, Румунії, Словаччини та інших країн. Теж визнавались за доцільне проведення у подальшому двосторонніх семінарів, конференцій з різноманітних історичних питань, розвиток співробітництва між музеями (Dni Lytvu).

У рамках заходів, присвячених відзначенню 75 роковин Голодомору з 15 по 19 липня 2009 р. на території Литви тривала міжнародна акція “Незгасима свічка”. 15 липня у приміщенні Сейму Литви відбулася урочиста офіційна церемонія передачі смолоскипу акції, в якій взяли участь члени литовського парламенту, представники Канцелярії Президента Литви та МЗС Литви, литовська громадськість, представники української громади. Посольство України спільно з Литовським Центром дослідження геноциду та опору провело меморіальний захід “Запали свічку”. Відбувся прем’єрний показ документального фільму “Голод”, знятого групою литовських тележурналістів в Україні. З травня по серпень у Музеї жертв геноциду м. Вільнюса експонувалася фотовиставка про Голодомор в Україні 1932–33 рр. “Невідомий геноцид” (Turianytsia, 2012: 163).

У рамках Днів культури Литви також проведено “Тиждень литовської культури в Львові” присвячений спільній культурній та історичній спадщині двох народів. Основними подіями цього заходу стало проведення міжнародної конференції “Історична спадщина Великого Князівства Литовського в Україні: дослідження та збереження” та виставка “Портрети діячів Великого Литовського Князівства” яка відбулася у Львівській галереї мистецтв. Також в Музеї етнографії та художнього промислу було представлено виставку сучасного литовського текстилю.

Варто наголосити, що ще одним із напрямів взаємодії країн у сучасних умовах є часткове перенесення двосторонніх зв’язків на регіональний рівень, що відповідає намірам їхнього поглиблення та територіальної диверсифікації. Особливо яскраво це простежується у науково-технічній та гуманітарній сферах. Про це свідчить, зокрема, встановлення безпосередніх зв’язків між містами-побратимами й окремими регіонами.

Говорячи про науково-освітнє співробітництво, то доречно зазначити, що відносини між Україною та Литовською Республікою в науковій сфері проявляються в налагодженні прямих стосунків між національними академіями наук, академічними інститутами, закладами вищої освіти, окремими науковцями та викладачами.

Однак, відсутність фінансування спільних наукових робіт з обох сторін у 1990-х рр. обмежувала активність й ініціативу академічних і навчальних установ у виробленні спільної наукової тематики. В основному, обмін інформацією здійснювався під час візитів делегацій науковців обох країн.

Новий імпульс співпраці у сферах освіти й науки з’явився у 2000-х рр. Поясненням цьому може бути поступовий вихід з кризової ситуації перехідного періоду, збільшення бюджетних асигнувань на розвиток вищої освіти й науки, а також перехід на нові засади фінансування наукових досліджень з використанням зарубіжної грантової підтримки. Міжнародні благодійні організації, як відомо, активно підтримують структурні трансформації в посткомуністичних країнах. Прикладом подібного роду багатосторонньої взаємодії за участю України й Литви став канадсько-українсько-балтійський проект навчальної програми з питань економічного менеджменту в Литві, що була ініційована Інститутом державного управління Литви. У рамках проекту були організовані три стажувальні програми для українських держслужбовців в транспортній, культурно-освітній та фінансовій галузях (Turianytsia, 2012: 173–174).

Доречно зазначити, що активізація контактів в освітній сфері відбувається, зокрема, за рахунок запровадження практики обміну студентським та викладацьким складом між провідними вишами двох країн із задіянням фінансових програм і інструментів Європейського Союзу, до яких має доступ Литовська Республіка.

Ще одним із важливим напрямів гуманітарної співпраці України з Литвою є співпраця у сфері захисту прав національних меншин. Це поширена в міжнародних відносинах практика, котра бере свій початок ще з часів укладення багатосторонніх і двосторонніх міждержавних договорів, котрими після Першої світової війни творилася Версальська система міжнародних відносин в Європі. До кінця ХХ ст. ця практика набула характеру повноцінної взаємодії держав зі своїми національними діаспорами в країнах перебування, а також з урядами цих країн у справі забезпечення прав своїх співвітчизників за кордоном, збереження їхньої національно-культурної ідентичності та гармонійного розвитку. За останні роки Литва під тиском ЄС розробила і реалізує концепцію інтеграції соціуму, яка передбачає поступове залучення нацменшин у всі сфери суспільного життя та покращення їх статусу.

Національна політика України щодо забезпечення прав представників різних національностей здійснюється на основі положень Конституції України, Декларації прав національностей України, Закону України “Про національні меншини в Україні”, а також прийнятими на їх підставі іншими законодавчими актами.

Крім базового національного законодавства спрямованого на захист прав національних меншин, важливим напрямом зовнішньої політики України є співпраця із закордонними українцями, спрямована на захист їх прав та інтересів. Реалізується вона шляхом укладення міжнародних договорів з іншими країнами. Відповідні угоди з питань міжнаціональних відносин існують також з Литвою.

Взаємне забезпечення прав та гарантій захисту національних меншин в українсько-литовських відносинах закріплені у Договорі про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою, зокрема, передбачені статтею 6. У відповідності з нею, особи, які належать до литовської національної меншини в Україні, а також особи, які належать до української національної меншини у Литовській Республіці, мають право індивідуально або разом з іншими членами своєї національної групи вільно виявляти, зберігати і розвивати свою національну, культурну, мовну і релігійну самобутність без будь-якої дискримінації і на основі повної рівності перед законами (Dohovir, 1994: 78).

Важливу роль у координації діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади щодо реалізації прав литовської нацменшини в Україні та української в Литовській Республіці покладено на міжурядову змішану українсько-литовську комісію з питань національних меншин. Завданням Комісії є вирішення проблемних питань пов'язаних із порушенням прав національних меншин, створення необхідних умов для розвитку мовної, культурної та релігійної самобутності національних меншин, тощо.

Законодавча база двосторонніх відносин із питань національних меншин свідчить про наявність достатньої правової бази, яка гарантує представникам усіх національностей як в Україні, так і в Литовській Республіці рівні політичні, економічні та культурні права. Це, в свою чергу, сприяє відносно хорошому становищу української діаспори в Литовській Республіці, так і литовської в Україні.

Висновки. Загалом, можна констатувати, що аналіз вище викладених подій дає змогу говорити, що відносини у сфері культурно-гуманітарної співпраці між Україною та Литовською Республікою насичені неабияким динамізмом. Відтак, культурний обмін надзвичайно динамічний, різноманітний за своїми формами і проявами, як на таку порівняно невелику державу як Литва. Присутність України у культурно-інформаційному просторі Литовської Республіки, так як і останньої в Україні, досить помітно, чому поясненням є як давні історичні традиції, так і нинішня взаємна зацікавленість наших країн і народів у “відкритті” одне одному.

Список використаних джерел

- Кононенко Н., Балабан Р. (2000). Україна – Прибалтика: вектори співпраці // Людина і політика. 2000. № 4. С.10–16.
- Пушкаренко-Шчербина Т. (2008). Українсько-литовські культурні та літературні взаємини. Мукачеве : Карпатська вежа. 2008. 64 с.
- Сергійчук В. (1997). Східна діаспора. Прибалтика // Наука і суспільство. 1997. № 1–2. С.14–16.
- Туряниць Т. А. (2012). Українсько-литовські взаємини у політичній та гуманітарній сферах (1991–2011 рр.): Автореф. Дис... на здобуття наукового ступеня к. істор. наук. Спец. 07.00.01. – історія України. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2012. 19 с.
- Науковець перед з'явою пам'яті. Форум // Україна модерна. К., 2009. Вип.4. Пам'ять як поле змагань. С.9–51.
- Вернадский Г. (2008). Начертание русской истории. М. : Алгоритм, 2008. 331 с.
- Угода між Урядом України і Урядом Литовської Республіки про співробітництво в галузі освіти, науки та культури // Поточний архів Міністерства культури Литовської Республіки. Спр. 01–04.
- Туряниць Т. А. (2012). Українсько-литовські взаємини у політичній та гуманітарній сферах (1991–2011 рр.): Дис... на здобуття наукового ступеня к. істор. наук. Спец. 07.00.01. – історія України. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2012. 245 с.
- Яценко О. (2002). "Лицарі Свободи" України та Литви // Поступ. № 43. 2002. 23–24 берез. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://postup.brama.com/usual.php?what=1386>
- Угода про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України і Міністерством культури Литовської республіки // Поточний архів Міністерства культури Литовської Республіки. Спр. 01–04.
- Програма культурного співробітництва між Міністерством культури і туризму України і Міністерством культури Литовської Республіки на 2008-2010 рр. // Поточний архів Міністерства культури Литовської Республіки. Спр. 01–04.
- Дні Литви у Кам'янці-Подільському [Електронний ресурс] / Посольство Литовської Республіки в Україні. Режим доступу : <http://ua.mfa.lt/popup2.php?ru=bS9tX2F>.
- Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Литовською республікою // Політика і час. 1994. № 3. С.77–80.

References

- Kononenko, Balaban, 2000 – Kononenko N., Balaban R. Ukraine – Prybaltyka: vektory spivpratsi [Ukraine – Baltic states: vectors of cooperation] Liudyna i polityka. 2000. № 4. S.10–16. [in Ukrainian].
- Pushkarenko-Shcherbyna, 2008 – Pushkarenko-Shcherbyna T. Ukrainsko-lytovski kulturni ta literaturni vzaiemyny [Ukrainian-Lithuanian cultural and literary relations] Mukacheve : Karpatska vezha. 2008. 64 s. [in Ukrainian].
- Serhiichuk, 1997 – Serhiichuk V. Skhidna diaspora. Prybaltyka [Eastern Diaspora. Baltic States] Nauka i suspilstvo. 1997. № 1–2. S.14–16. [in Ukrainian].
- Turianytsia, 2012 – Turianytsia T. A. Ukrainsko-lytovski vzaiemyny u politychnii ta humanitarnii sferakh (1991–2011 rr.) [Ukrainian-Lithuanian relations in the political and humanitarian spheres (1991–2011)]: Avtoref. Dys... na zdobuttia naukovooho stupenia k. istor. nauk. Spets. 07.00.01. – istoriia Ukrainy. LNU im. I. Franka. Lviv, 2012. 19 s. [in Ukrainian].
- Naukovets pered ziavoiui pamiaty. Forum [A scientist before memory emerges. Forum] Ukraina moderna. K., 2009. Vyp.4. Pamiat yak pole zmahannia. S.9–51. [in Ukrainian].
- Vernadskyi, 2008 – Vernadskyi H. Nachertanye russkoi ystory [An outline of Russian history] M. : Alhorytm, 2008. 331 s. [in Russian].
- Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Lytovskoi Respubliki pro spivrobitnytstvo v haluzi osvity, nauky ta kultury [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Lithuania on cooperation in the field of education, science and culture] Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury Lytovskoi Respubliki. Spr. 01–04. [in Ukrainian].
- Turianytsia, 2012 – Turianytsia T. A. Ukrainsko-lytovski vzaiemyny u politychnii ta humanitarnii sferakh (1991–2011 rr.) [Ukrainian-Lithuanian relations in the political and humanitarian spheres (1991–2011)]: Dys... na zdobuttia naukovooho stupenia k. istor. nauk. Spets. 07.00.01. – istoriia Ukrainy. LNU im. I. Franka. Lviv, 2012. 245 s. [in Ukrainian].
- Yatsenko, 2002 – Yatsenko O. "Lytsari Svobody" Ukrainy ta Lytvy ["Knights of Liberty" of Ukraine and Lithuania] Postup. № 43. 2002. 23–24 berez. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : <http://postup.brama.com/usual.php?what=1386> [in Ukrainian].
- Uhoda pro spivrobitnytstvo mizh Ministerstvom kultury i mystetstv Ukrainy i Ministerstvom kultury Lytovskoi respubliki [Cooperation Agreement between the Ministry of Culture and Arts of Ukraine and the Ministry of Culture of the Republic of Lithuania] Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury Lytovskoi Respubliki. Spr. 01–04. [in Ukrainian].
- Prohrama kulturnoho spivrobitnytstva mizh Ministerstvom kultury i turyzmu Ukrainy i Ministerstvom kultury Lytovskoi Respubliki na 2008–2010 rr. [Program of cultural cooperation between the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine and the Ministry of Culture of the Republic of Lithuania for 2008-2010] Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury Lytovskoi Respubliki. Spr. 01–04. [in Ukrainian].
- Dni Lytvy u Kamiantsi-Podilskomu [Days of Lithuania in Kamianets-Podilskyi] [Elektronnyi resurs] / Posolstvo Lytovskoi Respubliki v Ukraini. Rezhym dostupu : <http://ua.mfa.lt/popup2.php?ru=bS9tX2F>. [in Ukrainian].
- Dohovir pro druzhbu i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Lytovskoiu respublikoiu [Friendship and Cooperation Agreement between Ukraine and the Republic of Lithuania] Polityka i chas. 1994. № 3. S. 77–80. [in Ukrainian].

УДК 327 (477+476)“2010/2014”

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.07

Mykola Alexiyevevets

PhD hab. (History), Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
malexiyevevets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-0438>

Микола Алексієвець

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

Stepan Vasylyshyn

PhD (History), Director,
School of general education I–III degrees of Hadyinkivtsi village, Husiatyn Raion,
Ternopil Oblast
stopiks@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3026-9938>

Степан Васишлин

Кандидат історичних наук, директор,
Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів села Гадинківці,
Гусятинський район, Тернопільська область (Україна)

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (2010–2014 РР.)

Анотація. Мета дослідження – аналіз основних тенденцій співпраці України і Республіки Білорусь в економічній сфері впродовж 2010–2014 рр., а також окреслення основних проблем, які перешкоджали динамічному розвитку двосторонньої економічної взаємодії у вказаний період. Методологія праці: використано принципи історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності, загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, порівняння, узагальнення та ін.), спеціально-історичні (історико-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний) та конкретно-історичні (системно-структурний, статистичний) наукові методи, а також міждисциплінарний і плюралістичний підходи до вивчення стану наукової розробки проблеми розбудови новітніх стосунків між Україною та Республікою Білорусь. Наукова новизна: уперше пропонується комплексне дослідження основних тенденцій та проблем українсько-білоруського економічного співробітництва в сучасних умовах. Акцентовано увагу на новітніх підходах до вивчення окресленої теми. Висновки: період 2010–2014 рр. характеризувався наявністю чітких тенденцій у двосторонньому економічному співробітництві, що були пов'язані зі значною увагою з боку керівництва обох країн до даної сфери взаємин, реалізацією економічних програм, співпрацею в рамках інституційних організацій. Протягом 2010–2014 рр. на динаміку міждержавних економічних відносин мали безпосередній негативний вплив й деякі проблеми, однак, загалом, Україну та Республіку Білорусь у економічному вимірі можна назвати історичними та стратегічними партнерами, які зацікавлені у розширенні партнерства в цій сфері.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічна співпраця, договір, відносини.

TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION IN ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND REPUBLIC OF BYELORUSSIA IN CONTEMPORARY CONDITIONS (2010–2014)

Summary. The purpose of the article is to analyze the main tendencies of collaboration between Ukraine and Republic of Byelorussia in economic sphere during 2010–2014 years and also to determine the basic problems which have being prevented the development of bilateral economic development during the period mentioned. Methodology of the work includes the following: the principles of objectivity, scientific character, systemic and integration, and historical method; common scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, abstracting, comparison, generalization e. c.), special historical (historical and chronological, comparative and historical, historical and typological) and concrete and historical (systemic and structure, statistic)

scientific methods. For understanding of the process of investigation of status of scientific working out of the topic of building of contemporary relations between Ukraine and Republic of Byelorussia there were used such approaches: pluralistic and interdisciplinary. Scientific newness includes firstly comprehensive study of the main trends and problems of Ukrainian-Belarusian economic cooperation in modern conditions is offered. Emphasis is placed on the latest approaches to the study of the outlined topic. In conclusion we would like to underline, the period of 2010–2014 can be characterized by few clear tendencies in bilateral economic collaboration linked with a great attention of the leadership of both states to this sphere, realization of economic programs, cooperation in institutional organizations. Also during the period analyzed the dynamics of interstate economic relations was being influenced by a few problems, but in general Ukraine and Republic of Byelorussia could be named as a strategic partners in economic sphere, which were very interested in widening of this partnership.

Keywords: Ukraine, Republic of Byelorussia, commercial and economic collaboration, pact, relations.

Постановка проблеми. Економічний напрям співпраці в українсько-білоруських відносинах є ключовим для обох держав. Для України це обумовлено тим, що в умовах економічної війни з Росією саме Республіка Білорусь залишається чи не єдиною серед країн Євразійського економічного союзу державою, яка зацікавлена у розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин, і залишає відкритим свій ринок для українських товарів. Для Білорусі пріоритетність економічного вектору співробітництва з Україною пояснюється, у першу чергу, прагненням зберегти традиційний для своєї продукції ринок збуту, а також тісними коопераційними зв'язками, які історично склалися між підприємствами двох країн. На сучасному етапі українсько-білоруські економічні взаємини в значній мірі залежні від геополітичної ситуації, що склалася на теренах Східної Європи. Ця тенденція має безпосередній вплив на динаміку торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Білорусь, оскільки суттєво обмежує потенційні можливості розширення міждержавного економічного співробітництва. За таких умов пріоритетним завданням для керівництва двох республік постає необхідність ведення регулярного діалогу з основних питань економічної взаємодії, розширення інституційного співробітництва у сфері економіки, а також уміння вибору оптимальних зовнішньоекономічних партнерів.

Метою статті є аналіз основних тенденцій співпраці України і Республіки Білорусь в економічній сфері впродовж 2010–2014 рр., а також окреслення основних проблем, які перешкождали динамічному розвитку двосторонньої економічної взаємодії у вказаний період.

Аналіз досліджень. Історіографічною базою теми слугували аналітичні праці переважно білоруських та українських науковців. Двосторонні економічні відносини України з Республікою Білорусь знайшли відображення у розвідках Г. Максака (Максак), Г. Максака і Д. Юрчака (Максак, Юрчак, 2014), О. Валіон (Валіон, 2014) В. Засадко (Засадко, 2008), Т. Польового (Польовий, 2015) та ін. Вагомий внесок у наукову розробку окресленої теми зробив і один з авторів статті (Василишин, 2019). У дисертаційному дослідженні С. Василишин проаналізував основні параметри нової системи становлення і розвитку українсько-білоруських відносин у політико-економічній площині упродовж 1991–2014 рр. (Василишин, 2019: 41).

Виклад основного матеріалу. Переломним для подальшого розвитку українсько-білоруських економічних взаємин можна вважати початок 2010 року. Значущість цього періоду була обумовлена, з одного боку позитивною тенденцією зростання обсягів міждержавних торговельно-економічних операцій, яка намітилася вже з 1 січня 2010 року, а з іншого – пріоритетною увагою нового політичного керівництва України до економічного аспекту двостороннього співробітництва (Василишин, 2019: 202).

За таких умов тема подальшої міждержавної економічної взаємодії стала центральною під час переговорів двох президентів у Мінську 29 квітня

2010 року. У ході зустрічі О. Лукашенко та В. Янукович висловили своє задоволення з приводу нової тенденції зростання обсягів взаємного товарообігу, а також відзначили, що дві країни є стратегічними партнерами у торговельно-економічній сфері. За підсумками переговорів глави обох республік досягли принципових домовленостей щодо поглиблення співробітництва у сферах енергетики, транзиту, транспорту, промислової кооперації, міжрегіональної співпраці та прикордонної торгівлі.

Основним результатом візиту стала домовленість сторін доручити двом урядам розробити до середини червня 2010 р. “дорожню карту” (план спільних дій) із реалізації пріоритетних напрямків українсько-білоруського економічного співробітництва. При підготовці даного документу президенти України та Білорусі поставили перед його розробниками завдання включити у нього цілу низку конкретних проєктів у різних сферах економіки, а також звернути особливу увагу на розширення двосторонньої промислової і науково-технічної кооперації, постачання білоруської сільськогосподарської техніки в Україну, розвиток транспортної інфраструктури, ліквідацію існуючих торговельних бар’єрів, посилення ролі взаєморозрахунків у національних валютах, створення Ради ділового співробітництва із керівників підприємств та представників бізнесу двох країн.

Реалізуючи домовленості президентів, “дорожня карта” була розроблена і 29 травня 2010 року підписана в Гомелі першими віце-прем’єр-міністрами України та Республіки Білорусь А. Ключевим і В. Семашко (Максак). Укладення Плану спільних дій можна вважати цілком логічним та ефективним кроком з боку керівництва України та Республіки Білорусь, оскільки в умовах завершення у 2008 році терміну дії Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва, а також недостатньої ефективності підписаного у 2009 році меморандуму про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двосторонньої торговельно-економічної співпраці в умовах світової кризи, саме зазначений документ став по суті єдиним нормативним актом, який регулював практичну реалізацію пріоритетних напрямків українсько-білоруського економічного співробітництва на коротко- та середньостроковий період (Василишин, 2019: 202).

Від повноцінної реалізації “дорожньої карти”, зазначає у своєму дослідженні Г. Максак, обидві сторони очікували зростання товарообігу між країнами до рекордної цифри – 7–8 млрд. доларів на рік (Максак). Пожвавлення взаємної торгівлі уряди України та Республіки Білорусь пов’язували із реалізацією проєктів зі створення спільних підприємств для експорту продукції в треті країни, а також з розвитком співробітництва у сфері промисловості, зокрема в галузях машинобудування, транспорту та металургії. Окремим пунктом укладеного Плану спільних дій була прописана співпраця двох республік у сфері транзиту нафти по території Української держави і організації постачання білоруських нафтопродуктів до України. За слушним зауваженням сучасного вітчизняного дослідника українсько-білоруських відносин Г. Макаса, реалізація саме останнього пункту, враховуючи геополітичну ситуацію, яка склалася у регіоні в 2010 році, могла стати найбільш важливим кроком на шляху до забезпечення енергетичної безпеки України та Республіки Білорусь (Максак).

Протягом 2010 року продовжувалася активна інституційна співпраця. Так, 16–17 червня у Вітебську, в рамках реалізації “дорожньої карти” на базі українсько-білоруської ділової ради було створено Консультативну раду. Дана інституція була створена з метою розширення міждержавної торговельно-економічної співпраці, поглиблення контактів між представниками ділових кіл, зростання двостороннього товарообігу (Максак, Юрчак, 2014: 6).

Серйозною проблемою у структурі українсько-білоруських економічних взаємин залишалися торговельні обмеження. Слід зазначити, що обмежувальні заходи у взаємній торгівлі мали негативний вплив на динаміку двостороннього товарообігу, а тому спільна діяльність двох країн направлена на ліквідацію існуючих торговельних бар'єрів була прописана окремим пунктом у "дорожній карті". У рамках цієї роботи, 28–29 вересня 2010 року в Мінську пройшли українсько-білоруські переговори з питань застосування обмежувальних заходів у взаємній торгівлі. Під час обговорення сторони відзначили прогрес у сфері лібералізації антидемпінгових і спеціальних захисних заходів, а також підтвердили свої наміри продовжити роботу зі створення умов для безперешкодного доступу українських і білоруських товарів на ринки один одного. За підсумками переговорів було досягнуто і низку конкретних домовленостей: українська сторона скасувала спеціальні заходи щодо ввезення трикотажного полотна, бавовняних тканин, люмінесцентних газорозрядних ламп білоруського виробництва; завершено процедуру підписання Угоди між концерном "Белбиофарм" і Міністерством економіки України про регулювання постачання до Республіки Білорусь крохмальної патоки українського виробництва; остаточно узгоджено постачання української карамелі на ринок Білорусі і ввезення білоруських шин до України.

Значний вплив на динаміку українсько-білоруських економічних взаємин мали результати роботи міжурядової змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва. 30 вересня 2010 року в Мінську під головуванням першого заступника голови уряду Республіки Білорусь В. Семашко та першого віце-прем'єр-міністра України А. Ключова відбулося її чергове засідання. У ході роботи комісії сторони обговорили стан міждержавного торговельно-економічного співробітництва, а також окреслили перспективні напрямки діяльності щодо збільшення товарообігу між двома країнами. Крім того, учасники засідання розглянули низку питань, пов'язаних із розширенням взаємодії в галузях транспорту, будівництва та архітектури, науки і технологій, агропромислового комплексу, паливно-енергетичній сфері. Обговоренню також підлягали проблеми міжрегіональної і прикордонної взаємодії, розширення договірно-правової бази українсько-білоруських економічних відносин. Основним підсумком роботи комісії стало підписання низки важливих двосторонніх документів економічного характеру: угоди між Урядом Республіки Білорусь і Кабінетом Міністрів України про умови постачання в Україну нових пневматичних гумових шин для легкових автомобілів; протоколу між Урядом Республіки Білорусь та Кабінетом Міністрів України про внесення змін і доповнень до угоди про трудову діяльність і соціальний захист громадян, які працюють за межами своїх держав, від 17 липня 1995 р.; договору про довгострокову виробничу кооперацію між ВАТ "Белкоммунмаш" і ЗАТ "Чернігівський автозавод".

Активізація українсько-білоруського економічного співробітництва поставила перед керівництвом обох держав питання про необхідність зміни формату двосторонніх економічних відносин. Сторони обговорили таку можливість 19 травня 2011 року під час зустрічі Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка з Прем'єр-міністром України М. Азаровим. У ході бесіди глава українського уряду відзначив значне збільшення товарообігу між країнами протягом останнього часу і заявив, що настав час переходити від простого торговельно-економічного співробітництва до співпраці в ширшому сенсі – організації спільних виробництв в Україні та Білорусі у таких сферах, як сільськогосподарське машинобудування, освоєння космосу.

Значну увагу О. Лукашенко та М. Азаров приділили також обговоренню запланованого на другу половину 2011 року саміту країн СНД. Прем'єр-міністр

України зазначив, що під час роботи саміту найголовнішим питанням є укладання угоди про зону вільної торгівлі. Підписання даного документу, на думку глави українського уряду, призведе до збільшення товарообігу і значно зміцнить співпрацю між країнами (Договір про зону вільної торгівлі в рамках СНД було укладено 18 жовтня 2011 року в Санкт-Петербурзі) (19 мая Александр Лукашенко). Слід наголосити, що тодішнє керівництво України вважало пострадянський простір ключовим напрямом своєї зовнішньоекономічної діяльності, а відтак ставило питання укладання угоди про зону вільної торгівлі в рамках СНД в перелік пріоритетних та стратегічно важливих завдань, вирішення яких дозволить не лише зберегти, а й значно розширити економічний потенціал Української держави.

Наприкінці 2011 року (15 грудня) у Києві пройшло ювілейне двадцятье засідання міжурядової змішаної українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва. Під час роботи комісії були розглянуті шляхи розширення двосторонніх економічних зв'язків в таких сферах, як машинобудування, енергетика, транспорт, сільське господарство. Учасники засідання обговорили питання розвитку виробничої і науково-технічної кооперації, створення спільних виробництв, в тому числі у фармацевтичній галузі, а також перспективи поглиблення прикордонного та міжрегіонального співробітництва. Ці та інші питання міждержавної торговельно-економічної взаємодії були включені в підсумковий Протокол засідання, який визначив основні напрямки співпраці між Україною і Білоруссю на 2012 рік.

Значну увагу сторони приділили розширенню договірно-правової бази українсько-білоруських економічних відносин. Так, в ході роботи комісії було підписано міжурядову угоду про статус об'єктів Білоозерської водоживильної системи Дніпро-Бузького каналу, план співпраці між міністерствами закордонних справ двох держав в економічній сфері на 2012–2013 роки, програму виробничої та науково-технічної кооперації між організаціями України та Білорусі з виходом на ринки третіх країн, документи по реалізації інфраструктурних проєктів у транспортній сфері (О 20-м засіданні). Результати двадцятого засідання міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва підтвердили готовність України та Республіки Білорусь і надалі розвивати двосторонні економічні взаємини на принципах взаємовигідного партнерства та з урахуванням національних інтересів обох республік (Василишин, 2019: 204).

У 2011 році на загалом позитивну тенденцію розширення українсько-білоруського співробітництва в економічній сфері негативний вплив почало здійснювати нове інтеграційне об'єднання в регіоні – Митний союз, до складу якого входили Російська Федерація, Казахстан і Республіка Білорусь. Прагнення Російської Федерації нав'язати іншим країнам власний політичний курс, використовуючи при цьому економічні інструменти Митного союзу нерідко призводило до виникнення торгових воєн на пострадянському просторі, в тому числі й між Україною та Республікою Білорусь (Василишин, 2019: 204).

Так, вже всередині 2011 року українські експортери нержавіючих труб зіткнулися із складнощами при постачанні своєї продукції на білоруський ринок. Білоруська сторона прокоментувала дану ситуацію в ході прес-конференції заступника міністра закордонних справ Олександра Гур'янова. Відповідаючи на запитання журналіста українського незалежного інформаційного агентства новин О. Гур'янов зазначив: “Якщо брати ситуацію із постачанням нержавіючих труб з України, то я попросив би, по-перше, відійти від розуміння того, ніби Білорусь щось блокує. У даному випадку немає поняття “позиція Республіки Білорусь”, є позиція держав-членів Митного союзу. Обмеження по нержавіючих трубах не були національною ідеєю Республіки Білорусь, а заходом Російської Федерації,

яка застосувала їх по відношенню до всіх постачальників даної продукції на територію країн Митного союзу. За таких умов, заяви про те, що Білорусь щось блокує або ж порушує інтереси української сторони є неприйнятними та некоректними. Ми, зі свого боку, навпаки відпрацювали і погодили той рівень квот, який буде задовольняти українську сторону, і найближчим часом очікуємо відповідного рішення Євразійської економічної комісії. І ще раз наголошую, питання вирішувалося “трійкою” і головну скрипку грала не Республіка Білорусь. Ці роз’яснення ми дали представникам української сторони і дуже сподіваємося на їхнє розуміння...”.

Як бачимо, перспективи розширення торговельно-економічного співробітництва між Україною та Республікою Білорусь опинилися значною мірою в залежності від позиції Російської Федерації, а політична складова знову почала переважати над економічними інтересами. Така тенденція виявилася довготривалою і в подальшому призвела до введення обома країнами низки торговельних обмежень, які здійснювали негативний вплив на динаміку українсько-білоруських відносин в економічній сфері (Василишин, 2019: 205).

У лютому 2012 року, на наступний день, після введення заборони на постачання молочної продукції низки українських підприємств до Росії представники білоруського аграрного відомства публічно оголосили про можливість введення аналогічних заходів по відношенню до Києва. Незважаючи на те, що білоруська сторона, як і раніше, пояснювала свої дії зобов’язаннями в рамках Митного союзу і заявляла про відсутність претензій до українських молочних продуктів, Україна, у відповідь, з 1 березня 2012 року ввела заборону на ввезення м’ясних і молочних продуктів з Білорусі (Максак, Юрчак, 2014: 7). Отже, навесні 2012 року між Україною та Республікою Білорусь розпочалась м’ясо-молочна торговельна війна.

Врегулювати дану ситуацію вдалося лише через 2 місяці під час зустрічі в Мінську першого віце-прем’єра Республіки Білорусь В. Семашка з новопризначеним міністром економічного розвитку та торгівлі України П. Порошенком. У результаті домовленостей було знято всі обмеження на експорт білоруської м’ясо-молочної продукції до України, а Білорусь, у свою чергу, ліквідувала обмежувальні заходи на імпорту українського пива, які були введені ще в 2010 році (Максак, Юрчак, 2014: 7).

Взаємні торговельні обмеження, які вводили Україна та Республіка Білорусь були обумовлені не лише зовнішніми чинниками (залежністю від позиції Російської Федерації), а й мали вагомі внутрішні причини (прагнення підтримати вітчизняного товаровиробника і не допустити домінування на власному ринку імпортової продукції тих галузей промисловості, які були розвинені в обох республіках) (Василишин, 2019: 205).

Так, зокрема, у січні 2013 року Україна обмежила доступ на внутрішній ринок молочної продукції трьох великих білоруських товаровиробників. Як зазначають у своєму дослідженні Г. Максак та Д. Юрчак, за офіційною версією причина була в порушенні державних стандартів якості, хоча, неофіційно, це було викликано експансією білоруських підприємств, які в 2012 р майже на половину збільшили свою присутність в сегменті молочної продукції на ринку України. У відповідь на такі дії України, Республіка Білорусь з квітня 2013 року закрила свій ринок для української кондитерської продукції (Максак, Юрчак, 2014: 7). Український та білоруський дослідники також наголошують на тому, що для України політика протекціонізму по відношенню до сусідньої держави пов’язана із зміною офіційного “куратора” двосторонніх відносин. Так було на початку 2012 року, коли уряд покинув віце-прем’єр А. Ключев, так сталося і на початку 2013 року, коли Кабінет Міністрів залишив міністр економічного розвитку і торгівлі П. Порошенко (Максак, Юрчак, 2014: 7).

Незважаючи на наявність проблем, українсько-білоруські економічні відносини в цілому розвивалися по висхідній траєкторії і зберігали позитивну тенденцію до розширення двостороннього співробітництва. Майданчиком для обговорення існуючих проблем та перспектив розвитку міждержавних взаємин в економічній сфері як і раніше були засідання міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва та зустрічі між керівниками двох країн (Василишин, 2019: 206).

22 травня 2013 року в Києві відбулося двадцять друге засідання українсько-білоруської змішаної комісії з питань економічної взаємодії. Українську делегацію очолював перший віце-прем'єр-міністр С. Арбузов, білоруську – перший заступник прем'єр-міністра В. Семашко. У переговорах брали участь представники міністерств, відомств і суб'єктів господарювання обох держав. У ході роботи комісії найперше було констатовано високий рівень партнерських відносин між Україною і Білоруссю. Значна увага також була приділена розвитку співробітництва в різних галузях промисловості, транспорту, аграрно-промислового комплексу, паливно-енергетичному і хімічному секторах. З метою закріплення позитивних тенденцій у розвитку українсько-білоруської торгівлі сторони домовились вжити комплекс заходів, спрямованих на усунення штучних бар'єрів. За результатами двадцять другого засідання комісії підписано підсумковий протокол та угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про міжрегіональне та прикордонне співробітництво.

Поточний стан та перспективи подальшого поглиблення українсько-білоруського торговельно-економічного співробітництва, були однією із центральним тем під час переговорів 17–18 червня 2013 року в Києві між президентами України і Республіки Білорусь В. Януковичем та О. Лукашенком. Аналізуючи стан двосторонньої торгівлі Віктор Янукович відзначив, що Білорусь і Україна мають великий творчий потенціал, який використовується не в повній мірі. Президент України заявив, що українська сторона налаштована на більш повне використання можливостей співпраці в різних сферах, а тому фахівці двох країн повинні конкретизувати напрямки міждержавного співробітництва. Глава Української держави звернув увагу і на розширення можливостей транспортно-логістичних зв'язків.

Під час переговорів президенти також обговорили питання транспортування нафти, співпрацю у сфері аграрно-промислового комплексу, використання можливостей сільгоспмашинобудування, а також військово-технічного, міжрегіонального, прикордонного співробітництва. Віктор Янукович підкреслив, що країни мають значні перспективи розширення взаємодії у цих сферах, а тому урядам України та Білорусі доручено детально пропрацювати нові перспективні спільні проекти та ініціативи.

Олександр Лукашенко, у свою чергу, звернув увагу на позитивну тенденцію зростання обсягів взаємної торгівлі й відзначив, що країни пройшли шлях від простої торгівлі до створення в рамках кооперації спільних підприємств, і білоруська сторона сповнена рішучості продовжувати роботу в цьому напрямку. Президент Білорусі також заявив про те, що обидві сторони зацікавлені в безперешкодному доступі своїх товарів на ринки один одного, а тому необхідно усувати обмежувальні заходи у взаємній торгівлі. Глава Білоруської держави зазначив, що резервом для нарощування товарообігу є постачання складної технічної продукції по лізингу, а відтак необхідно пришвидшити підписання міжурядової угоди про створення сприятливих умов для активізації лізингової діяльності, а національним банкам якнайшвидше вжити спільних заходів щодо розширення використання у взаємній торгівлі сучасних фінансових інструментів – експортного кредитування, міжнародного лізингу.

За підсумками переговорів лідери двох країн домовилися активізувати двосторонні торговельно-економічні зв'язки, у першу чергу в сфері виробничої кооперації, як найбільш продуктивної форми співпраці. Найбільшу перспективу обидві сторони вбачали у розвитку спільних підприємств у галузі сільгоспмашинобудування, а також освоєння виробництва міського пасажирського транспорту.

Окрім, безпосередньо двосторонніх економічних відносин в центрі уваги перебували й питання економічної взаємодії в рамках інтеграційних об'єднань. Віктор Янукович, зокрема, зазначив, що створення Митного союзу відбулося у відриві України від цього процесу, а тому, для того, щоб Українська держава могла приєднатися до положень Митного союзу, необхідно було створити інструменти, і одним з них стало підписання в Мінську 31 травня 2013 року меморандуму про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійською економічною комісією. “Це рішення продиктоване виключно економічними інтересами Української держави і традиційними відносинами між країнами Митного союзу та Україною. Упевнений, зусилля з розвитку взаємодії з Митним союзом, а в подальшому і Євразійським економічним союзом сприятимуть досягненню необхідного прогресу в економічному співробітництві країн і зростанню добробуту народів”, – резюмував з цього приводу Віктор Янукович. Крім того, президент України відзначив значний внесок Республіки Білорусь у розвиток діалогу між Україною та Митним союзом. Глава Української держави також заявив своєму білоруському колезі про підтримку та зацікавленість України в якнайшвидшому вступі Білорусі до Світової організації торгівлі.

Отже, як зазначив у своєму дисертаційному дослідженні С. Васишин, під час офіційного візиту президента Республіки Білорусь до України, В. Янукович та О. Лукашенко обговорили як широкий спектр питань українсько-білоруського торговельно-економічного співробітництва, так і економічну співпрацю в рамках інтеграційних процесів. Лідери двох держав не лише відзначили основні тенденції та проблеми співпраці України та Білорусі в економічній сфері, а й окреслили перспективні напрямки економічної взаємодії, які покликані вивести українсько-білоруські економічні зв'язки на якісно новий рівень (Васишин, 2019: 207).

Економічні взаємини між Україною та Білоруссю обговорювалися й під час візиту прем'єр-міністра України М. Азарова до Республіки Білорусь. У ході переговорів особливу увагу було приділено розвитку промислової кооперації у створенні сільгосптехніки, відновленню перевезень білоруських вантажів по Дніпру, підготовці білоруських фахівців у ядерній галузі, взаємному визнанню сертифікатів походження товарів та їх гармонізації, поглибленню взаємодії у сфері ветеринарного та фітосанітарного контролю, врегулюванню розрахунків за надані Україною послуги з транспортування нафти. Сторони погодилися з тим, що для збільшення двостороннього товарообігу необхідно розширювати номенклатуру постачання, впроваджувати нові схеми підтримки промисловців через фінансові інструменти, роботу лізингових компаній, залучення інвестицій на засадах державно-приватного партнерства та використання інноваційних розробок. За результатами переговорів було підписано “Дорожню карту” з розвитку двостороннього співробітництва на 2013–2015 роки, а також угоду про співробітництво в галузі підготовки кадрів для ядерної енергетики.

Події в Українській державі наприкінці 2013 – початку 2014 рр. серйозно вплинули на всю структуру українсько-білоруських відносин, у тому числі й на співпрацю двох країн у сфері економіки. Новою тенденцією міждержавного торговельно-економічного співробітництва стало суттєве обмеження обсягів двосторонніх економічних операцій. Така ситуація була обумовлена в першу чергу економічним спадом в Україні, який був викликаний

внутрішньополітичною ситуацією, а також анексією Криму та початком російської агресії проти Української держави. Іншою причиною негативної тенденції зменшення показників українсько-білоруської економічної співпраці стала “економічна війна”, яку Російська Федерація розпочала проти України, використовуючи при цьому механізми Митного союзу та залучаючи всі країни-учасниці даного інтеграційного об’єднання, в тому числі й Республіку Білорусь (Василишин, 2019: 207–208).

Зважаючи на значущість для обох країн економічної складової міждержавних відносин та обопільне прагнення змінити негативну тенденцію у двосторонніх економічних взаєминах, дана проблема була обговорена вже під час першої зустрічі президента Білорусі з новим українським керівництвом (виконуючим обов’язки Президента України, Головою Верховної Ради О. Турчиновим). У ході переговорів лідери двох країн обговорили проблеми транспортного коридору від Чорного моря до Балтики, роботу спільних підприємств та плани щодо подальшого розвитку співпраці в цьому напрямку, розглянули питання закупівель Республікою Білорусь електроенергії в Україні. За підсумками переговорів обидва президенти заявили про низку конкретних домовленостей у сфері торговельно-економічного співробітництва, а також про необхідність збільшення торгового обігу між країнами та наявність колосального нереалізованого потенціалу в цій сфері.

Однак, доводиться констатувати, що попри досягнуті між О. Лукашенком та О. Турчиновим домовленості, переламати тенденцію падіння обсягів міждержавних торговельно-економічних операцій не вдалося. Це було пов’язано з низкою об’єктивних чинників. Так, лише анексія Криму та бойові дії на Донбасі призвели до того, що другий та третій серед регіонів України торговельні партнери Республіки Білорусь (Автономна Республіка Крим займала друге, а Донецька область третє місце у торговому балансі з Білоруссю) суттєвого обмежили обсяги торгівлі із сусідньою республікою (Бетлій, Прейгерман, 2016: 25).

Впливали на динаміку українсько-білоруських економічних взаємин і взаємні торговельні обмеження, які протягом 2014 року декілька разів вводилися Україною та Білоруссю. Зокрема, рішення білоруського уряду від 1 травня 2014 року про введення терміном на півроку режиму обов’язкового ліцензування імпорту пива і кондитерських виробів з країн, які не є членами Митного союзу завдало найбільших збитків саме українським експортерам даної продукції. Причини таких заходів білоруська влада офіційно не озвучила, а тому експерти кожної із сторін трактували їх по своєму (українські експерти, як правило, пояснювали такі дії Білорусі тиском на неї з боку Москви, білоруські – заявляли про прагнення підтримати національного виробника) (Максак, Юрчак, 2014: 18).

Київ, у відповідь прийняв рішення про введення ввізних мит на деякі товари білоруських виробників. Так, з 26 липня 2014 р. і до кінця 2016 р. білоруські кондитерські вироби, молочна продукція, електричні лампи, холодильники і добрива, які поставлялися в Україну, повинні були обкладатися ввізним митом в розмірі 55,29% від митної вартості. Ввізні мита в розмірі 60,05% вводилися також на білоруське пиво, гумові шини і комплектуючі для холодильного обладнання. Ситуацію вдалося врегулювати після візиту 18 липня 2014 року української делегації до Мінська. З 19 серпня взаємні всі обмежувальні заходи були зняті (Максак, Юрчак, 2014: 18).

Схожі торговельні обмеження вводилися і в інших галузях двостороннього економічного співробітництва. Так, з 10 липня 2014 року Міністерство сільського господарства і продовольства Білорусі ввело тимчасові обмеження на імпорт картоплі з України. Дане рішення було прийняте у зв’язку зі зверненням Федеральної служби з ветеринарного і фітосанітарного нагляду РФ та

відповідно до угоди Митного союзу про карантин рослин (Максак, Юрчак, 2014: 18).

Разом з тим, незважаючи на несприятливі тенденції та наявність проблем в українсько-білоруських економічних взаєминах, події 2014 року відкрили для обох країн також низку перспективних можливостей, які за умови еволюційного розвитку міждержавних відносин, здатні сформувати нову взаємно ефективну модель двостороннього торговельно-економічного співробітництва (Василишин, 2019: 209).

Так, О. Бетлій та Є. Прейгерман, у своєму дослідженні зазначають: “До нових ніш в українсько-білоруській економічній взаємодії, які стали доступними після початку російсько-української війни, взаємних економічних санкцій, можна віднести реекспорт українських товарів до Росії через Білорусь, а також збільшення авіап перевезень між Мінськом та українськими містами. Реекспорт товарів українського походження до Російської Федерації через Республіку Білорусь проходить в основному незаконними каналами, однак є всі можливості для легальної українсько-білоруської співпраці у цій сфері. Міждержавні угоди між Росією та Білоруссю, а також правила Євразійського економічного союзу дозволяють це зробити у випадку надання українським товарам у Білорусі певної доданої вартості. А отже і Київ, і Мінськ можуть бути зацікавленими у розвитку цієї ніші двосторонньої економічної взаємодії” (Бетлій, Прейгерман, 2016: 28).

Однак, тут слід відзначити, що білоруська сторона не визнає на офіційному рівні того, що через її територію здійснюється реекспорт товарів. Зокрема, білоруський посол в Україні В. Величко у грудні 2014 року в інтерв'ю міжнародному журналу “Банкір” з цього приводу заявив наступне: “У нас немає реекспорту ні з Білорусі в Україну, ні з України в Білорусь. Найвигідніше для наших країн – це створення спільних підприємств...”.

Не обговорювалася ця тема й під час зустрічі президентів України та Білорусі наприкінці 2014 року в Києві. Економічна складова українсько-білоруських відносин була представлена домовленостями П. Порошенка з О. Лукашенком активізувати співпрацю у паливно-енергетичній сфері та в галузі машинобудування і телекомунікацій. Глави держав також узгодили терміни проведення чергового двадцять третього засідання Міжурядової українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва.

Нова модель економічного співробітництва України та Республіки Білорусь у сучасних умовах повинна базуватися, в першу чергу, на принципах добросусідства, рівноправ'я, взаємної вигоди та стратегічного партнерства. Досягти такої мети, на нашу думку, можна наступним чином:

1) самостійно приймати рішення при здійсненні міждержавного економічного співробітництва та дистанціюватися при цьому від впливів “третьох сторін”;

2) активізувати двосторонні економічні відносини та уникати практик застосування дискримінаційних протекціоністських заходів по відношенню до країни-партнера;

3) переходити від простого торговельного до інноваційного економічного співробітництва, яке повинно базуватися на глибокій кооперації при виготовленні продукції з високою доданою вартістю та її спільному експорті в треті країни;

4) обопільно брати участь у сучасних глобалізаційних процесах та використовувати представлені ними можливості;

5) враховувати особливості національних економік (Василишин, 2019: 210–211).

Висновки. Таким чином, тривалий період українсько-білоруських взаємин засвідчив важливість та пріоритетність економічної складової у структурі

міждержавних відносин, підтвердив правильність базових принципів, на основі яких і формувалася модель двостороннього економічного співробітництва.

Період 2010–2014 рр. характеризувався наявністю чітких тенденцій у двосторонньому економічному співробітництві, що були пов'язані зі значною увагою з боку керівництва обох країн до даної сфери взаємин, реалізацією економічних програм, співпрацею в рамках інституційних організацій. Протягом 2010–2014 рр. на динаміку міждержавних економічних відносин мали безпосередній негативний вплив й деякі проблеми, однак, загалом, Україну та Республіку Білорусь у економічному вимірі можна назвати історичними та стратегічними партнерами, які зацікавлені у розширенні партнерства в цій сфері.

Список використаних джерел

Максак – Максак Г. Беларусь – Украина: новые акценты – открытые возможности. URL: <https://nmnby.eu/yearbook/2010/maksak-ru.html>.

Максак, Юрчак, 2014 – Максак Г., Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях. Минск, 2014. 40 с.

Валіон, 2014 – Валіон О. П. Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку. Тернопіль: Астон, 2014. 274 с.

Засадко, 2008 – Засадко В. Інституційний базис стимулювання розвитку економічної співпраці України з Республікою Білорусь. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний збірник. 2008. №3 (8). С. 219–224.

Польовий, 2015 – Польовий Т. Є. Україна – Республіка Білорусь: особливості міждержавного діалогу на сучасному етапі. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 1. С.160–168.

Бетлій, Прейгерман, 2016 – Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики України: Україна – Білорусь. Дискусійна записка. Київ, 2016. 55 с.

Василишин, 2019 – Василишин С. Ю. Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.): дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. Тернопіль, 2019. 298 с.

29 апреля Александр Лукашенко – 29 апреля Александр Лукашенко встретился с Президентом Украины Виктором Януковичем. 29 апреля 2010 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/29-aprelja-aleksandr-lukashenko-vstretilsja-s-prezidentom-ukrainy-viktorom-janukovichem-5119/.

О белорусско-украинских переговорах – О белорусско-украинских переговорах по вопросу применения ограничительных мер во взаимной торговле. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b4e280c33125fdce.html.

О проведении заседания – О проведении заседания Межправительственной Белорусско-Украинской смешанной комиссии по вопросам торгово-экономического сотрудничества. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/a446258ac49b0dd4.html.

19 мая Александр Лукашенко – 19 мая Александр Лукашенко встретился с Премьер-министром Украины Николаем Азаровым. 19 мая 2011 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/19-maja-aleksandr-lukashenko-vstretilsja-s-premjer-ministrom-ukrainy-nikolaem-azarovym-5244/.

О 20-м заседании – О 20-м заседании Межправительственной Белорусско-Украинской смешанной комиссии по вопросам торгово-экономического сотрудничества. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/eb3970d7d35b322b.html.

Ответы заместителя – Ответы заместителя Министра иностранных дел Республики Беларусь Александра Гурьянова на вопросы журналистов в ходе пресс-конференции на тему: “Итоги внешней торговли в 2011 году”. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/cd91c78b6a87855c.html.

Підсумки участі – Підсумки участі Першого Віце-прем'єр-міністра України С. Арбузова у 22-му засіданні Міжурядової українсько-білоруської змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва 22 травня ц. р. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1168-brifing-v-mzs>.

Білорусь заінтересована – Білорусь заінтересована в активному розвитку взаємодії з Україною. 18 лютого 2013 року. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/belarus-zainteresovana-v-aktivnom-razvitii-vzaimodejstviya-s-ukrainoj-6313/.

Офіційний візит – Офіційний візит Прем'єр-міністра України М. Азарова до Республіки Білорусь. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1182-brifing-v-mzs>.

Александр Лукашенко встретился – Александр Лукашенко встретился с исполняющим обязанности Президента Украины Александром Турчиновым. 29 марта 2014 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/proxodit-vstrecha-prezidenta-belarusi-aleksandra-lukashenko-i-ispolnjajuschego-objazannosti-prezidenta-8388/.

Интервью – Интервью Чрезвычайного и Полномочного Посла Беларуси в Украине Валентина Величко Международному журналу “Банкирь” (декабрь, 2014). URL: <http://mfa.gov.by/press/smi/f3f9d668c40b48a4.html>.

Стенограма – Стенограма брифінгу речника МЗС України Є. Перебийноса. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1256-stenograma-brifingu-rechnika-mzs-ukrajini-jeperebijnosa>.

References

Maksak – Maksak G. Belarus – Ukraine: novye aktsenty – otkrytye vozmozhnosti [Belarus – Ukraine: new accents – open opportunities]. URL: <https://nmnby.eu/yearbook/2010/maksak-ru.html> [in Russian].

Maksak, Yurchak, 2014 – Maksak G., Yurchak D. Sotrudnichestvo Respubliki Belarus i Ukrainy v novykh geopoliticheskikh usloviyakh [Cooperation of the Republic of Belarus and Ukraine in the new geopolitical conditions]. Minsk, 2014. 40 s. [in Russian].

Valion, 2014 – Valion O. P. Bilorus: sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku [Belarus: socio-economic aspects of development]. Ternopil: Aston, 2014. 274 s. [in Ukrainian].

Zasadko, 2008 – Zasadko V. Instytutsiyni bazys stymuliuuvannya rozvytku ekonomichnoi spivpratsi Ukrainy z Respublikoiu Bilorus [Institutional basis for stimulating the development of economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus]. Stratehichni priorytety: nauково-analitychnyi zbirnyk. 2008. №3 (8). S. 219–224. [in Ukrainian].

Polovyi, 2015 – Polovyi T. Ye. Ukraina – Respublika Bilorus: osoblyvosti mizhderzhavnogo dialohu na suchasnomu etapi [Ukraine-Republic of Belarus: the Features of Inter-States Dialogue on Modern Level]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia. 2015. № 1. S.160–168. [in Ukrainian].

Betlii, Preiherman, 2016 – Betlii O., Preiherman Ye. Audyt zovnishnoi polityky Ukrainy: Ukraina – Bilorus. Dyskusiina zapyska [Ukraine's foreign policy audit: Ukraine – Belarus. Discussion note]. Kyiv, 2016. 55 s. [in Ukrainian].

Vasylyshyn, 2019 – Vasylyshyn S. Yu. Ukrainsko-biloruski vidnosyny (1991–2014 rr.) [Ukrainian-Byelorussian relations (1991–2014)]: dysertatsiia na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk za spets. 07.00.02 "Vsesvitnia istoriia". Ternopil, 2019. 298 s. [in Ukrainian].

29 aprelya Aleksandr Lukashenko – 29 aprelya Aleksandr Lukashenko vstretilsya s Prezidentom Ukrainy Viktorom Yanukovichem [On April 29, Alexander Lukashenko met with President of Ukraine Viktor Yanukovich]. 29 aprelya 2010 goda. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/29-aprelja-aleksandr-lukashenko-vstretilsja-s-prezidentom-ukrainy-viktorom-janukovichem-5119/ [in Russian].

O belorussko-ukrainskikh peregovorakh – O belorussko-ukrainskikh peregovorakh po voprosu primeneniya ogranichitelnykh mer vo vzaimnoy trgovle [On the Belarusian-Ukrainian talks on the application of restrictive measures in mutual trade]. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b4e280c33125fdce.html [in Russian].

O provedenii zasedaniya – O provedenii zasedaniya Mezhrpravitelstvennoy Belorussko-Ukrainskoy smeshannoy komissii po voprosam trgovno-ekonomicheskogo sotrudnichestva [On holding a meeting of the Intergovernmental Belarusian-Ukrainian mixed commission on trade and economic cooperation]. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/a446258ac49b0dd4.html [in Russian].

19 maya Aleksandr Lukashenko – 19 maya Aleksandr Lukashenko vstretilsya s Premier-ministrom Ukrainy Nikolaem Azarovym [On May 19, Alexander Lukashenko met with the Prime Minister of Ukraine Mykola Azarov]. 19 maya 2011 goda. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/19-maja-aleksandr-lukashenko-vstretilsja-s-premier-ministrom-ukrainy-nikolaem-azarovym-5244/ [in Russian].

O 20-m zasedanii – O 20-m zasedanii Mezhrpravitelstvennoy Belorussko-Ukrainskoy smeshannoy komissii po voprosam trgovno-ekonomicheskogo sotrudnichestva [On the 20th meeting of the Intergovernmental Belarusian-Ukrainian mixed commission on trade and economic cooperation]. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/eb3970d7d35b322b.html [in Russian].

Otvely zamestitelya – Otvely zamestitelya Ministra inostrannykh del Respubliki Belarus Aleksandra Guryanova na voprosy zhurnalistov v khode press-konferentsii na temu: "Itogi vneshney trgovli v 2011 godu" [Answers of the Deputy Minister of Foreign Affairs of the Republic of Belarus Alexander Guryanov to journalists' questions during a press conference on the topic: "The results of foreign trade in 2011"]. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/cd91c78b6a87855c.html [in Russian].

Pidsumky uchasti – Pidsumky uchasti Pershoho Vitse-premier-ministra Ukrainy S. Arbuzova u 22-mu zasidanni Mizhuriadovoi ukrainsko-biloruskoj zmishanoi komisii z pytan torhovelno-ekonomichnogo spivrobitnytstva 22 travnia ts. r. [Results of the participation of the First Vice Minister of Ukraine S. Arbuzov in the 22nd meeting of the Intergovernmental Ukrainian-Belarusian Joint Commission on Trade and Economic Cooperation May 22 p.]. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1168-brifing-v-mzs> [in Ukrainian].

Belarus zainteresovana – Belarus zainteresovana v aktivnom razvitii vzaimodeystviya s Ukrainoy [Belarus is interested in active development of cooperation with Ukraine]. 18 iyunya 2013 goda. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/belarus-zainteresovana-v-aktivnom-razvitii-vzaimodeystviya-s-ukrainoj-6313/ [in Russian].

Ofitsiyni vizyt – Ofitsiyni vizyt Premier-ministra Ukrainy M. Azarova do Respubliki Bilorus [Official visit of the Prime Minister of Ukraine Mykola Azarov to the Republic of Belarus]. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1182-brifing-v-mzs> [in Ukrainian].

Aleksandr Lukashenko vstretilsya – Aleksandr Lukashenko vstretilsya s ispolnyayushchim obyazannosti Prezidenta Ukrainy Aleksandrom Turchinovym [Alexander Lukashenko meets with Acting President of Ukraine Alexander Turchinov]. 29 marta 2014 goda. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/proxodit-vstrecha-prezidenta-belarusi-aleksandra-lukashenko-i-ispolnjajuschego-objazannosti-prezidenta-8388/ [in Russian].

Intervyu – Intervyu Chrezvychaynogo i Polnomochnogo Posla Belarusi v Ukraine Valentina Velichko Mezhdunarodnomu zhurnal "Bankir" (dekabr, 2014) [Interview of the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Belarus to Ukraine Valentin Velichko to the International magazine "Banker" (December, 2014)]. URL: <http://mfa.gov.by/press/smi/f3f9d668c40b48a4.html> [in Russian].

Stenohrama – Stenohrama bryfinhu rechnyha MZS Ukrainy Ye. Perebyinosa [Transcript of the briefing of the spokesman of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine E. Perebyinosa]. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1256-stenograma-brifingu-rechnyha-mzs-ukrajini-jeperebijinosa> [in Ukrainian].

УДК 94 (476) “XX/XXI”

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.08

Oksana Valion

PhD (History), Associate Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
o_valion@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-8678>

Оксана Валіон

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ПРИВАТИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. У статті досліджено особливості й динаміку приватизаційних процесів у Білорусі впродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. Розглянуто проблеми реформування державного сектору республіки. Показано, що одним із механізмів підвищення конкурентоспроможності сучасної білоруської економіки є приватизація, націлена на реформування підприємств держсектору з метою зростання ВВП, стимулювання експорту, залучення нових технологій та інвестицій, входження республіки у систему світових господарських зв'язків. З огляду на проблематику дослідження, приділяється увага нормативно-правовій базі роздержавлення власності у Білорусі, аналізу методів, способів та результатів приватизації у вказаний час. Розкриття цих аспектів дало змогу констатувати, що приватизація слугує важливою економічною реформою, що спрямована на підвищення ефективності функціонування підприємств, формування інституційної інфраструктури ринку прав власності, забезпечення присутності і рівноправності різних форм власності та господарювання, зростання білоруської економіки в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів сьогодення.

Ключові слова: державний сектор, приватизація, Республіка Білорусь, соціально-економічний розвиток, реструктуризація.

PRIVATIZATION PROCESSES IN THE REPUBLIC OF BELORUSSIA: MODERN CONTEXT

Summary. In the article the peculiarities and dynamics of privatization processes in Belorussia during the 1990s and the beginning of the 21st century are investigated. The problems of reforming of the public sector of the republic are outlined. It is defined that one of the instruments of boosting the competitiveness of modern Belorussian economy is privatization aimed at reforming of enterprises the public sector in order to increase GDP, export stimulation, involvement of new technologies and investment, integration of the republic in the system of the world economic links. Regarding the object of the investigation, attention is paid to the legal framework of reconstructing of state ownership in Belorussia, the analysis of methods, ways and results of privatization at a given time. The focus on these issues allows to claim that privatization is a significant economic reform which is aimed at boosting of enterprises, institutional infrastructure building of the market of property rights, providing the existence and functioning of various types of ownership and economy, development of Belorussian economy within internal and external challenges of modern life.

Keywords: public sector, privatization, The Republic Belorussia, social and economic development, restructuring.

Постановка проблеми. Події, що сьогодні відбуваються у світі, пов'язані із пандемією коронавірусу, зниженням цін на нафту, проблемами у зовнішній торгівлі країн у зв'язку із тимчасовим закриттям кордонів, руйнацією міжнародних економічних ланцюгів можуть призвести до глобальної рецесії. Наслідки цих процесів відчує кожна економіка світу.

Республіка Білорусь – країна із малою відкритою економікою, особливо чутливо реагує на проблеми у країн-партнерів, куди постачається білоруська продукція та звідки імпортуються мінерально-сировинні ресурси. Тому зовнішні виклики сьогодення впливають на соціально-економічну ситуацію у країні, що

загрожує падінням попиту і пропозиції, зменшенням заробітних плат, звільненням робітників підприємств, зниженням купівельної спроможності населення і загалом скороченням економіки. Відтак, проблеми, пов'язані із глобальною економічною рецесією, її впливом на Білорусь, як прогнозують експерти, можуть стати “ідеальним штормом” для економіки республіки. Серед основних завдань нині – виробити необхідні антикризові заходи, спрямовані на подолання негативних наслідків, пов'язаних із пандемією COVID-19, а також вирішувати питання структурного реформування соціально-економічної сфери Республіки Білорусь для забезпечення її стійкості у мінливих умовах сучасності.

Однією із таких реформ, що набуває особливої актуальності, адже дасть змогу підвищити ефективність реального сектору економіки, тим самим створивши своєрідну “подушку безпеки” для стабілізації соціально-економічної ситуації, – є приватизація або роздержавлення власності. Вона сприяє залученню нових технологій, інвестицій, капіталу для створення потужних експортоорієнтованих виробництв, продукція яких буде конкурентоспроможною на світовому ринку. Крім того, приватизація стимулює інші структурні ринкові перетворення. Нині усе частіше у Білорусі йде мова про “нову хвилю” приватизації або необхідність реформування підприємств державного сектору з огляду на те, що багато з них є збитковими чи менш ефективними порівняно з приватними. Власне, одним із механізмів підвищення їх ефективності виступає приватизація. Отже, приватизаційні процеси, зменшення впливу держави на економіку країни, потреба здійснення реформ у Білорусі сьогодні на часі, а відтак, ці питання потребують глибшого аналізу.

Як слушно наголошують білоруські дослідники, реформування держсектору і системи управління держвласністю на всіх її рівнях повинно стати одним із головних лейтмотивів нової економічної політики Білорусі (Гусаков, 2015: 150).

Аналіз дослідження. Методологія та еволюція системи власності у Республіці Білорусь, її структура містяться у працях “Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика” (Гусаков, 2015) та “Система экономических институтов Республики Беларусь” (Дайнеко, 2015) за загальною редакцією науковців із Білорусі В. Гусакова і А. Дайнеко відповідно. Проблеми реструктуризації відносин власності відображені у монографії “Государственное регулирование институционального развития экономики Беларуси” (Садовская, 2017), виданій у 2017 р. за редакцією Т. Садовської. Авторка зазначає, що основне завдання приватизації у Білорусі полягає не у створенні акціонерів (власників) як таких, а у формуванні здорового ринкового середовища, у появі економічних агентів, які здатні здійснювати незалежний від держави ефективний контроль над приватизованими підприємствами. Крім того, приватизація може і повинна вирішувати завдання із формування ефективного приватного сектору на основі зміни власників державних підприємств (Садовская, 2017: 92–93). Цінною, насамперед, у концептуальному осмисленні актуальних завдань порядку дня для Білорусі на сучасному етапі, стала праця М. Мясніковича “Будущее рождается сегодня. О некоторых вопросах развития” (Мясникович, 2019). Він наголошує на необхідності проведення реформ у Білорусі, в тому числі серед підприємств держсектору, з метою розкриття потенціалу економічного зростання, при цьому вони не мають передбачати проведення “шокової терапії”, а становлять сукупність послідовних взаємопов'язаних заходів (Мясникович, 2019: 100). З огляду на проблематику дослідження виокремимо роботи білоруської дослідниці О. Ракової, у яких фахово висвітлені особливості приватизаційних процесів у Білорусі (Ракова, 2001; Ракова, 2008). Крім того, цілі, методи, результати приватизації в республіці розглянуто у розвідках Г. Кеври (Кевра, 2012), Д. Зайця (Заяц, 2013), Д. Ісайонка, Т. Чижової (Исаенко, Чижова, 2015), К. Борнукової, Д. Крука, П. Дайнеко

(Борнукова та ін., 2016), А. Шурубовича (Шурубович, 2017), К. Гайдука (Гайдук, 2020) тощо.

Метою статті є проаналізувати динаміку та специфіку приватизаційних процесів у Білорусі на сучасному етапі, розкрити необхідність реформування держсектору республіки.

Виклад основного матеріалу. Республіка Білорусь обрала власний шлях переходу до ринкової економіки, відмінний від тих, що відбувалися в інших країнах, але він також призвів до економічних перетворень (Добрински та ін., 2016). Особливістю сучасної білоруської соціально-економічної системи є провідна роль держави в економіці та наявність значного державного сектору. До останнього входять підприємства, що знаходяться у державній власності повністю або частково. Зауважимо, що під держпідприємством (держкомпанією, держкорпорацією) слід розуміти підприємство – юридичну особу з часткою держави у власності понад 50 % (контрольний пакет акцій у відкритих акціонерних товариствах) (Ковалев, 2018: 7). Розмір і характеристики держсектору “успадковані” з часів СРСР, де державні підприємства на території сучасної Білорусі створювалися у 1950–1970-х рр. (Гайдук, 2020). Після здобуття незалежності держава зберегла й модернізувала численні держпідприємства, що нині становлять основу білоруської економіки.

Поряд із держсектором функціонує приватний сегмент економіки, що розглядається як основне джерело стійкого економічного зростання і конкурентоспроможності республіки (Акулова, 2015). Білоруський науковець П. Дайнеко зауважує: “Білорусь єдина пострадянська країна, яка не приймала жодних рекомендацій міжнародних організацій, як розвивати економіку. У результаті ми отримали паралельне існування двох економік: досить розвинений приватний сектор і державний сектор, що зберігся” (Борнукова та ін., 2016).

За даними Національного статистичного комітету Республіки Білорусь на початок 2019 року зареєстровано 3342 організації, у структурі власності яких присутня частка держави. У тому числі за формами власності: 45,9 % – із державною власністю; 54,1 % – змішаною (приватна із часткою держави). Найзначнішими є комунальна власність (39,9 %) та приватна із часткою держави 50% і більше (39,7 %). Приватні організації із часткою держави 50 % і менше становлять лише 9,5 % від загальної кількості. 39,6 % від загальної кількості організацій із державною участю зосереджені у промисловості, тоді як у сільському господарстві – 37,8% (Основные показатели, 2019).

Згідно відомостей Європейського банку реконструкції і розвитку держава зберігає домінуючу роль у всіх секторах білоруської економіки і на її частку, як і раніше, доводиться три чверті виробленого ВВП та значна частина трудових ресурсів (Аникеев, 2016). Водночас частка підприємств державного сектору в експорті товарів становить менше 40 %, що свідчить про більшу конкурентоспроможність продукції приватного сектору на світових ринках (Гусаков, 2015: 150).

За деякими оцінками, у 2017 р. на частку акціонерних підприємств, у яких державі належало не менше 50 % плюс одна акція, доводилось 46,6 % ВВП, а вони забезпечували робочі місця приблизно для 46 % зайнятих працівників (Акулова, 2015; Шурубович, 2017). Незначна кількість державних підприємств – надзвичайно великі, з чисельністю працівників понад 10 тис. осіб (наприклад, виробники транспортних засобів, тракторів і машин), низка підприємств обробної промисловості, у тому числі у хімічній промисловості та будівельній галузі, забезпечують робочі місця для 4–5 тис. осіб. (Акулова, 2015). Державна власність найбільше переважає в секторі виробництва і найменше в секторах роздрібною торгівлі і комерційних послуг (Добрински та ін., 2016).

Відомо, що успіх країн і добробут громадян, у великій мірі залежать від економічних відносин власності. Як показує аналіз світового розвитку, вищій позиції країни у рейтингу “Doing Business” відповідає вища частка приватного сектору у ВВП, відповідно, його більша конкурентоспроможність. Так, у Естонії, Словачії, Угорщині, Литві, Грузії, Болгарії частка приватного сектору у ВВП досягає 80 %. За оцінкою Міністерства економіки у Білорусі внесок приватного сектору у ВВП на 2010 р. знаходився у межах 25–30 % (Дайнеко, 2015: 58–59).

Нині приватний сектор, як зазначено, є одним із драйверів зростання білоруської економіки. Недержавні підприємства створюють близько половини ВВП, на їх частку доводиться біля 60 % експорту і половина зайнятості (Шурубович, 2017). Питома вага платежів організацій недержавного сектору економіки у формуванні доходів бюджету у 2018 р. склала 47,9 %, що на 0,5 відсоткові пункти більше, ніж у 2017 р. (Частный сектор, 2018). Приватний сектор домінує у більшості комерційних послуг, як за рахунок зростання нових приватних фірм, а також завдяки виходу на білоруський ринок іноземних компаній (Добрински та ін., 2016). Понад 2 млн білорусів залучено на приватних підприємствах. Як зауважують білоруські фахівці, вагома частка малих і середніх підприємств у економіці робить її стабільнішою у період криз (Морозов та ін., 2020).

Упродовж останніх років білоруське керівництво приділяє помітну увагу розвитку приватного підприємництва. Так, згідно Програми соціально-економічного розвитку на 2016–2020 рр. частка малого і середнього бізнесу у ВВП передбачалася 40 %, але вдалося досягти 28,8 %. З цього приводу міністр економіки РБ Дмитро Крутий (2018–2019) зазначив, що за останні 13 років збільшено частку приватних бізнесменів майже втричі (Доля, 2019). Згідно із вказаним рейтингом “Doing Business”, розробленим Світовим банком, Білорусь у 2010 р. займала 58-е місце із 183 країн (Беларусь, 2010), тоді як у 2019 р. і 2020 р. – 37 і 48 відповідно (В Doing Business, 2020). Отже, реформи підприємництва дали змогу покращити позиції Білорусі у рейтингу ділової активності. Разом з тим, необхідність подальшої підтримки приватної ініціативи є важливим завданням держави на перспективу, адже розвиток приватного сегменту слугує джерелом економічного поступу і конкурентоспроможності білоруської економіки.

Зауважимо, що виникнення приватного сектору у Білорусі не пов’язано із державою, приватизацією, а постало шляхом створення нових підприємств, так званих грінфілдів, які були утворені у конкурентній боротьбі (Борнукова та ін., 2016). Відтак, приватизація, спрямована на розвиток приватного сектору, що була активною у першій половині 1990-х рр. у республіці, не стала основою масштабних перетворень у секторі власності, на відміну від, зокрема, окремих країн Центрально-Східної Європи.

Осмилення приватизаційних процесів у Білорусі впродовж 1990-х рр. XX ст. – початку XXI ст. свідчить, що проблеми реформування державної власності, створення нормативно-правової бази приватизації необхідно розглядати у контексті змін, що відбувалися в історичному розвитку республіки. На початках вони були пов’язані із переходом від командно-адміністративної системи до ринкової організації праці, проходили на фоні критики попередніх моделей управління, породжуючи нові механізми господарювання. Після президентських виборів 1994 р., приходу до влади Олександра Лукашенка, приватизаційні процеси поступово знижувалися, а державний сектор та вплив держави на економіку розширювалися.

З середини 1990-х рр. формувалася специфічна соціально-економічна система як мейнстрим білоруського шляху розвитку, що мала на меті побудову у Білорусі соціально орієнтованої ринкової економіки.

Серед характерних рис “білоруської моделі розвитку”, що була вперше як цілісний концепт вжита у виступі Президента Республіки Білорусь Олександра Лукашенка у 2002 р., з огляду на предмет нашого дослідження, виділимо, зокрема, забезпечення рівноправності всіх форм власності та господарювання, що означає створення однаково сприятливих соціально-економічних і правових умов для розвитку державного і приватного секторів. При цьому головним пріоритетом для підприємств всіх форм власності повинні бути національні інтереси. Крім того, увага зосереджена на здійсненні індивідуальної, продуманої приватизації, що повинна бути націлена на підвищення ефективності виробництва. Приватизація розглядається, перш за все, як засіб формування ефективного власника. При цьому керівництво Білорусі вважає необхідним зберегти державну власність на стратегічно важливі підприємства, надавати державну підтримку пріоритетних, з точки зору посилення їх позицій на світовому ринку, виробництв (Гусаков, 2015: 237–238).

Необхідно зауважити, що приватизація у вузькому розумінні означає процес переходу підприємства або його власності з державного сектору у приватний. У широкому – до приватизації входить також збільшення частки приватного сектору в економіці шляхом відкриття нового бізнесу і розширення приватних підприємств тих, що існують (Рекомендації, 2012).

Серед важливих завдань приватизації виділяють: зростання ефективності економіки на мікро- і макрорівні; фінансування дефіциту державного бюджету і негативного сальдо торгового балансу (Ракова, 2008); підвищення ефективності діяльності підприємств, зростання технічного рівня виробництва, витрат, прибутку; соціальний захист населення і розвиток об’єктів соціальної інфраструктури за рахунок коштів, що надійшли від приватизації; створення конкурентного середовища та сприяння демонополізації народного господарства; залучення іноземних інвесторів (Цели, 2013) та ін.

Формуючи в економіці приватну форму власності, приватизація створює умови і передумови переходу до ринкової системи управління підприємницькою діяльністю, де управлінська система не пригнічує підприємства, а підтримує їх, створюючи ї, формуючи сприятливе ринкове середовище функціонування. Відтак, змінюється мотивація керівників, напрямки фінансових і ресурсних потоків, наслідком чого є зростання ефективності економіки в цілому (Ракова, 2001: 97). Приватизація повністю змінює принципи і механізми функціонування підприємств, які повинні пристосовуватися до змін у зовнішньому середовищі, розраховуючи виключно на технології, менеджмент, колектив і спроможність виробляти й продавати конкурентну продукцію, а не на різні заходи держпідтримки (Ракова, 2008). Отже, приватизація як реформа зміни власності спрямована на підвищення функціонування підприємств, введення ефективного управління, залучення нових технологій з метою випуску конкурентоспроможної продукції.

Історія приватизаційного ландшафту у Білорусі дає змогу констатувати те, що елементи ринку і формування передумов інституту приватної власності на засоби виробництва впроваджувалися ще у радянську економіку шляхом запровадження кооперативів та відносин оренди. Перше регулювалося Законом СРСР від 26.05.1988 р. “Про кооперацію у СРСР”, що “був покликаний розкрити значні потенційні можливості кооперації, зростання її ролі у прискоренні соціально-економічного розвитку країни, посилити процес демократизації господарського життя, надати нового імпульсу колгоспному руху, створити умови для залучення у кооперацію широких верств населення” (Закон, 1988; Исаенок, Чижова, 2015), тоді як орендна діяльність базувалася на Указі Президії ВР СРСР від 07.04.1989 р. “Про оренду і орендні відносини в СРСР” (Указ, 1989; Исаенок, Чижова, 2015). Так, у 1991 р. у БРСР нараховувалося близько 6 тисяч

кооперативів, у яких працювало майже 150 тис. осіб. Близько 6 % робітників було залучено на орендних підприємствах (Исаенок, Чижова, 2015).

Організаційно-правова база приватизації у Білорусі формувалася поступово. Одним із перших документів щодо перетворення державної власності, у якому був затверджений перелік об'єднань, підприємств і організацій, що підлягали роздержавленню, стало прийняття 23 вересня 1991 р. Радою Міністрів Білоруської РСР Постанови № 360 “Про роздержавлення економіки і приватизацію державної власності Республіки Білорусь у 1991 р.”. Крім того, Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 23.12.1991 р. № 486 були затверджені основні положення Програми роздержавлення економіки і приватизації державної власності на 1992 р. Згідно з програмою, пріоритетною формою приватизації для невеликих і технологічно нескладних підприємств вважалася оренда з викупом. Для об'єктів з невеликим виробничим потенціалом рекомендувалося створення колективних (народних) підприємств, а для великих підприємств – відкриті акціонерні товариства (ВАТ). Зауважимо, що у 1991–1992 рр. роздержавлення і приватизація у Білорусі здійснювалися “знизу”, з ініціативи трудових колективів, юридичних і фізичних осіб. При цьому переважало право на придбання об'єктів державної власності надавалося трудовим колективам (Ракова, 2001: 98). Вони зверталися зі своїми пропозиціями про викуп майна. Серед таких – мінська фабрика “Милавица”, трест “Шахтспецстрой”, завод “Метромаш” (м. Мінськ) і інші підприємства, які після приватизації перетворилися у колективні (народні) підприємства, а згодом – у акціонерні товариства (АТ) і у товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) (История, 2019) та ін.

Упродовж 1991–1992 рр. лише 2,8 % від загальної кількості підприємств державної форми власності перетворено у відкриті акціонерні товариства. Активізація переходу державних підприємств на акціонерну форму господарювання за допомогою їх реформування доводиться на 1993 рік, за який вже 71 державне підприємство переважно республіканського рівня власності, перетворено в акціонерні товариства відкритого типу (Кевра, 2012: 10).

При цьому, необхідно зазначити, що приватизація переважно охоплювала підприємства республіканського і комунального підпорядкування. Водночас на території Білорусі було чимало підприємств загальносоюзного значення, за які певний час відбувалася боротьба. 14 жовтня 1991 р. Рада Міністрів Білорусі прийняла Постанову № 385 “Про порядок прийняття у власність Республіки Білорусь підприємств, об'єднань, організацій і установ союзного підпорядкування”, де зазначалося про те, що “Міністерствам і відомствам Республіки Білорусь спільно з Комітетом із управління державним майном при Раді Міністрів Республіки Білорусь не пізніше 1 січня 1992 р. прийняти у республіканську власність підприємства союзного підпорядкування” (Постановление, 1991). Цей процес юридично був закріплений Угодою про взаємне визнання прав власності на об'єкти, створені за рахунок коштів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав, підписане керівниками колишніх союзних республік 9 жовтня 1992 р. (НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 59. Арк. 81).

Як зазначають білоруські дослідники Д. Ісайонок і Т. Чижова боротьба навколо союзної власності і, як її результат, подвійна політика номенклатури задали формат і стиль білоруського капіталізму на роки вперед. Становлення білоруського капіталу переважно проходило не шляхом приватизації великих підприємств, а через своєрідне приватно-державне партнерство, коли навколо великих державних підприємств формувалася мережа невеликих приватних посередницьких чи виробничих структур (Исаенок, Чижова, 2015).

Отже, у 1991–1992 рр. законодавча база приватизації у Білорусі лише почала формуватися, базувалася на окремих тимчасових нормативних актах,

здійснювалася переважно за кошти, тобто, на ринкових засадах, коли робітники державних підприємств викупляли майно установ, трансформуючи їх здебільшого у колективні підприємства, меншою мірою, за допомогою акціонування. Об'єктами приватизації виступали переважно підприємства республіканської та комунальної власності.

З 1993 року почали приймати закони, що регулювали роздержавлення і приватизацію у Білорусі (История, 2019). Зокрема, у січні 1993 р. був утверджений Закон “Про роздержавлення і приватизацію державної власності у Республіці Білорусь”, спрямований на створення умов для розвитку ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення реального різноманіття форм власності і здійснення державної антимонопольної політики (Закон, 1993а).

У червні 1993 р. прийняли Державну програму роздержавлення і приватизації, що визначила стратегію розвитку процесу перетворення державної власності, мету, завдання, пріоритети, обмеження і порядок роздержавлення і приватизації об'єктів (Государственная, 2013).

У липні 1993 р. був утверджений Закон “Про іменні приватизаційні чеки Республіки Білорусь”, що видавалися на певного отримувача, і вважалися державним іменним цінним папером Республіки Білорусь та відповідно до його цільового призначення називалися “Житло” та “Майно”, тобто, перший був призначений для цільової приватизації житла, а другий – для участі у приватизації підприємств (Закон, 1993b). Відтак, процеси перетворення власності у країні здійснювалися за допомогою масової чекової приватизації, згідно якої при продажу кожного об'єкта у процесі приватизації 50 % вартості оплачувалися грішми і 50 % – іменними приватизаційними чеками “Майно”. Середні і великі підприємства промисловості, будівництва, транспорту могли перетворюватися у відкриті акціонерні товариства. На конкурси та аукціони виставлялися малі підприємства комунальної власності, а також об'єкти незавершеного будівництва (История, 2019). Власне, ці закони заклали основу нормативно-правової бази роздержавлення і приватизації державної власності у Республіці Білорусь.

У 1993–1994 рр. ініціатива перетворення підприємств відбувалася “зверху”. Уряд виробив програму приватизації, відповідно до якої відбувалося реформування державної власності. Якщо у 1991–1992 рр. недержавним стало лише 251 підприємство, то у 1993–1994 рр. трансформація форми власності відбулася на 874 підприємствах (лише у 1994 р. – 641 підприємство), а темпи приватизації зросли у 3,2 рази (Ракова, 2001: 98). Отже, у 1993–1994 рр. спостерігалася найвища активність приватизаційних процесів у Білорусі.

Домінуючим способом реформування підприємств у 1994–1995 рр. було перетворення державних підприємств у відкриті акціонерні товариства, зокрема, за той час було створено 473 ВАТ. Це склало у середньому 42,7 % і 55,3 % від загальної кількості реформованих підприємств. Тоді як у 1991–1992 рр. цей спосіб роздержавлення не був поширеним: 4,9 % і 2,1 % відповідно.

При цьому викупляти державне майно, як зазначено вище, можна було за допомогою приватизаційних чеків “Майно”. Понад 51 % державних і орендних підприємств перетворено в іншу форму господарювання з використанням іменних приватизаційних чеків (Ракова, 2001: 100).

З 1995 р. почався етап, який ознаменувався переглядом стратегії і тактики процесу роздержавлення й приватизації з подальшим його спадом. Річні програми роздержавлення та приватизації республіканської власності у 1995–1996 рр. згодом були скасовані (Ракова, 2001: 100). Відтак, з середини 1990-х рр. у Білорусі була “заморожена” перша хвиля масової приватизації, в ході якої держкомпанії були перетворені в акціонерні товариства, а їх акції роздавали працівникам цих підприємств при збереженні контрольних пакетів за держвласниками (Жук, 2019).

Зауважимо, що у грудні 1996 р. Постановою Ради Міністрів був затверджений перелік підприємств республіканської власності, що підлягав роздержавленню і приватизації у 1997 р., які у період безоплатної приватизації будуть частково (не менше 50 % від вартості майна) запропоновані для приватизації за іменні приватизаційні чеки “Майно”. У списку – підприємства Минпрома, Минархитектуры, Минсельхозпрода, Минтранса, Белнефтепрома, концернів – Беллесбумпрома, Белместпрома, Беллегпрома (НАРБ. Ф. 31, Оп. 17, Спр. 596, Арк. 120–125). Також зазначено про те, щоб дозволити членам трудових колективів і особам, які до них прирівнені, використовувати приватизаційні чеки “Майно”, що їм належать, незалежно від затвердженого Переліку підприємств.

У той час були вжиті заходи, спрямовані на зниження частки оренди з подальшим викупом у процесі роздержавлення. Після закінчення терміну орендних договорів колективам пропонувалося перетворитися у відкрите акціонерне товариство, цілком викупити орендоване майно, або повернути його державі. Це швидко призвело до практично повного зникнення оренди як форми приватизації. Зауважимо, що на відміну від чеків “Майно”, чеки “Житло” користувалися попитом як засіб приватизації особистого житла громадян, що відбувалася без затримок (Исаенок, Чижова, 2015).

У 1996–1997 рр. переважно завершилося акціонування об’єктів, що перебували у комунальній власності. У ВАТ перетворено 145 і 111 підприємств промислового сектору економіки відповідно. З 1998 року спостерігався поступовий спад темпів реформування держвласності (Кевра, 2012: 10).

Подальші державні документи щодо роздержавлення і перетворення форм власності у Білорусі були у руслі цих тенденцій. Серед важливих наведемо: Указ Президента Республіки Білорусь “Про особливе право (“золотої акції”) держави на участь в управлінні акціонерними товариствами” (14 листопада 1997 р.), Декрет Президента Республіки Білорусь “Про приватизацію державної власності у Республіці Білорусь” (20 березня 1998 р.), закон “Про об’єкти, які знаходяться лише у власності держави” (5 травня 1998 р.), “Концепція управління державним майном у Республіці Білорусь на 2001–2005 рр.”, схвалена Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь 10 серпня 2000 р. № 1240 та ін. (История, 2019).

Позиція відносно реформування державної власності була продемонстрована у Законі Республіки Білорусь “Про об’єкти, що знаходилися у власності держави”, прийнятому у 1998 р. У документі були визначені об’єкти, закріплені загальні положення, пов’язані з їх володінням, користуванням і розпорядженням. Тим самим було обмежено коло об’єктів власності, що підлягали приватизації і роздержавленню (Дайнеко, 2015: 61).

Того ж року був прийнятий декрет “Про приватизацію державної власності у Республіці Білорусь”, де зазначалося, що “приватизація державного майна здійснюється без формування планів приватизації, передбачених Законом Республіки Білорусь від 19 січня 1993 року “Про приватизацію державного майна і перетворення державних унітарних підприємств у відкриті акціонерні товариства” (Декрет, 1998), що свідчило про скасування щорічних програм роздержавлення і приватизації. Крім того, у декреті містилося положення про те, що “не допускається використання позикових коштів, у тому числі кредитів, для придбання акцій, що належать державі, працівниками підприємств та прирівняним до них особам” (Декрет, 1998). Також було встановлено мораторій на рух акцій, придбаних у 90-х рр. трудовими колективами підприємств у ході пільгової приватизації (Заяц, 2013). Як констатує білоруська дослідниця Тетяна Маненок: “Декрет зупинив можливість перерозподілу акцій і передачі їх великому акціонерові. Як наслідок, можливості залучити профільного інвестора у підприємств не виявилось” (Заяц, 2013). Серед причин, що призвели до зниження активності проведення приватизаційних процесів, виділяють вплив

економічних факторів, викликаних руйнуванням союзних виробничо-господарських зв'язків, фінансово-банківської системи, а у результаті – зниження ефективності діяльності підприємств і збільшення збиткових виробництв (Кевра, 2012: 10).

Отже, незважаючи на оголошені цілі, широкомасштабна масова приватизація у Білорусі не відбулася. З 1995 р. темпи приватизації істотно сповільнилися, а з 1998 р. після введення механізму “золотої акції” та інших нормативних актів, що дозволяли органам держуправління втручатися у процеси прийняття управлінських рішень, менеджмент державних підприємств перестав бути зацікавленим в ініціюванні процесу своєї приватизації. Загалом у 2000 р. частка державної власності становила 72,4 %, тобто, за десять років знизилася лише на 7,2 %. Основне зростання частки недержавної власності за вказаний період відбулося за рахунок збільшення частки власності АТ. За цей час скоротилася питома вага орендних підприємств у зв'язку із перетворенням значної їх кількості в інші форми господарювання (Ракова, 2001: 103–105).

На початку ХХІ ст. приватизація у Білорусі здійснювалася вибірково, був обраний акцент на пошук стратегічного інвестора. На практиці цей процес полягав у створенні акціонерних товариств із 100 % державним капіталом, що знаходилися на базі великих державних промислових комплексів (ПО “Нафтан” і ПО “Полимир” – м. Новополоцьк, ПРУП “Азот” і РУП “ГПО “Химволокно” – м. Гродно та ін.) (Кевра, 2012: 10). Як зазначає О. Ракова, білоруську приватизацію характеризували такі терміни, як акціонування, націоналізація і низька ефективність. Результати функціонування або реструктуризації на державних і приватизованих підприємствах майже не відрізнялися (Ракова, 2008: 35).

Хоча значних приватизаційних угод, зокрема, щодо великих підприємств, у той час не укладалося, проте 1 березня 2003 р. був підписаний наказ Міністерства економіки Республіки Білорусь “Про створення відкритого акціонерного товариства у процесі роздержавлення і приватизації державної власності Республіканського унітарного підприємства із транспортування та постачання газу “Белтрансгаз”. Це було зроблено з метою реалізації Угоди між Урядом Республіки Білорусь та Урядом Російської Федерації про розширення співпраці у газовій галузі, що передбачало створення спільного білорусько-російського підприємства з постачання у Республіку Білорусь природного газу та транзиту природного газу через територію Республіки Білорусь у треті країни. Чисельність осіб, які працювали на підприємстві, складала близько 6 тис. осіб. За цим відкритим акціонерним товариством у власності Республіки Білорусь передбачалося зберегти контрольний пакет акцій (История, 2019).

Активізація приватизаційних процесів у Білорусі відбулася у 2007 р., коли країна стикнулася із зовнішніми викликами, пов'язаними із підвищенням Росією цін на енергоресурси. Тоді збільшилася кількість приватизаційних угод і зростання доходів від їх проведення. Якщо у 2006 р. загальний дохід від таких операцій становив лише 0.03 млн доларів США, то у 2007 р. цей показник був уже 1.2 млрд доларів. Хоча, значна частка доходів від приватизації у наступні роки припадала на продаж 50 % акцій “Белтрансгазу” російському “Газпрому” за 2.5 млрд доларів. Ця угода передбачалась таким чином, що платежі у 625 млн доларів повинні були надходити щороку впродовж 2007–2010 рр. (Кирхнер та ін., 2010: 4). Крім того, у 2007 р. було продано держчастку мобільного оператора Velcom австрійцям.

Таке поживавлення відобразилося у внесенні змін у законодавство Білорусі щодо питання роздержавлення власності. Так, було скасовано “золоту акцію”, прийнято трирічну програму приватизації та ін. (Ракова, 2008: 35). Зокрема, у липні 2008 р. Уряд Білорусі ухвалив план приватизації на 2008–2010 роки (План,

2008). Згідно документу, передбачалося акціонування 519 підприємств і подальшу приватизацію 147 з них. Проте у результаті за 2008 рік лише 158 підприємств акціонували, а 2 – продали (Кирхнер та ін., 2010: 5).

Як зазначає білоруська дослідниця О. Ракова, у результаті, в 2007– 2008 рр. було реалізовано кілька значних приватизаційних угод, які принесли суттєві кошти до держбюджету і допомогли профінансувати зростання негативного сальдо торгового балансу. Водночас, оскільки була досягнута політична домовленість з Росією про досить м'який і поступовий перехід на світові ціни на енергоносії, необхідність “зняття” значної частини підприємств з балансу держави (держбюджету) або потреба у значних ресурсах на дотування реального сектору і населення була відсутня. У підсумку, в країні реалізовувалася модель грошової, точкової, непрозорої приватизації, коли основний приватизаційний орган – Державний комітет із майна – не впливав ні на механізми прийняття рішень, ні на її способи, ні на бенефіціарів чи учасників (Ракова, 2008: 1). Зауважимо, “точкова” приватизація полягає у тому, що інвестор укладає прямий договір з державою, за яким йому в обмін на дотримання низки додаткових умов передаються виробничі активи або ресурси (Жук, 2019).

На подальші темпи приватизації у Білорусі вплинула світова економічна криза 2008–2009 рр., що викликала зниження цін на державні підприємства, які підлягали роздержавленню, а це, у свою чергу, обмежило укладання приватизаційних угод.

Широкої програми приватизації у Білорусі не відбулося, незважаючи на зацікавлення російських компаній в отриманні доступу до стратегічних галузей, а також умов кредитних угод із МВФ і Світовим банком. У 2009 р. доходи від приватизації склали 1 млрд доларів США, включно із траншом за “Белтрансгаз” у розмірі 625 млн доларів (Кирхнер та ін., 2010: 5).

Проте із зміною економічної ситуації у країні, відбувалася корекція цілей, принципів і способів приватизації. Зокрема, Закон Республіки Білорусь “Про приватизацію державного майна і перетворення державних унітарних підприємств у відкриті акціонерні товариства” (у редакції від 19 липня 2010 р.) був спрямований на вдосконалення правових і економічних відносин у галузі приватизації державного майна і перетворення державних унітарних підприємств у відкриті акціонерні товариства, створення умов для залучення інвестицій і розвиток ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки (Дайнеко, 2015: 61–62).

Новий уряд Білорусі на чолі із М. Мясніковичем, призначений наприкінці 2010 р., активізував приватизаційні процеси у країні. У березні 2011 р. був затверджений “План приватизації об’єктів приватизації, що перебувають у власності Республіки Білорусь, на 2011–2013 роки”. Впродовж 2011 року згідно із планом передбачалося приватизувати 181 підприємство, що належали до різних галузей економіки. У попередні кілька років процес роздержавлення економіки Білорусі зводився здебільшого до перетворення державних унітарних підприємств в акціонерні товариства, при збереженні контрольного пакету за державою. Процес приватизації повинен був охопити підприємства із загальною чисельністю працівників близько 52 тисяч осіб із усіх областей Білорусі. Однак до кінця 2011 р. було приватизовано лише 38 підприємств, причому по 2-х з них результати аукціонів були анульовані з різних причин (Приватизація, 2018).

У листопаді 2011 р. російський “Газпром” викупив решту 50 % акцій “Белтрансгазу” за 2,5 млрд доларів США, відтак, консолідувавши 100 % акцій білоруського підприємства (Валіон, 2014: 251).

В цілому приватизація здійснювалася за скромними масштабами, яка, на думку президента Білорусі Олександра Лукашенка, не повинна мати “обвальний характер”. При цьому глава держави додавав, що не проти приватної власності,

але не сприймає “засновану на приватизації приватну власність, отриману за безцінь”. Тобто, питання ціни підприємства було і залишається важливим критерієм готовності до роздержавлення. Так, стосовно білоруського підприємства Білоруськалій, що є одним із найбільших у світі виробників і експортерів мінеральних калійних добрив, президент зазначав: “Ми готові це підприємство приватизувати. Але треба платити. Колись ми порахували і встановили ціну на це підприємство у 30–32 млрд дол. Це одна із провідних компаній світу... Це дуже рентабельне підприємство. Вони платять, крім податків, гідні дивіденди у скарбницю. У минулому році їх дохід був понад 3 млрд дол.” (Последний, 2012). Отже, важливими умовами для здійснення приватизації великих підприємств у Білорусі є цінова політика, умови угоди та погодження з боку керівництва держави.

У прагненні зберегти держсектор О. Лукашенко весною 2012 р. виступив проти підготовки приватизаційних списків підприємств, що виставлялися на продаж. Він заявив, що у цьому питанні “шокової терапії” не допустить. Тому навіть “мала” приватизація (у компаніях, де державна частка становить менше 10 % – О. В.), що проводилася у рамках трьохрічного приватизаційного плану уряду, була зупинена (Заяц, 2013). Як зауважує Т. Маненок, білоруська приватизація остаточно зупинилася після того, як у березні 2012 р. О. Лукашенко позбавив уряд навіть невеликих повноважень з продажу підприємств і скасував плани з приватизації (Маненок, 2019).

Загалом у результаті роздержавлення і приватизації у 1991–2013 рр. було перетворено в акціонерні товариства і приватизовано 5072 підприємства. Загальна кількість робітників, що працювали у той час на приватизованих підприємствах становила понад мільйон осіб (Дайнеко, 2015: 62–63).

Приватизаційні темпи у Білорусі в наступні роки не відзначалися активністю. Так, у 2014 р. на продаж були виставлені держпакети 83 республіканських підприємств, а за підсумками року було здійснено лише 4 угоди, у 2015 р. перелік включав 61 підприємство, але була укладена одна велика угода. У 2016 р. значних угод з акціями не було, у 2017 р. ситуація була аналогічною (Маненок, 2019). У 2018 р. Державний комітет майна надав перелік 33 підприємств, що підлягали приватизації, проте інвестор придбав активи лише одного із них (Как в Беларуси, 2019).

Нині держава обережно підходить до приватизації, дотримується політики поступального зближення позицій з інвесторами, акцент робиться на інвестиціях у виробництво і збереження робочих місць. Кращі пропозиції можна отримати за результатами конкурсів, що проводяться при реалізації, більш ніж 25 % акцій підприємств. Так, на продаж у 2019 р. були виставлені акції 15 товариств, що мали реалізуватися за конкурсом, 8 – на аукціонах. Зокрема, 49,9 % акцій “Гомсельмашу” (виробника сільськогосподарської техніки) могли бути запропоновані для продажу на умовах реалізації інвестиційного проєкту, який передбачав не менше 500 млн доларів інвестицій в основний капітал, зростання обсягів виробництва та реалізації продукції, розширення ринків збуту тощо (Как в Беларуси, 2019). Однак, підприємство не було приватизоване і включене у перелік приватизації на 2020 рік. Серед інших великих об’єктів приватизації на 2020 рік – холдинг “Горизонт” (виробник побутової електротехніки), а також 11 інших відкритих акціонерних товариств, що планують продати на аукціонах і за конкурсом (Власти, 2020; Госкомимуществом, 2020).

Потрібно зазначити, що у Білорусі повноваження майже за всіма приватизаційними угодами знаходяться у руках президента. Під процедуру узгодження з президентом потрапляють всі операції з майном, вартість яких перевищує 10 тис. базових величин (з 1 січня 2018 р. 1 БВ – 24,5 рубля, що становить близько 12 доларів) (Маненок, 2018). При цьому урядовим

реформаторам, які періодично піднімають питання приватизації, Олександр Лукашенко порадив “припинити розмови щодо необхідності реформування у тій чи іншій сфері і викинути з голови, що сьогодні треба все розділити, поділити, приватизувати” (Приватизация, 2018). На практиці кроки у бік приватизації обмежуються питаннями реформування держсектору. Однак, заходи, що здійснюються у цій сфері є незначними, адже держава прагне контролювати держсектор.

Зауважимо, що у Республіці Білорусь близько 70 % власності належить державі і майже 30 % – приватному бізнесу. Ця структура створює проблеми для ефективної роботи економіки, актуалізує завдання структурних реформ у держвласності. Прем’єр-міністр Білорусі Сергій Румас, виступаючи 5 жовтня 2018 р. у білоруському парламенті, назвав їх першочерговими. Також додав, що одразу уряд вирішити означену проблему не зможе, оскільки цьому заважає поширена практика держпідтримки. У цьому контексті політик зауважив: “Власність для держави – це бізнес, а бізнес повинен бути ефективним. Бюджет має використовуватися насамперед на вирішення соціальних завдань і формування інфраструктури” (Приватизация, 2018).

Тож упродовж останніх років у Білорусі здійснюються спроби запустити приватизаційні процеси, однак про масштабне явище мова не йде. З позитивних сигналів можна відзначити певні починання у сфері приватизації Європейського банку реконструкції та розвитку, який реалізує низку пілотних проєктів зі зміни системи корпоративного управління, державно-приватного партнерства, а також консультує білоруський уряд з приватизації декількох держбанків (Есть ли новая, 2018). Однак, сьогодні для подальшого нарощування щорічних інвестицій ЄБРР у Білорусі, як зазначає голова представництва інституції, необхідна реалізація трансформаційних проєктів у держсекторі (ЕБРР, 2019). При цьому міжнародні експерти не наполягають на приватизації, як єдиному рішенню, а одному із механізмів підвищення ефективності держпідприємств (Маненок, 2019).

Крім того, нині європейським інвесторам слід враховувати “китайський фактор”, зокрема, у 2018 р. відбулася велика приватизаційна угода із передачі китайським інвесторам найстарішої білоруської проєктної організації “Белгоспроєкт” (Есть ли новая, 2019; 60 % РВП, 2018). Можна сподіватися, що у перспективі білорусько-китайська співпраця, у тому числі, й у приватизаційних аспектах, буде нарощуватися, адже Білорусь входить до китайської ініціативи “Один пояс – один шлях”. Залучення китайських інвестицій сприяє реформуванню і модернізації білоруської економіки.

Необхідно зазначити, що досвід перехідного періоду дав змогу білоруським дослідникам ранжувати різні види приватизації за ефективністю. Так, найефективнішими є нові підприємства – greenfield, створені у конкурентній боротьбі. Далі – підприємства, що знаходяться під контролем так званих аутсайдерів, тобто, зовнішніх відносно них власників, не пов’язаних із попереднім керівництвом. Особливо ефективні фірми із участю іноземного капіталу. Приватизовані підприємства, що перебувають під контролем інсайдерів, тобто, старого керівництва чи робочого колективу, показують найменшу ефективність серед приватних підприємств. На останньому місці знаходяться підприємства, що належать державі і управляються призначеними вище керівниками (Гусаков, 2015: 151–152; Садовская, 2017: 93–94). Така ситуація лише актуалізує питання реформування підприємств держсектору Білорусі для посилення їх ефективності, як на внутрішньому ринку, так і з метою випуску конкурентоспроможної продукції, яка б спрямовувалася на експорт.

Серед аспектів, що стримують державні підприємства у реструктуризації, білоруські економісти вказують на відсутність жорстких бюджетних обмежень на функціонування державних компаній, механізм “цільового кредитування”, що

призводить до нераціонального розподілу ресурсів у масштабах усієї економіки. Крім того, держава зберігає контроль над державними підприємствами, обмежуючи приватизацію великих держпідприємств. Відсутність політичної волі у проведенні приватизації, конфлікти між ціною продавця і ціною покупця, додаткові постприватизаційні вимоги й умови, що торкаються збереження рівня зайнятості і виробництва, знижують привабливість пропозицій у інвесторів (Борнукова та ін., 2016). На ефективність функціонування держпідприємств впливає система управління, уособлена кількома державними органами, що здійснюють іноді паралельні та дублюючі функції (Гайдук, 2020). Також компанії мають виконувати показники зайнятості та плани обсягів виробництва, що обмежує їх ініціативність, унеможливорює орієнтуватися на ринкові стимули. Тоді як приватний сегмент економіки Білорусі є гнучкішим, з ефективнішою структурою управління, що впливає на випуск конкурентоспроможної продукції.

На думку відомого білоруського науковця-економіста, політика М. Мясніковича, від трансформації і реструктуризації сектору держпідприємств залежить покращення ділового клімату, що важливо для розширення приватного сектору, адже виробничі ресурси, необхідні для його розвитку будуть використовуватися менш ефективними держпідприємствами, а приватний сектор відчуватиме нестачу праці і капіталу (Мяснікович, 2019: 100). У цьому контексті приватизація слугуватиме формуванню конкурентного ринкового середовища, створенню рівноправних умов для функціонування різноманітних форм власності.

Безумовно, серед державних підприємств є ті, що демонструють успішні приклади роботи. Тому в основі реформування держсектору повинен бути диференційований підхід. Своє бачення трансформації держсектору Білорусі надав Світовий банк, що розробив “Комплексну програму підвищення ефективності роботи державних компаній Республіки Білорусь”. Так, у рамках першого етапу реалізації дорожньої карти структурних реформ для Республіки Білорусь пропонує всі державні підприємства розділити на чотири групи. До першої групи входять підприємства, становище яких хороше й дозволяє далі здійснювати свою діяльність. До другої групи входять держпідприємства, які можуть поліпшити умови своєї діяльності через проведення реструктуризації. Третю групу формують підприємства, які підлягають приватизації. І в четверту групу потрапляють підприємства, які безнадійні, що підлягають ліквідації (Будущее, 2012).

Разом з тим, як зазначає Т. Маненок, “в умовах заборони на приватизацію і банкрутства держпідприємств уряд намагається підвищити ефективність державного сектору через упровадження корпоративного управління та призначення міністрів і високих чиновників у наглядові ради держпідприємств” (Маненок, 2019). Справді, корпоративне управління вводять на держпідприємствах як підготовку до приватизації, а також на стратегічно важливих компаніях, які вирішили залишити у держвласності на тривалий період (Борнукова, Колькин, 2016). На основі цього можемо констатувати, що керівництво Білорусі обирає м’який варіант реформи держсектору з метою уникнення, у першу чергу, соціальної напруги.

Бачимо, що реформування підприємств держсектору у Білорусі на сучасному етапі не лише пов’язано із приватизацією, а включає широкий спектр заходів, виходячи, у першу чергу, із конкретної ситуації.

Отже, особливий шлях розвитку Республіки Білорусь, торкається певною мірою і приватизаційних процесів, що відрізнялися від аналогічних в Україні та Росії, зокрема. Через відмову від масової приватизації Білорусь уникла таких негативних її наслідків, як наявність олігархії та корупції. Білоруські приватні компанії створені з нуля, а люди більше сподіваються на підприємницький

талант, технології, здатність розвивати свій бізнес самостійно, часто всупереч діям держави (Каких успехов, 2020).

Проте логіка економічного зростання, що втілилася у цілях білоруської влади домогтися зростання ВВП до 2025 року в 100 млрд доларів, неможлива без структурних реформ у держсекторі. Їх актуальність нині також продиктована виходом із кризи, пов'язаною із наслідками пандемії COVID-19 та глобальної економічної рецесії. Крім того, реформування держсектору Білорусі, зокрема, неефективних держпідприємств шляхом структурних перетворень, дасть змогу підвищити їх конкурентоспроможність, дозволить зменшити залежність від російського ринку, диверсифікувати напрямки постачання білоруської продукції.

Висновки. Отже, аналіз приватизаційних процесів у Білорусі на сучасному етапі дозволив “підняти завісу” над важливою проблемою – необхідністю реформування держсектору. Приватизація, як один із механізмів вирішення завдань із подолання неефективності державних компаній, сприятиме залученню нових технологій та інвестицій, зростанню ВВП, стимулюванню експорту, покращенню інвестиційного і ділового клімату, міжнародної конкурентоспроможності економіки, входженню республіки в систему світових господарських зв'язків.

Разом з тим, погоджуємося з думкою білоруських дослідників про те, що умовою реструктуризації є розвиток і державний захист усіх організаційно-правових форм відносин власності (Дайнеко, 2015: 65).

Таким чином, аналіз приватизаційних процесів у Білорусі засвідчує про те, що вони відбувалися нерівномірно: активними були у першій половині 1990-х рр. XX ст., згодом, спостерігалось зниження темпів, тоді як на початку XXI ст. віддавали перевагу так званій “точковій” приватизації або й узагалі роздержавлення державної власності проходило повільно. Сьогодні є запит на реформи у Республіці Білорусь, у тому числі, у галузі реформування держсектору. Безумовно, приватизація не є панацеєю у сфері власності, проте виступає важливою економічною реформою, спрямованою на підвищення ефективності функціонування підприємств, формування інституційної інфраструктури ринку прав власності, забезпечення присутності і рівноправності різноманітних форм власності та господарювання, що сприятиме довгостроковому зростанню білоруської економіки в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів сьогодення.

Список використаних джерел

Гусаков, 2015 – Гусаков В. Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика. Под общ. ред. В. Г. Гусакова. В 2 кн. Кн. 1 / В. Г. Гусаков [и др.]; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Беларуская навука, 2015. 554 с.

Дайнеко, 2015 – Дайнеко А. Система экономических институтов Республики Беларусь / под общ. ред. А. Е. Дайнеко; Национальная академия наук Беларуси, Институт экономики. Минск: Беларуская навука, 2015. 279 с.

Садовская, 2017 – Садовская Т. Государственное регулирование институционального развития экономики Беларуси / Т. В. Садовская и [др.]; под науч. ред. Т. В. Садовской; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Беларуская навука, 2017. 299 с.

Мясникович, 2019 – Мясникович М. Будущее рождается сегодня. О некоторых вопросах развития. Минск: Беларуская навука, 2019. 290 с.

Ракова, 2001– Ракова Е. Приватизация в Беларуси: цели, методы и результаты. // Белорусский экономический журнал № 3, 2001. С. 97–105. URL: file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96/Rakova_E_2001_3_osr.pdf.

Ракова, 2008 – Ракова Е. Приватизация как способ финансирования дефицита торгового баланса: возможности для Беларуси. URL: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/wp2008r09.pdf>.

Кевра, 2012 – Кевра Г. Эволюция разгосударствления и приватизации государственной собственности в Республике Беларусь // Труды БГТУ. 2012. № 7. Экономика и управление. С. 9–12.

Заяц, 2013 – Заяц Д. 20 лет белорусской приватизации: от рассвета до заката. URL: <https://gazetaby.com/post/20-let-belorusskoj-privatizacii-ot-rassveta-do-zakata/61667/>.

- Борнукова та ін., 2016 – Борнукова К., Крук Д., Дайнеко П. Эксперты: Без реформирования госсектора Беларусь ждет кризис. URL: <http://www.beroc.by/media/281220162/>.
- Гайдук, 2020 – Гайдук К. Сектор госпредприятий: структурные вызовы. URL: <http://www.nbrb.by/bv/articles/10724.pdf>.
- Исаенок, Чижова, 2015 – Исаенок Д., Чижова Т. История белорусской приватизации: первое десятилетие. URL: <http://left.by/archives/4465>.
- Шурубович, 2017 – Шурубович А. Белорусская экономическая модель перед лицом тяжелых испытаний. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%belorusskaya-ekonomicheskaya-model-pered-litsom-tyajel-h-isp-taniy.pdf>.
- Добрински та ін., 2016 – Добрински Р., Адаров А., Борнукова К., Хавлик П., Хуня Г., Крук Д., Пиндюк О. Белорусская экономика: вызовы застопорившихся реформ. Аналитический доклад 413. Ноябрь 2016. 173 с. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%the-belarus-economy-the-challenges-of-stalled-reforms-russian-version-belorusskaja-jekonomika-vyzovy-zastoporivshih-sja-reform-dlp-5210.pdf>.
- Ковалев, 2018 – Управление государственным сектором экономики: моногр. / М. М. Ковалев [и др.]. Минск: Изд. центр БГУ, 2018. 250 с. URL: <https://elb.bsu.by/bitstream/123456789/201784/2/%D0%A3%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>.
- Акулова, 2015 – Акулова М. Роль частного сектора Беларуси: проблема подсчета. URL: http://eng.beroc.by/webroot/delivery/files/PP_24_Akulova.pdf.
- Основные показатели, 2019 – Основные показатели деятельности организаций государственного сектора за январь–март 2019 года. Минск, 2019. 167 с. URL: <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/f19/f194aaa7eafe355f5fc51c436e881b77.pdf>.
- Аникеев, 2016 – Аникеев М. Белорусская экономическая модель: истоки кризиса. URL: <https://www.belrynok.by/2016/03/11/belorusskaya-ekonomicheskaya-model-istoki-krizisa/>.
- Частный сектор, 2018 – Частный сектор в 2018 году обеспечил 47,9% поступлений в бюджет Беларуси. URL: <https://www.bel.by/economics/view/chastnyj-sektor-v-2018-godu-obespechil-479-postuplenij-v-bjudzhet-belarusi-335359-2019/>.
- Морозов та ін., 2020 – Морозов Р., Акулова М., Огинская А. Меры по поддержке малого и среднего бизнеса в Беларуси в условиях пандемии и глобальной рецессии. URL: http://www.beroc.by/publications/policy_papers/pp89/.
- Доля, 2019 – Доля малого и среднего бизнеса в ВВП Беларуси в 2019 году достигнет 28,8%. URL: <https://naviny.by/new/20191118/1574103559-dolya-malogo-i-srednego-biznesa-v-vvp-belarusi-v-2019-godu-dostignet-288>.
- Беларусь, 2010 – Беларусь в рейтинге “Doing Business 2010”. URL: <https://ekonomika.by/novosti-ekonomiki/ekonomika-rb/belarus-v-rejtinge-doing-business-2010/>.
- В Doing Business, 2020 – В Doing Business 2020 Беларусь потеряла 12 позиций. URL: <https://officelife.media/news/13127-in-doing-business-2020-belarus-lost-12-positions/>.
- Рекомендации, 2012 – Рекомендации по приватизации. URL: <https://nmbnby.eu/news/analytics/4852.html>.
- Цели, 2013 – Цели и задачи приватизации и разгосударствления. URL: https://studbooks.net/1877497/ekonomika/tseli_zadachi_privatizatsii_razgosudarstveniya.
- Закон, 1988 – Закон о кооперации в СССР. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1361/.
- Указ, 1989 – Указ Президиума ВС СССР от 07.04.1989 г. № 10277-XI “Об аренде и арендных отношениях в СССР”. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3465#03469774056324555>.
- История, 2019 – История приватизации в Беларуси. URL: <https://blender-chat.livejournal.com/20431.html>.
- Постановление, 1991 – Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 14 октября 1991 г. № 385 “О порядке принятия в собственность Республики Беларусь предприятий, объединений, организаций и учреждений союзного подчинения”. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org507/sbor21/txw0521.htm>.
- НАРБ – Национальный архив Республики Беларусь.
- Закон, 1993а – Закон Республики Беларусь от 19 января 1993 г. № 2103-XII “О разгосударствлении и приватизации государственной собственности в Республике Беларусь”. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1332.htm>.
- Государственная, 2013 – Государственная программа разгосударствления и приватизации. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic61/text934.htm>.
- Закон, 1993б – Закон Республики Беларусь от 6 июля 1993 г. № 2468-XII “Об именных приватизационных чеках Республики Беларусь”. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1275.htm>.
- Жук, 2019 – Жук Д. Есть ли новая волна приватизации в Беларуси? URL: <https://udf.by/news/economic/191858-est-li-novaya-volna-privatizacii-v-belarusi.html>.
- НАРБ – Национальный архив Республики Беларусь.
- Декрет, 1998 – Декрет о приватизации государственной собственности в Республике Беларусь. URL: <https://www.centraldepo.by/doc/1/3/>.
- Кирхнер та ін., 2010 – Кирхнер Р., Джуччи Р., Скиба А. Как улучшить процесс приватизации в Беларуси. Аналитические записки. Минск, 2010. 10 с. URL: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/pp2010r03.pdf>.

- План, 2008 – План приватизации на 2008–2010 годы утвержден в Беларуси. URL: <http://kirovsk.gov.by/news/plan-privatizacii-na-2008-2010-gody-utverzhdn> Приватизация, 2012 -v-belarusi.
- Приватизация, 2012 – Приватизация в Беларуси за 2011 год: результаты аукционов, ведущие субъекты, социальные последствия. URL: https://belarusdigest.com/sites/default/files/_bpdf_3_2012_ru_privatization.pdf.
- Валіон, 2014 – Валіон О. Білорусь: сацыяльна-эканамічны аспекты развітку (кін. 80-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.). Тернопіль: Астон, 2014. 274 с.
- Последний, 2012 – “Последний диктатор Европы” поделился планами о приватизации. URL: <https://www.rbc.ru/economics/27/11/2012/570400369a7947fcbd442f7f>.
- Маненок, 2019 – Маненок Т. Реформа белорусского госсектора: как заменить кнут на пряник? URL: <https://www.belrynok.by/2019/07/03/reforma-belorusskogo-gossektora-kak-zamenit-knut-na-ryanik/>.
- Как в Беларуси, 2019 – Как в Беларуси будут приватизировать и привлекать инвесторов в 2019 году. URL: <https://www.belta.by/interview/view/kak-v-belarusi-budut-privatizirovat-predpriyatiya-i-privlekat-investorov-v-2019-godu-6664/>.
- Власти, 2020 – Власти готовы к приватизации “Гомсельмаша”, “Горизонта” и еще 11 АО. URL: https://interfax.by/news/policy/ekonomicheskaya_politika/1272018/.
- Госкомимуществом, 2020 – Госкомимуществом одобрен Перечень открытых акционерных обществ для проведения в 2020 году работ по приватизации. URL: <http://www.gki.gov.by/ru/about-press-news-ru/view/goskomimushchestvom-odobren-perechen-otkrytykh-aktsionnykh-obschestv-dlja-provedeniya-v-2020-godu-rabot-po-6646/>.
- Маненок, 2018 – Маненок Т. Приватизация госимущества или стагнация экономики. URL: <https://www.belrynok.by/2018/01/15/privatizatsiya-gosimushhestva-ili-stagnatsiya-ekonomiki/>.
- Приватизация, 2018 – Приватизация госсобственности для белорусского правительства – сфера табу. URL: https://primepress.by/news/ekonomika/privatizatsiya_gossobstvennosti_dlya_belorusskogo_pravitelstva_sfera_tabu-5641/.
- Есть ли новая, 2019 – Есть ли новая волна приватизации в Беларуси. URL: <https://udf.by/news/economic/191858-est-li-novaya-volna-privatizacii-v-belarusi.html>.
- ЕБРР, 2019 – ЕБРР назвал условия наращивания инвестиций в Белоруссии. URL: <https://www.interfax.ru/business/688068>.
- 60% РУП, 2018 – 60% РУП Белгоспроект теперь принадлежит китайцам. URL: http://proekt.by/obshie_voprosi_byuro_gipov-b58.0/60_rup_belgosproekt_teper_prinadlezhit_kitaiycam-t55570.0.html.
- Будущее, 2012 – Будущее белорусской экономики зависит от реструктуризации госпредприятий. URL: <https://thinktanks.by/publication/2020/03/12/budushchee-belorusskoy-ekonomiki-zavisit-ot-restrukturizatsii-gospredpriyatiy.html>.
- Борнукова, Колькин, 2016 – Борнукова К., Колькин Д. Реструктуризация предприятий госсектора в Беларуси. URL: http://eng.beroc.by/webroot/delivery/files/beroc_privatization_pp40.pdf.
- Каких успехов, 2020 – Каких успехов достигла экономика Беларуси за 26 лет, а что ей не удалось. URL: <https://gornel.today/rus/article/economics-1442/>.

References

- Husakov, 2015 – Husakov V. *Sotsyalno-ekonomicheskaya model: stanovleniye y razvitye: teoriya, metodologiya, praktika* [Socio-economic model: Formation and Development: Theory, Methodology, Practice]. Pod obshch. red. V. H. Husakova. V 2 kn. Kn. 1 / V. H. Husakov [y dr.]; Nats. akad. nauk Belarusy, Yn-t ekonomyky. Minsk: Belaruskaya navuka, 2015. 554 s.
- Daineko, 2015 – Daineko A. *Sistema ekonomicheskikh ynstytutov Respublyki Belarus* [The System of Economic Institutions of the Republic of Belarus] / pod obshch. red. A. E. Daineko; Natsyonalnaia akademiya nauk Belarusy, Ynstytut ekonomyky. Minsk: Belaruskaya navuka, 2015. 279 s.
- Sadovskaia, 2017 – Sadovskaia T. *Hosudarstvennoe rehulirovaniye ynstytutsyonalnogo razvityia ekonomyky Belarusy* [State Regulation of Institutional Development of the Belarusian Economy] / T. V. Sadovskaia y [dr.]; pod nauch. red. T. V. Sadovskoi; Nats. akad. nauk Belarusy, Yn-t ekonomyky. Minsk: Belaruskaya navuka, 2017. 299 s.
- Miasnykovych, 2019 – Miasnikovich M. *Budushchee rozhdaetsia sehnodnia. O nekotorykh voprosakh razvityia* [The Future Is Born Today. On Some Development Issues]. Minsk: Belaruskaya navuka, 2019. 290 s.
- Rakova, 2001 – Rakova E. *Pryvatyzatsiya v Belarusy: tsely, metody y rezultaty* [Privatization in Belarus: Goals, Methods and Results] // Belorusskiy ekonomicheskii zhurnal № 3, 2001. S. 97–105. URL: file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96/Rakova_E_2001_3_ocr.pdf.
- Rakova, 2008 – Rakova E. *Pryvatyzatsiya kak sposob fynansirovaniya defytsyta torhovoho balansu: vozmozhnosty dlia Belarusy* [Privatization as a Way to Finance the Trade Deficit: Opportunities for Belarus]. URL: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/wp2008r09.pdf>.
- Kevra, 2012 – Kevra H. *Evolyutsiya razghosudarstvenniya y pryvatyzatsyy hosudarstvennoi sobstvennosti v Respublyke Belarus* [Evolution of Denationalization and Privatization of State Property in the Republic of Belarus] // Труды БНТУ. 2012. № 7. Экономика y upravleniye. S. 9–12.
- Zaiats, 2013 – Zaiats D. *20 let belorusskoi pryvatyzatsyy: ot rassveta do zakata* [20 Years of Belarusian Privatization: From Dawn to Dusk]. URL: <https://gazetaby.com/post/20-let-belorusskoj-privatizacii-ot-rassveta-do-zakata/61667/>.
- Bornukova ta in., 2016 – Bornukova K., Kruk D., Daineko P. *Eksperty: Bez reformirovaniya hossektora Belarus zhdet kryzys* [Experts: Without Reforming the Public Sector, Belarus Faces a Crisis]. URL: <http://www.beroc.by/media/281220162/>.

- Haiduk, 2020 – Haiduk K. Sektor hospredpriyatiy: strukturnye vyzovy [The Sector of State-Owned Enterprises: Structural Challenges]. URL: <http://www.nbrb.by/bv/articles/10724.pdf>.
- Ysaenok, Chyzhova, 2015 – Ysaenok D., Chyzhova T. Ystoriya belorusskoi pryvatyzatsyy: pervoe desiatiletye [History of Belarusian Privatization: The First Decade]. URL: <http://left.by/archives/4465>.
- Shnurubovych, 2017 – Shnurubovych A. Belorusskaia ekonomicheskaya model pered lytsom tiazhelykh yspytaniy [Belarusian Economic Model In the Face of Severe Trials]. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%belorusskaya-ekonomicheskaya-model-pered-litsom-tyajel-h-isp-taniy.pdf>.
- Dobrynsky ta in., 2016 – Dobrynsky R., Adarov A., Bornukova K., Khavlyk P., Khunia H., Kruk D., Pyndiuk O. Belorusskaia ekonomika: vyzovy zastoporyvshykh reform [Belarusian Economy: The Challenges of Stalled Reforms]. Analytycheskiy doklad 413. Noiabr 2016. 173 s. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%83%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96%the-belarus-economy-the-challenges-of-stalled-reforms-russian-version-belorusskaja-jekonomika-vyzovy-zastoporyvshykh-reform-dlp-5210.pdf>.
- Kovalev, 2018 – Upravlenye gosudarstvennym sektorom ekonomiky: monohr [Management of the Public Sector of the Economy] / M. M. Kovalev [y dr.]. Mynsk: Yzd. tsentr BHU, 2018. 250 s. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/201784/2/%D0%A3%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>.
- Akulova, 2015 – Akulova M. Rol chastnoho sektora Belarusy: problema podscheta [The Role of the Private Sector in Belarus: The Problem of Calculation]. URL: http://eng.beroc.by/webroot/delivery/files/PP_24_Akulova.pdf.
- Osnovnye pokazately, 2019 – Osnovnye pokazately deiatelnosti orhanyzatsyi gosudarstvennogo sektora za yanvar-mart 2019 hoda [Key Performance Indicators of Public Sector Organizations for January-March 2019]. Mynsk, 2019. 167 s. URL: <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/f19/f194aaa7eafe355f5c51c436e881b77.pdf>.
- Anykeev, 2016 – Anykeev M. Belorusskaia ekonomicheskaya model: ystoky kryzysa [Belarusian Economic Model: The Origins of the Crisis]. URL: <https://www.belynok.by/2016/03/11/belorusskaya-ekonomicheskaya-model-istoki-krizisa/>.
- Chastnyi sektor, 2018 – Chastnyi sektor v 2018 hodu obespechyl 47,9% postupleniy v byudzhel Belarusy [The Private Sector Provided 47.9% of Revenues to the Budget of Belarus]. URL: <https://www.belta.by/economics/view/chastnyj-sektor-v-2018-godu-obespechil-479-postuplenij-v-byudzhel-belarusi-335359-2019/>.
- Morozov ta in., 2020 – Morozov R., Akulova M., Ohynskaia A. Mery po podderzhke maloho y srednego biznesa v Belarusy v usloviyakh pandemii y globalnoi retsessyy [Measures to Support Small and Medium-Sized Businesses in Belarus in a Pandemic and Global Recession]. URL: http://www.beroc.by/publications/policy_papers/pp89/.
- Dolia, 2019 – Dolia maloho y srednego biznesa v VVP Belarusy v 2019 hodu dostyhniet 28,8% [The Share of Small and Medium-Sized Businesses in the GDP of Belarus in 2019 Will Reach 28.8%]. URL: <https://naviny.by/new/20191118/1574103559-dolya-malogo-i-srednego-biznesa-v-vvp-belarusi-v-2019-godu-dostigniet-288>.
- Belarus, 2010 – Belarus v reitynge "Doing Business 2010" [Belarus in "Doing Business 2010" Rating]. URL: <https://ekonomika.by/novosti-ekonomiki/ekonomika-rb/belarus-v-rejtinge-doing-business-2010>.
- V Doing Business, 2020 – V Doing Business 2020 Belarus poteriala 12 pozitsiy [Belarus Lost 12 Positions in Doing Business 2020]. URL: <https://officelife.media/news/13127-in-doing-business-2020-belarus-lost-12-positions/>.
- Rekomendatsyy, 2012 – Rekomendatsyy po pryvatyzatsyy [Recommendations on Privatization]. URL: <https://nmnb.by/news/analytics/4852.html>.
- Tsely, 2013 – Tsely y zadachy pryvatyzatsyy y razghosudarstveniya [Goals and Objectives of Privatization and Denationalization]. URL: https://studbooks.net/1877497/ekonomika/tseli_zadachi_privatizatsii_razghosudarstveniya.
- Zakon, 1988 – Zakon o kooperatsyy v SSSR [Law on Cooperation in the USSR]. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1361/.
- Ukaz, 1989 – Ukaz Prezidyuma VS SSSR ot 07.04.1989 r. № 10277-XI "Ob arende y arendnykh otnosheniyakh v SSSR" [Decree of the Presidium of the USSR Armed Forces dated 07.04.1989 № 10277-XI "On Rent and Lease Relations in the USSR"]. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3465#03469774056324555>.
- Ystoriya, 2019 – Ystoriya pryvatyzatsyy v Belarusy [History of Privatization in Belarus]. URL: <https://blender-chat.livejournal.com/20431.html>.
- Postanovleniye, 1991 – Postanovleniye Soveta Mynystrov Respublyky Belarus ot 14 oktiabria 1991 h. № 385 "O poriadke priyatiya v sobstvennost Respublyky Belarus predpriyatiy, ob'edyneni, orhanyzatsyy y uchrezhdeniy soiuznogo podchyneniya" [Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Belarus of October 14, 1991. № 385 "On the Procedure for Acceptance of Enterprises, Associations, Organizations and Institutions of Union Subordination into the Ownership of the Republic of Belarus"]. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org507/sbor21/texw0521.htm>.
- NARB – Natsionalnyi arkhiv Respublyky Belarus [National Archives of the Republic of Belarus].
- Zakon, 1993a – Zakon Respublyky Belarus ot 19 yanvaria 1993 h. №2103-XII "O razghosudarstvennyy y pryvatyzatsyy gosudarstvennoi sobstvennosti v Respublyke Belarus" [Law of the Republic of Belarus of January 19, 1993 №2103-XII "On Denationalization and Privatization of State Property in the Republic of Belarus"]. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1332.htm>.

Hosudarstvennaia, 2013 – Hosudarstvennaia prohramma razghosudarstvenliya y pryvatyzatsyy [State Program of Denationalization and Privatization]. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic61/text934.htm>.

Zakon, 1993b – Zakon Respublyky Belarus ot 6 iuliia 1993 h. №2468-XII “Ob umennyykh pryvatyzatsyionnykh chekakh Respublyky Belarus” [Law of the Republic of Belarus of July 6, 1993. №2468-XII “On Registered Privatization Checks of the Republic of Belarus”]. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1275.htm>.

Zhuk, 2019 – Zhuk D. Est li novaia volna pryvatyzatsyy v Belarusy? [Is There a New Wave of Privatization in Belarus?] URL: <https://udf.by/news/economic/191858-est-li-novaja-volna-privatizatsii-v-belarusi.html>.

NARB – Natsyonalnyi arkhiv Respublyky Belarus [National Archives of the Republic of Belarus]. Dekret, 1998 – Dekret o pryvatyzatsyy gosudarstvennoi sobstvennosti v Respublyke Belarus [Decree on the Privatization of State Property in the Republic of Belarus]. URL: <https://www.centraldepo.by/doc/1/3/>.

Kyrkhner ta in., 2010 – Kyrkhner R., Dzhuchchy R., Skyba A. Kak uluchshyt protsess pryvatyzatsyy v Belarusy. Analytycheskiye zapysky [How to Improve the Privatization Process in Belarus]. Mynsk, 2010. 10 s. URL: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/pp2010r03.pdf>.

Plan, 2008 – Plan pryvatyzatsyy na 2008–2010 hody utverzhden v Belarusy [The Privatization Plan For 2008–2010 Has Been Approved in Belarus]. URL: <http://kirovsk.gov.by/news/plan-privatizatsii-na-2008-2010-gody-utverzhden-Pryvatyzatsiya, 2012 -v-belarusi>.

Pryvatyzatsiya, 2012 – Pryvatyzatsiya v Belarusy za 2011 hod: rezultaty auktsyonov, vedushchye sub'yekty, sotsyalnye posledstviya [Privatization in Belarus in 2011: Auction Results, Leading Entities, Social Consequences]. URL: https://belarusdigest.com/sites/default/files/bppf_3_2012_ru_privatization.pdf.

Valion, 2014 – Valion O. Bilorus: sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku (kin. 80-kh rr. XX st. – poch. XXI st.) [Belarus: Socio-Economic Aspects of Development (Late 80's Of XX Century – Early XXI Century)]. Ternopil: Aston, 2014. 274 s.

Poslednyi, 2012 – “Poslednyi dyktator Evropy” podelyisia planamy o pryvatyzatsyy [“Europe's Last Dictator” Shared Plans for Privatization]. URL: <https://www.rbc.ru/economics/27/11/2012/570400369a7947fcbd442f7f>.

Manenok, 2019 – Manenok T. Reforma belorusskogo hossektora: kak zamenyt knut na prianyk? [Reform of the Belarusian Public Sector: How to Replace the Whip with Gingerbread?]. URL: <https://www.belrynok.by/2019/07/03/reforma-belorusskogo-gossektora-kak-zamenit-knut-na-prianyk/>.

Kak v Belarusy, 2019 – Kak v Belarusy budut pryvatyzirovat y pryvlekat ynvestorov v 2019 godu [How Belarus Will Conduct Its Privatization and Attract Investors in 2019]. URL: <https://www.belta.by/interview/view/kak-v-belarusi-budut-privatizirovat-predpriyatija-i-privlekat-investorov-v-2019-godu-6664/>.

Vlasty, 2020 – Vlasty hotovy k pryvatyzatsyy “Homselmasha”, “Horyzonta” y eshche 11 AO [Authorities Are Ready To Privatize “Gomselmash”, “Gorizont” And 11 Other Joint-Stock Companies]. URL: https://interfax.by/news/policy/ekonomicheskaya_politika/1272018/.

Hoskomymushchestvom, 2020 – Hoskomymushchestvom odobren Perechen otkrytykh aktsyonernykh obshchestv dlia provedeniya v 2020 godu rabot po pryvatyzatsyy [The State Property Committee Approved the List of Open Joint-Stock Companies for Privatization Works in 2020]. URL: <http://www.gki.gov.by/ru/about-press-news-ru/view/goskomimushchestvom-odobren-perechen-otkrytyx-aktsionernyx-obshchestv-dlja-provedeniya-v-2020-godu-rabot-po-6646/>.

Manenok, 2018 – Manenok T. Pryvatyzatsiya hosymushchestva yly stahnatsiya ekonomiky [Privatization of State Property or Stagnation of the Economy]. URL: <https://www.belrynok.by/2018/01/15/privatizatsiya-gosimushchestva-ili-stagnatsiya-ekonomiki/>.

Pryvatyzatsiya, 2018 – Pryvatyzatsiya hosobsvennosti dlia belorusskogo pravitelstva – sfera tabu [Privatization of State Property Is a Taboo Area For the Belarusian Government]. URL: https://primepress.by/news/ekonomika/privatizatsiya_gossobstvennosti_dlya_belorusskogo_pravitelstva_sfera_tab_u-5641/.

Est li novaia, 2019 – Est li novaia volna pryvatyzatsyy v Belarusy [Is There a New Wave of Privatization in Belarus]. URL: <https://udf.by/news/economic/191858-est-li-novaja-volna-privatizatsii-v-belarusi.html>.

EBRR, 2019 – EBRR nazval uslovia narashchivaniya ynvestytsiy v Belorussyy [The EBRD Named the Conditions For Increasing Investment in Belarus]. URL: <https://www.interfax.ru/business/688068>.

60% RUP, 2018 – 60% RUP Belhosproekt teper prenadlezhyt kytaitsam [60% of RUE “Belgosproekt” Now Belongs to the Chinese]. URL: http://proekt.by/obshie_voprosi_byuro_gipov-b58.0/60_rup_belgosproekt_teper_priнадleжит_kitaiycam-t55570.0.html.

Budushchee, 2016 – Budushchee belorusskoi ekonomiky zavysyt ot restrukturyzatsyy hospredpriyatyi [The Future of the Belarusian Economy Depends on the Restructuring of State-Owned Enterprises]. URL: <https://thinktanks.by/publication/2020/03/12/budushee-beloruskoy-ekonomiki-zavisit-ot-restrukturyzatsii-gospredpriyatii.html>.

Bornukova, Kolkyn, 2016 – Bornukova K., Kolkyn D. Restrukturyzatsiya predpriyatyi hossektora v Belarusy [Restructuring of Public Sector Enterprises in Belarus]. URL: http://eng.beroc.by/webroot/delivery/files/beroc_privatization_pp40.pdf.

Kakyykh uspekhov, 2020 – Kakykh uspekhov dostyha ekonomika Belarusy za 26 let, a chto ei ne udalos [What Success Has the Economy of Belarus Achieved in 26 Years, and Where It Has Failed]. URL: <https://gomel.today/rus/article/economics-1442/>.

УДК 341:341.1:327.7

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.09

Volodymyr Koziupa

Postgraduate student,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
volodymyr.koziupa@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5637-7099>

Володимир Козюпа

Аспірант,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ ТА КРИТЕРІЇ СЕРЕДОВИЩА. ЯКІСНИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Мета дослідження – визначити комбінації умов і взаємодію різних аспектів, що призводять до успіху чи невдачі миротворчої операції з використанням якісного порівняльного аналізу (QCA). Методологія дослідження базується на емпіричних методах дослідження, зокрема, використання якісного порівняльного аналізу. Наукова новизна полягає у тому, що дослідження використовує QCA і різні статистичні дані. Висновки. Середовище впливає на успішність миротворчої операції. Результат конфлікту, тип мандату, інтенсивність ведення бойових дій, інтереси постійних членів ООН, військовий баланс впливають на те, якою буде місія і її результат.

Ключові слова: якісний порівняльний аналіз (QCA), збройний конфлікт, миробудівництво.

PEACEKEEPING OPERATIONS AND ENVIRONMENTAL CRITERIA. QUALITATIVE COMPARATIVE ANALYSIS

Summary. The purpose of the study is to determine the combinations of conditions and the interaction of different aspects that lead to the success or failure of a peacekeeping operation using qualitative comparative analysis (QCA). Peacekeeping is an effective tool for preventing and resolving armed conflicts. Third-party guarantees are needed to issue peace treaties. The study uses the method of qualitative comparative analysis of peacekeeping operations, which took place after the Cold War. To determine which combinations of conditions lead to success or failure, it is necessary to review the interaction of different aspects of missions with the environment. The main method determines the features on the basis of aggregate statistics. This empirical study aims to establish the logical patterns that affect the studied objects. The main goal is to trace the interaction of the characteristics that determine the mission and the peacekeeping environment. In general, the characteristics that affect the outcome of the conflict, with reference to the causal mechanisms of peacekeeping, suggest that the environment is actually important for the outcome of peacekeeping. The peacekeeping environment changes with the situation, and new difficulties may arise that increase the risk of re-escalation, especially if it is an ethnic conflict. The research methodology is based on empirical research methods, in particular the use of qualitative comparative analysis. The scientific novelty is that this study uses QCA and various statistics. Conclusions. The environment affects the success of the peacekeeping operation. The outcome of the conflict, the type of mandate, the intensity of hostilities, the interests of the permanent members of the UN, the military balance affect what the mission and outcome will be. This study reveals the peacekeeping aspect and selected characteristics. However, the interaction of different characteristics and their influence on the result needs to be considered in more detail. In the study, we focused on determining the necessary conditions, without taking into account sufficient conditions. Therefore, we claim that in the future our research is open to us.

Keywords: qualitative comparative analysis (QCA), armed conflict, peacebuilding.

Постановка проблеми. Миротворчість – ефективний інструмент запобігання та відновлення збройних конфліктів. Для укладання мирних договорів необхідні гарантії третіх сторін. Важливо дослідити, які умови дозволяють миротворчим місіям ефективно виконувати поставлені завдання. З огляду на це у дослідженні використовується метод порівняльного аналізу миротворчих операцій, які мали місце після холодної війни. Для визначення, які комбінації умов призводять до успіху чи невдачі необхідно розглянути взаємодію різних аспектів місії з середовищем. Основним методом є

якісний порівняльний аналіз, який визначає особливості на основі зібраних статистичних даних.

Мета статті. Дане емпіричне дослідження має на меті встановити логічні закономірності, що впливають на досліджувані об'єкти. Основна мета – простежити взаємодію характеристик, що визначають місію та миротворче середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні спираємося на декілька баз даних, упорядкованих різними дослідниками. П. Фортна, у книзі “Чи працює миротворчість?” (Fortna, 2008) порівнює конфлікти, які мали місце до та після Холодної війни і типологізує миротворчі мандати до вибраного конфлікту. М. Малленбах створив базу даних “Миротворчі операції третіх сторін”, де зібрана статистика всіх місій в період 1946–2014 рр. (Mullenbach, 2014). Велике значення має проєкт Франкфуртського Інституту досліджень миру “Влада і компроміс після громадянської війни. 1990–2012”, який надає розгорнуті дані та інформацію щодо кожного конфлікту (Gromes, Ranft, 2016). Деякі статистичні дані бралися з баз Світового банку (World Bank). Основним дослідженням з якісного порівняльного аналізу (QCA) є праця Ч. Рагіна “Порівняльний метод” (Ragin, 2014).

Виклад основного матеріалу. Середовище операції має найважливіше значення для успіху. У 2008 р. ООН випустила “Загальну доктрину” (Walter, 2001), де описані найважливіші принципи, які гарантують успіх операції, але найголовнішим елементом для успіху миротворчої місії є політичний процес, який повинен лежати в основі. Складність змінюється залежно від контексту: є середовища, які більше впливають на можливість ескалації конфлікту, ніж інші. Етнічні конфлікти вважаються особливо схильними до рецидиву (Kreutz, 2010: 188). Інтенсивність конфлікту також впливає на ймовірність конфлікту (Toft, 2009: 46). Згідно досліджень, конфлікт, який закінчився перемогою одної сторони краще підходить для збереження миру, ніж мирна угода, оскільки виграш руйнує організаційні можливості переможеної сторони (Licklider, 1995: 112), інші стверджують, що перемога та мирна угода мають рівний вплив щодо запобігання повторного конфлікту при порівнянні з припиненням вогню чи низькою активністю бойових дій (Doyle, Sambanis, 2006: 211). За відсутності політичних поступок, передбачених мирними угодами, учасники конфлікту мають менше, що втрачати, їм простіше розпочати бойові дії.

У цілому характеристики, які впливають на результат конфлікту з посиланням на причинно-наслідкові механізми миротворчої діяльності, свідчать про те, що середовище насправді має значення для результатів миротворчої діяльності. Миротворче середовище змінюється від ситуації, відповідно можуть виникати нові труднощі, які збільшують ризик повторної ескалації, особливо якщо це етнічний конфлікт.

Варто розглянути механізми миротворчої діяльності для виокремлення особливостей. Успіх місії в деескалації конфлікту та встановлення безпечного середовища залежить від авторитету і потенціалу миротворців, тобто від масштабу місії, надійності мандату, професійності персоналу, тощо. Чим більша кількість персоналу, тим більше вони будуть здатні виконувати свої функції забезпечуючи безпеку шляхом створення великих буферних зон. На надійність місії впливає можливість використовувати силу не лише для самооборони, оскільки миротворці менш залежні від доброї волі сторін конфлікту. Даючи згоду на розгортання таких операцій, сторони конфлікту можуть сигналізувати про свої добрі наміри. Такі широкі мандати зменшують стимул для продовження військових дій шляхом збільшення військових видатків для агресора, проте варто зазначити, що така місія потребує ресурсів і може викликати спротив, включаючи збільшення нападів на цивільний персонал (Hunt, 2016: 122).

Ще одне питання, яке варто підняти – це якою мірою залежить успіх від участі конкретних суб'єктів. Дехто стверджує, що Рада Безпеки збільшує шанс на успіх, коли бере на себе головну роль. Є думки, що миротворча діяльність ООН є менш успішною, ніж місії, здійснені іншими суб'єктами. Інші вважають, що місії ООН є неупередженими, але водночас демонструють менший рівень рішучості, менший досвід щодо постраждалого регіону у порівнянні з регіональними організаціями. Висока щільність і підготовка персоналу, сильний мандат і домінування Ради Безпеки – це те, що визначає ефективність миротворчої операції і навпаки, протилежні характеристики обмежують миротворчий мандат.

Для компенсації несприятливих характеристик потрібні сильні миротворчі операції. Сильний мандат має вплив на конфліктні сторони і може реагувати на місцеві ескалації та підтримувати миробудівництво. Миротворча місія у відносно легкому середовищі не є загрозою для підтримки миру. Сильний мандат може спровокувати насильницький опір з боку конфліктних сторін, проте у легкому середовищі сторони конфлікту мають менше причин та можливостей для таких дій.

Миротворчість – це розміщення військових або спостерігачів з метою запобігання відновлення бойових дій. Ми будемо, в першу чергу, розглядати миробудівництво та військову складову. Збройний конфлікт визначається, як внутрішньодержавний, в якому загинуло щонайменше 1000 осіб, враховуються жертви серед цивільного населення. Збройний конфлікт закінчується, коли порогове значення в 25 загиблих не було перевищено протягом одного року, відповідно, беремо порогове значення для такої характеристики як інтенсивність конфлікту – 2.5 %. Відновлений збройний конфлікт – це нова війна з тими самими ворогуючими сторонами та цілями і призводить до щонайменше 1000 загиблих в конфлікті. Ці дані взяті з UCDP (Програма даних конфліктів в Уппсалі) – програма збору даних про організоване насильство, що базується в університеті Уппсали в Швеції (UCDP).

Виокремимо миротворчі місії, які мали місце вже після закінчення збройних конфліктів і події відстежуватимуться до відновлення конфлікту, або протягом перших п'яти повоєнних років. П'ятирічний часовий проміжок – це стандартний показник успіху, який використовується в історіографії (Walter, 2001). На основі цих параметрів виокремлено 21 миротворчу місію.

Комбінація характеристик може показати різні результати, чи це буде стабільний мир, чи буде відновлений збройний конфлікт. Якісний порівняльний аналіз дає змогу поєднувати характеристики і визначати необхідні й достатні умови.

Додаток 1 підсумовує вихідні дані всіх характеристик та результатів. Далі даємо опис кожної з характеристик.

Етнічний конфлікт – умова показує чи тривав збройний конфлікт між етнічно визначеними групами. Дані взяті з “Влада і компроміс після громадянської війни. 1990 – 2012” (Gromes, Ranft, 2016: 10-11). Так – 1; ні – 0.

Загиблі – кількість загиблих осіб у збройному конфлікті (Gromes, Ranft, 2016).

Інтенсивність бойових дій – загальна кількість загиблих за даними UCDP у процентному співвідношенні від довоєнного населення (Gromes, Ranft, 2016).

Результат конфлікту – використовуємо чотири значення: перемога, мирна угода, припинення вогню, низька інтенсивність (низька інтенсивність ведення бойових дій) (Gromes, Ranft, 2016). Якщо припинення вогню або низька інтенсивність – 1; якщо перемога чи мирна угода – 0.

Військовий баланс – чи якась зі сторін мала військову перевагу по закінченню збройного конфлікту (Gromes, Ranft, 2016). Якщо військовий баланс присутній – 1; якщо військовий дисбаланс на користь будь якої сторони – 0.

Кількість миротворців – дані взяті з бази даних М. Малленбаха “Миротворчі операції третіх сторін” (Mullenbach, 2014). У Боснії та Герцоговині загалом було розгорнуто 60 000 миротворців. Збройний конфлікт окремо розглядається за участю Хорватської республіки Герцег-Босна і окремо за участю Республіки Сербська, відповідно, враховуючи процентне співвідношення населення (44% боснійці, 31% серби, 17% хорвати, 8% інші) поділили кількість миротворців у співвідношенні (Gromes, Ranft, 2016: 1). Збройний конфлікт в Конго також розглядаємо за участю двох сторін проти уряду – Рух за Визволення Конго та Рух за конголезьку демократію.

Кількість миротворців на 100 000 жителів. Порогове значення – 300 миротворців на 100 000 жителів (A/CONF.213/3).

Населення – якщо конфлікт локалізований, число бралось відповідно до території (Gromes, Ranft, 2016).

Кількість миротворців на 1000 км². Порогове значення – 100 миротворців на 1000 км² (A/CONF.213/3).

Площа – дані взяті з бази даних Світового банку. Якщо конфлікт локалізований, то площа бралася відповідно до території (World Bank).

Сильний мандат – миротворцям дозволено використовувати силу не лише з метою самозахисту. Дані взяті з дослідження П. Фортна “Чи працює миротворчість?” (Fortna, 2008). Так – 1; ні – 0.

Місія ООН – коли місія проводиться під егідою ООН (Mullenbach, 2014). Так – 1; ні – 0.

Постійні члени ООН – інтерес постійних членів ООН. Показує чи буде втручання з метою недопущення поразки одної зі сторін (Gromes, Ranft, 2016). Так – 1; ні – 0.

Мир – якщо протягом 5 років конфлікт не був відновлений, загиблих не було, або їхня кількість не перевищила 1000 життів в рік – мир вважається успішним. Так – 1; ні – 0.

Тепер визначимо необхідні умови за допомогою аналізу. Аналіз необхідних умов – це підхід, за яким визначаються необхідні умови для певних даних. Необхідна умова є критичним фактором для результату, якщо умова не встановлена, то результат не відбудеться (творчість не буде існувати без інтелекту, СНІД не розвиватиметься без ВІЛ тощо). Використовуватимемо послідовність та охоплення. Послідовність – відсоток причинно-наслідкових умов, які призводять до однакового результату. Охоплення – кількість випадків, для яких умова є дійсною. Для інтерпретації результатів використовуємо таблицю словесного опису нечітких множин, де значення вище за 0.5 вважається більше “так”, ніж “ні” (Scheider, Wagemann, 2012: 29). Дані висвітлені в *Додатку 2*.

Висновки. Згідно результатів, тип конфлікту, а саме, чи це етнічний конфлікт, чи ні – не є основною характеристикою – чи миробудівництво буде успішним і мир буде міцним, так само і число загиблих, кількість миротворців не є основними умовами, які впливатимуть на постконфліктне середовище. Найбільше на миротворче середовище впливає результат конфлікту, якщо конфлікт завершився перемогою одної сторони або підписанням мирної угоди, то існує велика ймовірність, що збройне протистояння не буде відновлене. Меншою мірою, але також має значення чи миробудівництво проводиться під егідою ООН і чи миротворці мають можливість використовувати силу не лише з метою самозахисту. Позитивно на підтримку миру впливають менші показники інтенсивності ведення бойових дій і відсутність безпосередніх інтересів постійних членів ООН. Своєю чергою, військовий баланс може спричинити відновлення конфлікту, оскільки жодна зі сторін не була повністю розбита і є ймовірність реваншу.

Дане дослідження розкриває миротворчий аспект та вибрані характеристики. Проте потребує детальнішого розгляду взаємодія різних характеристик і їхній вплив на результат. У дослідженні зосередили увагу на визначення необхідних умов, не беручи до уваги достатні умови. Тому стверджуємо, що надалі для нас є відкритим наше дослідження.

Додаток 1.

Конфлікт	Етн. кон.	Загиблі	Інтенсивність	Результат конфлікту	Війс. баланс	Кількість миротвор.	миротвор. 100 000 жителів	Населення	Кількість миротвор. на	Площа	Сильний мандат	Місія ООН	Постійні члени ООН	Мир
Боснія і Герцеговина (Хорватія) 1993–1994	1	13 00 0	0.5	Мирний договір 0	1	2580 0	705	3.65 9.40 9	5 0 4	512 10	1	0	1	1
Боснія і Герцеговина (Сербія) 1992–1995	1	80 00 0	1.8 2	Мирний договір 0	1	3420 0	981	3.48 5.57 5	6 6 8	512 10	1	0	1	1
Бурунді (Національна рада з питань захисту демократії) 1994–2004	1	16 00 00	2.6 7	Мирний договір 0	1	5665	75	7.51 0.77 1	2 0 4	278 30	1	1	0	1
Демократична Республіка Конго (Рух за Визволення Конго) 1998–2002	0	10 50 00	0.2 4	Мирний договір 0	1	1028 8	40	50.9 72.3 23	4	234 486 0	1	1	0	1
Сальвадор 1980–1991	0	75 00 0	1.6 3	Мирний договір 0	1	683	12	5.51 1.13 8	3 2	210 40	0	1	0	1
Грузія (Абхазія) 1992–1993	1	80 00	1.6	Перемога 0	0	2542	127 1	200. 000	2 9 4	866 0	0	0	1	1
Гватемала 1992–1993	1	20 00 00	4.3 5	Мирний договір 0	0	145	1	10.2 14.6 23	1	108 890	0	1	0	1
Індонезія (Ачех) 1999–2005	1	90 00	0.2 4	Мирний договір 0	0	230	6	3.84 8.00 0	4	583 77	0	0	0	1
Ліберія 2000–2003	1	15 00 0	0.5 6	Перемога 0	1	1704 5	546	3.12 4.22 2	1 5 3	111 370	1	1	0	1
Мозамбик 1977–1992	0	10 00 00 0	9.1 7	Мирний договір 0	1	7663	51	14.8 93.2 18	1 0	799 380	0	1	0	1
Нікарагуа 1982–1990	0	31 00 0	0.9 4	Припинення вогню 1	0	1060	26	4.13 7.78 8	8	130 370	0	1	0	1

Сьєрра-Леоне 1991–2000	0	60 00 0	1.5	Мирний договір 0	0	1745 5	388	4.49 3.04 7	2 4 1	723 00	1	1	0	1
Таджикистан 1992–1996	0	80 00 0	1.4 8	Мирний договір 0	0	2500 0	421	5.93 7.17 7	1 7 5	142 550	1	0	1	1
Югославія (Косово) 1998–1999	1	11 00 0	0.5 2	Мирний договір 0	0	5000 0	283 8	1.76 2.00 0	4 5 9 3	108 87	1	0	1	1
Ангола (Національний союз за повну незалежність Анголи) 1975–1995	1	30 00 00	4.6 2	Низька активність 1	1	4220	34	12.4 51.9 45	3	124 670 0	0	1	0	0
Демократична Республіка Конго (Національний конгрес із захисту народ) 2006–2009	1	30 00	0.0 7	Низька активність 1	1	2197 5	381	5.76 7.94 5	3 7 0	594 83	1	1	0	0
Демократична Республіка Конго (Рух за конголезьку демократію) 1998–2004	1	35 00 00	0.7 9	Низька активність 1	1	1028 7	41	54.0 28.0 03	4	234 486 0	1	1	0	0
Ліберія 1989–1996	1	70 00 0	3.3 3	Мирний договір 0	1	1350 0	614	2.19 7.80 1	1 2 1	111 370	1	0	0	0
Шрі ланка (тигри визволення) 1983–2001	1	70 00 0	3.3 3	Припинення вогню 1	1	60	0.3	18.9 21.0 00	3	219 52	0	0	0	0
Судан (Народна армія визволення Судану) 1983–2004	1	20 00 00 0	40	Мирний договір 0	1	1051 9	131	8.03 9.35 1	1 7	619 745	1	1	0	0
Югославія (Хорватія) 1991–1993	1	18 00 0	0.3 8	Припинення вогню 1	1	1581 2	340	4.65 0.00 0	2 8 0	565 40	0	1	0	0

Додаток 2.

Умови	Мир		Відновлення конфлікту	
	Послідовність	Охоплення	Послідовність	Охоплення
Етнічний конфлікт	0.533	0.533	1.000	0.466
~Етнічний конфлікт	0.467	1.000	0.000	0.000
50000 загиблих	0.571	0.642	0.714	0.384
~50000 загиблих	0.429	0.750	0.286	0.25
Інтенсивність	0.214	0.428	0.571	0.571
~Інтенсивність	0.786	0.785	0.429	0.214
Результат конфлікту	0.928	0.866	0.285	0.133
~ Результат конфлікту	0.072	0.166	0.715	0.833
Військовий баланс	0.500	0.500	1.000	0.500
~ Військовий баланс	0.500	1.000	0.000	0.000
Кількість миротворців на 100.000 жителів	0.500	0.700	0.428	0.300
~ Кількість миротворців на 100.000 жителів	0.500	0.636	0.572	0.363
Кількість миротворців на 1.000 км ²	0.571	0.666	0.428	0.272
~ Кількість миротворців на 1.000 км ²	0.429	0.600	0.572	0.400
Сильний мандат	0.571	0.666	0.571	0.444
~ Сильний мандат	0.429	0.666	0.429	0.333
Місія ООН	0.571	0.615	0.714	0.384
~ Місія ООН	0.429	0.750	0.286	0.250
Постійні члени ООН	0.357	1.000	0.000	0.000
~ Постійні члени ООН	0.643	0.562	1.000	0.437

References

Doyle, Sambanis, 2006 – Doyle, M. & Sambanis, N. Making War and Building Peace: United Nations Peace Operations. Princeton: Princeton University Press. 2006. P. 400. [in English].

- Fortna, 2008 – Fortna, V. Does Peacekeeping Work? Princeton: Princeton University Press. 2008. P. 214. [in English].
- Gromes, Ranft, 2016 – Gromes, T. & Ranft, F. The Dataset on Post-civil War Power and Compromise, 1990 – 2012. 2016. <https://www.hsfk.de/en/publications/publication-search/publication/the-dataset-on-post-civil-war-power-and-compromise-1990-2012/> [in English].
- Hunt, 2016 – Hunt, C. All necessary means to what ends? the unintended consequences of the “robust turn” in UN peace operations. *International Peacekeeping* № 24(1). United Kingdom: Taylor & Francis Ltd. 2016. P. 108 – 131. [in English].
- Kreutz, 2010 – Kreutz, J. How and when armed conflicts end: Introducing the UCDP conflict termination dataset. *Journal of Peace Research* № 47(2). California: SAGE Publishing. 2010. P. 243 – 250. [in English].
- Licklider, 1995 – Licklider, R. The consequences of negotiated settlement in civil wars. 1945 – 1993. 1995. *American Political Science Review* № 89. [in English].
- Mullenbach, 2014 – Mullenbach, J. Third Party Peacekeeping Missions Data Set, 1946 – 2014. DADM Coding Manuals and Data Sets. 2014. <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/P7GYTS>. [in English].
- Ragin, 2014 – Ragin, C. The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies. Univ of California Press. 2014. P. 203. [in English].
- Scheider, Wagemann, 2012 – Scheider, Q. & Wagemann, C. Set-Theoretic Methods for the Social Sciences: A guide to qualitative comparative analysis. Cambridge: Cambridge University Press. 2012. P. 350. [in English].
- Toft, 2009 – Toft, M. Securing the Peace: The Durable Settlement of Civil Wars. Princeton: Princeton University Press. 2009. P. 244. [in English].
- UCDP - Uppsala Conflict Data Program. URL: <https://ucdp.uu.se/> [in English].
- United Nations, 2008. United Nations Peacekeeping Operations. Principles and Guidelines. New York. 2008. P. 100. [in English].
- United Nations, 2010. Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. A/CONF.213/3. 2010. [in English].
- Walter, 2001 – Walter, B. Committing to Peace: The Successful Settlement of Civil Wars. Princeton: Princeton University Press. 2001. P. 209. [in English].
- World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/> [in English].

УДК 327 (447+438)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.10

Vitalii Znak

Postgraduate student,

Department of the World History and Religious Study,

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)

nicolesko75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1165-4697>**Віталій Знак**

Аспірант,

Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка (Україна)

СВОБОДА І РІВНІСТЬ УКРАЇНИ В НАТО

Анотація. Мета дослідження – визначити місце України на світовій геополітичній арені як вільного і рівного партнера НАТО та виокремити роль національної держави у формуванні стосунків із суміжними державами-членами Альянсу. Саме від цих теоретичних понять – свобода і рівність, залежить практична складова співробітництва та вступу нашої держави до Північноатлантичного Альянсу та ефективності від такого вступу. Методологія праці: використано принципи історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності, загальнонаукові і спеціально-історичні методи. Наукова новизна: пропонується комплексне дослідження та аналіз геополітичних відносин України і НАТО, виокремлено роль національної держави у формуванні стосунків із суміжними державами-членами Альянсу. Висновки: Україна – велика держава, а історія інших успішних та менших держав показує лише її власний розвиток та шлях до омріяного економічного благополуччя, розбудови власного громадянського суспільства і безмежного прагнення до миру. Варто не забувати, що розвиток національної держави важливий для колективної безпеки, вона єдиний шлях до Північноатлантичного альянсу. НАТО – це коаліція незалежних держав, де їхнє положення вважається як рівне.

Ключові слова: Україна, НАТО, співпраця, безпека, рівність, дипломатія, держава, громадянське суспільство, національна держава.

FREEDOM AND EQUALITY OF UKRAINE IN NATO

Summary. The aim of the research work is to define place of Ukraine in the world geopolitical arena as a free and equal member of the NATO, and to highlight the role of the nation state in relations formation with neighbouring member states of the Alliance. It is from these theoretical concepts – freedom and equality, the practical component of cooperation and accession of our country to the ranks of the North Atlantic Alliance and the effectiveness of such accession depend on. Methodology of the work includes the following: the historical-comparative method and the principle of historicism, objectivity, scientificity, systematization and complexity, general scientific and special-historical methods. Scientific newness includes proposed complex investigation and analysis of geopolitical relations between Ukraine and the NATO, defined the role of the nation state in shaping relations with neighbouring member states of the Alliance. In conclusion we would like to underline, that Ukraine is a great country and the history of other successful and smaller states shows only its own development and the path to the dreamt economic prosperity, building own civil society and boundless desire for peace. We should not forget that the development of the nation state is important for collective security, it is the only way to the North Atlantic Alliance. The NATO is a coalition of independent states, in which their position is considered equal.

Keywords: Ukraine, NATO, cooperation, security, equality, diplomacy, state, civil society, nation state.

З плином часу в історичній науковій літературі посилюється інтерес до Північноатлантичного альянсу та до різних аспектів його діяльності. Серед праць слід виокремити важливу для розуміння історіософії досліджуваної теми працю Є. Марчука “На шляху до НАТО”. Також видання: Возняк Т. “Україна – НАТО. 20 років партнерства” (Возняк, 2014) та Соскін О. “Партнерство заради безпеки” (Соскін, 2007).

Варто назвати дослідження Горбуліна В. “План дій Україна – НАТО: досягнення і проблеми” (Горбулін, 2009), Алексієвцев Л., Алексієвця М. “Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний

аспект” (Алексієвець, Алексієвець, 2020) та “Ukraine – the NATO: mutual relations and partnerships main states” (Alexiyevets L., Alexiyevets M., 2020), Долгов І. Еволюція партнерства (Долгов, 2012) та Алексієвця М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності (Алексієвець, Секо, 2016).

Серед авторів помітну роль вивченні теми відіграють Черноусенко О. (Черноусенко, 2003), Боєцький Т. (Боєцький, 2006), ін.

Виклад основного матеріалу. Світ значно змінився, відколи Україна одержала свою можливість розвиватися самостійно. Якщо після початку 1990-х рр. серед доленосних пріоритетів наша держава одержала змогу обирати власний геополітичний шлях, а з часом цей вибір вказав, а вірніше став впевненішим саме на європоцентричному векторі, то із дедалі тривалішим очікуванням на послідовний курс інтеграції, стає очевиднішою складність інших векторів, які також впливають на Україну, бо розвиток зводиться не лише до складної транснаціональної діяльності. Це також означає непрості відносини із суміжними державами і значно ускладнює українську позицію. Від цього залежить внутрішнє становище самої держави: її економічний та гуманітарний аспекти. Хоча перший і найважливіший крок зроблено – Україна стала незалежною, – цього не достатньо, бо держава може бути формально незалежною, але політично та економічно її воля звужується до функцій сателіта на міжнародній арені; тому ключовим етапом було прийняти систему поглядів, відповідну до громадянського суспільства, які визначені формально в державних документах. У загальному значенні, під таким суспільством розуміємо державу як злагоджений організм, де індивід є членом суспільства із громадян зі спільним інтересом; “суперечити суспільству, порушувати права чи закон у таких умовах – означає нашкодити сусіду”, це вже класична економічна аксіома, вона означає взаємну конфедерацію безпеки на добровільній основі та закладена в теоретико-концептуальних основах трансатлантичної системи безпеки. Із неї варто розпочинати аналіз саме внутрішніх справ, тому що вступ до Північноатлантичного альянсу потребує наявності уже виробленої чіткої стратегії та національних інтересів, які може дати лише громадянське суспільство, саме безпека національних інтересів є основним “диктатом” відносин із НАТО; важливою умовою було та є якість рішень та дієвість державного управління.

Саме тут із поля зору багатьох дослідників часто втрачається цей зв’язок організації державної влади та розбудови держави громадян, бо багато йдеться про стандарти НАТО та їхню важливість для нашої держави, але навіть у деяких працях можна простежити характерну їм юридичну фікцію. Ось до прикладу, Олег Соскін в одній зі статей 2006 р. серед перспектив приєднання України до НАТО зазначав, що після здобуття незалежності, наша держава вже чимало зробила, щоб просунутись у “реалізації параметрів євроатлантичної моделі розвитку [...]” (Соскін, 2007: 198–200), до цього був наведений список цих загальних параметрів: йдеться про особисту свободу; інститут приватної власності; прозора система влади; свобода ЗМІ, тощо. А ось, які саме, то автор описує дещо розмитими ці досягнення: щодо економіки вказано лише, що “європейськими структурами визнано ознаки ринкової економіки в Україні на принципі приватної власності, але її принципи не реалізуються повною мірою, через кланово-корпоративні конгломерації” (Соскін, 2007). Варто лише зазначити, що такі конгломерації існують не лише в Україні, вони завжди були і в інших державах, особливо в тих, які вважаються “розвинутими”, в цьому і полягає їхній історичний аспект. А ось дію транснаціональних корпорацій він пропонує “обмежити”, залишаючи читачам розуміти вищесказане на власний розсуд. Також автор схвалює “наявність політичних партій, що діють в умовах жорсткої конкуренції, та обираються шляхом виборів [...]” (Соскін, 2007: 200). За оцінкою дослідників того часу, це було актуальним імпульсом на шляху до

євроінтеграції та перспектив вступу до НАТО. Та якщо враховувати за доцільність висновки досліджень щодо економічного добробуту, то демократично обраний уряд та парламент, державні інституції, якщо їхня ефективність доведена, та загалом владу, яка безпосередньо відповідатиме за націоналізацію, дійсно може привести до піднесення загального благополуччя, навіть, якщо за економічними параметрами буде відставати. Цього можна досягнути, якщо держава буде сприйматися громадянами як кооперативна організація, де зникне атмосфера загальної недовіри між собою та запанує спільність інтересів. Першочергово, в цьому і полягає нерівність нашої держави із більшістю членів Альянсу. Ось чому питання громадянського суспільства настільки суттєве. Лише узаконення намірів громадян підвищує роль самої держави, як рівної іншим державам, відмінно від тих умов, де черговий “старший брат” лише підкреслює своє схвалення намірам нашої держави.

Це важливо, оскільки вже в Декларації про державний суверенітет, в якій визначався курс міжнародних відносин, і багато дослідників приписують їй початковий етап до євроінтеграції, Україна (тоді ще УРСР) проголосила “народовладдя”; було наголошено, що лише Верховна Рада могла бути “голосом” народу, а “жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України” (Декларація). Найголовніше, що такий старт уже заздалегідь визначив якість співпраці України з НАТО та питання її свободи й рівності перед іншими державами на протязі ще багатьох років. Це поклало основу в позицію та проблематику такої інтеграції, оскільки до Північноатлантичного альянсу держава вступає лише добровільно, а держава – це громадяни.

Україна початково отримала труднощі та суперечності: не було достовірно визначено, де джерело влади, та де встановилась необмежена законодавча влада, яка за своєю природою недосконала. Якщо єдине законне джерело влади полягає у народі, то Верховна Рада консолідувала це у вже підірваний авторитет державної діяльності як необмеженої та безумовної. Формально, це утверджена влада, опосередковано, через писаний закон або директиву, характерно для країн, що розвиваються або “третього світу”, на цьому етапі влада ще слабка, тому вона діяла разом із партійними та клановими конгломератами, що не виключало прихованої корупції, але робило систему гнучкою. У такому випадку громадяни починають користуватися своїм правом “ігнорувати” державу, підставою для цього є відповідна політична організація суспільства. Вона полягає у тому, що з часом роль партій зростає: спершу держава в цей час не претендувала на монопольну владу, монобільшість із колишніх комуністів у Верховній Раді України з початком першого року незалежності більше не могла на це претендувати, і ось тоді В. Чорновіл говорив, що в законі про політичні партії проголосували за зменшення допомоги від держави політичним партіям, а в проекті конституції їхня роль у створенні державних структур була проігнорована (Чорновіл: 739), таким чином виникає надмірний плюралізм; те що Чорновіл називає “нормальною хворобою росту демократії”, тобто створення багатьох невеликих політичних партій, що воюють між собою на фоні знецінення їхнього політичного значення, зводиться до зовсім іншого укладу. Тепер вони агітують за суто національні інтереси, де вже кожна партія та політична організація виступає від імені народу (чи прагне народ, інтереси якого представляють партії, союзу із Північноатлантичним альянсом?). І це має наслідки: в державі криза державної влади, але зростає дисципліна політичних угруповань і вони формують клани та політичні касти. Їхньою ідеологією були не стандарти НАТО, а налагодження прямого зв'язку із виборцями, на фоні крайньої слабкості урядовців або центральної влади; ця затяжна криза унеможливила повернення до авторитаризму, тому більшість “розворотів”

України від НАТО, на авторську думку, мали причини радше у зовнішньому аспекті. Але це і важлива ознака того, що суспільство українців після здобуття незалежності знаходилося на межі політичної слабкості та безпорадності, а в законодавстві тривалий час були відсутні чіткі норми управління, завдяки чому кожна дрібна партія чи організація виставляє себе представником загалу, тому більшу роль відіграють останні. Особливо після 2014 р. різноманітні групи інтересу самі ж переконані, що вирішальне право голосу належить саме їм, а не державним інституціям, вони формулюють свої прагнення як диктат; ці партії несуть характер квазі-груп, які виражають інтереси широких верств суспільства, але жодна з них чітко не вказує на інтерес щодо набуття членства в НАТО, та не надають послідовної програми для такої реалізації; жодна українська партія не є взірцем цієї ідеології, а політичні агітації сюди не доцільно вставляти. Деякі з них необхідність в НАТО категорично заперечують.

Як виняток, 19 червня 2003 р. було ухвалено закон України “Про основи національної безпеки”, за нього проголосувала конституційна більшість, в тому числі й “Партія регіонів” (День, 2019). Газета це оцінила як важливий стимул і прагнення нашої держави заявити про серйозність намірів щодо євроінтеграції.

Користуючись висновками із вище зазначених праць, роль держави сильно посилюється, коли зростає необхідність в зовнішній та внутрішній безпеці громадян. Тому, із здобуттям незалежності України, одним із фундаментальних рішень було, з огляду, на реальні економічні ресурси скласти Воєнну доктрину України (Стратегія Воєнної безпеки), як систему поглядів на причини виникнення конфліктів, їхню сутність та позицію щодо їх вирішення (Загальні положення), загалом ключову роль безпеки держави, але про це згодом. Варто лише підкреслити, що навіть для Західного світу, це – одна із ключових умов стабілізації: для України Північноатлантичний альянс не повинен був нічого робити, за винятком особливостей щодо пропаганди демократичних та плюралістичних принципів, а також політики “сусідства” та “відкритих дверей”. Для трансатлантичного блоку уже було достатнім те, що більшість нових посткомуністичних держав переходили радше на антикомуністичну риторику, а відновлення взаємозалежної економіки колишнього біполярного світу стало лише питанням часу через те, що нові держави частіше всього обирали модель ринкових відносин і самі пропонували Заходу свої можливості; до таких дій новоутворені національні рухи спонукали свої посткомуністичні уряди. Проте, часто українські автори сходились на думці, що Брюссель буде співпрацювати з Україною, тому що усвідомлює кардинальну зміну ситуації в Європі у разі військового союзу України з Росією (Бурдяк, Мороз, 2008). У такому випадку це радше загроза, бо є сенс ослаблювати нашу державу з обох сторін. Ми не можемо точно стверджувати, що трансатлантичний союз може багато очікувати від нашої держави, зважаючи на її складні відносини із Польщею та Угорщиною, але, якщо Захід впевнений у тому, що допомога від України буде не достатньо, то він буде лише остерігатися її через відверту непослідовність політики, хоча деякою мірою наша держава саме тут по-справжньому рівна іншим. Одночасно така свобода ставить у скрутне становище державу, і сусідні, це відбуватиметься до тих пір, поки Україна повноцінно не інтегрується до Спільноти, під дію її законів та колективної безпеки. Для Росії важливо, що Україна може непомітно набути економічної та політичної ваги. Отож РФ також не втрачає її зі свого поля зору.

У перші роки незалежності для України такі національні політичні організації, які іменували себе як національно-демократичного спрямування, першочергово виступали за належне визначення військово-політичного місця нашої держави “як учасника спільної європейської системи безпеки” (Чорновіл: 665), вони були і за те, щоб не розривати стосунків із Росією, натомість, Чорновіл говорив про потребу апелювати до російських демократів (Чорновіл: 744). Така політична

сила цим і відрізнялася від класичних соціально-революційних рухів, які в своїй ідеології зобов'язані не йти на поступки та договори перед ворогом революції, натомість демократи робили все, аби не ототожнювати себе із владою в очах народу, через це опозиція також слабнула, через брак рішучості. Проте спроба Росії зробити нашу державу причетною до блоку СНГ видавалася цілком безперспективною. Уряди нових країн, що розвиваються відроджували національну політику, яка за умов економічної кризи 1980-х рр. у розвиненому світі дещо призупинилася. Важливе місце в системі трансатлантичної безпеки одразу ж зайняла і Україна, для неї також розпочався процес розбудови національної держави.

Деякі автори раніше писали, що започаткування політичної реформи щодо державного управління є “одним із серйозних проявів прагнення України до євроінтеграції та вступу до НАТО. [...] Вибір Україною шляху євроінтеграції автоматично призводить до необхідності орієнтації на впровадження європейської моделі” (Державне управління, 2007). Проте в таких державах, як і Україна, що розвиваються, демократія та західна модель приходять у дещо авторитарнішому варіанті, але в 1990-х рр. спроби запровадження цього провалилися і виник надмірний політичний плюралізм, що в даному випадку віддаляє дієвість реформ за західним зразком. У зв'язку з цим дехто, коли це було актуально, вбачав “очікуваним результатом зміни форми державного управління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську” (Державне управління, 2007), хоча провідні держави чітко не вказують такої форми правління у документах, але, на думку авторів, це є характерно для низки провідних країн, у цьому вони вбачали одну із необхідних реформ. Але із частими змінами до конституції, де українську форму правління часто уточнювано або змінено, вона набула лише досить розмитого характеру. Традиційно, новоутворені постколоніальні держави та держави, що виникають із революцій, обирають політичні системи держав, що їх підкорили або яким вони раніше були підпорядковані. За роки незалежності Україна домоглася статусу “держави-клієнта”, але на ній також ярлик того, на яке міжнародне оточення вона себе визначає в документах, без належних на це політичних умов. Як і більшість новоутворених країн постколоніального та посткомуністичного періоду вона одразу ж встановила себе як парламентську республіку на основі виборчої боротьби та демократії, де непохитне верховенство права над військовими одержує правляча цивільна партія, але при цьому сама центральна влада хронічно слабка. Тому в Україні в 1990-х рр. виникли умови, що, поки національно-демократичні організації боролись традиційно із центральним урядом, на користь створення “уряду національної довіри”, в цей час, як і в подібних державах, незалежно від конституційної чи політичної спорідненості, були проблеми із кадровою політикою армії, та й в питаннях оборони і державної безпеки в цілому. В. Чорновіл говорив, що офіцери, які відмовилися прийняти присягу на вірність Україні підписують контракти, а безліч проукраїнських військовослужбовців за кордоном залишилися поза увагою (Чорновіл: 664). На щастя Україна уникнула військового перевороту та встановлення мілітарного режиму, що не було рідкістю в новоутворених державах третього світу. Але в цей час ще слабкий центральний уряд на чолі із Л. Кравчуком укладав угоди із державами, в тому числі й Росією. Їхня особливість полягала у тому, що росіяни не укладали угоди миру та співпраці щиро, а встановлювали перерву у війні. Як правило, в таких вимушених угодах є умови, які передбачають роззброєння, продажу землі та підприємств. Чого завгодно, що послаблює державу. Особливостями для України було питання Чорноморського флоту, ядерної зброї та вивіз озброєння. Також, ключовою частиною політики Росії в нашу сторону: не дозволяти Україні вступати в союз із Заходом.

Але тим часом, перший етап (1991–1997 рр.) співпраці України з НАТО, що полягав у візитах та консультаціях з представниками від нашої держави та Альянсу; розбудові нормативно-правових законодавчих актів та інституційних осередків; програмних завдань та аспектів зовнішньої політики України (Алексієвець, 2020), свідчить про важливий, передусім неекономічний, етап розбудови державності в Україні. Це були перші стимули класичною політикою доброзичливості показати, що відносини між нами і НАТО привітні та є основним напрямком для майбутнього розширення, але поки вони на дистанції через невпевненість у хиткій державній владі України, в руках котрої було здебільшого лише право, а сама влада розподіляється між політичними організаціями.

У 2001 р., надавши членам НАТО свій повітряний простір та відповідну розвідувальну інформацію в рамках приєднання України до боротьби з міжнародним тероризмом, наша держава таким чином закріпила свій внесок у миротворчих операціях під проводом НАТО на Балканах в 1990-х рр. та довела свою послідовність і передбачуваність щодо своїх намірів; у підтримці боротьби з тероризмом брала участь у глобальних операціях в Афганістані та Іраку; а також, на початку 2000-х рр. президент України Леонід Кучма підписує Закон про боротьбу з тероризмом, тим самим долучаючись до міжнародної співпраці (Закон), а вже в липні 2002 р. було підписано рішення згідно з Радою національної безпеки і оборони України про готовність і пряме бажання вступити до Північноатлантичного альянсу. Політика тодішнього президента на деякий час прискорила режим закріплення і розвитку громадянського суспільства та його незгоди з Росією. Діалог було налагоджено і, безперечно, що ця заслуга не може недооцінюватись, співпраця із Альянсом вважається динамічною, сама Україна веде перемовини із країнами-членами НАТО щодо розробки нової моделі охорони державного кордону, питання демаркації морського кордону із РФ та встановлення сучасного кордону на сході Об'єднаної Європи. З огляду на це можемо лише здогадуватись, що Україна на шляху свого становлення як держави опинилася в трикутнику із конфліктом інтересів: між Росією, Україною та Європою (яка на той час переживала значну активізацію своєї економіки, та з поваленням Берлінського муру одразу ж почала поводити себе обережно та поволі зтягувати питання розширення меж ЄС та НАТО). Польща, Чехія та Угорщина увійшли в цей процес вчасно, незважаючи на невіршені протиріччя, які також могли суперечити вступу до Альянсу та ЄС, а щодо України цей процес зтягнувся і призвів до певною мірою стагнації.

Едвард Люттвак вважав, що Північноатлантичному Альянсу розкол загрожував декілька разів через відсутність спільного ворога після краху СРСР та капіталізації Азії. Автор нагадував про величезну нерівність між державами, а головне про тотальну перевагу США над слаборозвиненими державами у військово-технічному плані, це дозволило США консолідувати свої дипломатичні вміння та знайти нового ворога для організації, на думку автора “армія [НАТО] тепер веде боротьбу не із “імперією зла”, армія воює із загальною світовою несправедливістю, із окремими гілками авторитаризму” (Люттвак). Час, коли нові держави вели політику віддалення від Росії, був найкращим періодом для членів Альянсу. Для них це час підняття демократії, рівності та свободи, а Балкани не стали їм на заваді завдяки новітнім технологіям та методам ведення збройних конфліктів. Едвард Люттвак як теоретик стратегії зазначає приклад НАТО в Югославії 1999 р. як новий прорив у війні: це конфлікт із мінімальним використанням наземних військ, натомість технології дали змогу “вести дистанційну війну за допомогою авіації, ракет, безпілотних літальних апаратів... світ став свідком початку війни, яка здійснювалась за постгероїчними правилами” (Стратегія), тобто миротворчі операції здійснювались за допомогою

крилатих ракет дальньої відстані зі зведеним до мінімуму контингентом військових, щоб уникнути більшості із можливих жертв. Великий день для українсько-натівських відносин відбувся 3 жовтня 2001 р., коли 4.5 тис. літаків збройних сил США та союзників з антитерористичної коаліції перетнули повітряний простір України для навчань (Марчук, 2016: 120). З плином часу не затягнулось і підписання Кучмою “Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) 2001–2004 рр.”, призначенням якого було розширити співпрацю після Хартії 1997 р., поглибити зв’язки виконавчої влади України з відповідними структурами НАТО та виведення нашої держави на наступний етап відносин, його ключовим принципом було “залучення України до субрегіональних механізмів співробітництва, створюваних на підтримку діяльності НАТО” (Програма). В тому ж документі у якості пріоритетів є згадка щодо реформування армії. Незважаючи на те, що Україна візьме участь в найсучасніших миротворчих операціях, які охрестили сучасними методами війни, прагматичне значення яких для нашої держави не потребує додаткових доводів, подальші етапи вступу до НАТО залежать і від центральної влади та розбудови держави, які поступово зміцнюються. Під цього посилення настав уже в 2003 р. під час конфлікту щодо приналежності острова Тузла – найбільше похолодання українсько-російських відносин на той час. Водночас Україна вперше змогла не дати тиснути на себе з боку РФ. Як і в багатьох інших нових економічно залежних державах, в Україні також був уряд, що прагнув “розвиватися”, примітно і те, що Кучма дізнався про конфлікт, здійснюючи візит до Латинської Америки. Але як правило такі держави, якщо вони мають на те достатньо волі, бажають розвиватися поза військовими блоками, через те, що не бажають втягуватися у суперечності між наддержавами, оскільки поле битви знаходиться саме на теренах нових держав, які ще не встигли зміцнитися, про це ясно свідчила червона позначка над о.Тузла. Тому співпраця із Альянсом для України завжди була певним ризиком, через це і громадянське суспільство було далеко не готовим до військових блоків.

Співпраця із Північноатлантичним альянсом – це перш за все угоди, які демонструють нашу політичну єдність із ЄС та США. Прийнято вважати, що її закріпила російська агресія на Донбасі та в Криму, ця ж агресія суперечить світу, який вже став єдиним економічним цілим і зовсім не відповідає прогресу співжиття держав та народів. Багато хто розуміє це як дикість у співставленні із цивілізацією, а деякі автори говорять, що наша держава зіткнулася із “квазівійною”, “коли фізичний простір вже не підлягає розширенню” (Возняк, 2014), але при цьому війна ведеться саме за розширення впливів, мова йде про створення та розвитку так званого “Євразійського блоку”, вірніше його закріплення як дуже потужного союзу. Тобто, автори акцентують на віртуальності “сучасних” війн, але це не єдиний їхній аспект. Хоча військовий конфлікт значно віддалив Україну від Росії, але основним ефектом було підривати економіку України, впливати на її кризу державної влади: це і підвищення тарифів на нафту і газ, що заставляє владу підвищувати податки та постійно втрачати любов своїх виборців; це і розкол громадян на Донбасі та Криму – всім, хто творить розбрат проти української влади (після революції 2014 р. саме на новообрану владу особливо відбувались закиди пропаганди), на чинні закони України та ідуть проти громадянського суспільства в Україні, росіяни автоматично дають щось на зразок ярлика союзника російського народу або умовно зачисляють їх до своїх громадян.

Варто не забувати, що український народ вже звик жити та будувати свою державу за складних і подекуди екстремальних в історичному аспекті умов, проте на деякий час, це повернуло нас до враження, під яким ми до цього

розуміли лише віддалені в хронології світові війни. Ніхто до того не був цілковито впевненим, що війну будуть вести не лише із солдатами, а із мирним населенням також. Звісно, що це не сильно відрізняє нас та російсько-український конфлікт в цілому від воєн минулого століття, особливо близько до його кінця, але додалось дещо, що краще виражає саме новітній час. Насамперед, це престиж та реальна сила. Деякі договори та угоди Північноатлантичного альянсу із іншими державами, зокрема Україною, дійсно стали більш відкритими та прозорими, домовленості досягають шляхом реальних переговорів. Вони покликані до демократичного розв'язання проблем, у яких беруть участь незалежні держави, тобто на рівних умовах та із залученням громадськості. Цілковитої майстерності у цьому досягають уже після 1990-х, бо приклад із Югославією послужив радше досвідом, а не цілковитою відповідністю таким принципам, до якого НАТО прагнув розвиватися після визначення п'ятої, уже не секретної, Стратегічної концепції. Утім, такі регіональні конфлікти, як в Україні з Росією, подекуди рівняються до масштабних війн, оскільки міжнародний переговорний процес дуже чутливий до подібних “похолодань”, сам конфлікт породив недовіру до самої традиції цих переговорів, незалежно від їхнього реального впливу та військової потуги, які стоять за ними. Перш за все, це довело їхню неспроможність на деякий час бути універсальним інструментом. Звісно, що Північноатлантичний альянс до цього був готовим, оскільки історія дала йому колосальний досвід, утім для України це означає період кризи і в зовнішніх стосунках, а в історичному аспекті, можливість відслідкувати межу нерівності між державами.

Користуючись виразом, придуманим в шістдесятих – “глобальне село” набуває свого значення, в 1990-х рр. продовжуючи свій розвиток, удосконалюється, та дедалі більше для економіки набуває чинності приватне виробництво, вірніше суспільний лад дедалі пристосовується до нього. До цього підключаються нові держави, тому для нашої держави стає необхідним питання цього устрою, в системі якого вбачаємо і нашу “національну державу”, не кажучи вже про трансформації соціальних аспектів життя громадян під чергову зміну економічного та політичного життя.

У дев'яностих роках НАТО також уособлював в собі ці зміни, хоча державам, що розвиваються, державам із колишнього соціалістичного табору економічним взірцем яких було централізоване планування, деякий час важче сприймати цю міжнародну організацію як процес посилення світової інтеграції на благо їхнього розвитку, але з часом амбітніші з них прагнули покінчити з економічною відсталістю, або залежністю і, зокрема Польща, Угорщина та Чехія вступили до Альянсу на фоні економічних реформ. Варто зазначити, що інтеграція цих держав також спиралася на державну діяльність та державний контроль. Для них національний інтерес зберігся, а відтак і національна держава там виражається помітніше на основі партій національно-демократичного спрямування.

Оптимум соціального добробуту та його безпека – це основа всіх пріоритетів, він і визначає, яким шляхом буде йти держава у процесі свого розвитку та які засоби вона використовуватиме задля досягнення цілі свого економічного добробуту і процвітання. Досвід зарубіжних посткомуністичних країн, які вступили у НАТО, наша держава умовно та практично переймає на свій власний історичний потенціал. А щодо Альянсу, то його основні властивості поволі проявляються у цій співпраці, до прикладу, це: 1) зовнішня безпека та стабільність в плані економічного розвитку; 2) попри фінансові внески в організацію, це зменшення витрат на індивідуальну державну безпеку та зосередження на “чистому” економічному прибутку; 3) імплементація реформи Збройних сил більш продуманим способом (Соскін, 2007: 56–57), тощо. Такі

перспективи в НАТО з огляду на досвід Угорщини, для нашої держави також є важливими.

Зауважимо, що Росія досі не може змиритись, що Україна більше не її прикордонна зона. Раніше осередки та міста таких областей вважались прилеглим краєм “цивілізованого” світу або держави, а їхні центри дійсно виконували скоріше військові, ніж економічні функції. Від цього наша держава навіть після здобуття незалежності в розумінні РФ виконує цю ж роль, та асоціюється із “зłodійською нацією”, яка загрожує усій російській державі. Росія засуджує всіх громадян свого противника, та досі веде спроби залякування свого власного народу українським. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада схвалює концепцію оборони та будівництва Збройних сил. Від цього часу наша держава подівалася на нейтральний статус у майбутньому, яка не бере участі у військових блоках (Концепція). Проте часто цей документ критикували за його поспішність.

1990-ті рр. разом із крахом СРСР стали переломним етапом в історії, бо нові держави здобувають незалежність та живуть надією на краще життя. В цей час перед Україною стояв ряд важливих питань щодо її майбутнього, насамперед: модель економіки; ідентичність (власне, який шлях обрати).

Щодо економіки, то з початковою оцінкою аналітики пророкували Україні гідні перспективи, проте для загалу початкові реформи прийнято вважати як розчарування. В цілому, деякі фахівці називають період правління Л. Кравчука “невпевненим початком”, а його основним пріоритетом було підтримати незалежність та розбудувати державність (Аслунд, Дянков, 2015). Отже, ідентичність, розвиток якої матиме глибоке значення для відносин України з НАТО, пересувається на передній план серед пріоритетів, але в цей же час специфічний розвиток економіки гратиме ключову роль саме в питаннях рівності та свобод у цих відносинах, адже Україна матиме справу, насамперед із державами-учасниками цього союзу. Важливо зрозуміти, що входить в пріоритети ідентичності й політики та чим вони відрізняються від економічних, які з самого початку умовно посунулись назад. Ми досі розглядаємо Північноатлантичний альянс скоріше як питання ідентичності нас самих і розглядаємо це як вирішення економічних проблем в нашій державі, але економіка потребує прагматизму, а питання вступу залежить від того, в якій мірі інші держави можуть впливати на Україну, і як Україна може відгукуватись і впливати на інших для затвердження своєї незалежності. Україна і деякі її громадяни розглядають НАТО як важіль тиску і впливу на Росію, для них Альянс щось на зразок чергового міжетнічного союзу на рівні інтернаціоналістської доктрини. Це більше притаманно для самоідентичності без вирішення самої прагматичної складової, тобто народ розглядає систему колективної безпеки СРСР і НАТО як споріднені механізми; коли СРСР зазнав краху, в українців був вибір без вибору: знайти йому заміну чи створити державу. Держава – це захист національних інтересів, передусім, це стосується і до глобальної ринкової економіки; держави захищають себе від неї (тобто від її неконтрольованого ефекту), посилюючи свої національні пріоритети; якщо у якості окремих гравців певні держави заслабкі, то вони утворюють міжнародні організації та союзи, один з таких прикладів – Європейський Союз. На даний час Україна ідентифікує себе з країнами НАТО, саме тому СНД як альтернатива на чолі з Росією з 1990-х рр. виступає скоріше примарною ідеєю. Проте РФ достатньо потужна у військовій сфері, щоби вирішувати свої геополітичні питання, здебільшого силою. Це відіграє важливу роль у загальному виборі вектору для нашої держави на користь НАТО. Проте вона має ряд своїх унікальних особливостей порівняно з іншими державами-членами Альянсу: Україна перетворилася на сіру зону Європи, вона не входить до Північноатлантичного альянсу, і не входить до

Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), до якої входять Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. За своїм виробничо-ресурсним потенціалом вона відрізняється від держав так званого “третього світу” і за своїм географічним положенням умовно досі між двома наддержавами, для України світ досі у “холодній війні”.

Традиційно початок зовнішньополітичного вектору нашої незалежної держави відносимо до постанови Верховної Ради “Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. – документ, з якого прийнято вести відлік відносин України з НАТО, але тоді Альянс ще трансформував свою архітектуру колективної безпеки задля актуальних на той час викликів, а саме – врегулювання конфлікту в Югославії ставилось периферією, а про позицію України щодо цього конфлікту йдеться і в постанові, через деякий час це зіграє більш практичну роль для україно-натівських відносин, вони передуватимуть Хартії.

Проте з цієї постанови більшість дослідників в якості основного виокремлює лише положення щодо інтеграції до європейського регіонального співробітництва в цілому, вони так і сформульовані: “на підставі інтеграції господарства України до загальноєвропейського і світового економічного простору” (Постанова). Це взято із пункту “б” щодо двосторонніх міждержавних відносин цього ж документу, проте першочерговими пріоритетами позначений пункт “а” і стратегічними напрямками в постанові домінантними названо відносини із РФ: “У зв’язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і гео економічного положення України домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами є українсько-російські відносини” (Постанова). Це лише підтвердження складних історичних відносин зі всіма державами-сусідами. Росія майже повністю формує політичну ситуацію в Україні.

Альянс – це також ідея, він найдосконаліша військова міжнародна організація в історії, під плином часу оснащений новими технологіями, зброєю та засобами зв’язку, але організація не забуває про важливий елемент – ідею свого створення, а в її основі політика прагматизму, варто її популяризувати і серед громадян України. У своїх інтерв’ю один із чільних політичних діячів України та один із керівників громадського руху “За Україну в НАТО” Євген Марчук часто інтерпретує цей союз як “свого роду великий аристократичний і престижний клуб багатих, сильних, демократичних держав... його організація забезпечує питання безпеки, тобто звичайні люди організацією не цікавляться, натомість держави займаються своїм розвитком, а військові справи переходять до рук спеціалістів” (Марчук, 2016: 397). Сам Марчук висловлював свою позицію, яка полягає в тому, щоб армією керувало суспільство, оскільки це соціальна справедливість. Слід нагадати знову, що це політична мрія часів проголошення Верховною Радою “народовладдя”. Що ж до розвитку та спеціалістів, тобто економічний і неекономічний аспекти, то в даному випадку Україна потребує відповідного громадянського суспільства. Держави ЄС укладають між собою економічні угоди як одна спільнота з майже єдиним громадянством, в ньому давно передбачено, що культура залишається особистою справою, а в деяких випадках в самій Спільноті громадяни одних держав могли би мати право голосу в інших. Проте з розвитком самого ЄС та труднощами, які виникають в ХХІ ст. знову посилюється необхідність в суто національних державах.

Основна проблема полягає у нерівності між собою різних держав з усією наявною машиною влади у кожній. Мова йде про країни Заходу, не лише Україна програє їм як нерівна у різних сферах: економічних, соціальних, інфраструктура, військова техніка, тощо. Ми отримали достатньо прикладів з ХХ ст., коли розвал світового імперіалізму породжував десятки нових держав різних розмірів і

економік, вони першочергово називали себе “демократичними” республіками, але в дійсності їхній суверенітет залишався в постійному напруженні й небезпеці через неправильний офіцерський склад, корупцію та економічні загрози, що було від самого початку притаманним і для України.

Хоча важливо те, що роль держави ще з 1990-х значно зростає, але зростають і потреби кожної з держав. Україна як і багато країн Європи має високий рівень залежності від енергоносіїв, тому це також предмет зацікавленості у сфері енергетичної безпеки, питання якого проходило в рамках спільної робочої групи НАТО (Кордон, 2010). Якщо проаналізувати “Стратегічну концепцію оборони та безпеки членів НАТО”, то слід зазначити, що вона складена на положеннях, більшість з них вказує на ознаки нерівності та відсутності повної свободи різних держав одна перед одною, це добре відображено в пункті 13 Стратегічної концепції 2010 р., в якому йдеться: “Усі країни стають дедалі більш залежні від життєвоважливих комунікацій, транспорту і транзитних маршрутів, від яких залежить міжнародна торгівля, енергетична безпека і процвітання. [...] Деякі держави – члени НАТО стануть більш залежними від іноземних постачальників енергоносіїв, а, в деяких випадках, від іноземних енергопостачальних та розподільних мереж для своїх енергетичних потреб. Оскільки споживання енергії зростає в усьому світі, постачання енергоносіїв стає вразливим до руйнування” (Стратегічна концепція). Спільна діяльність енергетичних систем розглядається на користь України в міжнародних відносинах як опора, бо її транзитні можливості та нафто – газова транспортна системи дають змогу нашій державі також відчувати себе впевнено в торговельних умовах через різний доступ до засобів всіма країнами.

У динамічних умовах світу ХХІ ст. умовні, але не оголошені війни, що дестабілізують цілі регіони та загроза краху державної влади в багатьох країнах за різними причинами, виступає необхідність в миротворчих операціях НАТО, тому це звичний ритм роботи цієї міжнародної організації, а відповідно він має великий вплив на аспекти управління і формування державного устрою, зокрема Єнс Столтенберг вкотре наголошує, що “НАТО є політичним альянсом, він існує задля захисту наших основних цінностей – демократії, верховенства права, індивідуальних свобод” (Ukrinform). На форумі 23 червня 2020 р. він також зазначив важливу складову даної теми – індивідуальні свободи держав. Вона означає політику невтручання Альянсу у внутрішні політичні процеси країн, зокрема вибори. Варто зазначити, що “втручатися чи не втручатися” – суперечлива політика цієї міжнародної організації. Альянс систематично проводить оцінку виборів в Україні, а в рамках Комісії Україна – НАТО визначається практичний шлях співпраці із нашою державою, відповідно із врахуванням політичної ситуації в державі. Ось під час візиту генерального секретаря НАТО в червні 2005 р. йому було передано так званий “Початковий дискусійний документ” від керівника зовнішньополітичного відомства України Бориса Тарасюка, де йшлося про реформу державних секторів управління в Україні, та встановлення демократичного контролю над сектором безпеки (Соскін, 2007: 211). Євген Марчук в 2006 р., тоді уже экс-прем’єр, экс-секретар РНБОУ та экс-міністр оборони в інтерв’ю розповідав, що на саміті в Стамбулі в 2004 р. Україна мала найкращий шанс отримати План дій членства НАТО (ПДЧ), його не дали, коментуючи: “подивимось, наскільки демократично відбудуться у вас президентські вибори” (Марчук, 2016: 225). Марчук згадує про комуністів в коаліції у Верховній Раді на той час, а також те, що В. Янукович дав знати про неготовність щодо вступу; про непередбачуваність української влади у своїх намірах в цілому. Під непередбачуваністю Марчук мав на увазі, що навіть попри те, що від початку незалежності українська влада відмовилась від партократії, лише одна наявність комуністів в парламенті навіть попри відсутність партійних

міністрів Європу, відлякує через можливість політичного реверсу у владі України від демократії і свободи. В рамках Бухарестського саміту 2008 р. канцлер Німеччини А. Меркель та тодішній президент Франції Н. Саркозі заблокували надання Україні та Грузії процес надання ПДЧ, а того самого року Росія напала на Грузію (День, 2019).

У 2010 р. на лекції Д-ра Джеймі Ши, директора Відділу політичного планування особистої канцелярії Генерального секретаря на той час, в якій розглядаються загрози, що постають перед Альянсом, було зазначено, що “НАТО має як моральний, так і стратегічний імператив робити, в межах наявних ресурсів, усе можливе, щоб не дозволяти війнам палати, та щоб зупиняти конфлікти. Моральна причина, безумовно, полягає у тому, що впродовж останніх років (Лекція 2010 р.) в міжнародному праві спостерігається перенесення акцентів від безпеки країн до безпеки людей, до безпеки особистості; від захисту території до захисту населення” (Кризи державної влади, 2010). Безпека особистості – найкраще відповідає соціальним запитам в Україні та поза її межами, саме тому питання НАТО для нас актуальне, розглядаємо НАТО як щось рівне нашим суспільним та індивідуальним потребам і ставимо свої цивільні потреби вище військових. Це важливо і для розбудови громадянського суспільства згідно з вимогами ХХІ ст., оскільки класичне громадянське суспільство може ставити “закон” вище “безпеки особистості”.

У різних монографіях йдеться про Україну “на шляху” до чогось. Здебільшого, вони несуть популярний характер, до прикладу автори “Україна на порозі об’єднаної Європи” (Центр Разумкова, 2018) надають перевагу висновку, що саме природна самоорганізація суспільством економічного та громадського життя відіграє важливу роль у формуванні громадянського суспільства та “становлення української політичної нації”, це становлення отримало друге життя після розпаду СРСР, але йому перешкоджає олігархія. На жаль, автори не дають чіткого опису, що вони розуміють під “громадянським суспільством” та “українською політичною нацією”. Під громадянським суспільством може бути і реорганізація певних політичних рухів минулого, де світоглядні позиції суспільства на теренах держави несумісні із механізмом безпеки у Європі після світових воєн.

Слід підкреслити, що НАТО – це коаліція незалежних держав, де їхнє положення вважається як рівне. В Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО йдеться про розбудову неподільної Європи, пов’язаність безпеки кожної держави, саме середовище їх пов’язало, а його основний аспект побудований на взаємній довірі (Хартія). Тому держави в коаліції можуть вирішувати проблеми мирно та демократично, доки вони не вийшли із-під контролю. Вихід із-під контролю означає укладання важливих таємних економічних угод, які у разі оприлюднення підривають довіру, а значить і саму основу (одним із таких є Північний потік 2, укладений він на фоні економічної війни та ескалації конфлікту на Донбасі між Україною та РФ). Коаліція держав-союзників, скріплених угодами ЄС та НАТО, виконує функції посередника або міжнародного арбітра, але це тільки на перший погляд, варто нагадати, що Північноатлантичний альянс був реорганізований після розпаду СРСР та пройшов трансформацію і відрізняється від свого минулого. Але має значення і те, як розпочиналась трансформація – із розв’язки Югославського конфлікту. Ми не можемо дозволити собі його знецінювати і применшувати, але і буде перебільшенням вважати його на рівні світових воєн, які би несли загрозу людству. Вирішення конфлікту було достатнім для доведення необхідності військових союзів. Тому, коли союз в черговий раз на межі колапсу переговорного процесу щодо мирного співіснування, то посилюється роль громадянського суспільства, яке в своїй основі може суперечити такому союзу,

але Україна може використати вступ до НАТО для посилення себе як національної держави.

Воєнні доктрини держав учасниць мають виражений блоковий характер (Вісник, 2008), але для кожної держави він набуває особливого підходу, згідно з яким держави в якісь мірі добровільно дозволяють обмежувати їхній суверенітет задля безпеки ЄС. Для прикладу в Німеччині, згідно зі статтею 24 конституції ФРН Федерація може передавати свої суверенні права відповідним міжнародним установам у разі виникнення загрози державному суверенітету, або у разі міждержавних суперечок долучитись до обов'язкового міжнародного арбітражу (ФРН). Такий підхід змушував країну делегувати НАТО, для ФРН це було результатом її особливого статусу після Другої світової, оскільки державу роззброїли.

Зі здобуттям незалежності Україна також погодилась на угоду роззброєння і в деякій мірі опинилася в так званому “повоєнному” становищі, але одночасно це і вимушений стан постійної ослабленості. Він також має свої причини та період. Його ключовою ознакою буде, як і у випадку з Україною, не так територіальні претензії чи позбавлення, як послаблення її політичної волі на міжнародній арені. Від самого початку до нашої держави відносились із недовірою, як до низки інших держав, що одержали незалежність після розвалу СРСР. Захід ще протягом тривалого часу ставився до України із недовірою, як і в 1990-х рр., через те, що в ній громадянське суспільство не сформоване, а наші звичайні державні установи, в першу чергу, є виборними органами, які схильні до згубного тиску зі сторони виборців. Інтереси держави зводяться до диктату короткострокових міркувань та зумовлені найближчими виборами. Питання Північноатлантичного альянсу для України в цілому не можна звести до миттєвої перебудови, тому найважливішим пріоритетом є зберігати його найважливіші структури на території нашої держави, до таких відноситься Питання Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України, її склад затверджує Президент України, проте в 2020 р. вона перестає бути допоміжним органом президента (Комісія).

Безперечно, при вступі до НАТО на Україну чекає ще один довготривалий перехідний період, він передбачає узгодження умов з набуття членства в Альянсі. Це перехідний період після здобуття запрошення держави для переговорів щодо набуття членства, кінцевою метою якого є можливість брати участь у роботі майже у всіх структурах Альянсу, в Північноатлантичній Раді та в головних комітетах у тому числі. Проте досі жодна влада у нашій державі не ставила такі амбітні цілі, хоча досвід інших держав показує, що шлях до такого повноправного членства може забрати не так багато часу. Звісно, для кожної держави така співпраця не гарантована і передбачає вона лише індивідуальний підхід, проте досвід інших, зокрема Польщі та Угорщини, формують основний пакет роботи для цього: висока активність дипломатії; систематична адаптація Збройних сил до стандартів НАТО в усіх основних сферах; участь у міжнародних навчаннях і операціях НАТО; військова підготовка (Соскін, 2007: 62) та економічні реформи. Здебільшого, Україна це все пройшла, проте тривалий застій веде до ще більшої невизначеності. В деяких працях відповідальність за тривалий застій ставлять на нерішучість дій з боку влади України, розвиток в ній олігархії та агресивні дії з боку Росії, проте це все може бути і результатом тривалого застою. До ще більших суперечок належить і питання кордонів України. Останнє особливо важливе, оскільки від дня незалежності було не вирішене питання щодо Азовського моря та не завершено договірно-правове оформлення кордонів з Білоруссю, це і називали причиною, що гальмує процеси інтеграції в міжнародні організації, а НАТО розглядали як третю сторону для вирішення правової і політичної сторони цього питання.

Проте, Євген Марчук в 2000 р. говорив, що, незважаючи на внутрішні проблеми, “Україна відроджується без крові та національних конфліктів” (Марчук, 2016). Здебільшого, на той час політики із великим задоволенням повторювали це, бо міжнаціональні ускладнення після розвалу СРСР минули Україну і Югославський шлях не став її перспективою (Центр Разумкова, 2018).

Проте не вирішені питання щодо кордонів спостерігаються у багатьох державах. Серед найважливіших завдань, які входять у перехідний період після запрошення до переговорів щодо самого членства, на досвіді Польщі, було не лише реалізація принципів демократичної держави, але і врегулювання прикордонних справ із сусідніми країнами уже під час вступу до НАТО. А ось щодо цього питання в “Основних напрямках зовнішньої політики України” 1993 р. на початку документа було прописано: “Пункт 5. Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе”.

У рамках візиту Північноатлантичної ради в липні 2019 р. за заявою віцепрем’єра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Д. Кулеби “Україні не потрібно подавати якісь додаткові заявки, бо заявка на отримання Плану дій щодо набуття членства в НАТО 2008 р. залишається чинною” (День, 2019).

Нерівність між державами ЄС простежується. Перед НАТО постає ще один виклик – самодіяльність Сполучених Штатів, збройні перегони та новий тип геоекономічних стратегій. У фінансуванні новітніх розробок зброї США далеко попереду, величезне фінансування від США йде на існування самого Північноатлантичного альянсу.

Таким чином, після краху СРСР Росія робила все для того, аби наша держава чинила опір її економічним та політичним намірам, якими би вони не були. І ось, після початку російсько-українського військового конфлікту, ця проблема могла здатися задовго репетицією, до якого регіональний бізнес і багато в чому пов’язані з ним політика та дипломатія мали відношення. Але часто такі конфлікти або війни спроможні позначати кінець однієї історичної доби і початок іншої в історії тієї держави. Іноді їх називають очищенням, а для України це стало ще одним відновленням, і ось тепер вона на шляху до ЄС та НАТО. Але минуло ще декілька років і “хрестовий похід” НАТО вже видається не таким очевидним, навіть після закріплення його в конституції нашої держави в 2019 р. У громадян радше з’явилося нове розчарування у великих державах та міжнародних організаціях, незважаючи на те, що кількість бажаючих щодо вступу до НАТО зросла, порівняно із минулими роками. Таке розчарування пояснюється прагненням себто меншого народу опинитися на важливому місці в геополітиці на противагу великим державам, і це актуально зараз, як і в 1990-х. Проте варто не забувати, що Україна вже велика держава, а історія успішних та менших держав показує лише її власний розвиток та шлях до омріяного економічного благополуччя, розбудови власного громадянського суспільства і безмежне прагнення до миру. Варто не забувати, що розвиток національної держави важливий для колективної безпеки, вона єдиний шлях до Північноатлантичного альянсу.

Список використаних джерел

- Аслунд, Дянков, 2015. – Аслунд А., Дянков С. та ін. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом. Львів. Видавництво Старого Лева, 2015. 440 с.
- Алексієвець, 2020. – Алексієвець Л., Алексієвець М. Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект. Український історичний журнал. 2020. №1. С. 127–142
- Возняк, 2014. – Возняк Т. Україна – НАТО. 20 років партнерства. Часопис “І”, 2014. 248 с.
- Алексієвець, Секо, 2016. – Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. Україна-Європа-Світ. 2016. Вип.17. С.34–49.

- Alexiyevets L., Alexiyevets M., 2020. – Alexiyevets L., Alexiyevets M. Ukraine – the NATO: mutual relations and partnerships main states. *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk* [East European Historical Bulletin], 14. 2020. 175-189.
- Бурдяк, Мороз, 2008. – Бурдяк В., Мороз І. Перспективи співробітництва “Україна – НАТО” і роль у цьому польського фактора. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_3_17
- Боєцький, 2006 – Боєцький Т. Доцільність вступу до НАТО. *Економічний часопис-XXI*. Вип.9/10. К., 2006. С.8–9.
- Горбулін, 2009. – Горбулін В. План дій Україна – НАТО: досягнення і проблеми. *Україна – НАТО*. 2009. № 1. С. 5-17.
- Долгов, 2012. – Долгов І.О. Еволюція партнерства (Україна – НАТО). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Вип.19. К., 2012. С.30–39
- Черноусенко, 2003. – Черноусенко О. Партнерство Україна – НАТО: еволюція розвитку. *Політика і час*. 2003. №10. С.18–27.
- Кордон, 2010 – Кордон Микола. Європейська та євроатлантична інтеграція України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Кордон. – 2-ге вид. – Київ: Центр учб. літ., 2010. 171 с.
- Марчук, 2016 – Марчук Є. К. На шляху до НАТО. Київ – Париж – Дакар, 2016. 608 с.
- Соскін, 2007 – Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива. За загальною ред. О. І. Соскіна. К.: Видавництво “Інститут трансформації суспільства”, 2007. 336 с.
- Комісія – Питання Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784/2019#Text>
- Концепція – Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12#Text>
- Постанова – Постанова Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>
- Декларація – Декларація про державний суверенітет України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
- Загальні положення - https://www.mil.gov.ua/content/public_discussion/proj_vdu.pdf
- Чорновіл – Твори: в 10 т. Вячеслав Чорновіл ; Міжнар. благод. фонд В. Чорновола. К. : Смолоскип, 2002. Т. 7 : Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 - грудень 1992). 2011 р. 1079 с.
- День, 2019. – Газета “День” № 200-201, п'ятниця-субота 1-2 листопада 2019. С. 4
- Державне управління, 2007. – https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9838/1/10061673_book2_a5.pdf
- Кризи державної влади 2010. – https://www.nato.int/cps/ru/natohq/opinions_84767.htm?selectedLocale=uk
- Ukrinform – <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3050659-nato-ne-mae-vtrucatisa-u-vnutrisnu-politiku-krain-stoltenberg.html>
- Закон – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
- Стратегія, 2012 – Люттвак, Едвард – Стратегія: логика войны и мира. М., 2012. 392 с.
- Люттвак, 2012 – Люттвак – Государственный переворот. Практическое пособие. М., 2012. 326 с.
- Програма – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58/2001#Text>
- Стратегічна концепція – https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf
- Центр Разумкова, 2018. - Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2018. 232 с.
- Вісник, 2008. – Вісник Центру євроатлантичної інтеграції та безпеки Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Політичні науки. Чернівці: ЧНУ. 2008. Випуск 1. 134 с.

References

- Aslund, Dyankov, 2015. – Aslund A., Dyankov S. ta in. Velyke pererodzhennia. Uroky peremohy kapitalizmu nad komunizmom [The great rebirth. Lessons from the victory of capitalism over communism]. Lviv. Vydavnytstvo Staroho Leva, 2015. 440 s. [in Ukrainian].
- Alexiyevets, 2020. – Alexiyevets L., Alexiyevets M. Transformatsiia vidnosyn Ukrainy ta NATO v 1991–2019 rr.: istorychniy aspekt [The transformation of Ukraine – NATO relationships in 1991-2019: a historical aspect]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. №1. S. 127-142 [in Ukrainian].
- Voozniak, 2014. – Vozniak T. Ukraina – NATO. 20 rokiv partnerstva [Ukraine is NATO. 20 years of partnership]. *Chasopys “I”*, 2014. 248 s. [in Ukrainian].
- Alexiyevets, Seko, 2016. – Alexiyevets M., Seko Ya. Zovnishnia polityka Ukrainy: vid bahatovektornosti do bezalternatyvnosti [Ukraine's foreign policy: from multivectorism to no alternative]. *Ukraina-Yevropa-Svit*. Vyp.17. S.34–49. [in Ukrainian].
- Alexiyevets L., Alexiyevets M., 2020. - Alexiyevets L., Alexiyevets M. Ukraine – the NATO: mutual relations and partnerships main states. *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk* [East European Historical Bulletin], 14. 2020. 175-189. [in Ukrainian].
- Burdiak, Moroz, 2008. – Burdiak V., Moroz I. Perspektyvy spivrobitnytstva “Ukraina – NATO” i rol u tsomu polskoho faktora [Prospects of cooperation “Ukraine - NATO” and the role of this factor Polish] [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_3_17
- Boietskyi, 2006. – Boietskyi T. Dotsilnist vstupu do NATO [Expediency of joining NATO]. *Ekonomichnyi chasopys-XXI*. Vyp.9/10. K., 2006. S.8–9. [in Ukrainian].
- Horbulin, 2009. – Horbulin V. Plan dii Ukraina – NATO: dosiahnennia i problem [NATO - Ukraine Action Plan: Achievements and Challenges]. *Ukraina – NATO*. 2009. № 1. S. 5-17 [in Ukrainian].

- Dolhov, 2012. – Dolhov I.O. Evoliutsiia partnerstva (Ukraina – NATO) [Evolution of the partnership (Ukraine – NATO)]. Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. Vyp.19. K., 2012. S.30–39 [in Ukrainian].
- Chernousenko, 2003. – Chernousenko O. Partnerstvo Ukraina – NATO: evoliutsiia rozvytku [Ukraine – NATO Partnership: The Evolution of Development]. Polityka i chas. 2003. №10. S.18–27. [in Ukrainian].
- Kordon, 2010. – Kordon Mykola. Ievropeiska ta yevroatlantychna intehtatsiia Ukrainy [European and Euro-Atlantic integration of Ukraine]. navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / M. V. Kordon. – 2-he vyd. – Kyiv: Tsentru uchb. lit., 2010. 171 c. [in Ukrainian].
- Marchuk, 2016 – Marchuk Ye. K. Na shliakhu do NATO [On the way to NATO]. Kyiv – Paryzh – Dakar, 2016. 608 s. [in Ukrainian].
- Soskin, 2007. – Partnerstvo zarady bezpeky: dosvid krain NATO ta ukrainska perspektyva [Partnership for Security: The Experience of NATO Countries and the Ukrainian Perspective]. Za zahalnoi red. O. I. Soskina. K.: Vydavnytstvo “Instytut transformatsii suspilstva”, 2007. 336 s. [in Ukrainian].
- Komisiia – Pytannia Komisii z pytan koordynatsii yevroatlantychnoi intehtatsii Ukrainy [Questions of the Commission for Coordination of Euro-Atlantic Integration of Ukraine] [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784/2019#Text>
- Komisiia – Pytannia Komisii z pytan koordynatsii yevroatlantychnoi intehtatsii Ukrainy [About the Concept of Defense and Construction of the Armed Forces of Ukraine] [in Ukrainian] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12#Text>
- Postanova – Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On the Main Directions of Ukraine's Foreign Policy] [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>
- Deklaratsiia – Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [Declaration of State Sovereignty of Ukraine] [in Ukrainian] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
- Zahalni polozhennia – [in Ukrainian]. https://www.mil.gov.ua/content/public_discussion/proj_vdu.pdf
- Chornovil – Tvory: v 10 t. Viacheslav Chornovil ; Mizhnar. blahod. fond V. Chornovola. K. : Smoloskyp, 2002 . T. 7 : Stati, vystupy, interviu (berezen 1990 - hruden 1992). 2011 r. 1079 s. [in Ukrainian].
- Den, 2019. – Hazeta “Den” № 200-201, piatnytsia-subota 1-2 lystopada 2019. S. 4 [in Ukrainian].
- Derzhavne upravlinnia, 2007. – https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9838/1/10061673_book2_a5.pdf
- Kryzy derzhavnoi vlady, 2010. – https://www.nato.int/cps/ru/natohq/opinions_84767.htm?selectedLocale=uk
- Ukrinform – <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3050659-nato-ne-mae-vtrucatisa-u-vnutrisnu-politiku-krain-stoltenberg.html>
- Zakon - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
- Stratehiia – Liutvak, Edvard – Stratehiia: lohyka voyny y myra [Strategy: the logic of war and peace] [in Russian].
- Liutvak – Liutvak – Hosudarstvennyi perevorot. Praktycheskoe posobyie [State coup. Practical guide] [in Russian].
- Stratehichna kontseptsiiia – https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf
- Tsentru Razumkova, 2018. - Kulchytskyi S., Mishchenko M. Ukraina na porozhi obiednanoi Yevropy [Ukraine is on the threshold of a united Europe]. Tsentru Razumkova. Kyiv. Zapovit, 2018. 232 s. [in Ukrainian].
- Visnyk, 2008. – Visnyk Tsentru yevroatlantychnoi intehtatsii ta bezpeky Chernivetskoho natsionalnogo universytetu Yurii Fedkovycha. Zbirnyk naukovykh statei. Politychni nauky. Chernivtsi: ChNU. 2008. Vypusk 1. 134 s. [in Ukrainian].

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.11

Leonid Zashkilnyak

PhD hab. (History), Professor,
Department of the history of Central and Eastern Europe,
Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)
leoza10@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>

Леонід Зашкільняк

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра історії Центральної та Східної Європи,
Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні підходи до формування історичної політики в сучасній Україні і використання історичного знання для легітимації суб'єктності Української державності, усунення імперських міфів і стереотипів, нагромаджених у попередні історичні періоди; наголошено на ідеологічній залежності істориків від суспільних інтересів і потреб, пов'язаних із необхідністю подолання постколоніального стану суспільної свідомості.

Keywords: суспільна свідомість, історична політика, історик, Україна, українська історіографія.

THEORETICAL ISSUES OF THE CONTEMPORARY HISTORICAL POLITICS IN UKRAINE

Summary. The article deals with the theoretical approaches to the formation of historical policy in modern Ukraine and the use of historical knowledge to legitimize the subjectivity of Ukrainian statehood, to eliminate imperial myths and stereotypes accumulated in previous historical periods; the author emphasized the ideological dependence of historians on public interests and the needs associated with the necessity to overcome the post-colonial state of social consciousness.

Keywords: public consciousness, historical politics, historian, Ukraine, Ukrainian historiography.

Постановка проблеми. Термін “історична політика” є відносно новим як для Європи, так і для України¹. Загалом його тлумачать як набір практик, з допомогою яких політичні сили, що утримують владу, використовують адміністративні і фінансові ресурси держави з метою утвердити в суспільстві певні визначені інтерпретації історичних подій, як домінуючі. Йдеться про використання історії як інструменту формування суспільної свідомості. Критики цієї політики вважають, що її реалізація пов'язана з політизацією історії і особливого прояву набула в посткомуністичних країнах Східної Європи, де гостро постало питання прискореного формування національних ідентичностей, котрі повинні були елімінувати зі свідомості населення елементи “комунізму” і “радянськості”.

Аналіз досліджень. Походження і механізми історичної політики на сьогодні вивчаються багатьма дослідниками (Гриценко, 2017; Зашкільняк, 2010; Зашкільняк, 2011; Зашкільняк, 2012; Миллер, Липман, 2012; Касьянов, 2018;

¹ Термін “історична політика” (Geschichtspolitik) виник у Німеччині під час “битви істориків” 1980–1990-х років у зв'язку з політикою “морально-політичного повороту” канцлера Г. Коля для окреслення дій, спрямованих на нав'язування суспільству певної версії історії. Потім він поширився у Польщі, набувши негативних конотацій щодо політики правих сил країни. В Україні він залишається відносно новим і розглядається в дискурсі індивідуальної і колективної історичної пам'яті (Касьянов, 2014: 135–159).

Киридон, 2016; Zaszkilniak, 2013). Використання історії в політико-ідеологічних цілях не є новиною і застосовувалося як серйозний аргумент з незапам'ятних часів у взаєминах між спільнотами, народами, державами.

Виклад основного матеріалу. Поле сучасних досліджень історичної політики є дуже широке і складне до охоплення. Якщо взяти найбільш сутнісні речі останньої чверті століття, то вони представляються так: європейська цивілізаційна орієнтація на зближення народів, толерантність, мультикультурність, глобалізацію явно увійшла в суперечність або й конфлікт з націоналізмом та його культом самобутності і окремішності й навіть нетолерантності по відношенню до інших народів і культур. Додатковим елементом вторгнення політики в історію та її інструментальне використання стало рішуче зростання ролі інформації та можливостей її поширення (“інформаційна революція”), яке відкриває небачені простори маніпуляції свідомістю людей. Історична політика характерна нині практично для всіх країн світу, оскільки уряди і державні установи не можуть стояти осторонь явищ культурної конфліктності, яка особливо загострилась в європейських країнах, котрі проводили курс на мультикультуралізм і міжнаціональну толерантність. Але особливо багатий конфліктний потенціал мають старі “історичні порахунки” між сусідами. Практично немає жодної країни в Європі, між якими не було б “старих” історичних ран. Такі ситуації вже проаналізовано в багатьох виданнях, в тому числі знаній міжнародній праці “Європа та її болісні минувшини” (Мінк, Неймаєр, 2009). А самі історичні проблеми вже стали об’єктом серйозного втручання міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО, Європарламент, найрізноманітніші міжнародні і двосторонні комісії з шкільних підручників, свят тощо.

У фаховому середовищі істориків історична політика сприймається здебільшого критично. І автор цих заміток не раз критично висловлювався на адресу історичної політики в сучасній Україні, в тому числі й тої, яку проводив Український інститут національної пам’яті.

Проте в цьому нарисі прагнемо зупинитись на іншому питанні, а саме: чи взагалі потрібна політика пам’яті чи історична політика в сучасному суспільстві як такому і яким нам бачаться відносини між науковою та інструментальною історією (публічною історією). Інші питання історичної політики – такі як місця пам’яті, комеморативні практики, освіта, наука, інформаційна сфера – вимагали би значно розлогішої розмови.

Для відповіді на поставлені питання треба спочатку розібратись – чим є історичні знання в широкому і науковому відношеннях. Найпростіша відповідь полягала би в тому, що вони є продуктом людського інтелекту в намаганні усвідомити себе в навколишньому світі, сформувати свою “біографію”. Так само як і “біографію” інших людей та спільнот. Вивчення еволюції історіографії впродовж віків показує в основному зміну правил конструювання історичних знань на основі розширення інтелектуальних можливостей людства. Але мета і сенс такого конструювання залишаються незмінними: пізнати себе через свою “біографію”, тобто історію, та ідентифікувати себе з нею чи не ідентифікувати. В цьому і полягає сутність соціальної функції історії. Без ідентифікації (соціальної, етнічної, національної) немає ані особи, ані спільноти, ані науки.

З іншого боку, історію як історичні знання і соціальну пам’ять творять представники певної спільноти, а не абстрактні особи чи спільноти як такі. Історики, а також інтелектуали різного роду конструюють історію на матеріалі та уявленнях передусім минулого, яке і витворило сучасну їм суспільну ситуацію. Назагал це речі добре знані, котрі польський історик Войцех Вжосек називає “культурною імпутацією” й “моделлю історичного мислення і дослідження” (“imputacja kulturowa” i “model myślenia i badania historycznego”) (Wrzosek, 2009).

З цього виникає й завжди виникатиме колізія між людським прагненням до кращого майбутнього і постійним шуканням його в минулому. Ця колізія неуникненна і неподоланна – просто одне минуле буде замінюватись іншим, але колізія залишатиметься. Так само, як залишатиметься вічна пізнавальна суперечність між пізнаним і пізнаваним (cognitive collision): пізнане вже не є тим, що представлене у знанні (perceived phenomenon is not that which is presented in knowledge).

Історія як інструмент формування індивідуальної та соціальної свідомості залишатиметься вічним інструментом самоідентифікації осіб і спільнот. Тому з цим інструментом треба обходитись дуже обережно, оскільки образи минулого є назагал поганим порадиником для бачення сучасного і, тим більше, майбутнього. Історичні знання як колективна пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вони виконують цілком конкретні і зрозумілі легітимаційні завдання: “узаконують” державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо. Навряд чи доцільно в цьому місці сперечатися про те – добре це чи погано. Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку свого місця в сучасному йому світі. Справа в іншому: хто, як і для чого використовує історичне знання. Ось тут з'являється площина для роздумів і сумнівів.

Таким чином, якщо підсумувати, то виходить, що історик є вільний у намірах реконструкції минулого і, водночас, не вільний в можливостях його інтерпретації та репрезентації, оскільки спирається тільки на минулий досвід, тобто, нагромаджений до нього і не ним. Він обмежений всією сферою власного суспільно-культурного багажу, починаючи з мови і закінчуючи приналежністю до певної історичної школи чи соціального і культурного середовища. А щодо майбутнього, то воно може конструюватись, як показав ще К. Поппер, як нескінченна множина альтернативних реалізацій сучасної ситуації.

Внесення культурного чинника в історію розвертає його в інший бік – до ідеологічних в своїй сутності перспектив. Сучасні тенденції розвитку світової культури засвідчують, що історія не є тим, що про неї пишуть історики, а також не є самою минулою дійсністю; вона є дискурсом, специфічним способом вживання мови в публічній сфері, вона є “культурною практикою осіб і спільнот”. Тому можна підсумувати сказане вище такими словами: намагання істориків звільнитися від примар минулого невблаганно провадять їх до залежності від примар сьогодення. В цьому і полягає постійна “свобода несвободи” історика. І від неї неможливо втекти.

Зрозуміло, що фаховість історика полягає саме в усвідомленні своєї залежності від сучасності і вмінь використовувати наявний на сьогодні пізнавальний інструментарій для проникнення і пояснення минулого. При цьому провідну роль, на нашу думку, відіграє усвідомлення істориком суб'єктності об'єкта пізнання (каламбур!), тобто чіткого уявлення того явища, яке ми збираємось досліджувати. Коли ми говоримо про Україну чи українців, то повинні чітко усвідомлювати той факт – наскільки вони виступають суб'єктами пізнання чи об'єктами. І тут важливо підкреслити, що будучи об'єктами пізнання, вони водночас можуть бути суб'єктами пізнання для тих дослідників, котрі інтерпретують їхню історію “зсередини”, тобто як суб'єкти, в той час як для історика іншої суб'єктності (російського, польського британського тощо) минуле України й українців виступатиме як “Інше” й “Інакше”. (“Історія і є самопізнанням людиною самої себе”!)

З цього випливає, що для українського історика основним культурним кодом (“культурною імпутацією”) залишатиметься “суб'єктність” України. Наскільки така суб'єктність може долати суб'єктивність – залишається під питанням. Важливо одне – конструюючи минуле свого об'єктивного суб'єкта, історик

свідомо чи несвідомо творить “біографію” цього суб’єкта, незалежно від того, чи торкається вона всієї різноманітності цього суб’єкта чи тільки його частини.

Поглянемо ж на стан сучасної української історіографії. Від кінця ХХ ст. українська історіографія переживає складний і неоднозначний період одночасного пошуку “власного обличчя” і “вписування в світове історіописання”. Ці процеси не є простою справою, якщо подивитися на них з позиції тривалого – у кілька століть – заперечення існування українського народу і його права на власну державність. Немає народу – немає історії: так принаймні довгий час розповідали і переконували російська і польська історіографії та політики з погляду інтересів імперськості чи великодержавності. ХХ століття не було сприятливим для української ідеї. Дивне перекроювання мап і держав під час двох світових війн не сприяли поширенню розголосу про українців і Україну, а усталені стереотипи перешкоджали і далі перешкоджають світові зрозуміти цих т. зв. “тірольців Сходу”. І коли всупереч різноманітним скептикам постала незалежна Україна, то далеко не всі зрозуміли що воно таке. Чимало говорили (а часом далі продовжують говорити), що Україна немає своєї “біографії” в сенсі історії, а є тільки “кляпті” біографій Польщі, Росії та інших її сусідів. Проте, українська історіографія вже давніше сконструювала свою “біографію”, але поступалася в цьому своїм більш потужним в світовому інтелектуальному просторі “державним” сусідам.

Цей процес конструювання “біографії” України вже неодноразово стояв в центрі наукових і публіцистичних дискусій, а література налічує десятки, якщо не сотні публікацій (Зашкільняк, 2012; Портнов, 2010; Зашкільняк, 2004; Яковенко, 2006; Stryjek, 2007 та ін.). Закордонні дослідники, які звертали увагу на еволюцію українського історіописання після відновлення Української державності, відзначали її “експериментальний” характер, що відкриває сприятливі наукові перспективи в річищі сучасних новаторських течій, а також висловлювали певну стурбованість щодо тенденцій повернення до застарілих уявлень про історію та історичне пізнання під впливом певних суспільно-політичних чинників. Американський вчений Марк фон Гаген зауважував: “Україна являє собою приклад національної культури з надзвичайно прозорими межами, але саме той приклад, який можливо відповідає постмодерному політичному розвитку, де до-національні, наднаціональні і міжнаціональні процеси вимагають такої ж уваги істориків, суспільствознавців та “культурологів”, як і процеси, які раніше вивчалися у вигляді національних...” (Hagen, 1995: 670).

Дійсно, якщо уважно придивитися до розвитку історіографії в Україні за останні чверть століття, то можна побачити дві головні тенденції, що позначилися на її змістовному та методологічному характері. На загал, вони добре знані українським історикам і вже багато раз обговорювалися в науковій літературі. Перша – прагнення розвіяти численні фальсифікації і спотворення минулого українців та України, що нагромадились за століття їх колоніального статусу в складі різних імперій, а, насамперед, під час існування СРСР, і, як наслідок – сконструювати національний “канон” історії, який би служив формуванню національно-державної суспільної свідомості та соціальної пам’яті. Друга тенденція – опанування здобутків світової історичної думки та її застосування в історичних дослідженнях з метою подолання відставання українського історичного знання та історично-інформаційного простору від світових взірців (Зашкільняк, 2004: 24–25). Багатьом фаховим історикам ці тенденції видаються взаємно суперечливими за аналогією з дихотомією “ідеологія–наука”. Тому можливість звільнення від догм радянського “марксизму–ленінізму” українські пострадянські історики сприйняли переважно,

як заміну “комуністичної ідеології” – “безідеологічними стандартами” або “національним дискурсом”.

З огляду на значний обсяг “радянзації” суспільної свідомості в незалежній Україні, відповіддю стала “націоналізація” її минулого (так це назвав Георгій Касьянов) (Зашкільняк, 2004: 57–73). Здавалося, що такий підхід до минулого є цілком обґрунтований і закономірний. Однак для української історії це обернулося двома загалом несприятливими наслідками, характерними для абсолютизації минулого як бази для прогнозування майбутнього: по-перше, за підставу “націоналізації” було взято взірці початку ХХ ст., а не її кінця, а саме – схеми М. Грушевського й В. Липинського. Запропонована і, зрештою, нині реалізована версія “нормативної” історії України, або її “канон”, мало чим різняється від “марксистсько-ленінського” погляду на минуле України та українців; їй властиві всі провідні риси, які ми знаходимо і у Гегеля і у Маркса і у радянській історіографії.

Діагноз такого стану речей в “історії з історіографією” було поставлено вже з десяток років тому, коли відзначили можливість поєднання суспільних завдань і очікувань від історичного знання та його функцій з науковими параметрами самого цього знання. Як писала знаний історик Н. Яковенко, криза сучасної пострадянської історіографії не є кризою науки, а є кризою “ідентичності історика”, кризою вичерпання макросоціальних схем історичного процесу, котрі вже давно не задовольняють науку і науковців (Яковенко, 2006: 23).

Якщо ми подивимось на здобутки сучасної української історіографії у порівнянні з іншими історіографіями, то побачимо значний поступ в вивченні “білих плям” історії, але, водночас, маємо цілу низку “проваль”, котрі, м’яко кажучи, не сприяють формуванню цілісного образу “історичної України” як суб’єкту цивілізаційного процесу. Це торкається всіх періодів минулого України та українців – від Давньої Русі й до сучасної Української держави. Надалі як в Україні, так і на світовій арені продовжують функціонувати і поширюватись міфи і стереотипи, створені великодержавними ідеологами попередніх імперських часів, а також і сучасними неоімперськими епігонами. Суб’єктність України як чинника європейського та світового історичного процесу губиться в хитросплетінні цих стереотипів. Про шкоду такої ситуації для самих українців, а також авторитету їх державності на міжнародній арені годі говорити. Тому й не випадковими виглядають сумніви частини європейських обивателів, а навіть фахових істориків, у “історичній правомірності” існування українців і України.

Усвідомлюючи небезпеку прямолінійної “націоналізації” української історії, яка слушно піддається критиці, наважимося запропонувати новий шлях і термінологію для осмислення минулого України. Сучасний стан свідомості багатьох громадян української держави, не кажучи про представників інших народів, в тому числі на Заході, залишається в полоні російських, а часом і польських стереотипів про Україну і українців як про “неповноцінну” націю, “кляпті” політичних націй російської, польської чи радянської. Фактично йдеться про наслідки тривалого колоніального становища як етносу, так і території України в складі сусідніх держав (не будемо зараз вдаватись у визначення “колоніального стану”, про це ми писали докладніше в іншому місці (Зашкільняк, 2015; Зашкільняк, 2016)). Стан суспільної свідомості і соціальної пам’яті багатьох українців є наскрізь “постколоніальний”, тобто представляє собою суміш російських, радянських світоглядних уявлень і образів. Про вплив цих стереотипів свідчать численні соціологічні опитування. Подам лише кілька фактів з опитування, проведеного влітку 2015 р. спільно кількома авторитетними українськими та зарубіжними соціологічними службами на території всієї України, але без окупованих територій (після року боротьби з російською агресією!) щодо розуміння і ставлення до подій української історії. Результати

дуже сумні: 42,9 % респондентів вважають Київську Русь державою трьох “братніх” народів – українців, росіян і білорусів і тільки 27,9 % – державним утворенням українців; 38,6 % опитаних позитивно оцінили Полтавську битву і поразку гетьмана Івана Мазепи і лише 17 % оцінили її негативно; 45,2 % позитивно оцінили утворення в Харкові в 1917 р. УСРР; а в першу десятку видатних історичних діячів України увійшли Петро I (6-та позиція), Сталін (10-та позиція) (Україна, 2015: 20–32). Можна говорити провал переформатування соціальної пам’яті. Тому, на нашу думку, перед українськими істориками стоїть нині складне завдання не “націоналізації”, а “деколонізації” української історії.

Зрозуміло, що про ключові моменти такої деколонізації треба говорити дуже багато. Обмежусь загальною пропозицією і кількома провідними “проваллями” в нашій національній історії, котрі вимагають серйозного методологічного і конкретно-історичного переосмислення.

Перше. Українське суспільство потребує сьогодні наукової академічної історії України. Не багатомної, а багатосенсовної. Дискусія щодо появи такого синтезу активно ведеться від 2012 р. на сторінках “Українського історичного журналу” й на низці семінарів і конференцій (Касьянов, Толочко, 2012). Можна погодитись з провідними авторами дискусії Г. Касьяновим і О. Толочком, котрі пропонують представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів (Касьянов, Толочко, 2012; Кульчицький, Парахонський, 2004). За таких умов йдеться про історію “території”, яку займає сучасна Україна, про цивілізаційну еволюцію народів, що її населяли. Проте, виникає дуже серйозне застереження – чи йдеться про Україну, чи про якийсь незрозумілий конгломерат народів і культур, “прохідний двір” Європи. Зрозуміло, що ідентифікаційний, легітимізаційний аспекти такої історії можуть мати не стільки конструктивний, скільки деструктивний характер у формуванні суспільної свідомості з усіма наслідками, які з цього випливають. Тому треба погодитись із слушним зауваженням Олега Горенка: “Історик має пам’ятати ще й те, що наратив у чималій мірі творить людину, яка робить себе, щосили намагається “зробити” інших, і аж ніяк не схильна відмовлятися від найменшої нагоди “робити історію” (Горенко, 2014; Мінк, Неймаєр, 2009).

На нашу думку, важливо підкреслити, що такий синтез, як “біографія” України, повинен виходити з суб’єктності сучасної держави і політичної нації, але, водночас, бути історією людей та їхніх соціальних утворень на території сучасної України. Це не повинна бути історія державності чи етносу, оскільки вони є лише продуктом соціальної комунікації людей, продуктом, котрий повсякчасно змінюється і надалі буде змінюватись. Проте, український гранд-наратив все одно повинен бути і буде історією України як суб’єкта, а не тільки історією об’єкта. Очевидно, що це накладає на істориків певні ідеологічні обмеження. Цього не треба боятись, тому що, як слушно зауважив мексикансько-американський історик Карлос Рохас, історія безумовно є включенням в неї сучасного, вона насичена ідеологією і соціальним замовленням. Історики змушені займати визначену ідеологічну та суспільну позицію, і ця позиція визначає межі можливого використання отриманих результатів, тому праця історика завжди несе в собі ідеологічні ризики (Рохас, 2008: 113).

За таких умов всі форми суспільного життя на території сучасної України повинні бути “українськими” за визначенням, повинні бути переглянуті всі періоди і “провалля” цієї історії з погляду сучасного “суб’єкта”. Йдеться про давню Русь, монголо-татарський період, польсько-литовський період, козацькі часи, модерні проекти, державницькі змагання ХХ ст. По кожному з них ми маємо велику кількість стереотипів і міфів, що виникли в попередні часи не в

українській історіографії і значною мірою продовжують функціонувати в сучасній українській історіографії. Особливо докладно ці міфи і стереотипи розглянуто у фундаментальному тритомнику “Україна і Росія в історичній ретроспективі”, більшість висновкових положень якого все ще, на жаль, не отримали поширення в сучасній українській історіографії (Верстюк та ін., 2004; Гриневич та ін., 2004; Кульчицький, Парахонський, 2004). Щодо багатоманітної системи міфів і стереотипів, які перейшли в сучасність від Російської імперії, написано чимало: від ідеї “триєдиної” руської нації та українсько-російської спорідненості до міфу про особливу історичну місію росіян об’єднати всіх слов’ян і православних. Про це дуже переконливо писав у 90-х роках ХХ ст. російський вчений Євгеній Анісімов в статті “Исторические корни имперского мышления в России” (1996) та багато інших дослідників (Анісімов).

Наведу як приклад тільки низку радянських міфів про Другу світову війну, яка залишається головним (і чи не останнім) ідеологічним інструментом сучасної російської пропаганди, спрямованої на розпад і ліквідацію української державності. Фундаментальний радянський міф, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф “Великої Вітчизняної війни” і “великої Перемоги”. Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останніх десятиліттях існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. Цей комуністичний конструкт в комплексі з набором його складових про “подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні”, “вирішальною роллю комуністичної партії”, “морально-політичною єдністю радянського народу”, “потужним партизанським рухом в тилу ворога”, “зрадниками і колаборантами” та багатьма іншими й сьогодні вірно служить обґрунтуванню існування імперської Росії та її колоній під виглядом СРСР і радянського народу. Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу і суб’єктності, незважаючи на химерні спроби деяких істориків полатитися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо.

Сьогодні в світовій та українській історіографії нагромаджено велику кількість фактографічного матеріалу, який заперечує радянську версію “великої вітчизняної війни”, яка не була “вітчизняною” для багатьох народів, в тому числі багатьох українців, котрі інакше трактували саме поняття “вітчизна”. Одним з останніх видань, в яких зроблено ґрунтовну спробу осмислення “української війни” в складі Другої світової, є двотомне видання історичних нарисів “Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття”, підготовленого Інститутом історії України НАН України (Смолій та ін., 2011). Фактично вперше в українській історіографії в ньому обґрунтовано терміни “друга світова війна” і “німецько-радянська війна”, стверджується, що всю різноманітність політичних і воєнних подій світової війни “з наукових позицій некоректно трактувати в руслі поняття “Велика Вітчизняна війна” (Смолій та ін., 2011; Киридон, 2016). А вміщені у двох книгах аналітичні матеріали показують значно ширший спектр настроїв, сподівань і дій українців під час війни та окупації, ніж це підпадає під ідеологему “Великої Вітчизняної війни”.

Розкриваючи все нові і нові документальні матеріали, можна стверджувати словами Владислава Гриневича, що “для значної частини українського населення “сталінське визволення від німців”, немов у дзеркальному відображенні, повторювало картину “гітлерівського “звільнення України від більшовиків” – звільнення без визволення” (Гриневич, 2013: 38). До речі, так само гостро критично оцінив радянський концепт війни і перемоги знаний російський історик Юрій Афанасьєв: “Для Сталіна та його оточення, коли вони визнали обстановку хоча б мінімально вигідною для себе, традиційні імперські цілі царської Росії

перевтілились в революційні цілі СРСР і вони одразу приступили до їх реалізації. Ні до оборонної, ні до визвольної війни ці цілі відношення не мали” (Афанасьєв).

Але головне полягає в тому, що радянський міфологізований підхід до світової війни не залишає місця для третього суб’єкта, третьої сторони – українського та інших народів цього регіону континенту. Де ж тоді шукати український національний інтерес? Відповідь на це питання спробував дати Іван Патриляк у статті “Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни”, і нам видаються переконливими запропоновані ним оцінки. Зокрема, йдеться про таке: остання війна була намаганням зберегти світ, усталений після Першої світової війни, зміцнити контроль великих держав над ресурсами і ринками, де західні держави використали тоталітарний СРСР проти тоталітарної ж Німеччини та її союзників, що призвело до поневолення України та низки країн Центральної Європи; поразка українського та інших національно-визвольних рухів народів Центральної Європи в роки війни створила ситуацію “незавершеної” війни, яка повинна була завершитись з крахом не тільки Німеччини, а й СРСР, але зіткнулася зі спробою Росії відновити контроль над пострадянським простором; тому, можна сказати, що “незавершена війна” ще продовжується і, можливо, завершиться з розпадом такого агресивного імперського утворення, яким є сучасна Росія. Тому не можна вважати Україну як суб’єкта одним з переможців Другої світової війни – вона швидше є серед “переможених”, оскільки національний інтерес України не був реалізований після закінчення воєнних дій, і вона опинилася під пресом російсько-більшовицьких окупантів (Патриляк, 2016: 169–182; Зінченко, В’ятрович, Майоров, 2016).

Висновки. Таким чином, історична політика зобов’язана дбати за легітимацію сучасного стану і, значить, обґрунтовувати суб’єктність сучасної української держави, формувати сучасну українську політичну націю. Проблема полягає в тому, що впродовж багатьох століть українці були під потужним впливом інших держав та націй, для яких Україна була полем колонізації та асиміляції. І тут життєво необхідний союз науки і культури, щоб конструйований образ не впадав в крайності етнічного націоналізму, але й не потурав збереженню застарілих, ворожих Україні стереотипів. Проблемним залишається питання поєднання науково-історичного знання з формуванням нових усталених образів (стереотипів) суб’єктної України. На жаль, тут поки що спостерігається спрощений, а часом і антинауковий підхід до пояснення минулого. Так було з історичною політикою під час президентства В. Ющенка, який надав пріоритет архаїчним оцінкам минулого України, переважно, козаччини, а також націоналістичного руху, які не вирізнялись науковістю. Тільки щодо Голодомору 1932–1933 рр. вдалось досягти помітного успіху. За президентства В. Януковича відбувся відкат до радянських міфів і стереотипів.

В останні роки, після Революції Гідності 2013–2014 рр. і наступної російсько-української війни активність державних органів влади і, зокрема, УІНП була скерована на послідовну і рішучу декомунізацію та впровадження українського національно-визвольного руху в суспільний дискурс. Пакет декомунізаційних законів, прийнятих ВР України в 2016 р., фактично заборонив частині населення, що підтримує “радянсько-ностальгічний” наратив, виражати свою ідентичність. Інший закон – “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті” – серед іншого запроваджує в суспільний обіг український національно-визвольний рух та його представників ОУН, УПА та інші радикальні організації. Цей закон та інші акти пам’ятевої політики викликали неоднозначну реакцію як всередині країни, так, здебільшого і в сусідніх країнах. Не беручись в цьому місці оцінювати історичну роль національно-визвольного руху, зауважимо, що він є складовою частиною

української “біографії” і має повне право бути присутнім в історичному дискурсі. Важливо надати йому науковий характер, який би відзначав як його героїчні сторони, так і прикрі помилки. Але борці за українську незалежність не можуть бути ігноровані в суспільстві, яке цю незалежність реалізує. А поширені і підтримувані, в тому числі з-за кордону, стереотипи щодо українського національно-визвольного руху як “антиукраїнського руху” (!) мусять бути остаточно усунуті.

На сучасну історичну політику української влади безперечно накладається російська агресія в Україні та російсько-українська війна за незалежність і територіальну цілісність. Вона явно зменшує багатоколірність сприйняття сучасного і минулого, проектує сучасне на минуле і спонукає радикалізацію і диференціацію суспільної думки. В цих складних воєнних умовах важливо втриматись на рівні виваженого аналізу ситуації та проведення науково обґрунтованої історичної політики, яка поєднуватиме державний патріотизм і здобутки наукового аналізу історії.

Список використаних джерел

- Анисимов – Анисимов Е. В. Исторические корни имперского мышления в России. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>
- Афанасьев – Афанасьев Ю. Другая война. История и память. URL: http://www.yurifafanasiev.ru/articles/art_1996_59.htm
- Верстюк та ін., 2004 – Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в російській імперії. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 1. 504 с.
- Зінченко, В'ятрович, Майоров, 2016 – Зінченко О., В'ятрович В., Майоров М. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2016. 272 с.
- Горенко, 2014 – Горенко О. М. Український метанаратив в епоху пропаганди. Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 5–12.
- Гриневич, 2013 – Гриневич В. Між молотом і ковадлом. Український тиждень. Київ, 2013. № 6. С. 33–38.
- Гриневич та ін., 2004 – Гриневич В., Даниленко В. та ін. Радянський проект для України. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 2. 532 с.
- Гриценко, 2017 – Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ, 2017. 1136 с.
- Мінк, Неймаєр, 2009 – Мінк Ж., Неймаєр Л. Європа та її болісні минувшини. Київ: Ніка-Центр, 2009. 272 с.
- Зашкільняк, 2010 – Зашкільняк Л. Залежна від політиків. Історична політика держави Україна ніколи не ґрунтувалася на виключно українських підходах. Український тиждень. Київ, 2010. № 25–26. С. 40–41.
- Зашкільняк, 2011 – Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. Історія–ментальність–ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія. Львів: ПАІС, 2011. С. 21–26.
- Зашкільняк, 2012 – Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 2. С. 218–234.
- Зашкільняк, 2012 – Зашкільняк Л. Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку XXI століття). Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ: Лаурис, 2012. С. 595–604.
- Зашкільняк, 2015 – Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах”. Світло й тіні української радянської історіографії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 17–31.
- Зашкільняк, 2016 – Зашкільняк Л. Радянські міфи в сучасній українській історіографії: час змін і заміни. Історія та історіографія в Європі. Київ, 2016. Випуск 5. С. 103–117.
- Миллер, Липман, 2012 – Миллер А., Липман М. Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 648 с.
- Касьянов, 2018 – Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та її сусіди. Київ: Лаурис, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
- Касьянов, 2014 – Касьянов Г. Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна і пострадянський простір. Україна модерна. 2014. Число 21. С. 135–159.
- Касьянов, Толочко, 2012 – Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012. № 6. С. 4–24.
- Киридон, 2016 – Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
- Кульчицький, Парахонський, 2004 – Кульчицький С., Парахонський Б. Новітній український державотворчий процес. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 3. 328 с.

- Патриляк, 2016 – Патриляк І. К. Між двома провалами: Україна в роки Другої світової війни. Проблеми всесвітньої історії. Науковий журнал. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії”, 2016. С. 169–182.
- Портнов, 2010 – Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. 224 с.
- Рохас, 2008 – Рохас К. Историография в 20 веке. История и историки между 1848 и 2025 годами. Москва: Круг, 2008. 164 с.
- Смолій та ін., 2011 – Смолій В. та ін. Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Київ: Наукова думка, 2011. Книга перша. 734 с.
- Смолій та ін., 2011 – Смолій В. та ін. Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Київ: Наукова думка, 2011. Книга друга. 842 с.
- Україна, 2015 – Україна. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту “Започаткування Національного діалогу в Україні” січень – червень 2015. Київ: Фонд “Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва”, 2015. 52 с.
- Зашкільняк, 2004 – Зашкільняк Л. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. 406 с.
- Яковенко, 2006 – Яковенко Н. Нариси кризової історіографії. Критика. Київ, 2006. Число 1–2. С. 21–23.
- Hagen, 1995 – Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. 1995. № 3. P. 656–672.
- Stryjek, 2007 – Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 850 s.
- Wrzosek, 2009 – Wrzosek W. O myśleniu historycznym. Bydgoszcz, 2009. 144 s.
- Zaszkilniak, 2008 – Zaszkilniak L. Nacionalizacja historii: państwo i historiografia na współczesnej Ukrainie. Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. Tom 2. S. 31–38.
- Zaszkilniak, 2013 – Zaszkilniak L. Polityka tożsamości i pamięci na Ukrainie. Dyskusja. Pamięć i pytania o tożsamość. Polska. Ukraina. Warszawa: Fundacja imienia Stefana Batorego, 2013. S. 42–43, 97–99.

References

- Anisimov – Anisimov Ye. V. Istoricheskie korni imperskogo myshleniya v Rossii [Historical roots of imperial thinking in Russia]. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html> [in Russian].
- Afanasev – Afanasev Yu. Drugaya voyna. Istoriya i pamyat [Another war. History and memory]. URL: http://www.yuri-afanasiev.ru/articles/art_1996_59.htm [in Russian].
- Verstuijk ta in., 2004 – Verstuijk V. F., Horobets V. M., Tolochko O. P. Ukrainski proekty v rosiiskii imperii [Ukrainian projects in the Russian Empire]. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. Narysy v 3-kh tomakh. Kyiv, 2004. T. 1. 504 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, Viatrovych, Maiorov, 2016 – Zinchenko O., Viatrovych V., Maiorov M. Viina i mif. Nevidoma Druha svitova [War and myth. Unknown World War II]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub simeinoho dozvillia”, 2016. 272 s. [in Ukrainian].
- Horenko, 2014 – Horenko O. M. Ukrainyskyi metanaratyv v epokhu propahandy [Ukrainian metanarrative in the era of propaganda]. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. 2014. № 3. S. 5–12. [in Ukrainian].
- Hrynevych, 2013 – Hrynevych V. Mizh molotom i kovadlom [Between a hammer and an anvil]. Ukrainyskyi tyzhden. Kyiv, 2013. № 6. S. 33–38. [in Ukrainian].
- Hrynevych ta in., 2004 – Hrynevych V., Danylenko V. ta in. Radianskyi proekt dlia Ukrainy. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi [Soviet project for Ukraine. Ukraine and Russia in historical retrospect]. Narysy v 3-kh tomakh. Kyiv, 2004. T. 2. 532 s. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2017 – Hrytsenko O. Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty [Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results]. Kyiv, 2017. 1136 s. [in Ukrainian].
- Mink, Neimaier, 2009 – Mink Zh., Neimaier L. Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny [Europe and its painful past]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2009. 272 s. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2010 – Zashkilniak L. Zalezna vid politykiv. Istorychna polityka derzhavy Ukraina nikoly ne gruntuvalasia na vykluchno ukraïnskyykh pidkhodakh [Dependent on politicians. The historical policy of the state of Ukraine has never been based exclusively on Ukrainian approaches]. Ukrainyskyi tyzhden. Kyiv, 2010. № 25–26. S. 40–41. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2011 – Zashkilniak L. Istorychna pamiat i sotsialni funksii istorii v suchasnomu sviti [Historical memory and social functions of history in the modern world]. Istoriia-mentalnist-identychnist. Vypusk IV: Istorychna pamiat ukrainsiv i poliakiiv u period formuvannia natsionalnoi svidomosti v KhKh – pershii polovyni KhKh stolittia: kolektyvna monohrafiia. Lviv: PAIS, 2011. S. 21–26. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2012 – Zashkilniak L. Istorychna pamiat ta istoriohrafia: metodolohichni aspekty vzaiemodii [Historical memory and historiography: methodological aspects of interaction]. Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. nauk. prats. Kyiv, 2012. Vyp. 2. S. 218–234. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2012 – Zashkilniak L. Metamorfozy suchasnoi Klio (pro novi tendentsii svitovoho istoriopyssannia na pochatku KhKh stolittia) [Metamorphoses of modern Clio (on new trends in world historiography at the beginning of the XXI century)]. Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko. Kyiv: Laurus, 2012. S. 595–604. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2015 – Zashkilniak L. Radianski istorychni mify v suchasni ukraïnskii istoriohrafii: “stare vyno v novykh mikhakh” [Soviet historical myths in modern Ukrainian historiography: “old wine in new bottles”]. Svitlo y tini ukraïnskoi radianskoi istoriohrafii. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, Ukraina, 22–23 travnia 2013 r.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. S. 17–31. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2016 – Zashkilniak L. Radianski mify v suchasni ukraïnskii istoriohrafii: chas zmin i zamin [Soviet myths in modern Ukrainian historiography: a time of change and replacement]. Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi. Kyiv, 2016. Vypusk 5. S. 103–117. [in Ukrainian].

- Miller, Lipman, 2012 – Miller A., Lipman M. Istoricheskaya politika v XXI veke: Sbornik statey [Historical politics in the XXI century: Collection of articles]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. 648 s. [in Russian].
- Kasianov, 2018 – Kasianov H. Past Continuous: Istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh: Ukraina ta yii susidy [Past Continuous: Historical Politics of the 1980s - 2000s: Ukraine and Its Neighbors]. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film, 2018. 420 s. [in Ukrainian].
- Kasianov, 2014 – Kasianov H. Istorychna polityka 1990-kh – poch. KhKhI st.: Ukraina i postradianskyi prostrir [Historical policy of the 1990s – beginning. XXI century: Ukraine and the post-Soviet space]. Ukraina moderna. 2014. Chyslo 21. S. 135–159. [in Ukrainian].
- Kasianov, Tolochko, 2012 – Kasianov H. V., Tolochko O. P. Natsionalni istorii ta suchasna istoriohrafia: vykyky i nebezpeky pry napsanni novoi istorii Ukrainy [National histories and modern historiography: challenges and dangers in writing a new history of Ukraine]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2012. № 6. S. 4–24. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2016 – Kyrydon A. Heterotopii pamiaty: teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty [Heterotopias of memory: theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 320 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, Parakhonskyi, 2004 – Kulchytskyi S., Parakhonskyi B. Novitii ukrainskyi derzhavotvorchyi protses. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi [The latest Ukrainian state-building process. Ukraine and Russia in historical retrospect]. Narysy v 3-kh tomakh. Kyiv, 2004. T. 3. 328 s. [in Ukrainian].
- Patryliak, 2016 – Patryliak I. K. Mizh dvoma provalliamy: Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny [Between two gaps: Ukraine during the Second World War]. Problemy vsesvitnoi istorii. Naukovyi zhurnal. Kyiv: DU "Instytut vsesvitnoi istorii", 2016. S. 169–182. [in Ukrainian].
- Portnov, 2010 – Portnov A. Uprazhneniya s istoriei po-ukrainski [Exercises with history in Ukrainian]. Moskva: OGI; Polit.ru; Memorial, 2010. 224 s. [in Russian].
- Rokhas, 2008 – Rokhas K. Istoriografiya v 20 veke. Istoriya i istoriki mezhdru 1848 i 2025 godami [Historiography in the 20th century. History and historians between 1848 and 2025]. Moskva: Krug, 2008. 164 s. [in Russian].
- Smolii ta in., 2011 – Smolii V. ta in. Ukraina v druhi svitovii viini: pohliad z KhKhI st. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays]. U dvokh knykh. Kyiv: Naukova dumka, 2011. Knyha persha. 734 s. [in Ukrainian].
- Smolii ta in., 2011 – Smolii V. ta in. Ukraina v druhi svitovii viini: pohliad z KhKhI st. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays]. U dvokh knykh. Kyiv: Naukova dumka, 2011. Knyha druha. 842 s. [in Ukrainian].
- Ukraina, 2015 – Ukraina. Rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia, provedenoho u ramkakh proektu "Zapochatkuvannia Natsionalnoho dialohu v Ukraini" sichen – cherven 2015 [Ukraine. Results of a sociological survey conducted within the project "Initiation of National Dialogue in Ukraine" January – June 2015]. Kyiv: Fond "Demokratychni initsiatyvy im. I. Kucheriva", 2015. 52 s. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, 2004 – Zashkilniak L. Ukrainska istoriohrafia na zlami KhKh i KhKhI stolit: zdobutky i problemy [Ukrainian historiography at the turn of the XX and XXI centuries: achievements and problems]. Lviv, 2004. 406 s. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 2006 – Yakovenko N. Narysy kryzovoi istoriohrafii. Krytyka [Essays on crisis historiography. Criticism.]. Kyiv, 2006. Chyslo 1–2. S. 21–23. [in Ukrainian].
- Hagen, 1995 – Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. 1995. № 3. P. 656–672. [in English].
- Stryjek, 2007 – Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004 [What past does the future need? Interpretations of national history in historiography and public debate in Ukraine 1991–2004]. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 850 s.
- Wrzosek, 2009 – Wrzosek W. O myśleniu historycznym [About historical thinking]. Bydgoszcz, 2009. 144 s. [in Polish].
- Zaszkilniak, 2008 – Zaszkilniak L. Nacjonalizacja historii: państwo i historiografia na współczesnej Ukrainie [Nationalization of history: the state and historiography in contemporary Ukraine]. Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. Tom 2. S. 31–38. [in Polish].
- Zaszkilniak, 2013 – Zaszkilniak L. Polityka tożsamości i pamięci na Ukrainie [Policy of identity and memory in Ukraine]. Dyskusja. Pamięć i pytania o tożsamość. Polska. Ukraina. Warszawa: Fundacja imienia Stefana Batorego, 2013. S. 42–43, 97–99. [in Polish].

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 930.1 (367)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.12

Iryna Fedoriv

PhD (History), Associate Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
feiol@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>**Ірина Федорів**

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ МИРОНА КОРДУБИ У ВАРШАВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ (1929–1940)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати варшавський період життя й діяльності М. Кордуби (1929–1940), як передусім одного із провідних представників НТШ та наукової школи М. Грушевського, у контексті налагодження наукової співпраці з європейськими інституціями, товариствами, вченими. Методологія праці: використано принципи історизму та об'єктивності; загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція та дедукція, порівняння, узагальнення та ін.), спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, ін.) наукові методи, а також міждисциплінарний і плюралістичний підходи до вивчення наукової співпраці М. Кордуби у варшавський період життя із європейськими вченими, науковими установами, інституціями на основі застосування історичних джерел та досягнень сучасної історіографії. Наукова новизна: висвітлено нові важливі історичні факти з життя і діяльності М. Кордуби як професора Варшавського університету у контексті налагодження наукової співпраці з європейськими ученими. Закцентовано на його ролі як представника НТШ та української історичної науки на міжнародних наукових форумах 1920–1930-х рр. Висновки: варшавський період діяльності М. Кордуби – особливо плідний в науковій і викладацькій сферах життя ученого; професор був одним із яскравих представників української історичної науки на європейському рівні, активний учасник міжнародних форумів, конференцій, наукових товариств, на яких пропагував передусім українське питання, Україну, її історію серед європейських народів. Його фахові доповіді отримали схвальні оцінки європейських учених, історик систематично друкувався в іноземних виданнях, чим популяризував українську й слов'янську історію.

Ключові слова: Мирон Кордуба, варшавський період діяльності, Варшавський університет, наукові форуми, міжнародна наукова співпраця.

MYRON KORDUBA'S SCIENTIFIC LINKS IN HIS WARSAW PERIOD OF ACTIVITIES (1929–1940)

Summary. The purpose of the study is to analyze the Warsaw period of life and activities of M. Korduba (1929–1940), who is considered first and foremost to be one of the leading representatives of T. Shevchenko Scientific Society and M. Hrushevsky Scientific School, in the context of establishing scientific cooperation with European institutions, societies and scientists. Methodology of work: is based on the usage of historicism and objectivism principles, general-scientific (analysis, synthesis, induction and deduction, etc.), special historical (historical-chronological, historical-comparative, systemic-and-structural, etc.) and other scientific methods as well as interdisciplinary and pluralistic approaches to the study of M. Korduba's scientific cooperation with European scientists, scientific organizations and institutions during his Warsaw period of life were used based on historical sources and the achievements of modern historiography. Scientific Novelty: New important historical facts about the life and activities of M. Korduba as a Professor at University of Warsaw in the context of establishing scientific cooperation with European scholars have been highlighted. His role of a representative of T. Shevchenko Scientific Society and Ukrainian historical science at the international scientific forums of the 1920s and 1930s has been emphasized. Conclusions: M. Korduba's Warsaw period of activities was especially fruitful in the scientific and teaching spheres of the

scientist's life; Professor was one of the most prominent representatives of Ukrainian historical science at the European level, an active participant in international forums, conferences, scientific societies at which the Ukrainian issue, Ukraine and its history among European peoples was promoted. His professional reports were highly appraised by European scholars; the historian's works were regularly published in foreign editions, thus promoting Ukrainian and Slavic history.

Keywords: Myron Korduba, Warsaw period of activities, University of Warsaw, scientific forums, international scientific cooperation.

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни міжнародна наукова співпраця поступово відновлюється. Започатковано або поновлено діяльність багатьох міжнародних та національних наукових конгресів, конференцій, з'їздів, а також інституцій та товариств. На розвиток науки й наукові зв'язки між європейськими та українськими ученими у міжвоєнний період значною мірою впливала політична ситуація, національно-державницькі прагнення представників слов'янських народів. Для європейських учених нагодою представити свої наукові здобутки, налагодити контакти з колегами були конференції. Оскільки польська влада намагалася всіляко обмежити українське науково-освітнє життя, українська наука значною мірою розвивалася автономно, науковці зосереджувалися на своїх національних середовищах. Українські вчені, як члени делегацій різних країн, змушені були доводити своє право на участь у міжнародних заходах. З усіх українських наукових товариств на міжнародних форумах найбільше визнавали Наукове товариство імені Шевченка. Важливим здобутком участі українських учених у міжнародних наукових заходах було налагодження співпраці з європейськими фахівцями, їх зацікавлення українською історією та українським питанням, що безперечно мало важливий вплив на подальший розвиток вітчизняної науки. Зважаючи на погане фінансове становище НТШ та його членів, проблеми з виготовленням закордонних паспортів і отриманням віз, лише невелика кількість українських науковців у 1920–1930-х рр. відвідувала Європу.

Прикладом налагодження тісної співпраці з європейськими вченими й активної участі у європейському науковому житті у 1920-х, особливо у 1930-х рр., є діяльність відомого українського історика, географа, педагога, перекладача, бібліографа та громадсько-політичного діяча – Мирона Кордуби (1876–1947) – великого вченого України, водночас Європи та світу. Сьогодні особливо важливо говорити про репрезентовані вченим здобутки у науковому, суспільному та освітньому просторах, по-новому оцінюючи його фахові досягнення, історіософію, у яких був присутній патріотизм у європейському контексті.

Аналіз дослідження. Аналіз наукової літератури свідчить, що окреслена проблема в українській історіографії викликала інтерес дослідників. Низку публікацій варшавському періоду життя й діяльності М. Кордуби присвятив львівський учений, кордубознавець Олег Піх (Піх, 2008, 2009, 2012). У цьому ж контексті заслуговує уваги і стаття О. Антоновича (О. Купчинського) “Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба”, у котрій аналізується викладацька діяльність історика у Варшавському університеті, вплив вченого на формування особистості Є. Гедройця (Антонович, 2013). Окремі аспекти наукової співпраці М. Кордуби з видатними польськими ученими й громадсько-політичними діячами порушено у дослідженнях Ю. Вялової (Вялова, 2019), Б. Бердиховської (Бердиховська, 2005), Б. Білинського (Білинський, 2012), О. Яручик (Яручик, 2013), С. Козака (Козак, 2012) та ін. Аналізуючи діяльність українських учених на міжнародних наукових форумах у 1919–1939, неодноразово підкреслюють значення у цьому зв'язку М. Кордуби – Я. Ісаєвич (Ісаєвич, 2009), М. Чебан (Чебан, 2017), З. Зайцева (Зайцева, 2002). Деякі питання досліджуваної у статті теми порушувались раніше автором публікації (Федорів, 2001, 2002). Проте,

як свідчить аналіз історіографії, цілісного викладу досліджуване питання досі не мало.

Відтак, **метою статті** є проаналізувати варшавський період життя й діяльності М. Кордуби (1929–1940), як передусім одного із провідних представників НТШ та наукової школи М. Грушевського, у контексті налагодження наукової співпраці з європейськими інституціями, товариствами, вченими.

Виклад основного матеріалу. М. Кордуба особливо активно долучився до роботи загальноєвропейських інституцій у 1920–1930-х рр. У цей період він став членом економіко-технічного відділу Інституту громадознавства та історико-філологічного товариства у Празі, Українського наукового інституту у Варшаві, Польського товариства прихильників історії, Варшавського інституту дослідження національних справ, Угорського товариства ім. Ш. Петефі (Піх, 2009: 13). Власне у 1929–1939 рр. історик працював професором Варшавського університету, що з середини 1920-х рр. був одним із осередків академічного життя українців у Польщі. У різний час у ньому викладали такі відомі вчені як І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, С. Балей, В. Біднов, П. Зайцев, В. Заїкін та ін. (Піх, 2012: 185–186).

Власне Виділ НТШ найчастіше делегував до участі в міжнародних конференціях з істориків: М. Кордубу, І. Крип'якевича, М. Чубатого, Р. Зубика, Я. Пастернака, з філологів – Ф. Колессу, Я. Гординського, І. Свенціцького, географа В. Кубійовича. Ці та інші дослідники представляли здобутки вітчизняної науки на Міжнародних конгресах істориків, Конгресах слов'янських географів і етнографів, Міжнародних конгресах візантологів, З'їздах бібліотекарів і архівістів, Міжнародних конгресах історії мистецтва, З'їздах слов'янських філологів та ін. (Чебан, 2017: 73).

Влітку 1927 р. М. Кордуба брав участь у з'їзді істориків, скликаному у Варшаві Польським історичним товариством. У науковому форумі взяло участь понад 150 учених, які представляли університетські кафедри, наукові товариства, музеї, редакції історичних журналів. М. Кордуба разом із І. Крип'якевичем були відправлені від НТШ (Кордуба, 1927: 196).

На Конгресі з ініціативи авторитетного польського історика, дослідника європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків Марцелія Гандельсмана було засновано Федерацію історичних товариств Східної Європи, завданням якої визначено пропагування ідеї Східної Європи як великого історично-культурного регіону, що простягнувся від східних кордонів Німеччини й Італії аж до українських земель та європейських кордонів Росії. До складу Федерації увійшли, крім польських, чеських та угорських, три українські наукові інституції: НТШ і Національний музей у Львові та утворений згодом Український науковий інститут у Варшаві (УНІ). Участь у її заходах брали також представники з Німеччини, Прибалтики, Югославії, Греції, Фінляндії, Болгарії, Румунії (Зайцева, 2002: 119). Було вироблено статут Федерації й обрано Виконавчу комісію, членами котрої стали М. Кордуба та І. Крип'якевич (Кордуба, 1927: 196). Окрім того, М. Кордуба засідав у президії словникової комісії і був вибраний до 7-членної управи, утвореної на конференції Федерації (Кордуба, 1927: 199).

Доповідаючи, учений звернув увагу на те, яке вагоме значення для історико-наукових досліджень мають топоніми, наскільки важливо в Україні збирати їх “просто з народних уст”, бо в усіх офіційних виданнях та картах їх перекручено на російський, польський, німецький, румунський та угорський лад (Кордуба, 1927: 197); окреслив стан топонімічних досліджень в Україні та інших європейських країнах, наголосив на потребі системного опрацювання географічних назв та запропонував відповідним структурам Федерації взяти під контроль цю проблему. Учений розробив методику та програму такої дослідницької роботи, що передбачала: укладання квестіонару для збору назв; обрання спеціальних

представників, які б у своїй визначеній області організовували систематичний збір топонімічного матеріалу; зберігання і систематизацію зібраних документів; повне бібліографування всіх публікацій; створення спеціального часопису, де б друкувалися розвідки з топоніміки. Рекомендації М. Кордуби схвально оцінили учасники конференції та передали їх відповідним профільним установам Федерації (Федорів, 2001: 38; Кордуба, 1927: 197].

Українські делегати налагодили дружні взаємини з різними слов'янськими і німецькими вченими, зацікавили їх українськими справами, що безперечно мало позитивні наслідки для дальшого розвитку української науки (Федорів, 2001: 39). М. Кордуба заявив про себе як про гідного репрезентанта української історичної науки на європейській арені, після чого активно представляв її інтереси у міжнародних наукових інституціях (Піх, 2012: 185).

На конгресі істориків, на ґрунті взаємного зацікавлення топонімікою та середньовічною історією, М. Кордуба познайомився з професором М. Гандельсманом. Польський учений у 1920–1935 рр. як керівник Комісії атласу історії польських земель теж активно опрацьовував топонімічний матеріал, що сприяло тривалому науковому співробітництву між обома дослідниками. Очевидно, саме за рекомендацією М. Гандельсмана та О. Галецького у 1928 р. М. Кордубу й було запрошено до Варшавського університету (Піх, 2012: 185). Про тривалі доброзичливі стосунки між М. Гандельсманом і М. Кордубою свідчить листування останнього з М. Грушевським. З якого дізнаємось, наприклад, що М. Грушевський просить М. Кордубу подякувати М. Гандельсману за вітальні листи від [...Університету й Варшавського історичного товариства...], адресовані М. Грушевському з нагоди його ювілею, за підписом польського історика (Взаємне листування, 2016: 237). В іншому листі йдеться про обмін історичною літературою між М. Грушевським і М. Гандельсманом за посередництва М. Кордуби (Взаємне, 2016: 243).

Як і у випадку з іншими українськими представниками у Варшавському університеті, з М. Кордубою було спочатку укладено контрактну умову, 24 лютого 1934 р. його іменовано надзвичайним професором, а з 14 вересня 1937 р. – звичайним професором (Піх, 2012: 186). Як згадує дочка історика Стефанія Ольшанська: “Це було визнання. На цей час він уже був відомим істориком-дослідником. Його інаугураційна лекція у Варшавському університеті мала блискучий успіх. Це був найбільш успішний період його життя” (Ольшанська, 1996: 2). 30 січня 1929 р. у великому залі Варшавського університету ім. Ю. Пілсудського М. Кордуба виголосив промову, що отримала позитивні відгуки польських учених, представників української емігрантської інтелігенції, студентів. Про цю подію у листі до І. Крип'якевича історик згадував так: “Публіки було доволі, про се вже постаралася наша еміграція і Гандельсман та Галецький, котрі – як я довідався – на викладах поручили своїм студентам прийти на інаугурацію. Були й наші професори: Стоцький, Огієнко, Балей, Біднов. Гандельсман, як декан, привітав мене промовою, в котрій зазначив мої “наукові заслуги” – я, відповідаючи, вказав на се, що Варшавський університет перший з польських підняв думку поширити круг своїх дисциплін також і на українську історію, і зазначив, що се вийде також і на добро польської історії, бо вже Длугош розумів, що без знання української годі як слід зрозуміти польську історію...” (ЦДІАУ у Львові. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1).

У 1928/1929 академічному році на факультеті утворено дві нові “контрактні” кафедри (семінари) – семінар української філології (очолював Р. Смаль-Стоцький) та семінар української історії (очолював М. Кордуба). Спочатку новоутворені структури не мали ні власного приміщення, ні бюджету для проведення потрібних організаційних заходів. Згодом, у 1930/1931 академічному році, коли з метою покращення науково-дидактичного процесу у Варшавському

університеті постав Історичний інститут, до його складу увійшли до того часу функціонуючі незалежно історичні семінари, зокрема й історії України, яким керував М. Кордуба. А починаючи з 1932/1933 рр., кафедра отримала власний бюджет, яким керівник розпоряджався спільно з асистентом Історичного інституту (Піх, 2012: 186).

У Варшавському університеті М. Кордуба читав повний курс лекцій з історії Східної Європи, а з 1937 р. – України (Антонович, 2013: 32). З викладанням дисципліни “історія України” виникали деякі труднощі. Польські слухачі його бойкотували, а серед українців переважали студенти Студіум православного богослов’я, для котрих ці семінари не були обов’язковими (Піх, 2012: 186), проте записувались і поляки. Одним із небагатьох польських учнів М. Кордуби був Єжи Гедройць – згодом один із найяскравіших представників польської інтелектуальної еліти другої половини ХХ ст., головний редактор паризького часопису “Культура”, автор численних публікацій про польсько-українські взаємини і порозуміння обох народів (Бердиховська, 2005: 11). Пізніше у своїй “Автобіографії” Є. Гедройць згадував: “... я почав вивчати українську історію в професора Кордуби, через що вельми сильно переживав, адже там були переважно українці, які дивилися на мене з подивом, мов на залізного вовка. Семінар професора Кордуби я відвідував десь півтора року. Йому завдячую добру орієнтацію в українській літературі та численні контакти з майбутніми українськими діячами. Українську історію я вибрав, мабуть, з упертости. А ще тому, що цілком випадково в той час познайомився з отцем Жевуським, василіянином, людиною близькою до архієпископа Шептицького...” (Єжи Гедройць та українська еміграція, 2008: 7).

У Державному архіві Львівської області зберігається 12 томів конспектів лекцій з історії України, прочитаних професором у Варшавському університеті. Це детальний виклад історії України від найдавніших – до новітніх часів (Держархів Львівської області. Ф. Р. 2923. Оп. 1. Спр. 21–32). Лекції М. Кордуби досі, окрім поодиноких, не видані, хоча “представляють виняткову вартість у науковому плані” (Антонович, 2013: 32). У них учений висвітлює історію європейських країн і Сходу, найдавніші періоди історії України і до ХХ ст. у контексті історії слов’янських народів, що особливо важливо.

Враховуючи те, що в США історію України тоді ще не викладали, а в СРСР її було практично заборонено, семінар, а згодом кафедра М. Кордуби у Варшавському університеті були чи не єдиними установами, де такі виклади відбувалися (Білінський, 2012: 195).

Лекції і семінарські заняття М. Кордуби в університеті не пройшли марно для Є. Гедройця. Після війни, очолюючи польських інтелектуалів за кордоном, готуючи часопис “Культура” в Парижі, він “як ніхто ніколи в Польщі зумів здолати анахронізми, зрікся ревізії границь і аргументовано вибудовував концепцію майбутньої польсько-української співпраці” (Антонович, 2013: 32–33).

У зв’язку з поширенням ідеї прометеїзму у Варшаві в 1930-х рр. постав Instytut Wschodni, у складі якого діяло молодіжне крило з відповідною українською секцією. Слухачам секції пропонувалися курси лекцій щодо різних українських проблем, зокрема М. Кордуби (історія України), О. Лотоцького (українська політична думка), Б. Лепкого (українська література), Р. Смаль-Стоцького (українська мова) (Кульчицька, 2007: 132). Слід згадати й факт, що на запрошення Інституту дослідження національних справ у приміщенні Товариства любителів історії у Варшаві 15 грудня 1933 р. професор прочитав публічну лекцію про генезу українсько-польських відносин (X–XIII ст.), яка згодом була опублікована у часописі “Sprawy Narodowościowe” (Піх, 2012: 187; Рубльов). Лекційній та науковій роботі М. Кордуби у Варшаві сприяла можливість працювати з архівними й музейними матеріалами Православного Митрополичого Архіву-Музею, в

бібліотеках Замоїських і Красінських, в Архіві Давніх Актів тощо (Енциклопедія українознавства, 1994: 209).

Говорячи про М. Кордубу як педагога, окремо слід відзначити цінність не лише прочитаних ним у Варшаві курсів лекцій, але й друкованих у той час його праць. Перелік їх досить великий і тематика різна (професор нерідко подавав їх студентам серед обов'язкової літератури). Ними вчений заповнював прогалини в загальному освітньому процесі, насамперед брак відповідних підручників. Вагомою є, зокрема, й праця М. Кордуби “Методологія історії”, у якій уміщено не лише теоретичні, але й практичні, методично-педагогічні сентенції, глибоке системне мислення вченого (Антонович, 2013: 33).

Завдяки спілкуванню з представниками української еміграції та польською політичною і науковою елітою вченому вдалося налагодити контакти з тими польськими інтелектуалами, які тією чи іншою мірою виступали за діалог з українцями (Піх, 2012: 187). Так, уже згадуваний нами учень М. Кордуби Є. Гедройць під час голодомору 1932–1933 рр. і сталінських репресій, поділяючи федералістські погляди Ю. Пілсудського, послідовно пропагував ідею неминучого розпаду СРСР та утворення на його теренах незалежних держав, підкреслюючи провідну роль України у цьому процесі. Виступав проти польської державної політики асиміляції українців, боровся за визнання рівноправності української мови з іншими мовами, запровадження окремих українських шкіл, заснування українського університету тощо. Згодом, у 1950-х рр., у своїх публікаціях у журналі “Культура” намагався утвердити у свідомості поляків необхідність відмови від претензій на Львів, визнання реалій повоєнних кордонів, урегулювання взаємних претензій шляхом дискусій, міжнародного примирення, і вибачення в ім'я боротьби зі спільним ворогом – імперською Росією. Ця концепція стала важливим аспектом інтелектуальної революції, здійсненої на рубежі 1940–1950-х рр. у середовищі польських та українських інтелектуалів на еміграції (Рубльов, Є. Гедройць). Вплив ідей “Культури” на інтелектуальне життя Польщі протягом понад 30 років був досить результативним. Наприкінці ХХ ст. ідеї Є. Гедройця почали змінювати основні тенденції у відносинах поляків з українцями, білорусами, литовцями тощо. На його думку, що особливо актуально й сьогодні, Україна має виключне значення для зміцнення безпеки Польщі й інших країн ЦСЄ (Морозова, 2016: 76). Безумовно, що формування таких поглядів Є. Гедройця відбувалося під впливом М. Кордуби та українських емігрантів 1930-х рр.

Двосторонніми проектами, до функціонування яких активно долучився М. Кордуба у Варшаві, були також робота у Комісії з дослідження українсько-польських проблем при створеному на підставі розпорядження Ради міністрів від 7 лютого 1930 р. УНІ та участь у діяльності часопису “Biuletyn Polsko-Ukraiński” (ВРУ), який видавався у Варшаві у 1932–1938 рр. (Піх, 2009: 15).

УНІ був створений завдяки зусиллям поляків і українців, зацікавлених у нормалізації польсько-українських стосунків, зокрема, професорів Варшавського університету М. Гандельсмана, О. Галецького, С. Слонського, С. Шобера, В. Дорошевські, Ю. Голомбека, відомих громадсько-політичних осіб – Т. Голувка, Л. Василевського, Я. Єнджеєвіча, Г. Юзефські. Статутом УНІ було передбачено “навчання у сфері господарчого життя, культури та історії українського народу, підготовка до наукової праці та державно-адміністративної” (Козак, 2012: 60). УНІ організовував наукові відчити в академічних установах, товариствах та інститутах, засновував курси української мови у польських містах, видавав наукові розвідки, документи чи переклади на українську мову наукових і літературних праць (Піх, 2012: 187).

За весь період діяльності в Інституті працювало 7 комісій і семінарів. Чи не найважливішою була Комісія з дослідження українсько-польських проблем, що

об'єднувала українських і польських учених кількістю понад п'ятдесят осіб. Її членами були відомі вчені, редактори, політичні та військові діячі: О. Лотоцький, В. Біднов, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий, П. Зайцев (з української сторони); М. Гандельсман, О. Галецький, В. Бончковський, Г. Пашкевич, Л. Василевський – з польської. Президентом комісії обрано М. Гандельсмана, заступниками – С. Шобера і О. Лотоцького, секретарем – Р. Смаль-Стоцького. Комісія працювала у двох секціях: історичну очолював О. Галецький, заступником був М. Кордуба, мовознавчо-філологічну – С. Слонський (заступник – Р. Смаль-Стоцький) (Піх, 2009: 15). Секції проводили 3–4 засідання на рік, однак найактивнішою була історична. М. Кордуба пропонував для обговорення власні розвідки, а також зреферовані дослідження інших учених. Доповіді М. Кордуби “Два причинки до історії Галицько-Волинського князівства в XIII ст.” та “Становище Володислава Локетка супроти кандидатури Болеслава Тройденевича на володимирський престіл” предметно обговорювались на засіданнях історичного відділу (Піх, 2009: 187).

За майже десять років свого існування – Інститут розгорнув широкую видавничу діяльність, випустивши понад 40 томів наукових праць з різних ділянок українознавства, включаючи економічні, культурні, суспільні відносини. Пам'ятною подією УНІ, як щодо концепції, так і її реалізації, було повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах, присвячене 75-й річниці смерті письменника. Очолив спеціальну комісію О. Лотоцький, секретарем обрано Р. Смаль-Стоцького, редактором – відомого шевченкознавця П. Зайцева, головним редактором – А. Петренка. Співпрацівниками проекту стали відомі учені Д. Чижевський, Д. Антонович, І. Балей, Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Сімович, М. Кордуба, Б. Лепкий, С. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк. Із запланованих шістнадцяти томів творів поета вийшло друком тринадцять, разом із кореспонденцією, щоденником, перекладами його творів іноземними мовами, літературною біографією Т. Шевченка. Тринадцятий том був присвячений зв'язкам Шевченка з поляками (Козак, 2012: 65). М. Кордуба подав до видання ґрунтовну розвідку “Шевченко як красзнавець та археолог” (Кордуба, 1934). Безсумніву, що цей задум зробив великий крок у шевченкознавстві.

Іншим тогочасним проектом, котрий передбачав зближення польської та української позицій був часопис “ВРУ” (1932–1938), головним редактором котрого став відомий польський публіцист В. Бончковський. Часопис постав у рамках діяльності Instytutu Wschodniego, завданням якого було зацікавлення польського суспільства справами Сходу та Азії. Ініціатива також виходила від знаних польських політиків і публіцистів, що намагались розв'язати польсько-українські проблеми: С. Папроцького, Л. Василевського, С. Стемповського (Піх, 2012: 188).

Слід зазначити, що “ВРУ” – одна з унікальних сторінок польсько-української преси, що піднімала освітній і загально-культурний рівень обох народів, пропонуючи класику польської та української культури. У журналі публікували політичні думки Ю. Пілсудського щодо українсько-польського поєднання з елементами федералізму. В. Бончковський належав до незначного кола польських публіцистів та інтелектуалів, які дивилися на Україну як на країну з давньою християнською культурою і вважали українців, що проживали на території Польщі, своїми союзниками у протимосковському фронті (Яручик, 2013: 118).

Серед поляків, що активно співпрацювали з “ВРУ”, можна відзначити Л. Василевського, Я. Лося, П. Дуїна-Борковського, С. Папроцького та В. Бончковського, а серед українців: І. Кедрина-Рудницького, Д. Дорошенка, П. Шандрука, П. Зайцева, Р. Смаль-Стоцького, М. Кордубу, В. Кубійовича, В. Дорошенка, Б. Лепкого, П. Ковжуна, М. Андрусяка та ін. (Піх, 2012: 188).

Свою позицію на сторінках “ВРУ” щодо важливих проблем для польського та українського суспільств висловлював і М. Кордуба. Значну увагу вчений приділив

темі відкриття у польській державі українського університету, наголосивши, що це питання є найбільш актуальним для українсько-польських взаємин, і її якнайшвидше вирішення могло б посприяти порозумінню між обома народами. На думку історика, створення УНІ у Варшаві не вирішило проблеми з відкриттям університету, оскільки ця інституція не мала ні власного професорського складу, ні студентів, не проводила лекційних і семінарських занять, а могла лише видавати наукові дослідження українською мовою. Отже, М. Кордуба виступив проти тверджень редактора “ВРУ” В. Бончковського, котрий вважав, що відкриття українського університету є не на часі та потребує додаткової підготовки польського суспільства, а заснування УНІ могло б стати основою для його створення. В інших статтях, вміщених у часописі, дослідник порушував проблеми провокаційних публікацій у польських виданнях, закидав авторам фальшування історії та географії під час тлумачення походження назви “Україна” тощо (Піх, Чебан, 2012: 169).

Значущість “ВРУ” передусім і в тому, що це видання продовжило, започатковану у 1930 р. у кварталнику “Wschód-Orient” (редактором першого числа був Є. Гедройць, наступних, до кінця існування – 1939 р. – В. Бончковський) форму діалогу двох культур у ХХ ст. Після Другої світової війни естафету українсько-польського поєднання приймає паризька “Культура” (Яручик, 2013: 117, 119).

Перебування М. Кордуби у 1930-х рр. в Польщі співпало з активізацією прометеївського руху в країні. Прихильники “прометейської ідеї” відводили Польщі особливу роль: у разі перемоги над більшовицькою Росією вона мала очолити ті держави, що постануть на руїнах СРСР, допомогти їм у формуванні державності. Планувалося, що потенційні країни утворять єдину федерацію, провідні позиції в якій займатиме Друга Річ Посполита. Автори доктрини відводили для України в цій федераційній програмі важливу роль. У Варшаві було створено клуб “Прометей” (1928), завданням якого мало бути культурне і товариське зближення народів, поневолених більшовицькою Росією (Вялова, 2019: 192). Основною формою діяльності було зібрання членів клубу і гостей, на якому передбачалася доповідь на обрану тему (Вялова, 2019: 193). Серед доповідачів домінували найчисельніші у цьому товаристві українці. У різний час доповіді в клубі читали Г. Лазаревський, В. Біднов, М. Кордуба, М. Ковалевський, А. Лівицький, А. Крижанівський. Польськими доповідачами були Л. Василевський, М. Гандельсман, Ю. Лободовський, В. Бончковський (Вялова, 2019: 194). Як відомо, концепція прометеїзму не була реалізована протягом міжвоєнного періоду.

У цей період М. Кордуба співпрацював також з Польською академією знань у Кракові, писав на замовлення редакції статті для “Польського біографічного словника” (Піх, Чебан, 2012: 169). Для збору біографічних матеріалів було утворено місцеві комітети у Кракові, Варшаві, Львові, Познані, Катовіцах, Луцьку тощо. Крім інформативної та популяризаторської, словник мав і наукову мету (Polski słownik, 1935). Історик подав до цього словника низку статей про видатних українських діячів, зокрема в третьому томі видання надруковано біографії І. Брюховецького, М. Ханенка, С. Ханенка, Б. Хмельницького, його батька Михайла, синів Юрія і Тимоша, родича Павла Яненка-Хмельницького (Polski słownik, 1937a). Крім згаданих біографій, в інших томах було подано ще й біографії козацького гетьмана М. Дорошенка, генерального осавула козацьких військ за Б. Хмельницького – Демка Михайловича (Polski słownik, 1939), гайдамацького ватажка Сави Чалого, київського православного митрополита Четвертинського Святополка Георга Гедеона, білоруського православного єпископа Четвертинського Святополка Степана – Сильвестра (Polski słownik, 1937b), князя Болеслава та Юрія Борковського (Polski słownik, 1936). Те, що біографії вищеназваних осіб подав саме

український вчений, а не польський, робило свою справу, матеріал був викладений з власних засадничих позицій. В одному з листів до І. Крип'якевича М. Кордуба зазначав: “Приходиться писати для чужих і збагачувати чужі, без сього багаті літератури. Щоправда се робить також прислугу нашій справі і було се для мене великою сатисфакцією, що та сама Краківська Академія Наук, котра перед війною признала нагороду Равіті-Гавронському за його пасквілю про Хмельницького, тепер у своїм Słownik-u Biograficzn-im опрацьованне життєписів всіх Хмельницьких поручила мені і видрукувала так, як я зладив” (ЦДІАУ у Львові. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2–3). В іншому листі до І. Крип'якевича від 3 лютого 1938 р., писав: “А тим часом наша продукція наукова зійшла до нулі, аж сором перед сусідами, коли від часу до часу питають про наші новини з наукового поля. Ще 10 літ тому назад наша продукція на полі історичних дослідів перевищала польську і чеську, а тепер зійшла до рівня білоруської. Фінансова криза НТШ зійшлася фатально з розгромом Академії [наук у Києві] і кризою у Варшавському Українському Інституті, спричиненою непосильним видавництвом 16-томового Шевченка. Через те вже довгий час спочивають в редакційних теках різні праці без вигляду на виданне у ближній часі...” (ЦДІАУ у Львові. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6). Враховуючи певну стагнацію національної історіографії на початку 1930-х рр., та зважаючи на проблеми у видавничому секторі, М. Кордуба змушений був шукати можливості публікації своїх праць у польських і західноєвропейських виданнях (“Balticoslavica”, “Le monde slave”, “Zeitschrift für osteuropäische Geschichte”, “Kwartalnik Historyczny”, “Światowit”, “Przegląd Historyczny” та ін.), що безумовно сприяло піднесенню міжнародного авторитету історика (Піх, 2012: 190).

Упродовж 1930-х рр. учений двічі (Варшава, 1933 та Цюріх, 1938) брав участь у VII та VIII міжнародних історичних конгресах, представляючи УНІ та НТШ. Окрім того, М. Кордуба презентував обидві інституції на III загальних зборах Федерації історичних товариств Східної Європи, що відбувалися наприкінці серпня 1938 р. у Цюріху перед історичним з'їздом, котрі об'єднували 41 наукове товариство з метою вивчення історії Східної Європи і слов'янства (Піх, 2012: 17; Рубльов. Кордуба Мирон).

На VII конгресі, що відбувався у Варшаві 21–27 серпня 1933 р. було 12 представників українських наукових установ, що діяли поза межами СРСР. Зі Львова: Я. Пастернак, В. Щербаківський, М. Чубатий, І. Свенціцький, Р. Зубик, Я. Скрутьє, з Варшави – М. Кордуба та О. Лотоцький та ін. М. Кордуба виступив перед світовою громадськістю, порушивши питання виникнення української нації, черговий раз, поставивши на порядок денний українське питання (Korduba, 1933). За підсумками конференції з ініціативи й за редакцією М. Кордуби НТШ видало збірник доповідей українських учених. Їхня участь відображена також і в публікаціях Організаційного комітету: тексти доповідей – у матеріалах конгресу, інформація про обговорення – у звітах про засідання, а короткий виклад – у збірниках резюме (Чебан, 2017: 73; Contributions a L'histoire, 1933).

У вересні 1938 р. М. Кордуба став представником від НТШ та УНІ, до речі, єдиним із 99 учених, із Польщі, на VIII Міжнародному конгресі істориків у Цюріху (Швейцарія). Українські вчені з СРСР участі у конгресі не брали (Ісаєвич, 2009: 721). Згодом газета “Діло” повідомляла, що реферат М. Кордуби на тему “Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи в другій половині XIII ст.” мав багато слухачів і прихильну оцінку в дискусії, викликав прохання до вченого з боку німецьких і чеських професорів і доцентів, які цікавилися історією України, вислати їм після надрукування відбитки реферату (ЦДІАУ у Львові. Ф. 357. Оп.1. Спр. 24. Арк. 6). Враження історика від участі у цих двох конгресах опублікувала газета “Діло” (Кордуба, 1938).

І на останок. Атмосферу варшавського періоду життя М. Кордуби прекрасно передають “Спогади про дідуся” внука Б. Білінського: “Пам'ятаю діда ще з

Варшави, куди приїздив з мамою зі Збаража в гості. Інтуїтивно відчував велич особи. Пам'ятаю, що до діда приходили поважні панови, яких я трохи побоювався, але тягнуло до їх товариства. Потім я довідався, що серед них були чільні представники української громади у Варшаві, зокрема проф. Р. Смаль-Стоцький” (Білинський, 1996). Варшавська квартира Кордубів була справжнім осередком українського життя. Тут часто збиралися колишні активні учасники українських визвольних змагань, письменники і вчені, що проживали у Польщі. Знаходять підтримку і допомогу наддніпрянці, яких взяв під свою опіку “Союз українок” – і впершу чергу його голова, дружина професора – Євгенія Кордуба.

У Варшаві М. Кордуба перебував до середини 1940 р., після закриття німецькою окупаційною владою Варшавського університету та УНІ, історик переїхав до Холма, де до грудня 1941 р. викладав історію в українській гімназії (Федорів, 2001: 41).

Висновки. Відтак, варшавський період діяльності М. Кордуби – особливо плідний в науковій і викладацькій сферах життя ученого; професор був одним із яскравих представників української історичної науки на європейському рівні, активний учасник міжнародних форумів, конференцій, наукових товариств, на яких пропагував передусім українське питання, Україну у складний період втрати нею державності. Його фахові доповіді отримали схвальні оцінки європейських учених. Історик систематично друкувався в іноземних виданнях, чим популяризував українську й слов'янську історію.

Українська політична та наукова еміграція між двома світовими війнами була представником поневоленої країни, яка на радянських землях не мала змоги вільно працювати, і творила ті політичні й наукові цінності та інституції, творити які на рідних землях не було можливості. Напередодні Другої світової війни через міжнародне напруження наукові конгреси, з'їзди не скликалися, і науково-культурна співпраця між європейськими ученими практично припинилася.

Список використаних джерел

- Антонович О. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба // Вісник НТШ. 2013. Ч. 49. С. 28–34.
- Бердиховська Б. Україна в житті Ежи Ґедройця і на сторінках паризької “Культури” // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури” / [вид. підгот. Б. Бердиховська; пер. з пол.]. К., 2005. С. 9–33.
- Білинський Б. Мирон Кордуба в контексті епохи // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2012. Вип. 5. С. 192–198.
- Білинський Б. Спогади про дідуся // Подільське слово. 1996. 24 лютого.
- Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / упоряд., авт. вступ. розд. і наук. комент. О. А. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2016. 424 с.
- Вялова Ю. Леон Василевський (1870–1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу / Відп. ред. О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 268 с.
- Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: В 10-х т. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. Т. 1. 399 с.
- Ежи Ґедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 років / Упоряд., переднє слово і коментарі Б. Бердиховської. Пер. з польс. та англ. К., 2008. 752 с.
- Ісаєвич Я. Міжнародні конгреси істориків і обговорення на них проблем українознавства та участь учених з України // Енциклопедія історії України. К., 2009. Т. 6. С. 714–726.
- Зайцева З. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. 2002. № 6. С. 108–122.
- Козак С. Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939) // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. 2012. Вип. 22. С. 59–68.
- Кордуба М. Два міжнародні історичні з'їзди в Цюриху // Діло. 1938. Ч. 195. С. 9.
- Кордуба М. Конспект лекцій з історії України, прочитаних у Варшавському університеті // Державний архів Львівської області. Ф. Р. 2923 (Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор Львівського державного університету. 1876–1947 рр.). Оп. 1. Спр. 21–27. Частина I. Т. 1–7. 779 арк.
- Кордуба М. Конспект лекцій з історії України, прочитаних у Варшавському університеті // Держархів Львівської обл. Ф. Р. 2923. Оп. 1. Спр. 28–32. Частина II. Т. 1–5. 393 арк.
- Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. 1927. Кн. 5. С. 196–199.
- Кордуба М. Шевченко як краєзнавець та археолог // Т. Шевченко. Твори. Варшава: УНІ, НТШ, 1934. 7 с.
- Кульчицька Т. Мирон Кордуба у польських історичних та суспільно-політичних періодичних виданнях (1895–1939) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2007. Вип. 15. С. 112–136.
- Листи Кордуби М. до Крип'якевича І. з Варшави // Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 357 (Крип'якевич Іван Петрович – професор, історик). Оп. 1. Спр. 24. 11 арк.

Морозова О. Ідея незалежної України в діяльності Єжи Гедройця // Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили. Серія: Історія. 2016. Вип. 262. Т. 274. С. 75–79.

Ольшанська С. Мій батько // Подільське слово. 1996. 24 лютого.

Піх О. Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 366 с.

Піх О. Науково-освітня діяльність Мирона Кордуби у Варшаві (1928–1940) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 184–191.

Піх О. Польська тематика у критико-бібліографічних студіях Мирона Кордуби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. пр. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 564–570.

Піх О., Чебан М. Мирон Кордуба і Микола Андрусак: до історії взаємин // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2012. Вип. 5. С. 158–178.

Рубльов О. Єжи Гедройць // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=25539

Рубльов О. Інститут дослідження національних справ // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12363

Рубльов О. Кордуба Мирон Михайлович // Енциклопедія історії України URL: <http://resource.history.org.ua> =Korduba M.

Федорів І. Діяльність Мирона Кордуби у варшавський період життя в контексті українсько-польських взаємин (1929–1940 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексівця. Тернопіль, 2002. Вип. 5. С. 125–130.

Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). Тернопіль: Тернопіль-Онлайн, 2001. 127 с.

Чебан М. Українські вчені на міжнародних наукових форумах (1919–1939): організація, участь, тематика // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2017. Вип. 10. С. 72–89.

Яручик О. Володимир Бончковський – речник польсько-українського культурного зближення // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. 2013. Т. 2. С. 117–119.

Contributions a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Congres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933.

Korduba M. Die Entstehung der ukrainischen nation // Contributions a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Congres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933. P. 19–67.

Polski słownik biograficzny. T. 1. Z. 1. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji uniejętności, 1935. 479 s.

Polski słownik biograficzny. T. 4. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji uniejętności, 1937. S. 163; 361–362.

Polski słownik biograficzny. T. 5. Z. 21. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji uniejętności, 1939. S. 105; 335–336; 366.

Polski słownik biograficzny. T. 3. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji uniejętności, 1937. S. 70–71; 261–262; 262–263; 329–334; 334–336; 336–337; 337–338.

Polski słownik biograficzny. T. 2. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji uniejętności, 1936. S. 262; 332.

References

Antonovych O. Iz pleiady vydatnykh u natsionalnii nautsi: Myron Korduba [From a Constellation of the National Science Outstanding Scholars: Myron Korduba] // Visnyk NTSh. 2013. Ch. 49. S. 28–34.

Berdykhovska B. Ukraina v zhytti Yezhy Gedroitsia i na storinkakh paryzkoï "Kultury" [Ukraine in the Life of Jerzy Giedroyc and on the Pages of the Parisian "Culture"] // Prostir svobody. Ukraina na shpaltakh paryzkoï "Kultury" / [vyd. pidhot. B. Berdykhovska; per. z pol.]. K., 2005. С. 9–33.

Bilynskyi B. Myron Korduba v konteksti epokhy [Myron Korduba in the Context of the Era] // Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i susplina svidomist. 2012. Vyp. 5. S. 192–198.

Bilynskyi B. Spohady pro didusia [Memories of Grandfather] // Podilske slovo. 1996. 24 liutoho.

Vzaiemne lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Myrona Korduby [Myron Korduba's Correspondence with Mykhailo Hrushevsky] / uporiadn., avt. vstup. rozd. i nauk. koment. O. A. Kupchynskiy. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi, 2016. 424 s.

Vialova Yu. Leon Vasylevskiy (1870–1936): postat polityka u konteksti polsko-ukrainskoho dialohu [Leon Vasilevsky (1870–1936): Politician's Figure in the Context of Polish-Ukrainian Dialogue] / Vidp. red. O. S. Rublov. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy, 2019. 268 s.

Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnynova chastyna. [Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary Section: Ten-Volume Edition] / V 10-kh T. Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 1994. T.1. 399 s.

Yezhy Gedroits ta ukrainska emihratsiia. Lystuvannia 1950–1982 rokiv [Jerzy Giedroyc and Ukrainian Emigration. Correspondence of 1950–1982] / Uporiad., perednie slovo i komentari B. Berdykhovskoi. Per. z pols. ta anh. K., 2008. 752 s.

Isaievych Ya. Mizhnarodni konfhresy istorykiv i obhovorennia na nykh problem ukrainoznavstva ta uchast uchenykh z Ukrainy [International Congresses of Historians with Participating Scientists from Ukraine and] // Entsyklopediia istorii Ukrainy. K., 2009. T. 6. S. 714–726.

Zaitseva Z. Myron Korduba i ukrainski naukovy tovarystva [Myron Korduba and Ukrainian Scientific Societies] // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2002. № 6. S. 108–122.

Kozak S. Ukrainskyi Naukovyi Instytut u Varshavi (1930–1939) [Ukrainian Science Institute in Warsaw (1930–1939)] // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. pr. 2012. Vyp. 22. S. 59–68.

Korduba M. Dva mizhnarodni istorychni zizdy v Tsiurikhu [Two International Historic Congresses in Zurich] // Dilo. 1938. Ch. 195. S. 9.

- Korduba M. Konspekt lektzii z istorii Ukrainy, prochytyanykh u Varshavskomu universyteti [A Synopsis of Lectures on the History of Ukraine Delivered at the University of Warsaw] // Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. R. 2923. Op. 1. Spr. 21–27. Chastyna I. T. 1–7. 779 ark.
- Korduba M. Konspekt lektzii z istorii Ukrainy, prochytyanykh u Varshavskomu universyteti [A Synopsis of Lectures on the History of Ukraine Delivered at the University of Warsaw] // Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi obl. F. R. 2923. Op. 1. Spr. 28–32. Chastyna II. T. 1–5. 393 ark.
- Korduba M. Konferentsiia istorikov u Varshavi [Conference of Historians in Warsaw] // Ukraina. 1927. Kn. 5. S. 196–199.
- Korduba M. Shevchenko yak kraieznaveets ta arheoloh [Shevchenko as a Regional Ethnographer and Archeologist] // T. Shevchenko. Tvory. Varshava: UNI, NTSh, 1934. 7 s.
- Kulchytska T. Myron Korduba u polskykh istorychnykh ta suspilno-politychnykh periodychnykh vydanniakh (1895–1939) [Myron Korduba in Polish Historical and Socio-Political Periodicals (1895–1939)] // Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka. Lviv, 2007. Vyp. 15. S. 112–136.
- Lysty Korduby M. do Krypiakievycha I. z Varshavy [M. Korduba's Letters to I. Krypiakiewicz from Warsaw] // Tsentrainyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi. F. 357 (Krypiakievych Ivan Petrovych – profesor, istoryk). Op. 1. Spr. 24. 11 ark.
- Morozova O. Ideia nezalezhnoi Ukrainy v diialnosti Yezhy Hedroitsia [The Idea of an Independent Ukraine in the Activities of Jerzy Giedroyc] // Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni P. Mohyly. Serii: Istorii. 2016. Vyp. 262. T. 274. S. 75–79.
- Olshanska S. Mii batko [My Father] // Podilske slovo. 1996. 24 liutoho.
- Pikh O. Bibliohrafiia istorii ukrainsko-polskykh vidnosyn: suspilno-politychni ta ekonomichni protsesy (Za materialamy kartoteki Myrona Korduby) [Bibliography of the History of Ukrainian-Polish Relations: Socio-Political and Economic Processes (Based on Myron Korduba Files)] / Uporiad. Oleh Pikh, Oksana Ruda. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, 2009. 366 s.
- Pikh O. Naukovo-osvitnia diialnist Myrona Korduby u Varshavi (1928–1940) [Myron Korduba's Scientific and Educational Activities in Warsaw (1928–1940)] // Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. Lviv, 2012. Vyp. 5: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Oleksandra Kolianchuka. S. 184–191.
- Pikh O. Polska tematyka u krytyko-bibliohrafichnykh studiakh Myrona Korduby [Polish Themes in Myron Korduba's Critical and Bibliographic Studies] // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zb. nauk. pr. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy im. I. Krypiakievycha, 2008. Vyp. 17. S. 564–570.
- Pikh O., Cheban M. Myron Korduba i Mykola Andrusiak: do istorii vzaiemyn [Myron Korduba and Mykola Andrusiak: In Regard to a History of Relationships] // Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. 2012. Vyp. 5. S. 158–178.
- Rublov O. Yezhy Gedroits [Jerzy Giedroyc] // Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=25539
- Rublov O. Instytut doslidzhennia natsionalnykh sprav [Institute for National Affairs Studies] // Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12363
- Rublov O. Korduba Myron Mykhailovych [Korduba Myron Mykhailovych] // Entsyklopediia istorii Ukrainy URL: <http://resource.history.org.ua/KordubaM>.
- Fedoriv I. Diialnist Myrona Korduby u varshavskiy period zhyttia v konteksti ukrainsko-polskykh vzaiemyn (1929–1940 rr.) [Myron Korduba's Activities in His Warsaw Period of Life in the Context of Ukrainian-Polish Relations (1929–1940)] // Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. M. M. Aleksievtisia. Ternopil, 2002. Vyp. 5. S. 125–130.
- Fedoriv I. Myron Korduba v istorii Ukrainy (kinets XIX – persha polovyna XX st.) [Myron Korduba in the History of Ukraine (Late 19th Century – First Half of 20th Century)]. Ternopil: Ternopil-Onlain, 2001. 127 s.
- Cheban M. Ukrainski vcheni na mizhnarodnykh naukovykh forumakh (1919–1939): orhanizatsiia, uchast, tematyka [Ukrainian Scientists at International Scientific Forums (1919–1939): Organization, Participation, Topics] // Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. Lviv, 2017. Vyp. 10. S. 72–89.
- Yaruchyk O. Volodymyr Bonchkovskiy – rechnik polsko-ukrainskoho kulturnoho zblyzhennia [Volodymyr Bonchkovsky, a Spokesman for Polish-Ukrainian Cultural Rapprochement] // Ukraina ta Polshcha: mynule, sohodennia, perspektyvy. 2013. T. 2. S. 117–119.
- Contributions a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Congres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933.
- Korduba M. Die Entstehung der ukrainischen nation // Contributions a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Congres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933. P. 19–67.
- Polski słownik biograficzny. T. 1. Z. 1. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1935. 479 s.
- Polski słownik biograficzny. T. 4. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1937. S. 163; 361–362.
- Polski słownik biograficzny. T. 5. Z. 21. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1939. S. 105; 335–336; 366.
- Polski słownik biograficzny. T. 3. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1937. S. 70–71; 261–262; 262–263; 329–334; 334–336; 336–337; 337–338.
- Polski słownik biograficzny. T. 2. Krakow: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1936. S. 262; 332.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 37.091.2 : 173.7] (4:477)(091)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.13

Volodymyr Kravets

PhD hab. (Pedagogy), Professor,
Department of Pedagogy and Management of Education,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
kravets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7537-6545>

Володимир Кравець

Доктор педагогічних наук, професор,
Кафедра педагогіки та менеджменту освіти,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

Svitlana Kravets

PhD (Philology), Associate Professor,
Department of the Theory and Practice of Translation,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
svitlana.kravets@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4502-0921>

Світлана Кравець

Кандидат філологічних наук, доцент,
Кафедра теорії і практики перекладу,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В НОВІЙ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті проаналізовано історію дошлюбної підготовки учнівської молоді в Новій європейській історії. Доведено, що підготовка молоді до сімейного життя у першій половині Нової історії стосувалася в основному жіночої частини суспільства і майже не стосувалася юнаків. Вивчено перші кроки європейських шкіл щодо запровадження у буржуазну епоху зачатків статевого виховання, підготовки юнаків і дівчат до виконання в майбутньому подружніх ролей, до запровадження в шкільні учбові плани предметів, орієнтованих на підготовку до сімейного життя. Показано зміну ставлення до проблем статі та сексуальної соціалізації під впливом вчення психоаналізу, зокрема його засновника Зіґмунда Фрейда. Встановлено сутність трансформації змісту і механізмів дошлюбної підготовки в першій половині Нової історії і на її закінченні.

Ключові слова: сімейне життя, шлюб, ґендерна рівність, жіноча освіта, сексуальність, материнство, домоводство, статеve виховання, сексуальна соціалізація.

EUROPEAN EXPERIENCE IN PREPARING SCHOOLCHILDREN FOR FAMILY LIFE IN MODERN HISTORY

Summary. In the article the history of premarital training of school youth in a new European history is analyzed. The changes that took place in most Western European countries in relation to the solution of this problem in educational institutions are shown. The main idea of the article is a qualitative assessment of transformation of the content and approaches to forming the future family man, presented by the works of European scientists and teachers.

The views of the teachers of the 16–17-th centuries on the women's education are presented, their mistakes in the direction of female premarital education for the future of traditional women's home duties, home economics and motherhood are pointed out. It was proved that the preparation of young people to family life in the first half of the new history concerned mainly women's part of society and almost not related to young men.

In the second half of the Modern history, namely in the Bourgeois era, more and more they begin to speak about the preparation of boys and girls for future married roles, to creating harmonious relationships in marriage, to the birth of normal children and so on. A Victorian-era paradox is presented, which, on the one hand, acts as anti-sexual and, on the other, is characterized by the appearance of a sexual hiding, the emergence of serious sexological studies, the increase of prostitution and enormous attention to sexual problems in teaching theory and school practice. In addition, the priority of European scientists in the development of problems of sexual education in the late 19-th and early 20-th centuries is emphasized. The change in attitudes towards sex and sexual socialization under the influence of the teaching of psychoanalysis, in particular by its founder Sigmund Freud and his opponent Alfred Adler is shown.

The thesis is proved that solving the problem of premarital training of young people has passed a serious transformation in most European countries during the Modern history. Though in the first half of the 17-th century, the preparation for family life was carried out exclusively through the implementation of women's education with an emphasis on preparing the girls for the implementation of traditional family roles – housewives and mothers, but at the end of the 18-th – the first half of the 19-th century, there is a need for specially organized educational influences on teenagers and young people in order to prepare them for marriage. In the second half of the 19-th century, the training of the youth to the family life abroad was gradually reduced to sexual socialization of the youth.

Keywords: family life, marriage, gender equality, women's education, sexuality, motherhood, home economics, sex education, sexual socialization.

Постановка проблеми. Епоху, що змінила Відродження, часто називають Новим часом. Її часові межі дуже умовні: XVII століття – початок XX століття. Це – епоха серйозних економічних і соціальних змін. Капіталістичні перетворення, що не стримувались вже зовнішніми та внутрішніми обмеженнями, набули значного розмаху. Успіхи природознавства, з одного боку, забезпечували йому потужну ідейну і технічну базу, з другого – капіталізм сам підтримував науку. Не випадково наукова революція розгорталась одночасно з Нідерландською (1566–1609) та Англійською (1648–1688) буржуазними революціями. В європейському суспільстві в цей час все більше проголошують ідею природної рівності жінок і чоловіків. Ця ідея принципово відрізняється від думок попередніх мислителів, які наголошували або на вродженій дефективності жінки (Арістотель), або посилялись на її підпорядкування чоловікові внаслідок гріхопадіння (Фома Аквінський) (Кравець, 2005:151–152).

У XVI ст. до теми жіночого виховання звернувся представник німецької Реформації М. Лютер (1483–1546), який ідентифікував призначення жінки з роллю дружини. В основу його вчення лягло визнання рівноправ'я чоловіка і жінки, даного Богом. М. Лютер не допускав знецінювання особистості за її статевою належністю і вимагав визнання рівних прав і обов'язків чоловіків і жінок в усіх сферах життя. Жінка, на його думку, призначена Богом бути чоловікові “помічницею у всіх справах, особливо у ставленні до дітей” (Лютер, 1986:128). При цьому найважливішу мету шлюбу М. Лютер убачав не в народженні дітей, а в їх вихованні у дусі Християнства, причому саме жінка-матір виконувала роль виховательки.

Варто відзначити, що у Новій історії, принаймні до середини XVIII століття, важко відшукати цілісну теорію підготовки учнівської молоді до сімейного життя. Навіть у працях Я. А. Коменського (1592–1670) вона не виступає як самостійне педагогічне завдання. У “Великій дидактиці” автор підкреслює, що обов'язок педагога – ретельно оберігати дітей від товариства зіпсутих людей, щоб вони не заразились від них пороком. Він пропонує педагогам строгіше контролювати коло спілкування своїх вихованців, відбирати книги для читання, сприяти організації їх вільного часу, готувати до виконання домашніх обов'язків тощо. Коменський одним з перших в Європі педагогів висуває думку про необхідність жіночої освіти: “Не можна уявити будь-яких підстав, щоб і слабку стать цілком усунути від наукових занять. Жінки – теж образ божий, однаково

вони обдаровані (часом більше нашої статі) швидким і сприйнятливим мудрість розумом” (Коменський, 1987:293).

Активним прихильником підвищення освітнього рівня аристократок був відомий письменник Джонатан Свіфт (1677–1745), який написав два трактати “Про освіту леді” і “Лист до дуже юної леді з приводу її одруження”. В них він протестує проти стереотипу англійського суспільства, за яким головна мета шлюбу – продовження роду, а перший обов’язок жінки – це народження дітей і догляд за ними, і головне призначення жінки – бути дружиною, матір’ю і домогосподаркою, насміхається над чоловіками, що бояться освічених жінок, іронізує з приводу негативного ставлення суспільства до освіти жінок, обурюється тим, що молоді дівчата замість того, щоб вчитися, марнують своє життя у спробах сподобатися чоловікам, візитах, нарядах тощо.

Таким чином, до XVIII століття практично про підготовку до сімейного життя говорили виключно у зв’язку з жіночою освітою та вихованням. Але вже у XVIII ст. свій розвиток розпочала сексуальна педагогіка. Оскільки у XVIII ст. масового розповсюдження набрала дитяча і підліткова мастурбація, то одним з важливих завдань статевих виховання стала боротьба з цим явищем. Ставлення до мастурбації як до медичної проблеми ініціював швейцарський лікар С. Тіссо (1728–1797), який перетворив її з простого гріха (як вважала церква) на захворювання, що вимагає лікування.

Ж. Ж. Руссо (1712–1778) вважав, що дівчинку слід не лише навчати веденню домашнього господарства, перетворюючи її на прислугу, а вчити мислити, формувати власну точку зору, “щоб вона мала знання і турбувалась про розумовий розвиток так, як вони піклуються про красу свого обличчя” (Руссо, 1987:189). Цю позицію деякою мірою можна розглядати як таку, що не відповідала тогочасним уявленням про виховання статей. Проте, в наступних рядках Руссо собі заперечує, бо вважає, що дівчаткам не треба розвивати ті нахили, які можуть відривати їх від виконання ними прямих обов’язків, вони повинні бути працелюбні, старанні, а головне – їх змалку необхідно навчати слухняності та підкоренню чужій волі.

В юнацькому віці, на думку Руссо, вихованцям необхідна статеві просвіта, яка має здійснюватися вихователем, а не з інших джерел. Взагалі, варто відзначити, що Руссо чи не першим з мислителів поставив на порядок денний статеві виховання як орієнтоване на сімейне життя. Першим засобом він вважає усунення всього того, що передчасно збуджує статеві почуття (читання книг еротичного змісту, неробство, тісний одяг). Юнак повинен якнайбільше займатись фізичною працею, не валятися довго, прокинувшись, у теплому ліжку. Більше рухів, повітря. Велика роль відводиться полюванню. Ще одним засобом статевих виховання Руссо вважає статеву освіту. Слід уникати передчасних питань відносно статевих життів. Якщо ж прийшла пора відповідати, то робити це слід серйозно, просто, без будь-якого замішання, не допускаючи, щоб діти дізнавались про статеві життя зі сторони, з нечистих джерел. В період 15–18 років Руссо радив юнакам уникати дівчат і жінок.

Значну роль у дошлюбній підготовці та статевому вихованні, відіграли погляди філантропів, насамперед Й. Б. Базедова, Й. Г. Кампе, П. Віллауме, Й. Ф. Оеста і М. Вінтерфельда, котрі в кінці XVIII – на початку XIX ст. розвинули основні принципи систематичного статевих виховання в школі і сім’ї. Як вважає в своєму дослідженні Т. Паничок, філантропісти розвивали до неможливості перебільшену фантазію, знищували або приховували від дітей і молоді все те, що могло би спричинити сексуальні почуття (Паничок, 2010:14).

Відомий філантропіст Г.Х.Зальцман (1744–1811) у передмові до перекладеного ним твору Мері Уоллстонкрафт “Захист жіночих прав” – першого з творів емансипаційного руху жінок, писав: “Я вважаю не тільки нешкідливим, а

й дуже корисним знайомити дівчаток з ботанікою, і зокрема зі статевими органами рослин. Цим можна було б підготувати ґрунт для розмов батьків з дочками про статеві органи людини. Матір, яка не в змозі говорити з дочкою на цю тему, матір тільки наполовину і піддає дочку небезпеці втратити через відсутність необхідних знань здоров'я і честь. З усіх людських забобон найдурніша – боязнь говорити з молодими людьми про “статеві органи і про їх призначення...” (Кравець, 2005: 207).

З метою недопущення статевих гріхів (передовсім, мастурбації) Г. Х. Зальцман, рекомендував тривалу зайнятість, постійні спостереження, жодної вільної хвилини у ліжку, просте харчування, контроль літератури, яку діти читають, заборону торкатися статевих органів і ознайомлення з процесами репродукції. Взагалі, основною метою статевого виховання було обмеження будь-якої сексуальної активності вихованців, використовуючи будь-які методи, в тому числі репресивні, зокрема методи залякування та відрази.

Найповніше аналізує характеристики, необхідні жінці як добропорядній матері і дружині філантропіст Й. Кампе (1746–1818) в своїй праці “Батьківська порада моїй доньці”. Серед них виділяються знання жінкою антропології, людської психології та її вміння приймати розумні рішення, необхідні для того, щоб правильно обрати шлюбного партнера і раціонально керувати прислугою, здатність уміло й раціонально вести домашнє господарство. Разом з тим, Л. Ковальчук виділяє окремі думки Кампе, які з позиції сьогодення викликають сумнів:

1. Історія та географія не є обов'язковими дисциплінами для дівчат.
2. Дискусії про те, які іноземні мови доцільно вивчати непотрібні і навіть шкідливі, оскільки вивчення чужих мов може викликати зацікавленість до інших країн, що не має нічого спільного з природним призначенням жінки.
3. Читання криє в собі велику небезпеку: воно може сприяти розвитку надмірного марнославства, цікавості, пошуку насолод і навіть потягу до творчості, а також викликати захоплення ідеями “вченості”, що може відвертати жінку від сім'ї та дому й завдавати цим великої шкоди (Ковальчук, 2008:47).

В другій половині XIX століття в Європі зростає інтерес до фамілістично-сексуальної тематики, збільшується кількість публікацій на теми дошлюбної підготовки, статевого виховання і сексуальної просвіти. Справа в тому, що юнаки і дівчата не мали об'єктивного уявлення про згадані проблеми, не отримували істинних знань у сфері сімейного життя та сексуальності. Дехто домовився до того, що абсолютне незнання цієї проблематики – ознака вищої моральності, що відсутність відповідних знань є гарантією цнотливості. У Великій Британії, наприклад, у сімейному вихованні переважали суворі пуританські моральні правила та установки, пріоритетною була релігійна мораль. Тут, до речі, з'являються перші курси з підготовки молоді до дорослого життя. Вони, зазначає українська дослідниця Н. Левчик, були спрямовані виключно на навчання дівчат, як майбутніх матерів (Левчик, 2011:48).

Педагогічний експеримент Й. Г. Песталоцці (1746–1827) у Нейгофі став невіддільною частиною загальної програми полегшення долі селянських дітей, незалежно від статевої належності. Тут, в “Установі для бідних”, він прагнув дати хлопчикам знання з основ сільського господарства, садівництва, дівчаткам – загальне уявлення про домоводство, прядильно-ткацькі навички. І. Г. Песталоцці належить диференційована “азбука вмінь” для хлопців і дівчат, яка враховує відмінність між чоловічою і жіночою працею. Чоловіча праця в основному базується на силі і спритності рухів усієї руки, в той час як жіноча праця ґрунтується на силі спритності рухів кисті і пальців. Тому важливо, на думку Песталоцці, щоб вправи, які готують до жіночої праці, складались особливо і відрізнялись від вправ, що готують до праці чоловічої.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. за прикладом США була започаткована практика запровадження в заклади освіти навчального курсу “Основи ведення домашнього господарства”, здебільшого орієнтованого на навчання кулінарії та вишивання. Мотиви дошлюбної підготовки та статевого виховання зустрічаються і в працях пізніх соціалістів-утопістів. Найпосплідовніше серед соціалістів-утопістів ідею гендерної рівності проповідував Р. Оуен (1771–1858).

Розумним, на наш погляд, був висновок Р. Оуена щодо наслідків спільного виховання дітей різної статі: “Виховуючись весь час разом, дівчатка і хлопчики в їх почуттях і поведженні ставились одні до одних, як брати і сестри однієї і тієї ж сім’ї. І таким були їх стосунки до самого закінчення школи у віці дванадцяти років” (Оуен, 1940:170). Виступаючи у 1823 р. на одному з мітингів у Ірландії, Р.Оуен торкнувся доцільності підготовки учнівської молоді до виконання батьківських і особливо материнських функцій: “Щоб діяти відповідно із сутністю людської природи, окремі заходи щодо виховання дитини, повинні вживатися ще до появи її на світ. Матір і годувальниця повинні отримати знання про вплив оточуючого середовища на здоров’я і розвиток дитини від першої години її народження, а особливо про вплив на неї їх виразу обличчя, їх мови і поведінки коли вони з нею стикаються” (Оуен, 1940:191). І далі: “Батьки, котрі отримали відповідну підготовку, будуть давати належне первісне виховання своїм малюкам...” (Оуен, 1940:192).

На думку англійського економіста і священика Томаса Мальтуса (1766–1834), вступати в шлюб варто лише тоді, коли є впевненість, що пара твердо стоїть на ногах і може прогодувати дітей. Кожному необхідно зрозуміти, що він може розраховувати лише на себе. Кожний повинен нести відповідальність за свою нерозсудливість. Будь-які спроби приватної добродійності, а тим більше державних субсидій, лише послаблюють обмеження зростання населення. У своїй праці “Досвід про закон народонаселення...” (1798) Мальтус вважав, що народження дітей без турботи про те, як їх прогодувати, заслуговує покарання. І хоч він не був рабом своєї теорії і пізніше допускав державну допомогу сім’ям з дітьми, мислитель боровся за те, щоб у свідомість народних мас поступово впроваджувалась думка про необхідність відчувати відповідальність за своїх дітей. І ця думка заслуговує на увагу, без огляду на всі помилкові передумови теорії Мальтуса.

Основоположник педагогіки позитивізму Герберт Спенсер (1820–1903) відзначав, що в сучасному йому суспільстві, хоч і вживаються заходи для громадянського виховання молодих людей, нічого не робиться для того, щоб підготувати їх до виконання подружніх і батьківських обов’язків, адже помилково вважається, що для цього не вимагається ніякої підготовки. Г. Спенсер пропонував запровадити в шкільну програму спеціальні предмети для дівчаток і хлопчиків, щоб підготувати їх до виконання сімейних ролей. Разом з тим Спенсер попереджав, що не варто від статевого виховання очікувати швидких результатів.

Спенсер ще більше дивується з того, що люди недостатньо усвідомили собі, що родинне життя дуже терпить від недостатньої наукової підготовки до нього. Але ж тим, хто в майбутньому стане чоловіком і дружиною, батьком і матір’ю, жодного слова не говорять про шлюб і сім’ю, про майбутнє усвідомлене батьківство. “Коли б, – іронічно зауважував Спенсер, – через якийсь дивний випадок нашим віддаленим потомкам не залишилось би від нас нічого в спадщину, крім купи підручників і паперів педагогічної ради, то антикварії тієї епохи, не знайшовши в них ніякої вказівки на те, щоб учні могли стати коли-небудь батьками, вирішив би: “Цей курс навчання, мабуть, призначений для тих, хто не буде вступати в шлюб. Я бачу тут ретельну підготовку до вивчення різних предметів, переважно для читання книг вимерлих і сучасних націй, крім своєї

власної (із чого я роблю висновок, що в цього народу було дуже мало гарних літературних творів рідною мовою.), але я не знаходжу ніде навіть натяку на те, як виховувати дітей. Невже вони були такі нерозумні, що виключали з програми все, що стосується підготовки до цього найважливішого з усіх людських обов'язків? Мабуть, це був елементарний курс для якогось чернецького ордену” (Даденков, 1947:132).

Підводячи підсумок, можна виділити характерні для цього відрізка часу особливості виховання та освіти:

а) основна увага в багатьох історичних епохах приділяється вихованню хлопчиків;

б) у трактатах з виховання і навчання вживається узагальнене поняття “діти”, “дитина”, але за контекстом розуміють особу чоловічої статі;

в) жінка може опанувати лише те, що стосується сім'ї і ведення домашнього господарства;

г) дівчат треба вчити шити, вишивати, в'язати, не варто в них розвивати інші обдарування, позаяк це буде відвертати її від виконання окремих обов'язків;

д) навички читання і письма, арифметика необхідні дівчаткам лише для ведення підрахунків у домашньому господарстві;

е) жінка повинна розвивати свої обдарування з метою сподобатися своєму чоловікові.

Необхідність у спеціально організованих виховних впливах на підлітків і молодих людей з метою підготовки їх до вступу в шлюб і створення сім'ї починає відчуватися вже в середині XIX століття. Історик звичаїв Е.Фукс, оцінюючи стан дошлюбної статевої культури молоді на межі XIX–XX століть, відзначив в ньому дві різноспрямовані тенденції. Одна полягала в невмінні вести повноцінне подружнє життя (він описує молоді сімейні пари, які, проживши в шлюбі рік і більше, так і не “здогадались”, звідки беруться діти), а інша проявлялася в повній відмові від дошлюбного сексуального утримання, що й дозволило Е.Фуксу визначити XIX століття як століття неприхованої розпусти. І це при тому, що цей період в історії часто називають Вікторіанською епохою (Фукс, 1996).

Хоч загалом у Вікторіанську епоху ставлення до сексу було негативним, саме ця епоха ознаменувалась появою сексуального “андеграунда” – широким розповсюдженням порнографічної літератури і малюнків (Marcus, 1967). Звичним явищем у цей час була і проституція; у 60-х роках XIX ст. Британський парламент видав закон, що легалізував і регулював проституцію. Окрім того, вікторіанська фальшива соромливість у сексуальній поведінці і ставленні до сексу розповсюджувалась не на всі верстви суспільства (Gay, 1983).

Тривога з приводу сексуального неучтва юнацтва передовсім була піднята в Німеччині, і німецьке суспільство так цим стривожилось, що наполегливо вимагало виділити в окремий предмет всі питання статевого життя і викладати його в навчальних закладах. Прихильники впровадження цього нового предмету говорили, що тоді з'явиться і нова галузь медичної науки про сексуальне виховання, яка як і інші галузі медицини, покаже на підставі неспростованих даних не лише своє право на існування, але й свою крайню необхідність для правильного розвитку молодого покоління і для всього життя людини.

Пріоритет в розробці проблем статевого виховання у XIX – на початку XX століття належав європейським вченим. Базуючись на досягненнях сучасної їм фізіології, медицини і психології, вони розглядали статевий інстинкт як сукупність спадкових і набутих якостей, відзначали вплив статевих потреб на фізичний і психологічний стан людини, були прихильниками статевої просвіти дітей, виступали за тісну співпрацю сім'ї та школи в питаннях статевого виховання, негативно ставились до літератури, що розбещувала молодь, ставили

ефективність статевого виховання в залежність від вольових та моральних якостей і соціального оточення. Практично всі західноєвропейські педагоги вказували на неприпустимість передчасного статевого розвитку дітей і підкреслювали важливість статевого виховання.

Проблема статевого виховання була широко представлена на сторінках як наукових, так і популярних видань кінця XIX – початку XX ст. Хоча більшість з опублікованих праць робили акцент на сексуальній підготовці молоді до шлюбу, А. Моль (1862–1939) вимагав звертати серйозну увагу на розвиток в дитині сили волі. Він вважав, що саме в сексуальній соціалізації необхідно дотримуватися золотой середини. З одного боку, необхідно нав'ювати дитині чистоту статевих звичаїв, з іншого боку, не прищеплювати дитині негативного ставлення до статевого акту (Молль, 1908). Особливу увагу він приділяв соціально-моральній атмосфері, що оточує дитину, і розглядав її як основу правильної сексуальної соціалізації. При цьому А. Моль не лише наполягав на статевому вихованні дітей і підлітків, але й вказував на необхідність сексологічної підготовки педагогів.

У свою чергу, А. Форель (1848–1931) пропонував розглядати задоволення статевого потягу як етично індиферентну проблему. Він вважав, що статевий контакт сам по собі, але при умові, що він не шкодить його учасникам, не може бути аморальним. Форель в праці “Статеве питання” розглядав статеве виховання як систему запобіжних заходів, покликаних охороняти молодь від брутальних з моральної точки зору уявлень, розвивати почуття соромливості і цнотливості; зміцнювати волю, розвивати духовні якості, котрі мають протистояти спокусам чуттєвої природи та її інстинктів (Форель, 1909).

На межі XIX–XX століть значна зміна ставлення до проблем статі і статевого виховання відбулась під впливом вчення засновника психоаналізу З. Фрейда (1856–1939). Фрейд продемонстрував центральну роль сексуальності в житті людей, при цьому довівши наявність сексуальності і в малюків та дітей, сформулював детальну теорію психосексуального розвитку людини, розробив чимало нових концепцій, пов’язаних з сексуальністю (Едіпів комплекс, комплекс Електри), створив теорію психоаналізу тощо. Біологічна сексуальність уявлялася Фрейдю головною силою в житті людини; він переконував, що статевий інстинкт є основним детермінантом людської діяльності: майже всі суттєві риси характеру, думки і дії людини він розглядав як пряме чи опосередковане вираження статевої енергії. Фрейд вважав, що лібідо активне від початку людського життя.

З огляду на зазначене, Фрейд надавав великого значення сексуальній соціалізації молоді. Статеве виховання, на його думку, повинно включати такі важливі аспекти, як прийняття себе, свого тіла, його особливостей (геніталій), формування ставлення до статевого життя (сексуальним ставленням) і вираженням себе через сексуальні емоції. Особливу увагу вчений акцентував на механізмі сублімації – переключення сексуальної енергії на більш корисні для підліткового віку справи (навчання, праця, спорт тощо). Щодо сексуальної просвіти, Фрейд був упевнений, що її завдання – створити в громадській думці простір для обговорення проблеми сексуального життя, щоб цивілізація навчилася жити в згоді з вимогами власної сексуальності.

Визнаючи заслуги психоаналізу і З. Фрейда в розробці теорії сексуальності, варто зазначити, що в питаннях підготовки молоді до сімейного життя він і його прихильники були непослідовними. Сам Фрейд, на нашу думку, не зовсім правильно розумів природу сім’ї, уявляючи собі її як біологічний, в основному статевий осередок, форми якого складаються під впливом інстинктивних факторів. Через це вчений не бачив соціальних факторів, які формують стосунки людей у сім’ї. А виходячи з біологічної природи сім’ї, він заявляв про незмінний її характер. До речі, в рамках вивчення проблеми сексуальності, З. Фрейд писав

про наслідки сексуального утримання, що чинять негативний вплив на підготовку до шлюбу, змінюючи її докорінно. Це перешкоджає вирішити завдання культурної сексуальної моралі як єдино законного спадкоємця сексуального прагнення (Фрейд, 2002).

На відміну від Фрейда, його опонент А. Адлер (1870–1937) вважав, що завдання сексуальної соціалізації повинне підпорядковуватися основній меті – формуванню правильного ставлення до кохання і шлюбу. На думку А. Адлера, слова “любов” і “шлюб” та все, що з ними пов’язано, проникають у свідомість дітей з раннього дитинства. Те, як дитина ставиться до осіб протилежної статі, як сприймає свою стать, яким уявляє собі подружнє життя, може багато розповісти про прорахунки, допущені у статевому вихованні. Адлер був переконаний в тому, що взаємини статей тісно пов’язані зі суспільними взаєминами. Любов і соціальне почуття нероздільні. Любов як прояв стосунків двох людей він вважає частиною соціального почуття. Вона має свої закони і є необхідним компонентом для збереження людського суспільства.

Саме тому Адлер приділяє так багато уваги проблемі статевого виховання підростаючого покоління. На первісному етапі вже у віці двох років дитина повинна усвідомити, що стать людини незмінна. Ні в якому випадку не можна принижувати в очах дитини роль і значення протилежної статі. Так, навіювання з ранніх років хлопчикам, що їх стать більш значуща і самою природою вони покликані керувати, негативно позначається не лише на дівчатках, до яких хлопчики ставляться зневажливо, а й на самих хлопчиках.

Науковий інтерес становить позиція А. Адлера щодо психологічної готовності до шлюбу. Вона проявляється в наявності почуття спільності, яке полегшує соціальну адаптацію. Поряд зі звичними якостями соціального пристосуванства, подружні стосунки передбачають наявність почуття симпатії партнерів один до одного, що ґрунтується на їх здатності до співпереживання і ототожнення себе зі своїм партнером (Адлер, 1997).

Формування соціального почуття спільності дає можливість нейтралізувати почуття неповноцінності, є умовою подолання дитиною існуючих у неї комплексів неповноцінності і зверхності. Невпевнені в собі діти втікають від проблем реального життя. До них слід ставитися особливо обережно, постійно підбадьорювати, відмічати їх успіхи, навіюючи віру в свої сили. Страх видатися смішним в очах інших людей, відчуття власної нікчемності, удар по самолюбству, пережиті в дитинстві, залишаються з людиною все життя, якщо ще в дитинстві їй не допомогли позбавитися від цього. Тому людина, чий соціальний розвиток недостатній, яка не має друзів, людина, що не відчуває себе частиною суспільства, має проблеми на роботі, часто не здатна встановити нормальні стосунки з партнером. Такі люди, – констатує Адлер, – навряд чи зможуть вирішувати сексуальні проблеми.

Що ж до фізіологічної сторони стосунків між статями, Адлер не є прихильником статевої просвіти в ранньому дитинстві, хоч був переконаним, що ця проблема має входити у функції саме батьків, а не школи. Це, на його погляд, можливо лише тоді, коли між батьками і дітьми встановилися довірливі стосунки. Якщо дитина, особливо підліток, соромиться говорити про це, а батьки впевнені, що настав час дати йому необхідну інформацію, вони повинні взяти ініціативу в свої руки, пояснити дитині, що любов і подружнє життя є головними складовими людських стосунків, проявом співпраці двох людей. В той час як Фрейд вважав, що розвиткові особистості сприяють передовсім сексуальні устремління індивіда, Адлер, навпаки, стверджував, що сама особистість у всій її різноманітності, спосіб життя індивідуума визначають характер сексуальних устремлінь.

Виходячи з вище викладеного, Адлер робить висновок, що успішний, гармонійний шлюб і нормальні сексуальні стосунки залежать не лише від того, скільки часу і сил батьки приділяли своїй дитині, виховуючи її як жінку чи як чоловіка, а передовсім від того, наскільки людина розвинута в соціальному плані, від її здібності контактувати з іншими людьми. Адлер був переконаний, що проблему сексуальних стосунків і подружнього життя не можна вирішувати виключно індивідуально; і якщо ми хочемо процвітати і навіть вижити, то в цьому повинні брати участь як все суспільство в цілому, так і кожний індивідум зокрема (Адлер, 1998).

Висновки. Доведено, що вирішення проблеми дошлюбної підготовки молоді пройшло серйозну трансформацію в більшості європейських держав в період Нової історії. Якщо у XVII – першій половині XVIII століття підготовка до сімейного життя здійснювалася виключно через реалізацію жіночої освіти з акцентом на підготовку дівчат до виконання традиційних сімейних ролей ролей – домогосподарки і матері, то у кінці XVIII – першій половині XIX століття з'являється необхідність у спеціально організованих виховних впливах на підлітків і молодих людей з метою підготовки їх до вступу в шлюб і створення сім'ї. В другій половині XIX століття підготовка молоді до сімейного життя за кордоном поступово була зведена до сексуальної соціалізації молоді.

Список використаних джерел

- Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. 448 с.
Адлер А. Наука жить. Киев: Port-Royal. 1997. 287 с.
Блох И. История проституции. Санкт-Петербург: АСТ-Пресс, 1994. 198 с.
Даденков М. Ф. Історія педагогіки. Київ, 1947. с. 129.
Ковальчук Л.О. Гендерне виховання учнівської молоді в Німеччині. дис.канд. пед.наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання. Тернопіль, 2008. 188 с.
Коменский Я. А. Великая дидактика// Коменский Я. А., Локк Дж., Руссо Ж.Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие. Москва: Педагогика 1987. 450 с.
Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки. Навчальний посібник. Тернопіль: Джур, 2005. 440 с.
Левчик Н. С. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у США та Великій Британії: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2010. 180 с.
Паничок Т. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині: дис. канд. пед.наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання. Тернопіль, 2010. 163 с.
Педагогические идеи Роберта Оуэна. Москва: Учпедгиз, 1940. 264 с.
Руссо Ж. Ж. Эмиль, или О воспитании // Коменский Я. А., Локк Дж., Руссо Ж. Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие. – Москва: Педагогика, 1987. 450 с.
Форель А. Половой вопрос. – М.: EOS, 1909//URL: <https://libking.ru/books/sci/sci-biology/360812-avgust-f-orel-polovoy-vopros.html> (14.05.2019).
Фрейд З. Культурная сексуальная мораль и современная неврозность. Психология и психоанализ сексуальности: хрестоматия / Под ред. Д.Я. Райгородского. Самара: Бадах, 2002. 221 с.
Фукс Э. Иллюстрированная история нравов. Эпоха Ренессанса. Москва: ТЕРРА; Республика, 1996. 512 с.
Luther M. Zur Sozialgeschichte der Kindheit. München: Alber, 1986. 726 s.

References

- Adler A. Vospitanie detei. Vzaymodeistvye polov [Raising children. Gender interaction]. Rostov-n/D.: Feniks, 1998. 448 s. [in Russian]
Adler A. Nauka zhyt [The Science to live]. Kiev: Port-Royal, 1997. 287s.[in Russian]
Blokh I. Istoriya prostytutsyy [The history of prostitution]. Sankt-Peterburh: AST-Press, 1994. 198 s. [in Russian]
Dadenkov M. F. Istoriia pedahohiky [The history of pedagogy]. Kyiv, 1947.129 s. [in Ukrainian]
Kovalchuk L.O. Genderne vykhovannia uchnivskoi molodi v Nimechchyni [Gender education of the school youth in Germany] dys. kand. ped. nauk: 13.00.07 – teoriia i metodyka vykhovannia. Ternopil, 2008. 188 s. [in Ukrainian]
Komenskyi Ya. A. Velykaia dydaktyka [The Great Didactic] // Komenskyi Ya. A., Lokk Dzh., Russo Zh.Zh., Pestalotstsy Y. H. Pedahohycheskoe nasledye. Moskva: Pedahohyka 1987. 450 s. [in Russian]
Kravets V.P. Istoriia gendernoi pedahohiky [The history of gender pedagogy]. Navchalnyi posibnyk. Ternopil: Dzhura, 2005. 440 s. [in Ukrainian]
Levchuk N. S. Pidhotovka uchnivskoi molodi do vykonannia batkivskykh oboviazkiv u SSHa ta Velykii Brytanii [Preparing young people to carry out parental duties in the U.S. and the UK]. dys. kand. ped. nauk : 13.00.07. Ternopil, 2010. 180 s. [in Ukrainian]

Panychok T. Stateve vykhovannia uchnivskoi molodi u Nimechchyni [Gender education of the school youth in Germany] dys. kand. ped.nauk: 13.00.07 – teoriia i metodyka vykhovannia. Ternopil, 2010. 163 s. [in Ukrainian]

Pedahohycheskye ideyi Roberta Ouena [Robert Owen's pedagogical ideas]. Moskva: Uchpedhyz, 1940. 264 s. [in Russian]

Russo Zh. Zh. Эмил, или о воспитании [Emile, or on education] // Komenskyi Ya. A., Lokk Dzh., Russo Zh.Zh., Pestalottsy Y. H. Pedahohycheskoe nasledye. – Moskva: Pedahohyka, 1987. 450 s. [in Russian]

Forel Forel A. Polovoi vopros [The sex question]. – M.: EOS, 1909//URL: <https://libking.ru/books/sci-/sci-biology/360812-avgust-forel-polovoy-vopros.html> (14.05.2019). [in Russian]

Freid Z. Kulturnaia seksualnaia moral i sovremennaia nervoznost [Cultural sexual morality and modern nervousness]. Psykholohyia i psykhoanaliz seksualnosti: khrestomatiiia / Pod red. D.Ia. Raihorodskoho. Samara: Barakh, 2002. 221 s. [in Russian]

Fuks E. Illustryrovannaia istoriia нравов [Illustrated history of morals]. Epokha Renesansa. Moskva: TERRA; Respublyka, 1996. 512 s. [in Russian]

Luther M. Zur Sozialgeschichte der Kindheit. München: Alber, 1986. 726 s.

УДК 94.477

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.14

Dmytro Shtokaljuk

Postgraduate student,

Department of the World History and Religious Study,

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)

dmytro_shtokaljuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-1132>**Дмитро Штокалюк**

Аспірант,

Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка (Україна)

ІНФОРМАЦІЙНО-ВІЙСЬКОВА АГРЕСІЯ ЯК РІЗНОВИД ГІБРИДНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Анотація. У статті розкрито поняття, суть, методи та прийоми проведення інформаційно-військової агресії. Крім того, увагу приділено історичним прикладам застосування гібридної війни для отримання переваги та перемоги над противником.

Мета дослідження – висвітлити основні положення та особливості інформаційно-військової агресії як різновид гібридної війни. Методологія праці: застосовано наукові принципи історизму та об'єктивності, загальнонаукові й спеціально-історичні методи. Наукова новизна полягає в опрацюванні та систематизації наявної бази даних щодо тематики дослідження. Висновки: У XXI столітті характер ведення війн змінився, крім військового протистояння сучасні війни містять інформаційну, психологічну, економічну, дипломатичну та політичні складові. Суть гібридної війни полягає в отриманні переваги над противником без військового зіткнення, за допомогою вище названих складових.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, інформаційно-технічний вплив, інформаційно-психологічна операція, маніпуляція, НЛП (нейролінгвістичне програмування).

INFORMATION-MILITARY AGGRESSION AS A FORM OF CONFRONTATION

Summary. The article reveals the concept, essence, methods and techniques of information and military aggression. In addition, attention is paid to historical examples of the use of hybrid warfare to gain an advantage and victory over the enemy.

The purpose of the study is to highlight the main provisions and features of information-military aggression as a kind of hybrid war. Methodology of work: applied historical-comparative method, chronological method, general scientific methods, analysis, synthesis, comparison. The scientific novelty lies in the development and systematization of the existing database on research topics. Conclusions: In the XXI century, the nature of warfare has changed, in addition to military confrontation, modern wars contain informational, psychological, economic, diplomatic and political components. The essence of hybrid warfare is to gain an advantage over the enemy without a military confrontation, using the previously mentioned components.

Keywords: information-psychological influence, information-technical influence, information-psychological operation, manipulation, NLP (neurolinguistic programming).

Постановка проблеми. Війни існують стільки ж, скільки існує людство, однак на певному етапі протидіючі сторони почали вдаватись до нового, комбінованого виду протистояння – гібридного, в основу якого покладено поєднання, окрім військового компонента ще інших: інформаційного, економічного, психологічного й політичного. Свого піку застосування гібридна війна набула протягом XX ст. У XXI столітті характер сучасних воєн змінився й став руйнівнішим для сторін, які воюють. Прикладом застосування методів, важелів та прийомів проведення інформаційно-військової агресії може бути Україна, починаючи з 1991 року, піку у 2014 році, та триває досі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням інформаційно-військової агресії займались низка дослідників, зокрема: В. В. Артюхова, Ю. О. Горбань, І. Д. Горбенко, В. І. Долгов, Т. О. Грінченко, В. П. Горбулін, Я. М. Жарков, Л. Ф. Компанцева, В. В. Остроухов, М. М. Присяжнюк,

Є. Д. Скулиш, О. В. Курбан В. В., Лизанчук, Є. В. Магда, А. І. Міночкіна, В. М. Петрик, Г. Г. Почепцов та інші.

Мета статті – проаналізувати та розкрити особливості інформаційно-військового протистояння та його наслідки.

Виклад основного матеріалу. Інформаційно-військова агресія – це вид протиборства, яке поєднує в собі інформаційну, психологічну, економічну, дипломатичну, політичну та військові складові, спрямовані на здобуття переваги над противником та остаточної перемоги над ним. Одним із засновників цього виду війни є китайський полководець Сунь-Цзи, котрий в трактаті “Мистецтво війни” обґрунтував її сутність: “У будь-якій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави в цілому ... Здобути сотні перемог у бою – це не межа мистецтва. Підкорити супротивника без бою – ось це вінець мистецтва” (Сунь-Цзи, с. 23; Штокалюк Д. Інформаційна війна, с. 3–5).

Інформаційно-військова агресія містить в собі низку складових й прийоми їхнього застосування.

Інформаційно-психологічна війна – це одна зі складових гібридної війни, суть якої полягає у застосуванні інформації як виду зброї з метою отримання перемоги над противником. Її суб’єктами є держави, підприємства та інші суб’єкти. Відповідно об’єктами є особистість та суспільна думка. У свою чергу, об’єкти поділяються на: загальні – правопорядок, функціонування влади та силових структур, міжнародний авторитет держави та її зовнішня політика, спеціальні – суспільство в цілому та його прошарки, розвідувальних спрямувань – ЗМІ, інформаційні, аналітичні та дослідницькі центри, відповідні підрозділи профільних міністерств. Концепція проведення цього виду війн розроблена наддержавми: США, Китай та РФ (Горбань, с. 138; Горбенко, с. 11–14; Жарков, с. 26–30; Курбан, с. 64–69; Курбан. Інформаційне, с. 68–72; Міночкіна, с. 49–66; Почепцов Г. Г. Информационные, 7–54; Магда. Виклики, с. 138–142; Петрик, с. 28–31).

Інформаційна війна поділяється на типи впливів:

- інформаційно-технічний вплив – атаки на засоби та вузлові точки зв’язку противника, телевізійні та радіолокаційні засоби об’єкта атаки;

- інформаційно-психологічний вплив – деструктивна дія на індивідуальну та колективну свідомість і психіку соціальних верств населення та силові структури країни, зокрема на військових з метою формування суспільної думки та перешкоджання прийняття стратегічних рішень (Жарков, с. 10, 26–30; Петрик, с. 16, 28–31; Почепцов. Психологические, с. 92–99);

- інформаційно-психологічна війна проводиться урядовими і спеціальними силовими структурами країни-агресора.

Основне її завдання полягає у:

- створити деструктивний психологічний вплив на громадськість певної держави, з метою внесення в неї роз’єднуювальних тенденцій;

- створення негативного ставлення до рідної культури та історичної спадщини об’єкта інформаційної атаки;

- підлив діяльності чинної влади шляхом провокування страйків, акцій протесту з метою дискредитації влади через застосування репресій проти свого народу;

- дискредитація іміджу суспільства та держави в очах світової спільноти;

- підлив морального духу противника з метою формування умов економічної, політичної та військової поразок й підлив обороноздатності країни;

- ідеологічний натиск на противника;

- здійсненні деструктивного ефекту з метою зміни суспільної свідомості та запровадження нових змін та інші (Жарков, с. 26–30; Петрик, с. 28–31).

Між тим, цілеспрямований інформаційний вплив на населення передбачає панівне становище суб'єкта ІВ у всіх сферах життєдіяльності іншої держави: економічній, політичній, психологічній, релігійній, науково-технічній, мистецькій, а також міжнаціональних і міжнародних зв'язків (Петрик, с. 28–31).

В історії є багато прикладів застосування інформаційної війни: військові компанії Ісуса Навина проти ворожих племен, Чингізхана проти ворогів в процесі монгольських завоювань, однак найбільшого апогею застосування інформаційно-психологічної війни набуло у XX–XXI ст.: Перша (1 серпня 1914 – 11 листопада 1918) та Друга (1 вересня 1939 – 2 вересня 1945) світова війни, холодна війна між наддержавами та військово-політичних блоків: США – НАТО й СРСР – Варшавський договір. У XXI ст. до її застосування вдавались США перед вторгненням в Ірак у 2003 році – операція “шок і трепет” й РФ, здійснюючи інформаційні компанії проти України (Корбан, с. 34–47; Жарков, с. 44–139; Штокалюк Д. Інформаційна війна, с. 3–5).

Торгівельно-економічна війна – це вид протиборства, в основу якого покладено економічну складову. Країна-агресор з метою примушення піти на поступки іншу сторону конфлікту вдається до економічно-енергетичного тиску, спекулюючи на економічній складовій. Внаслідок таких дій перша отримує перемогу і змушує капітулювати противника. РФ застосовує енергетичну складову з метою тиску на ЄС. Прикладами економічних воєн є: газові війни РФ проти України у 2006 та 2009 роках, “сирна” (11 січня – 24 липня 2012) та “шоколадні” (11 липня – 29 серпня 2013) війни, нафтова війна між РФ та Саудівською Аравією та інші (Горбулін, с. 283–310; Магда, с. 146–150; Татаренко, с. 218–235; Сирна війна”; Росія розв'язала; Курс рубля; Штокалюк Д. Інформаційна війна, с. 3–5; Saudis).

Дипломатична складова – країна-агресор прикриває свою напасливу зовнішню політику дипломатичною підтримкою, прикриваючи агресивні дії дипломатичним захистом. Цим методом користується регулярно Кремль, просуваючи плани в Радбезі ООН, застосовуючи право “veto”, тим самим блокує рішення усіх інших членів Радбезу в намаганні підтримати Україну в інформаційно-військовій агресії РФ (Горбулін, с. 276–283).

Політична складова гібридної агресії РФ проти України полягає у використанні прокремлівських елементів – колаборантів та “п'ятої колони” для дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні. Для цього Кремль спонсорував прокремлівські партії і продовжує це робити. До 2014 року ворожим агентом в політичному житті України були зрадник В. Янукович та біло-блакитна команда – Партія регіонів. Також прокремлівську позицію займали низка партій – КПУ та СПУ. КПУ колаборувала й підтримувала окупантів на тимчасово-окупованих територіях – Криму та ОРДЛО. За результатами виборів у ВРУ 26 жовтня 2014 року у парламент пройшла прокремлівська партія “Опозиційний блок”. Під час парламентських виборів 21 липня 2019 року ця партія програла вибори, але до ВРУ пройшла інша прокремлівська організація “Опозиційна платформа – за життя” (ОПЗЖ), на чолі з кумом В. Путіна – В. Медведчуком (Відомості; Горбулін, с. 256–261; Позачергові).

Застосування кібератак: особливістю воєн у XXI столітті є застосування інформаційної складової, зокрема – хакерських атак проти противника. В цьому випадку використовується інформаційна зброя – це сукупність інформаційно-технічних засобів, які дозволяють впливати на інформаційні ресурси противника, викрадати, спотворювати чи знищувати інформацію, деструктивно впливати на працю телекомунікаційних та інформаційних ресурсів й комп'ютерні мережі з метою порушення життєдіяльності об'єктів противника. Для цього використовують медіа віруси – інформаційні носії (події, скандали, чутки, діяльність організацій та окремих осіб), що доносять в прихованому вигляді

завуальовані ідеї та повідомлення. Вони, за Д. Рошкофом, поділяються на: цілеспрямовані – реклами, інформаційні міни та бомби, рекламу, політичні гасла; віруси-тягачі, – спонтанно виникають та миттєво підхоплюються, а також наповнюються певним змістом, спрямованим на вирішення конкретних завдань; спонтанні віруси – народжуються та поширюються без конкретної цілі, у разі успішності можуть бути використані для розв’язання певних завдань. Прикладом застосування кібератаки є втручання у президентські вибори в США у 2016 р. (Міночкіна, с. 60; Курбан. Медіавіруси, с. 268–270; Петрик, с. 32–35; Пілат, с. 186–188; США наклали; Yoint; Russian government; U.S. Officially).

Гібридна війна, за О. В. Корбаном, проходить низку етапів: прихована або інноваційна агресія – застосування кібервійськ, економічний тиск, інформаційно-психологічні атаки тощо; застосування нерегулярних збройних формувань або приватних армій та підтримка місцевих антидержавних елементів – повстанський, партизанський рухи, тероризм; офіційні військові дії – ідентифікована уніформа, зброя, офіційне визнання участі в конфлікті (Курбан, с. 187–197; Курбан. Сучасна, с. 85–88).

Складовими елементами інформаційно-військової агресії є раніше зазначені: інформаційний, інформаційно-психологічний та інформаційно-технічний впливи, акції інформаційного впливу й спеціальні інформаційні операції.

Зокрема, інформаційно-психологічний вплив здійснюється за допомогою переконання та сугестії (навіювання).

Переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності об’єктом впливу. Навіювання або сугестія – це процес впливу на психіку людини, пов’язаний зі зниженням свідомості й критичності при сприйнятті навіяного змісту, який не вимагає ні розгорнутого особистого аналізу, ні оцінки спонукання до певних дій. Суть навіювання полягає у впливі на відчуття людини, а через них – на її волю і розум (Жарков, с. 10–11; Петрик, с. 16–17).

Навіювання є основним способом маніпулювання свідомістю, прямим вторгненням у психічне життя людей. При цьому маніпулятивний вплив організується так, щоб думка, уявлення, образ безпосередньо входили у сферу свідомості та закріплювалися в ній як дані, безперечні й уже доведені. Це стає можливим при підміні активного відношення психіки до предмета комунікації навмисно створеною пасивністю сприйняття, що так властиво релігійним виданням, завдяки розсіюванню уваги великою кількістю інформації, активній формі її подання, штучному перебільшенню престижу джерел (Жарков, с. 11; Петрик, с. 17).

ІПСВ спрямовується на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними чи іншими засобами, як наслідок зумовлює трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, взаємин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особи, з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям ІПСВ (Артюхова, с. 52; Петрик, с. 17).

Перекручування інформації варіює від відвертої брехні до часткових деформацій (підтасовування фактів або зміщення в семантичному полі поняття). Приховування інформації в найповнішому вигляді проявляється як замовчування – приховування визначених тем. Набагато частіше використовується метод часткового висвітлення чи диференційованого подання матеріалу. Спосіб подання інформації нерідко відіграє вирішальну роль у тому, щоб зміст, який передається, був сприйнятий таким, який необхідний його відправнику. Наприклад, велика кількість інформації в “сирому” чи несистематизованому вигляді дає змогу заповнити ефір потоками незначної інформації, яка ще більше ускладнює й без того безнадійні пошуки індивідом її суті. Так само інформація, подана невеликими порціями, не дає можливості ефективно скористатися нею. В

обох випадках заздалегідь знімається питання дорікання в приховуванні тих чи інших відомостей. Найближчий до маніпулятивного впливу прийом особливого компонування тем, який начебто наводить одержувача інформації на цілком однозначні висновки. Важливу роль відіграє момент подання інформації (Жарков, с. 13; Петрик, с. 19).

У літературі не розкрито рефлексної відмінності між приховуванням факту маніпулятивного впливу, з одного боку, та намірів маніпулятора – з іншого. Проте варто розуміти, що найбільш ретельно приховуються саме наміри. Щодо засобів примушення, та тут йдеться про силу владних політичних структур чи засобів масової інформації, а також ступінь примушення до силового тиску, його невідворотність, способи прихованого чи явного примушення, передумови силового тиску. Щодо міжособистісного впливу в рамках офіційних соціальних структур обговорюється прояв сильної чи слабкої позицій. Так, “правдива” позиція строгого начальника, що практикує тотальний контроль або часто звертається до явного використання своєї сили (перевага за посадою), розцінюється як слабка. Те ж стосується й підлеглих: відкрита конфронтація з боку підлеглого до свого начальника швидше означає слабкість першого. І навпаки, непряме залякування чи неявне (неформальне) насильство з боку підлеглого є ознакою слабкості позиції начальника; це означає, що останній зробив якусь помилку (Петрик, с. 19).

Акція інформаційного впливу (АІВ) – одноразова акція інформаційно-психологічного та інформаційно-технічного впливу, яка передбачає запланований вплив на свідомість і поведінку людей та (або) інформаційно-технічну інфраструктуру об’єкта (об’єктів) шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації (Жарков, с. 20; Петрик, с. 22).

Спеціальна інформаційна операція (СІО) – це сплановані дії, спрямовані на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію з метою схвалення до прийняття управлінських рішень або вчинення дій, вигідних для суб’єкта інформаційного впливу. СІО можуть передбачати також вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру, але для ефективного впливу на свідомість і поведінку людей (Жарков, с. 20; Петрик, с. 22).

СІО здійснюються в кілька етапів і можуть бути довгостроковими (більше місяця), середньостроковими (два-чотири тижні) й короткостроковими (один-два тижні). АІВ тривають один-три дні. Слід зауважити, що СІО складається з поєднаних між собою часом, метою, завданнями, силами й засобами проведення акцій інформаційного впливу (Жарков, с. 21; Петрик, с. 22).

Перед здійсненням СІО може відбутися низка АІВ для “розігріву” цільової аудиторії, крім випадків, коли потрібен фактор несподіваності. Як правило, СІО проводяться від двох тижнів до місяця, оскільки цього часу достатньо для ефективної обробки цільової аудиторії. Водночас тривале поширення негативної інформації притупляє сприйняття її людською психікою, що призводить до зниження ефективності СІО. До того ж, значна тривалість СІО потребує її ґрунтовної підготовки, а також додаткових сил, засобів і фінансів (Жарков, с. 21; Петрик, с. 22).

Проведенню СІО передують тривала підготовка, яка передбачає планування операції, визначення форм та способів її здійснення, цілей, завдань, сил і засобів, прийомів та методів впливу, цільової аудиторії. У екстрених випадках підготовка до СІО може проходити в стислі терміни (Жарков, с. 21; Петрик, с. 22).

СІО та АІВ поділяються залежно від спрямованості на такі види: проти суб’єктів, які ухвалюють рішення; компрометуючі та такі, що завдають шкоди опонентам; дестабілізуючі політичну (економічну) ситуацію (Жарков, с. 22; Петрик, с. 24).

Основні методи СІО та АІВ:

Дезінформування – це метод, який передбачає обман чи введення об’єкта впливу в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих дій (Жарков, с. 22; Петрик, с. 24).

Найчастіше на практиці застосовуються такі форми дезінформування: тенденційне викладення фактів полягає в упередженому висвітленні фактів чи іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, використовуючи цей метод, об’єкту впливу доводять дозовано, до постійно зростаючого напруження спеціально сформовану інформацію. Такий напружений стан об’єкта підтримується шляхом постійного “підкидання” нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту; дезінформування “від зворотного” відбувається шляхом подання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об’єктом впливу як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об’єкт фактично знає правдиву Інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно та не готовий протистояти негативному впливу; термінологічне “мінування” полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру; “сіре” дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією; “чорне” дезінформування означає застосування переважно неправдивої інформації (Горбань, с. 138–139; Жарков, с. 23; Петрик, с. 24–25).

У загальному вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання засобів масової інформації (власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання, “кишенькові” журналісти й т. ін.) (Жарков, с. 23; Петрик, с. 25).

Пропаганда – поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей із метою їх упровадження в громадську думку та активізації використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення чи поведінки певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам (Горбань, с. 138; Петрик, с. 25; Почепцов. Информационные, с. 12; Почепцов. Психологические, с. 92–99).

Щодо форм проведення пропаганди розрізняють:

пропаганда способу життя (соціологічна) – натуральний показ досягнень, переваг, перспектив конкретної держави тощо; використання ЗМІ та друкованих наукових і художніх видань; коректування наявних думок, а не формулювання та створення нових (“резонансна”) (Жарков, с. 23; Петрик, с. 25).

Пропаганда також поділяється залежно від мети на позитивну й негативну.

Мета позитивної пропаганди – сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей у дусі загальноприйнятих цінностей. Позитивна пропаганда виконує виховну та інформаційну функції в суспільстві. Вона здійснюється на користь тих, кому адресована, а не обмеженого кола зацікавлених осіб; не допускає обману та приховування фактів. У цьому її відмінність від негативної. Позитивна пропаганда не несе в собі маніпулятивної мети, тому не використовується для проведення СІО та АІВ, але застосовується для захисту населення від них (Жарков, с. 24; Петрик, с. 25–26).

Завдання негативної пропаганди – нав’язати людям певні переконання за принципом “мета виправдовує засоби”. Мета негативної пропаганди – розпалювання соціальної ворожнечі, ескалація соціальних конфліктів,

загострення суперечностей у суспільстві, пробудження похитливих інстинктів у людей тощо. Це дає змогу роз'єднувати людей, робити їх слухняними до волі пропагандиста. Технологія створення "образу ворога" дає можливість згуртувати натовп навколо пропагандиста, нав'язати людям необхідні переконання та стереотипи. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної, паралельної реальності з "хибною" системою цінностей, переконань, поглядів. При цьому активно використовується низька критичність та навіюваність мас із метою маніпулювання останніми на користь обмеженої групи осіб (Жарков, с. 24; Петрик, с. 26).

Диверсифікація громадської думки – це розпорошення уваги панівної еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми й відволікання цим від вирішення нагальних завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства й держави (Горбань, с. 139; Петрик, с. 26).

Науковці виділяють низку форм диверсифікації громадської думки: destabilізація обстановки в державі чи окремих її регіонах; активізація кампаній проти політичного курсу панівної еліти та окремих її лідерів різними міжнародними установами; ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин (Жарков, с. 24; Петрик, с. 26).

Психологічний тиск – це вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою її спонукання до певної запланованої моделі поведінки. Форми психологічного тиску: доведення до об'єкта впливу відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки; прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо; шантажування; здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплень заручників, інших терористичних акцій (Горбань, с. 139–140; Жарков, с. 24; Петрик, с. 26).

Поширення чуток – це діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення здебільшого неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або їхніх установ чи організацій (Жарков, с. 24; Петрик, с. 26–27).

Чутки можна класифікувати за трьома параметрами: експресивними (емоційні стани, виражені в змісті чутки, і (відповідні типи емоційних реакцій), інформаційними (ступінь достовірності сюжету чутки) та за ступенем впливу на психіку людей (Жарков, с. 25; Петрик, с. 27).

За експресивною характеристикою визначають чутки-бажання, чутки-залякування й роз'єднувальні агресивні чутки.

1. Чутки-бажання. Поширювана інформація має на меті викликати розчарування з приводу нездійснених очікувань і деморалізацію об'єкта впливу. 2. Чутки-залякування. При їх поширенні в особистості ініціюється стан тривоги, непевності. Це можуть бути чутки про смертельну суперзброю, якою володіє противник (сторона, що поширює чутки), про нестачу продовольства, зараження місцевості, питної води тощо. 3. Роз'єднувально-агресивні чутки. Поширювана інформація має на меті внести розлад у суспільство, порушити соціальні зв'язки (Жарков, с. 25; Петрик, с. 27).

За інформаційною характеристикою чутки поділяються на абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності та правдоподібні чутки (Жарков, с. 25; Петрик, с. 27).

Чутки самопоширювані. Їхня природа базується на інформації, яку важко втримати. Особа обов'язково має розповісти про почуте комусь іншому. Достатньо створити відповідну чутку та запустити її в обіг у потрібному місці у слушний час. "Людський гомін" зробить решту. Позитивний чинник використання цієї форми СІО полягає ще й у тому, що практично немає

ефективних засобів протидії чуткам. На офіційному рівні зупинити їх неможливо: офіційні заходи протидії викликають прямо протилежний ефект. Для людей, яких безпосередньо цікавлять ці чутки, це є підтвердженням правдивості останніх. Чим численніші намагання їх спростувати, тим більшою стає впевненість у їхній достовірності. Єдиний можливий спосіб подолання ефективності чуток – цілковите їх ігнорування. Як правило, через деякий час напруження спадає, зайва активність в обговоренні вже неактуальних новин згасає, інтерес до порушеної в чутках проблеми зникає. Поява нових проблем повністю нейтралізує можливі небезпечні наслідки дезорганізації суспільства та держави (Жарков, с. 25; Петрик, с. 27).

СІО становлять комплекс заходів інформаційно-психологічного характеру, що здійснюються за єдиним планом із метою порушення системи державного та військового управління, впливу на морально-психологічний стан військово-політичного керівництва, населення й особового складу військ визначеного об'єкта, запобігання інформаційному та психологічному впливу на власні сили й засоби (Жарков, с. 25; Петрик, с. 28).

СІО та АІВ належать до сфери специфічних форм і методів впливу, ефективне використання яких потребує відповідної підготовки та високої майстерності, ґрунтовних наукових розробок і постійного практичного вдосконалення (Жарков, с. 25; Петрик, с. 28).

Для організації та ведення СІО й АІВ використовуються традиційні канали ІПсВ – теле-, радіопропаганда, поліграфічні засоби, усне мовлення, наочна агітація, робота з місцевим населенням; нові способи – супутникові, оптиковолоконні системи, телекомунікаційні засоби, інтернет; нетрадиційні форми впливу – нейролінгвістика, парапсихологія, психотронні й психотропні засоби, інфразвук, 25-й кадр, тобто такі, що застосовуються для здійснення впливу на підсвідомість (Жарков, с. 25).

Сучасна розвинена держава спроможна за допомогою СІО та АІВ отримати певну перевагу над противником ще до застосування традиційних бойових засобів. За оцінками фахівців, СІО якісно змінюють характер бойових дій, про що наочно свідчать останні локальні конфлікти та війни: перемагає той, хто здобув інформаційну перевагу (Жарков, с. 25).

Крім того, дослідник Ю. О. Горбань наводить факти, посиляючись на дані СБУ про застосування країною-агресором – РФ проти України використання забороненої технології “25 кадр” для впливу на глядачів. Також активно поширюють напівправду, показують деталізовані сцени вбивств і насильства й намагаються емоційно впливати на глядача (Горбань, с. 140).

Важливою складовою протидії інформаційно-військового протистояння є інформаційно-психологічна та інформаційно-технічна безпеки особистості та держави в цілому. Під інформаційно-психологічною безпекою ІПБ розуміють комплекс заходів спрямованих на захист інтелектуальної, інформаційної, моральної складових державного органу. У вузькому значенні під ІПБ є стан захищеності психіки людини від ворожого деструктивного психологічного та інформаційного впливу. В широкому значенні означає захищеність держави та суспільства від ворожого втручання. Інформаційно-технічна безпека – це сукупність заходів щодо захисту інформаційно-технічної структури суспільства та держави (Жарков, с. 31–44; Лизанчук, с. 9–43; Петрик, с. 21–22).

Висновки. Отож, в процесі дослідження особливостей інформаційно-військової агресії виявили низку закономірностей:

по-перше – людство застосовувало технології здійснення гібридної війни продовж ведення воєнних компаній з метою отримання переваги над ворогом, для воєнного та невоєнного послаблення його оборонних та наступальних можливостей. Основоположником цього виду протистояння є китайський

полководець Сунь-Цзи. Особливо пік застосування гібридного протистояння припадає на XX–XXI ст.

По-друге: інформаційно-військова агресія поєднує в собі низку воєн: інформаційна, психологічна, економічно-енергетична, дипломатична, політична, військова та релігійна. Основним видом зброї є інформація, за допомогою якої здійснюється вплив суб'єктом (урядовими та неурядовими структурами) на об'єкти, індивідуальну та колективну свідомість нації та особистості.

По-третє: важливу роль в цьому виді війни відводять інформаційно-психологічній складовій, за допомогою якої здійснюють деструктивний вплив на об'єкт маніпулювання. Також застосовують: спеціальні інформаційні операції та акції інформаційного впливу, в основу яких покладено дезінформацію, пропаганду, диверсифікацію громадської думки, психологічний тиск та поширення чуток. Активно застосовуються технології НЛП, 25 кадрів й маніпулятивне подання інформації з метою впливу на емоції населення.

Список використаних джерел

Артюхова В. В. Особливості трансформації індивідуальної свідомості особистості під впливом інформаційно-психологічної війни. Науковий семінар ХНУ ПС ім. І. Кожедуба, 25 квітня 2018. С. 52–54.

Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу URL: <https://web.archive.org/web/20141028181914/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300pt001f01=910.html> (дата звернення: 09.04.2020).

Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. Вісник національної академії державного управління при президентові України. 2015. № 1. С. 136–141.

Горбенко І. Д., Долгов В. І., Гріненко Т. О. Інформаційна війна – сутність, методи та засоби ведення: матеріали ювілейної науково-технічної конференції. К., 1998. С. 36–40.

Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. К.: НІСД, 2017. 496 с.

Жарков Я. М., Компанцева Л. Ф., Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Скулиш Є. Д. Історія інформаційно-психологічного протистояння: підруч. за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є. Д. Скулиша. К: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.

Курбан О. В. Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014–2016) / О. В. Курбан // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2017. – № 2. – С. 66–73.

Курбан О. В. Медіавіруси та їх використання як інформаційної зброї. Наукові записки [Української академії друкарства]. 2016. № 1. С. 267–271.

Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. Київ: Вікно, 2016. 286 с.

Курс рубля обвалился следом за цинами на нефть URL: <https://nv.ua/ukr/biz/finance/kurs-rublya-urav-do-dolara-i-yevro-novini-svitu-50074643.html> (дата звернення: 09.04.2020).

Лизанчук В. Інформаційна безпека України: теорія і практика: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 728 с.

Магда Є. В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 5. С. 138–142.

Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.

Магда Є. В. Енергетична геополітика Росії за президентства В. Путіна. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. 2010. Т. 131, Вип. 118. С. 146–151.

Міночкіна А. І. Інформаційна безпека сучасного суспільства: навчальний посібник. К: Віті Нтуу “КПІ”, 2006. 188 с.

Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Компанцева Л. Ф., Скулиш Є. Д., Бойко О. Д., Остроухов В. В. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. 2-ге вид. К: ЗАТ “Віпол”, 2011. 248 с.

Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року URL: https://cvk.gov.ua/vibori_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html (дата звернення: 09.04.2020).

Почепцов Г. Г. Информационные войны. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. 280с.

Почепцов Г. Г. Информационные войны. Новый инструмент политики. М.: ООО “ТД Алгоритм”, 2015. 135 с.

Почепцов Г. Г. Психологические войны. М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. 528 с.

Росія розв'язала торговельну війну проти України URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2013/08/12/389401/> (дата звернення: 09.04.2020).

“Сирна війна” Росії з Україною продовжила шоколадну URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25071434.html> (дата звернення: 09.04.2020).

Сунь-цзи. Мистецтво війни / Сунь-цзи; переклад Григорія Латника. К: Арій, 2014. 128 с.

США наклали нові санкції на росіян з приводу їх втручання у вибори і кібератак URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/sanctions/4300075.html> (дата звернення: 11.04.2020).

Татаренко Н. О., Кончин В. І., Грущинська Н. М., Чекаленко Л. Д. Торгова війна з Російською Федерацією: оцінка потенціалу географічної диверсифікації експорту України з метою нівелювання ризиків торговельних відносин з РФ // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23(3). С. 218-236.

Штокалюк Д. Інформаційна війна: психологічно-історичний аспекти. Магістерський вісник. 2017. № 25. С. 3-4.

Joint Statement from the Department Of Homeland Security and Office of the Director of National Intelligence on Election Security URL: <https://www.dhs.gov/news/2016/10/07/joint-statement-department-homeland-security-and-office-director-national> (дата звернення: 11.04.2020).

Russian government hackers penetrated DNC, stole opposition research on Trump URL: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-government-hackers-penetrated-dnc-stole-opposition-research-on-trump/2016/06/14/cf006cb4-316e-11e6-8ff7-7b6c1998b7a0_story.html (дата звернення: 11.04.2020).

Saudis Plan Big Oil Output Hike, Beginning All-Out Price War URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-07/saudis-plan-big-oil-output-hike-beginning-all-out-price-war?srd=premium-europe&sref=kNX4EXaz> (дата звернення: 09.04.2020).

U.S. Officially Accuses Russia Of Hacking To Interfere With The Election URL: <https://www.popsci.com/homeland-security-accuses-russia-hacking-to-interfere-with-election/> (дата звернення: 11.04.2020).

References

Artyukhova V. V. Osoblyvosti trasformatsii indyvidual'noyi svidomost osobystosti pid vplyvom informatsiyno-psykholohichnoyi viyny. Naukovyy seminar KHNU PS im. I. Kozheduba, 25 kvitnia 2018. S. 52-54.

Vidomosti pro pidrakhunok holosiv vybortsiv po zahal'noderzhavnomu bahatomandatnomu vyborchomu okruhu URL: <https://web.archive.org/web/20141028181914/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300pt001f01=910.html> (data zvernennia: 09.04.2020).

Horban' I. O. Informatsiyna viyna proty Ukrainy ta zasoby ii vedennia. Visnyk natsional'noi akademii derzhavnoho upravlinnia pry prezidentovi Ukrainy. 2015. № 1. S. 136-141.

Horbenko I. D., Dolhov V. I., Hrinenko T. O. Informatsiyna viyna – sutnist', metody ta zasoby vedennia: materialy yuvelyanoi naukovy-tekhnichnoyi konferentsii. K, 1998. S. 36-40.

Horbulin V. P. Svitova hibrydna viyna: ukraïns'kyi front: monohrafiia. K.: NISD, 2017. 496 s.

Zharkov I. A., Kompantseva L. F., Ostroukhov V. V., Petryk V. M., Prysiazhnyuk M. M., Skulysh I. E. D. Istoriia informatsiyno-psykholohichnoho protyborstva : pidruch. za zah. red. d.yu.n., prof., zasl. yurysta Ukrainy I. E. D. Skulysha. K: Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrainy, 2012. 212 s.

Korban O. V. Mediavirusy ta iakh vykorystannia iak informatsiynoyi zbroyi Naukovi zapysky [Ukrayins'koyi akademiiyi drukarstva]. 2016. № 1. S. 267-271.

Kurban O. V. Suchasni informatsiyni viyny v merezhevomu on-layn prostori: navchal'nyy posibnyk. Kyiv: Viknu, 2016. 286 s.

Kurs rublia obvalyvsia slidom za tsinamy na naftu URL: <https://nv.ua/ukr/biz/finance/kurs-rublya-vpav-dolara-i-yevro-novini-svitu-50074643.html> (data zvernennia: 09.04.2020).

Lyzanchuk V. Informatsiyna bezpeka Ukrainy: teoriia i praktyka : pidruchnyk. L'viv : LNU imeni Ivana Franka, 2017. 728 s.

Mahda I. E. V. Vykylyky hibrydnoyi viyny: informatsiynyy vymir Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy. 2014. № 5. S. 138-142.

Mahda I. E. V. Hibrydna viyna: vyzhyty i peremohty. KH.: Vivat, 2015. 304 s.

Mahda I. E. V. Enerhetychna heopolityka Rosii za prezidentstva V. Putina. Naukovi pratsi [Chornomor's'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser. : Politolohiia. 2010. T. 131, Vyp. 118. S. 146-151.

Minochkina A. I. Informatsiyna bezpeka suchasnoho suspil'stva: navchal'nyy posibnyk. K: Viti Ntuu "KPI", 2006. 188 s.

Petryk V. M., Prysiazhnyuk M. M., Kompantseva L. F., Skulysh I. E. D., Boyko O. D., Ostroukhov V. V. Suhestyvnii tekhnolohiyi manipulyativnoho vplyvu: navch. posib.; za zah. red. I. E. D. Skulysha. 2-he vyd. K: ZAT "Vipol", 2011. 248 s.

Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 roku URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozacherhovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html (data zvernennia: 09.04.2020).

Pocheptsov H. H. Informatsiionnye voyny. M.: Refl-buk, K.: Vakler, 2000. 280s.

Pocheptsov H. H. Informatsiionnye voyny. Novyy instrument polytyky. M.: OOO "TD Alhorytm", 2015. 135 s.

Pocheptsov H. H. Psykholohicheskie voyny. M.: Refl-buk; K.: Vakler, 2000. 528 s.

Rosiiia rozv'iazala torhovel'nu viynu proty Ukrainy URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2013/08/12/389401/> (data zvernennia: 09.04.2020).

"Syna viyna" Rosii z Ukrainoyu prodovzhyla shokoladnu URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25071434.html> (data zvernennia: 09.04.2020).

Sun'-tszy. Mystetstvo viyny / Sun'-tszy; pereklad Hryhoriia Latnyka. K: Ariy, 2014. 128 s.

SSHA naklaly novi sanktsiyi na rosiiian z pryvodu yikh vtruchannia u vybory i kiberatak URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/sanctions/4300075.html> (data zvernennia: 11.04.2020).

Tatarenko N. O., Konchyn V. I., Hrushchyns'ka N. M., Chekalenko L. D. Torhova viyna z Rosiys'koiu Federatsiiei: otsinka potentsialu heohrafichnoi dyversyfikatsii eksportu Ukrainy z metoyu nivelyuvannia ryzykiv torhovel'nykh vidnosyn z RF // Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrainy. 2016. Vyp. 23(3). S. 218-236.

Shtokalyuk D. Informatsiyna viyna: psykholohichno-istorychnyy aspekty. Mahisters'kyi visnyk. 2017. № 25. S. 3-4.

Yoint Statement from the Department Of Homeland Security and Office of the Director of National Intelligence on Election Security URL: <https://www.dhs.gov/news/2016/10/07/yoint-statement-department-homeland-security-and-office-director-national> (дата звернення: 11.04.2020).

Russian government hackers penetrated DNC, stole opposition research on Trump URL: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-government-hackers-penetrated-dnc-stole-opposition-research-on-trump/2016/06/14/cf006cb4-316e-11e6-8ff7-7b6c1998b7a0_story.html (дата звернення: 11.04.2020).

Saudis Plan Big Oil Output Hike, Beginning All-Out Price War URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-07/saudis-plan-big-oil-output-hike-beginning-all-out-price-war?srnd=premium-europe&sref=kNX4EXaz> (дата звернення: 09.04.2020).

U.S. Officially Accuses Russia Of Hacking To Interfere With The Election URL: <https://www.popsoci.com/homeland-security-accuses-russia-hacking-to-interfere-with-election/> (дата звернення: 11.04.2020).

УДК 35.072: 061: 2: 304 (477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.15

Taras Parylo

Postgraduate student,
Department of Regional Management, Local Self-Government and City
Administration,
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine)
taras_nru@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7642-8853>

Тарас Паріло

Аспірант,
Кафедра регіонального управління, місцевого
самоврядування та управління містом,
Національна академія державного управління при Президентові України
(Україна)

ДЕРЖАВНА МОВА – ОСНОВНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню державної мови як основного механізму розвитку гуманітарної сфери України. Зазначено, що однією з найважливіших проблем сьогодення є розвиток гуманітарної сфери, а також чітко визначено її основний механізм – державна мова.

Проаналізовано дискусійні положення щодо сприйняття українським суспільством Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Висловлено аргументи на користь позиції, що мову творить народ у його щонайвищій духовній іпостасі.

Стаття не претендує на емпіричну чи фактологічну виснажливість. Її основна мета – переконати: державній українській мові – особлива роль – основного механізму розвитку гуманітарної сфери. Виявлено несистемність державної гуманітарної політики і висвітлено наслідки викривленого підходу до тлумачення послідовності у переліку суспільних сфер. Автор статті робить спроби, наводячи приклади, розкрити об'єднавчу роль мови як основного механізму розвитку гуманітарної сфери.

З точки зору суб'єктно – об'єктного зв'язку, що виникає, змінюється чи припиняється на підставі обставин і характеризується наявністю специфічного змісту. Не виняток у цьому контексті державна мова і гуманітарна сфера. Наголошено на одній із головних проблем, яка нині постала перед українським суспільством: необхідності оновлення справжнього статусу державної мови, щоб кожен громадянин України відчував повагу до державної мови. З'ясовано важливість ролі еліти у житті суспільства. Запропоновано високий рівень вимог до політичної еліти держави, до її морально – етичних та інших особистих якостей. Сьогодні Україна у стані війни. Проте такий стан не повинен гальмувати розвитку гуманітарної сфери і її основного механізму – державної мови. Формування й оновлення механізмів гуманітарної сфери має стати головним аспектом розбудови України і виходу переможцем зі стану війни.

Визначено: на основі аналізу прикладів із суспільного життя державну політику в гуманітарній сфері необхідно докорінно переглянути. Звернено увагу на меценатську діяльність. Наведено приклади – думки сучасних науковців й українських вчених з минулого століття, які стверджують: колосальна внутрішня сила життєспромоги нашої державної мови як основного механізму розвитку гуманітарної сфери України. Культурно – мовний чинник і сьогодні залишається принциповим питанням у розвитку гуманітарної сфери. Ідея реального закріплення за українською державною мовою статусу розвитку не лише гуманітарної сфери, а всіх суспільних сфер повинна стати полем об'єднання зусиль публічної влади, громадських організацій, партій, співпраці інститутів громадянського суспільства із владними структурами. Вперше в історії державного управління запропоновано: державну мову визнати основним механізмом розвитку гуманітарної сфери України; змінити порядок найважливіших суспільних сфер (адже слово матеріалізується).

Ключові слова: державна мова; гуманітарна сфера; світобудова; еліта; меценатство.

STATE LANGUAGE - THE MAIN MECHANISM OF DEVELOPMENT OF THE HUMANITARIAN SPHERE OF UKRAINE

Summary. The article is dedicated to the coverage of the state language as the main humanitarian sphere development mechanism of Ukraine. It was noted that of the humanitarian sphere development is among most important issues nowadays and also was defined its main mechanism – the state language.

Discussion provisions on Ukrainian society's perception of the European Charter for Regional or Minority Languages were analyzed. Arguments were expressed in favor of the position that language is created by the people in its highest spiritual guise.

The article does not claim to be empirical or factual. Its main purpose is to convince that the state Ukrainian language has a specific role of the humanitarian sphere main development mechanism. The state humanitarian policy nature was exposed as unsystematic and the consequences from the distorted approach to the interpretation of the public spheres list sequence were highlighted. Using provided examples the author of the article attempts to reveal the unifying role of language as the main humanitarian sphere development mechanism.

From the subject – object connection perspective that arises, changes or terminates basing on the circumstances and is established by presence of specific content. The state language and humanitarian sphere are no exception in this context, as well. Necessity for the real official language status renewal that allows every Ukrainian citizen to feel respect for the state language is emphasized as one of the main issues Ukrainian society faces today. Importance of the elites' role in society life was clarified. A high level of requirements to the political elite representatives of the state and to their moral, ethical and other personal qualities was offered. Today Ukraine is at war.

However, such a state should not hinder the humanitarian sphere development and the state language as its main mechanism. The humanitarian sphere mechanisms formation and updating should become the main development aspect for Ukraine and the way out of the state of war.

Basing on the public life example analysis it was defined that the state policy in the humanitarian sphere needs a radical overhaul. Attention was paid to patronage. Also as examples were provided opinions of modern scientists and Ukrainian scientists from the last century, who claim the colossal inner strength of the viability of our state language to be the main mechanism for the development of the humanitarian sphere of Ukraine. The cultural and linguistic factors still remain fundamental issues for the humanitarian sphere development. The idea of real consolidation in the Ukrainian state language development status not only for the humanitarian sphere, but for all public spheres should become a field of joint efforts of public authorities, public organizations, parties, cooperation of civil society institutions with government agencies. For the first time in the public administration history it was proposed to acknowledge the state language as main development mechanism for the humanitarian sphere of Ukraine; change the order of the most important social spheres (because the word materializes).

Keywords: state language; humanitarian sphere; universe; elite; patronage.

Постановка проблеми. Вкотре нам, українцям, автохтонній нації доводиться переконувати частинку суспільства, що державна роль української мови жодним чином не спрямована на обмеження розвитку мов національних меншин.

Відомо, що вільне опанування всіма громадянами України мови свого громадянства, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, запорука міжетнічної злагоди, єдності та стабільності суспільства.

Найважливішим чинником, що зараз може суттєво впливати на повноцінне функціонування української мови є зацікавленість держави у вирішенні мовної проблеми. Реалізація державної мовної політики залежить від доброї волі представників державної влади, Президента України як гаранта конституційного порядку, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України. Раз і назавжди закріпити за українською мовою статус державної і це повинно стати полем об'єднання зусиль партій і громадських організацій, співпраці інститутів громадянського суспільства з владними структурами. У сучасній війсьній ситуації державна мовна політика має стати послідовною і виваженою, поєднувати рішучість і цілеспрямованість.

На жаль, перед нашою державою і сьогодні постало завдання: будувати гуманітарну політику на основоположних спільних цінностях, притаманних усьому українському суспільству, чи на групових інтересах. Перевага першого підходу, що ґрунтується на фундаментальних цінностях ідентичності й безпеки, очевидна з точки зору інтересів українського суспільства. Такий підхід налаштовує на єднання країни, оскільки відповідає сутності самої людини, її гідності незалежно від регіональних, етнічних та мовних відмінностей.

За роки незалежності України проблема мови стала предметом спекуляцій різних політичних сил під час виборчих кампаній, усупереч Конституції України залунали гасла окремих груп (навіть у середовищі “народних” депутатів) щодо перегляду Закону про мову.

Особливо загострилося мовне питання в Україні, коли наша держава у травні 2003 року ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (далі – Хартія), яка стосується одного з найскладніших питань мовної політики у будь – якій країні (Хартія мов, 1992).

В українському суспільстві й політичних групах існують різні погляди на Хартію. Викликає суперечності той український варіант, у якому до регіональних мов і мов, які потребують захисту поряд з іншими віднесли і російську. Демократичні сили України стоять на тому що Хартія покликана захищати мови національних меншин, яким загрожує вимирання під тиском потужних мов.

У статті Трофімової Н. “Хартія розколу. Мовне питання: європейський стандарт на українському ґрунті” процитовано П. Мовчана, який стверджує, що мовами, які потребують захисту в Україні є кримсько – татарська й гагаузька, а проросійські сили використовують Хартію для того, щоб забезпечити права російській мові, яка захищена, адже має своє мовне середовище – Росію (Трофімова 2002:4).

У світі є приклади багатомовних націй. Проте, як зазначає відомий вчений А.Погрібний, ті країни, де функціонує декілька державних чи офіційних мов, – то, власне, винятки з типового для світу порядку мовного облаштування, згідно з яким діє такий принцип: одна держава – одна нація (політична) – одна державна мова (Погрібний, 2004: 41). На думку А.Погрібного, країни, що становлять винятки із цих правил мають певні підстави, яких не має Україна. Вчений наголошує: “Відтак ми, українці, не можемо долучатися до цих винятків тому, що ані не прибували звідкілясь в Україну, як от французи та англійці до Канади, де є дві державні мови, а, навпаки, автохтонно з правіків тут живемо й так само з правіків тримаємо естафету свого рідного українського слова; ані історично не розділяли ми територію своєї держави (хіба що силою нас брали) з якимось іншим народом чи народами (як-то з незапам’ятних часів розділена територія нинішньої федеративної Швейцарії) поміж німцями, французами, італійцями та ретороманцями, які, кожен живучи у своїй частині Швейцарії, цивілізовано та мирно домовилися, що кожна з їхніх мов – державна; ані не живемо ми, українці, у такому складному етноутворенні (десятки народів із десятками мільйонів людей, які говорять різними мовами), яким є Індія, унаслідок чого поряд із державною хінді зберігається як державна й мова колишнього англійського колонізатора” (Погрібний, 2004: 128).

На нашу думку, однією з причин анексії Криму, війни на Сході України стала занедбана робота у гуманітарній сфері цих регіонів, а саме: прорахунки в етнонаціональній політиці.

З огляду на складність мовного питання пропонуємо послідовно і наполегливо впроваджувати питання мови у наукові дослідження щодо розвитку не лише гуманітарної сфери, а всіх сфер життя.

Аналіз дослідження. Питання визначення основ державного управління гуманітарною сферою та обґрунтування теоретичних засад гуманітарної політики висвітлено у наукових працях М.Баюка, В.Дзоза, С.Здіорука, С.Кіндзерського, В.Куйбіди, С.Москаленка, В.Нікітенка, П.Петровського, І.Розпутенка, С.Ситника, В.Скуратівського, О.Степаненка, В.Трощинського, С.Чукута, Л.Чупрія та інших.

Урахування основних наукових напрацювань світового і вітчизняного досвіду та концептуальні засади гуманітарної політики України в нових зовнішніх і внутрішніх умовах, практичні аспекти її реалізації потребують подальших наукових розробок та осмислення розвитку і завдань гуманітарної сфери.

Особливу цінність у дослідженні сучасних проблем розвитку державної мови та гуманітарної сфери мають роботи вчених: В.Куйбіди “Гуманітарна катастрофа в Україні в контексті ідей “рускава міра” (Куйбіда, 2016), С.Кіндзерського

“Державне управління в гуманітарній сфері регіону України: стан та тенденції розвитку (Кіндзерський, 2006), І. Розпутенка та С. Москаленко “Пріоритетні напрямки розвитку гуманітарної сфери в Україні в контексті політичного процесу (Розпутенко, Москаленко, 2017).

Метою статті є узагальнення результатів досліджень науковців, присвячених проблематиці гуманітарної сфери та обґрунтування нових поглядів на розвиток гуманітарної сфери України, а саме: утвердження державної мови основним механізмом у розвитку гуманітарної сфери України.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження та аналіз практики державотворення в Україні переконливо свідчать, що немає такої сфери державної політики, в якій у разі її успішного здійснення можна було б обійтись без врахування напрацювань гуманітарної сфери та основного механізму її розвитку – державної мови.

Досліджуючи смислові категорії гуманітарної сфери, О. Сухарьов відзначає, що появились вони у 1992 році. Саме тоді у доповіді Генерального секретаря ООН Бутроса Галі “Нові підходи для підтримки миру” поняття “гуманітарність” було наповнене новим змістом і набуло політичного звучання. Саме з цього моменту в науково-теоретичну, політичну і практичну лексику увійшли такі терміни, як “гуманітарна катастрофа”, “гуманітарні операції сил ООН”, “спонукання до миру” в ім’я загальнолюдських цінностей (Сухарьов, 2000: 277).

У Новому словнику іншомовних слів роз’яснено: “гуманітарний” (від лат. *humanitas* – людська природа, освіченість) – 1) той, що стосується людського суспільства, людини; ... 3) перейнятий духом гуманізму, гуманний (Словник, 2008: 173).

Політологічний словник “гуманізм” трактує так: гуманізм (від лат. – *humanus* – людський, людяний) – форма життєвої практики, система мислення людей, світоглядний принцип, які ґрунтуються на переконанні, що людина є найвищою суспільною цінністю. Ідея гуманізму – одна із центральних у людській культурі та історії цивілізації, змістовим стрижнем якої визначено гуманність, що розуміється як людяність, людинолюбство, повага до людської гідності.

Гуманізм бере початок ще з II ст. до н. е. Цицерон визначив гуманізм як основну ідею “звільнення” і “збагачення” людини (Політологічний словник, 2005:160). Протягом історичної еволюції поняття “гуманітарний”, “гуманізм” набирають нових відтінків значень, різних форм, а кредо гуманітарної сфери, гуманізму залишається незмінним – найвища людська духовність і невід’ємне право людини на життя і свободу.

Святе Євангеліє від апостола Івана починається рядками: “Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово...” (Біблія, 1988: 1308). Слово є першопочатком Дії, Чину, Творення...

Усі наші сьогоденні негаразди, біди ми схильні пояснювати чим завгодно, лише не тим, що несемо заслужену кару за нехтування Божої волі й за порушення встановленого Творцем світопорядку, за те, що руйнуємо цілісну, досконалу й гармонійну систему духовно-матеріального простору, витвореного Богом докуч нас... До Різдва Христового людство говорило дванадцятьма тисячами мов, на початку нового часу – десятьма, до XV століття – дев’ятьма, а нині близько шістьма тисячами. (Федоренко, 2009: 3). Як же збіднів світ!

Отже, мова – найсильніший інтегратор народу, це вона об’єднує нас, таких різних зовнішньо і внутрішньо, представників різних соціальних груп, політичних партій, релігій і конфесій, спілок за інтересами у велику спільноту – Народ, Націю... Саме мова зробила українцями татарина А. Кримського, німців Уляну Кравченко, Ю. Клена, В. Вишиваного, євреїв Л. Первомайського, С. Жураховича, Н. Рибача, М. Фішбейна, росіян Марка Вовчка, М. Костомарова,

Д. Донцова, М. Хвильового, іспанку Н. Королеву й багатьох-багатьох інших (Федоренко, 2009: 6).

Аналізуючи наукові дослідження, ми звернули увагу на порядок перерахунку суспільних сфер: економічна, соціальна, інноваційна, екологічна, науково-технічна, гуманітарна (подекуди культурна або освітня). Зауважуємо, що це є порушенням природного порядку: вище-духовне, нижче – матеріальне. Так, всіх нас сьогодні поглинули військові, політичні, економічні проблеми. І людство протягом останнього сторіччя мало уваги приділяло гуманітарним викликам, забуваючи про те, що істинний зміст військовим, економічним, політичним та іншим труднощам може дати лише гуманітарна сфера.

Найактуальнішою проблемою сьогодення є освіченість кадрів державної служби, зокрема й у сфері мовної культури. Усвідомлення цього факту спонукає до пошуків подолання негативних проявів і утвердження особливих механізмів у розвитку гуманітарної сфери – основної моральної, духовної, освітньої, культурної інфраструктури життєдіяльності України. Культура мови, взагалі, соціальна культура громадян – це і є ті чинники, якими досі зневажали українські реформатори і які неодмінно мають бути покладені в основу розвитку гуманітарної сфери. Справжньою реформою може стати лише діяльність, що сприяє розвитку культури, тому й пропонуємо: державна мова – основний механізм розвитку гуманітарної сфери. І на підтвердження вище зазначеного наводимо твердження українського вченого Олександра Костенка: “Вийти з нинішньої кризи Україна може лише шляхом реформ. Але що насправді означає реформувати країну? Щоб розібратися, доведеться відкинути псевдореформаторські ілюзії, зокрема одну з найпоширеніших – начебто для успішності реформ досить виявити так звану політичну волю. Однак, як доводить історичний досвід, політична воля, що не узгоджується із законами соціогенезу (природні закони світопорядку, за якими виникає й існує суспільне життя людей), неодмінно перетворюється на політичну сваволю. А будь-які спроби реформ, засновані на політичній сваволі, котра ігнорує природні закони соціогенезу, призводить до чергових соціальних деформацій і потрясінь. Саме це і відбувалося досі в Україні” (Костенко, 2015: 15).

Як зазначає В. Нікітенко, “людство втратило мету існування, домігшись великих успіхів у плані технології власного “відтворення”, тому здатне в найближчий час втратити “смыслологію” такого “відтворення”, тобто усвідомлену мету свого існування. А це буде втратою, яку дуже важко відновити, бо технологія без “смыслології” в найближчий час може призвести до самознищення людства” (Нікітенко, 2012: 303).

Одним із векторів діяльності сучасної політичної еліти повинна б стати гуманітарна сфера. На жаль, її дії довгий час були формальними. Причина суспільної неефективності полягає не так у відсутності вмінь і знань, як внутрішньої потреби врахувати інтереси суспільства. Попередні роки для політичної еліти стали орієнтацією на споживацькі інтереси, а звідси – егоїстичні (корпоративні, групові) інтереси над національними, надвисокий рівень корумпованості. Корупція пронизувала всю владну вертикаль. У такому випадку повинен невідворотно діяти механізм політичної, правової відповідальності. Якщо корупції не вдасться подолати, то навіть за чіткого визначення повноважень різних гілок влади: чесність, порядність, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки, а Україна втратить право називатися цивілізованою державою.

Формування національної еліти – процес тривалий і кропіткий. Ми ж вважаємо – це передусім виховання особистості. Важливу роль тут відіграють мова, історико-культурні цінності та народні традиції – основа гуманітарної сфери (Парило, 2018: 129). Сьогодні перед органами виконавчої влади,

громадськості стоїть надважливе завдання гуманітарної сфери – реформування освіти (тільки не на словах для партнерів Західної Європи, а для потреб суверенної Української держави). Майже немає підтримки новаторським педагогічним та андрагогічним ініціативам, недостатнє фінансування, що могло б забезпечити належний рівень безперервної освіти. Допомогти у розвитку цієї важливої структури гуманітарної сфери повинна громадськість.

На нашу думку, справжня еліта – це люди, які мають передову соціальну (моральну, політичну, економічну, правову) культуру. Їхня роль полягає у тому, щоб вести за собою народні маси шляхом прогресу. Такий поділ є цілком природним, тобто відповідає законам соціальної природи. Протиприродним є стан суспільства, за якого такий поділ відсутній. Якщо в суспільстві немає справжньої еліти, то її місце посідає псевдоеліта. Вона і стає гальмом на шляху до прогресу, затримуючи розвиток культури громадян.

Як відомо, весь тягар нинішньої війни на Сході України взяли на себе народні волонтери. Доцільно було б, якби “наші меценати” із мільйонними, мільярдними зарплатами допомагали освіті. Прикладів історія України має достатньо: меценатська діяльність Андрея Шептицького не має аналогів. Він був людиною енциклопедичних знань, теолог, філософ, доктор права, один із найбільших прихильників українського православно-католицького єднання (у свій час допоміг митрополиту Іларіону), член “Просвіти”, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У листі до своєї матері Софії писав: “...Темний, неосвічений народ легко марнує все, що має, і дається на кожному кроці ошукати” (Чубата, 2015: 131).

Митрополит Андрей Шептицький – меценат української культури, на його кошти здобули освіту в консерваторії Ганна Крушельницька – сестра знаменитої у всьому світі Соломії, Р. Лопатинська, А. Гаєк, стипендіатами Владики стали геніальні митці, уродженці Тернопільщини: засновник українського монументального мистецтва Михайло Бойчук, скульптор Михайло Парашук. Ми навели лише декілька прикладів меценатства Андрея Шептицького. Крім десяти томів своїх праць, до яких входять опрацьовані ним у Ватиканському архіві документи, пов’язані з історією України, митрополит Андрей у книзі “Як будувати рідну хату?” залишив нащадкам заповіт: “На чому ж опреться єдність хати? На національній єдності. Український нарід є одним народом, дехто схоче навіть сказати одним – організмом... Що ж робить якесь число людей одним народом? Передовсім народом” (Шептицький, 1999: 22).

На кожному етапі українського державного будівництва трудяться науковці – мислителі, які основою у розбудові гуманітарної сфери вважають державну мову. Доцільно зацентувати увагу на фундаментальній праці “Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства”, автор якої видатний мовознавець, професор, міністр народної освіти, міністр віросповідань Української Народної Республіки, ректор Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) – Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Однією з його настанов є: “Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без свідомості немає нації, а без свідомої нації – немає державности як найвищої громадської організації” (Огієнко, 2014: 2). “Рідномовний Катехизис” складається з 37 невеликих розділів, кожний особливий, але, на нашу думку, найповчальніший – IV, у якому Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина, перша з яких вчить: “Мова – то серце народу, гине мова – гине народ” (Огієнко, 2014: 12).

Праці, думки видатного вченого особливо актуальні сьогодні, коли східні кордони нашої держави “дихають” війною, і Україні ще загрожує імперська

двововність. Іван Огієнко залишив нам Слово – Катехизис. Дух козацької вольниці, любов до рідної мови виплекала у дитинстві рідна сім'я вченого.

Саме з козацької доби українські родини усвідомили високе призначення сім'ї: у наймолодшому віці дитину треба зацікавити історією своєї держави, прищепити любов до рідної мови і почуття національної гордості, бо без цього неможливе становлення майбутнього громадянина Української держави. Адже у козацьку Січ доступ був за таких умов: “бути вільною та нежонатною людиною; розмовляти тільки (козацькою) українською мовою; дотримуватись військових порядків, правил січового лицарства” (Парило, 2016: 111).

Дух порядності і правди панує і нині у вітчизняній науці. Такою є спільна праця вчених В. С. Куйбіди та І. В. Розпутенка “Гуманітарна катастрофа в Україні в контексті ідей “рускава міра” (Куйбіда, 2016). Вчені наповнили лексику гуманітарної сфери новим змістом “гуманітарної катастрофи”, внесли досі нечуване “гуманітарний терор” (Куйбіда, 2016).

Оголена суть: “ухвалення рішень... найчастіше – це бутафорія, вигадана вправними керівниками міністерств і відомств відповідно до своїх уподобань й інтересів ...” (Куйбіда, 2016: 10).

– “Єдине, що у нас є, – це культурно-історична спадщина, але можновладці постійно демонструють зневагу до неї...” (Куйбіда, 2016: 8).

Вчені стверджують: “Україна володіє значними гуманітарними ресурсами – і питання полягає тільки в тому, чи зможе вона правильно їх використати. Успадкувавши галузевий підхід до управління державою, доморощена влада традиційно розглядає окремі складові гуманітарної сфери (освіту, культуру, науку тощо) хоч вони є не тільки елементами цілісного. Функціонуючи через взаємозв'язки і зв'язки з відповідними інститутами зовнішнього середовища, вони створюють кумулятивний ефект змін в певному напрямку (Куйбіда, 2016:1).

І все ж засвітили автори праці надію: – “хоч над Україною сьогодні здійснюють (не без участі її можновладців) ряд експериментів, спростування (подолання / ігнорування) яких свідчитиме про відродження української нації і держави” (Куйбіда, 2016:10).

Надіємось, що першорядна роль у розвитку гуманітарної сфери все – таки буде належати нашій державній мові. Адже в українській мові акумулюються гідність народу, його життєва активність, стан душі, ідеали й цінності, духовні й моральні пріоритети.

Висновки. Таким чином, резюмуючи наведені короткі характеристики – приклади підходів до визнання державної мови як основного механізму розвитку гуманітарної сфери, доходимо висновку, що державна мова має стати основним механізмом розвитку гуманітарної сфери, як суб'єктивне право народу, як об'єкт у гуманітарних відносинах.

Цілком можливо, що подальші дослідження дадуть змогу виокремити й інші риси державної мови як основного механізму розвитку гуманітарної сфери. Хоча принцип: мова – основний механізм гуманітарної сфери є надзвичайно важливим не тільки для теорії, а передусім для практики реформ у суспільних сферах України

На жаль, вплив російської мови на всі сфери суспільного життя нашої держави не сприяє зміцненню української національної свідомості. Це пояснюється тривалим пануванням в Україні російської мови, а також відсутністю мудрої і наполегливої мовної політики в сучасній Україні. Адже ми не чули претензій з боку наших високих чинів, народних депутатів щодо стану розвитку української мови в Росії, не дивлячись на те, що у сусідній державі проживають мільйони українців.

Означене відкриває широке поле для досліджень як окремих сторін розвитку гуманітарної сфери, так і комплексного інтегрованого аналізу цього надзвичайно складного процесу.

З огляду на висловлене пропонуємо:

змінити підходи до формування державної, регіональної політики у розвитку гуманітарної сфери, оновити механізми взаємодії публічної влади і недержавних організацій, осмисливши і наповнивши новим змістом як основний механізм розвитку гуманітарної сфери – державну мову;

врахувати і вирішити проблему пропорційності розвитку гуманітарної, військової, економічної, політичної та інших сфер;

досягти такої пропорційності можна лише у тому випадку, якщо в найближчий час проблеми гуманітарного характеру займуть центральне місце в системі пріоритетів українського суспільства і людства.

Історія має безліч доказів, що без моральної реформи всі інші реформи приречені на провал. Принцип, з яким досягне свого призначення гуманітарна сфера, це – плекати, розвивати, відстоювати рідне слово, шанувати чуже.

Список використаних джерел

- Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту 1988. Євангельсько – лютеранська місія – думки про віру – 1523 с.
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992. URL: [http:// zakon 4.rada.gov.ua/laws](http://zakon4.rada.gov.ua/laws).
- Костенко, 2015 – Костенко О. Зміни в контексті соціальної культури / Віче, січень. С.15.
- Куйбіда – Куйбіда В. Гуманітарна катастрофа в Україні в контексті ідей “рускава міра” Режим доступу URL: [https://16ua/blog/vasyl... kuybida/337350...gumanitarna... katastrofa... ukraini.html](https://16ua/blog/vasyl...kuybida/337350...gumanitarna...katastrofa...ukraini.html).
- Мовчан, 2003 – Мовчан П. Хартія розколу. Мовне питання: європейський стандарт на українському ґрунті. День. №219. С.4–9.
- Нікітенко, 2012 – Нікітенко В.І. Наукові здобутки і головні складові наукового аналізу проблем гуманітарної безпеки України. Вісник Національного університету оборони України. №4 (29). С.302-306.
- Шевченко, Ніка, Хом’як, Дем’янюк, 2008 – Л.І.Шевченко, О.І.Ніка, О.І.Хом’як, А.А.Дем’янюк: за ред. Л.І.Шевченка. Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень. К.: Арій. 672 с.
- Огієнко, 2014 – Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов’язки. – Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. К.: Ярославів Вал. 56с. 4.
- Парило, 2018 – Парило Т. Українська мова, історико-культурні цінності та ідейні праці В’ячеслава Чорновола у становленні національної еліти. Візія майбутнього України. К.: 210 с.
- Погрібний, 2004 – Погрібний А. Поклик чужого чину: з розмов про наболіле; ред. Л. Ільїна. – К. : Просвіта,. – 496 с.
- Головатий, Антонюк, 2005 – Головатий М.Ф. Антонюк О.В. Політологічний словник: навч посіб для студ вищ. навч. закл. К.: МАУП. 792 с.
- Сухарев, 2000 – Сухарев В.И. Политика гуманитарной безопасности / (К вопросу о теории политики и практике безопасности) Безопасность Евразии. №1 январь-июнь.
- Трофімова, Сонюк, 2002 – Трофімова Н., Сонюк В. Хартія розколу. Мовне питання: європейський стандарт на українському ґрунті // День. – № 219. – С. 4–9.
- Федоренко, 2009 – Федоренко В. Рідна мова – Божа благодать Дивослово. №2. С.2–6.
- Парило, 2016 – Парило Т. Формування державотворчих якостей, національної гідності і гордості на козацько-лицарських традиціях українського народу в контексті Стратегії національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Механізми взаємодії органів публічної влади та козацьких організацій щодо розвитку гуманітарної сфери регіону. Тези доповіді II-ї Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 16 грудня 2016 р. К.: Університет “Україна”. 229с.
- Чубата, 2015 – Чубата Д. Камертон чистих дум Тернопіль: ТзОВ “Тернограф”, 416 с.
- Шептицький, 1999 – Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів: Свічадо. 46 с.
- Encyclopaedia Metallum. The Metal Archives: Scar Symmetry. URL: https://www.metal-archives.com/bands/Scar_Symmetry/32861
- Encyclopaedia Metallum. The Metal Archives: Children of Bodom. URL: https://www.metal-archives.com/bands/Children_of_Bodom/22
- Encyclopaedia Metallum. The Metal Archives: Norther. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Norther/1815>
- Encyclopaedia Metallum. The Metal Archives: Kalmah. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Kalmah/702>
- Encyclopaedia Metallum. The Metal Archives: Wintersun. URL: <https://www.metal-archives.com/bands/Wintersun/22813>

References

- Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu (1988) [The Bible or the Books of the Scriptures of the Old and New Testaments (1988). Evangelical Lutheran Mission - Thoughts on Faith - 1523s]. Yevanhelsko – liutenska misiia – dumky pro viru – 1523 s
- Yevropeiska khartiia rehionalnykh mov abo mov menshyn (1992) [European Charter for Regional or Minority Languages (1992)]. Access mode: [http // law 4.rada.gov.ua/laws](http://law 4.rada.gov.ua/laws)
- Kostenko, 2015 – O. Kostenko. Zminy v konteksti sotsialnoi kultury Kostenko, 2015 - Kostenko O. [Changes in the context of social culture]. Viche, sichen. S.15.
- Kuibida – Kuibida V. Humanitarna katastrofa v Ukraini v konteksti idei “ruskava mira” [Humanitarian catastrophe in Ukraine in the context of ideas “Russian measure”]. URL: <https://16ua/blog/vasyi...kuybida/337350...gumanitarna...katastrofa...ukraini.html>.
- Movchan, 2003 – Movchan P. Khartiia rozkolu. Movne pytannia: yevropeyskyi standart na ukrainskomu hrunti [Charter of the split. Language issue: European standard on Ukrainian soil]. Den. №219. S.4-9.
- Nikitenko, 2012 – Nikitenko V.I. Naukovi zdobutky i holovni skladovi naukovoho analizu problem humanitarnoi bezpeky Ukrainy [Scientific achievements and main components of scientific analysis of humanitarian security problems in Ukraine]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. №4 (29). S.302-306.
- Shevchenko, Nika, Khomiak, Demianiuk, 2008 – L.I.Shevchenko, O.I.Nika, O.I.Khomiak, A.A.Demianiuk: za red. L.I.Shevchenka. Novyi slovnyk inshomovnykh sliv: blyzko 40000 sl. i slovopoluchen [New dictionary of foreign words: about 40,000 words. and phrases]. K.: Arii. 672 s.
- Ohienko, 2014 – Ohienko Ivan. Nauka pro ridnomovni обов'язky. – Ridnomovnyi Katekhyzys dlia vchyteliv, robitnykiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyrokoho hromadianstva [The science of native language responsibilities. - Native-language Catechism for teachers, pen workers, clergy, lawyers, students and the general public]. K.: Yaroslaviv Val. 56s. 4.
- Parylo, 2018 – Parylo T. Ukrainska mova, istoryko-kulturni tsinnosti ta ideini pratsi Viacheslava Chornovola u stanovleni natsionalnoi elity [Ukrainian language, historical and cultural values and ideological works of Vyacheslav Chornovil in the formation of the national elite]. Vizitiia maibutnoho Ukrainy. K.: 210 s.
- Pohribnyi, 2004 – Pohribnyi A. Poklyk chuzhoho chynu: z rozmov pro nabolle [The call of another's rank: from conversations about pain]. red. L. Iliina. – K. : Prosvita. – 496 s.
- Holovaty, Antoniuk, 2005 – Holovaty M.F. Antoniuk O.V. Politolohichni slovnyk: navch posib dlia stud vyshch. navch. zakl. [Dictionary: a text book for students of higher education. lock]. K.: MAUP. 792 s.
- Sukhariev, 2000 – Sukhariev V.Y. Polytyka humanitarnoi bezopasnosti / (K voprosu o teoryi polytyky y praktyke bezopasnosti) [Humanitarian security policy (On the issue of security policy theory and practice)]. Bezopasnost Evrazyy. №1 yanvar-yiun.
- Trofimova, Soniuk, 2002 – Trofimova N., Soniuk V. Khartiia rozkolu. Movne pytannia: yevropeyskyi standart na ukrainskomu hrunti [Charter of the split. Language issue: European standard on Ukrainian soil]. Den. – № 219. – S. 4–9.
- Fedorenko, 2009 – Fedorenko V. Ridna mova –Bozha blahodat [Native language - God's grace]. Dyvoslovo. №2. S.2-6.
- Parylo, 2016 – Parylo T. Formuvannia derzhavotvorchykh yakostei, natsionalnoi hidnosti i hordosti na kozatsko-lytsarskykh tradytsiiakh ukrainskoho narodu v konteksti Stratehii natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei i molodi. Mekhanizmy vzaiemodii orhaniv publichnoi vlady ta kozatskykh orhanizatsii shchodo rozvytku humanitarnoi sfery rehionu. [Formation of state-building qualities, national dignity and pride in the Cossack-knightly traditions of the Ukrainian people in the context of the Strategy of national-patriotic education of children and youth. Mechanisms of interaction between public authorities and Cossack organizations on the development of the humanitarian sphere of the region]. Tezy dopovidi II-yi Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii m. Kyiv, 16 hrudnia 2016 r. K.: Universytet “Ukraina”. 229s.
- Chubata, 2015 – Chubata D. Kamerton chystykh dum Ternopil [Camerton of pure thoughts]. TzOV “Temohraf”, 416 s.
- Sheptytskyi, 1999 – Sheptytskyi A. Yak buduvaty Ridnu Khatu? [How to build a native house?] Lviv: Svichado. 46 s.

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.16

Yaroslav Kalakura

PhD hab. (History), Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Kyiv National University named by Taras Shevchenko (Ukraine)
kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Ярослав Калакура

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Mykhailo Yurii

PhD hab. (History), Professor,
Department of Social and Humanitarian Studies and Law,
Chernivtsi Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine)
mjuriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Михайло Юрій

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра соціально-гуманітарних наук та права,
Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного
торговельно-економічного університету (Україна)

МАЛОРОСІЙСТВО ЯК РУЙНАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті йде мова про малоросійство як суспільно-політичну течію, що виникла на землях Української козацької держави, та базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та білоруси вважалися органічною частиною триєдиного. Характерною рисою даної концепції було, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, а з іншого – помірне відстоювання самобутніх прав і вольностей. Вказується на те, що прийняття Гетьманщиною протекції російського царя уповільнив процес самоідентифікації українського народу. Малоросійська ідентичність почала формуватися протягом 1720–1760-х років, коли козацька еліта намагалася прирівняти себе в правах до російського дворянства, і замість політичної чи етнічної стала надавати перевагу становій ідентичності. Це надавало їй можливість легітимізації свого соціального положення в ієрархії Російської імперії та відкривало широкі кар'єрні перспективи. Зі свого боку, Російська держава підтримувала малоросійство як запоруку культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті та sentimenti.

Ключові слова: малоросійство, Гетьманщина, ідентичність, пограниччя, асиміляція, ідентифікація.

MALOROSITY YAK RUINATSIYA UKRAINSKO IDENTITY

Summary. The article deals with malorossiya as a socio-political trend that arose on the lands of the Ukrainian Cossack state, and was based on the idea that Ukrainians, Russians and Belarusians were considered an organic part of the triune. The characteristic rice of the given conception was one side, loyally placed before the royal order, and the third one – pomirne vdistoyuvannya self-rights and liberties. To pay attention to those who will accept the Hetman's patronage of the Russian Tsar by upgrading the process of self-identifying Ukrainian people. The goal was to ensure the legitimacy of their social position in the Russian Federation and that has widespread prospects for the future. From its side, the Rosiysk state was able to take the plague out of it, as a result of cultural and political deterioration, and to tidy up the surplus of national memory and sentiment.

Ключові слова: Little Russia, Hetmanate, identity, borders, assimilation, identification.

Постановка проблеми. Малоросійство – концепція, суспільно-політична течія, що виникла на землях української козацької держави, та базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та інші народи вважалися органічною частиною єдиного слов'янського народу, що мають рівні

національні та соціальні права і можливості. Характерною рисою даної концепції було, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, а з іншого – помірне відстоювання самобутніх “прав і вольностей”. (Енциклопедія, 2005). Етимологічно назва походить від поняття “малороси”.

Аналіз досліджень. Проблеми малоросійства висвітлені в працях Є. Маланюка, О. Грабович, С. Грабовського, М. Рябчука, О. Рафальського, М. Панчука, Я. Калакури, М. Юрія.

Мета статті. Висвітлити причини появи такого явища, як малоросійство, його негативний вплив на ідентифікаційні та ментальні особливості українського народу.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день малоросійство розглядається, як комплекс редукованого патріотизму та провінціалізму серед частини українського суспільства, зумовлений довгим перебуванням земель України у складі Російської імперії. (Рябчук, 2000). Носії малоросійства – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Малоросійство знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури і великодержавної політики.

Політолог Микола Рябчук пропонує розглядати малоросійство як прояв відносин між колонізаторами та колонізованими: “На жаль, досі так званий комплекс малоросійства (Комплекс малоросійства, 1996) розглядався, як правило, в контексті пропаганди, а не науки, в контексті більш-менш проникливої, але незмінно викривальної антиколоніальної публіцистики, а не, скажімо, антропології, соціальної психології чи психоаналізу. Тим часом перед нами типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недомовою, недокультурою, недорелігією і т. д. і т. ін. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого self-image (уявлення про себе), нав’язаного колонізаторами, – в даному разі, уявлення про таку собі “співаючу і танцюючу Малоросію” (за М. Гоголем), котра коли й мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може.

Американська дослідниця Оксана Грабович, розвиваючи ідеї Франца Фанона, чудово описала цей процес засвоєння колонізованими негативного self-image, нав’язуваного колонізаторами, процес інтерналізації негативних проєкцій панівної культури. Оскільки колонізований народ, – пише вона, – “внаслідок своєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього свої власні негативні якості (“колективну тінь”, у термінах К. Юнга, тобто все те негативне і деструктивне, що існує у колективній психіці), то він змушений проектувати їх на самого себе...” Приймаючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення. “Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на власній землі”. (Рябчук, 1994: 124–125).

Про феномен малоросійства першим заговорив ще Т. Шевченко. Він чи не вперше вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (у 70–80 рр. XIX ст. його писали з великої букви: “Малоросіяне”), саме як слово ганьби й погорди. “А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія” – писав він в одному з листів. Так Т. Шевченко діагностував і сформулював те, чому згодом Іван Франко дав концентрований вираз у вірші “На ріках вавилонських”:

“І хоч душу манить часом волі приваб,

Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб”, а за словами Є. Маланюка, є “національне каліцтво”. Як помітила О. Забужко, “Шевченкова відверта, упродовж цілої творчості “громадянська війна” з цією (малоросійською – А. Т.)

культурою <...> – війна, сказати б, “України з Малоросією” – стала, по суті, своєрідним українським літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей...

Дошевиченківська – бо “малоросійська” культура вже встигла в цьому питанні виробити, за інерцією суто класицистичного світобачення, власний, автономний (дуже радо заакцептований метрополією!) естетичний канон: “провінція” (Малоросія) протиставлялася чи, радше, самопротиставлялася “Центрові” (Петербургу) як “низьке” (комічне) – “високому” (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною (тому “малорос” М. Гоголь і зміг з місця потрапити, на свій пізніший жах і сором, у “комические писатели” – коштом самої “малоросійської тематики”)...

Т. Шевченко зламав цю “доксу”. Здійснена ним символічна “детронізація” “государя” і відповідне “розжалування” всієї імперії, від системи соціальних інститутів аж до фізичного образу Головного Міста включно, до “комедії” дантєвського зразка, перевернуло “малоросійський” космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих “руїн імперії” Малоросія вийшла – Україною, а “брати незрячі, гречкосії” – такими ж, як і “богупротивне панство”, “лицарськими синами”: новий спільнотний титул, який в устах Т. Шевченка зазвучав із тим самим пафосом, що свого часу у французьких республіканців *citoyen – громадянин*. (Забужко, 2006: 79–82).

Тут доречно звернутися до думки З. Когути про те, що піднесення історичної самосвідомості засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичності, а радше переконаність у її неминучому занепаді. Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких вже не існує... Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість, малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного *Landespatriotismus*, який оплакував занепад малоросійської “нації”. (Когут, 1996: 187).

Малоросійство розвивалося, опонуючи політичному українству, але водночас виступало складовою українського буття і спиралося на українську традиційну і, навіть, професійну культуру. Воно стало наслідком тривалого перебування Наддніпрянської України у полі дії державної машини Російської імперії. Це наслідок відсутності політичних, культурних, громадських прав і свобод, поєднаної із цілеспрямованим прагненням влади зробити з усіх підданих імперії “справжніх росіян” – шляхом періодичного знищення еліти, “випалювання” історичної пам’яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв “малокультурного народу”, а у випадках, коли щось вартісне знищити чи замовчати неможливо – переведення його до рангу “спільних надбань”. Це, зрештою, і наслідок бюрократичного самодурства, сваволі чиновництва, присланого з “центру” на “периферію”, і не обмежуваного жодними правовими традиціями. Результатом виступає параліч самостійної волі і думки, нездатність раціонально оцінювати ситуацію і діяти, невміння зосереджуватися на певному предметі і досягати мети. Відтак Є. Маланюк ставить діагноз: “Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм”. (Панченко, 2012) Причини такої капітуляції (зокрема, загальнокультурної) О. Кульчицький, перегукуючись із Є. Маланюком, шукає в історії: “Домінанта поразки й даремних зусиль, що впливає з деяких наших історичних починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального песимізму...”. (Панченко, 2012).

Може видатися, що малоросійство – передусім дистанціювання від етнографічної та професійної української культури. Утім, ознаки малоросійства мають культурно-антропологічний вимір, вони пов’язані з перебуванням

українця у світі не просто чужої, а й ворожої культурної домінації. Така ситуація породжує феномен, який можна назвати “українським оборотництвом” чи “протеїзмом українця”. (Українська діаспора, 2012). Малоросійськість, отже, означає внутрішню налаштованість людини до постійної втечі від власного “Я”: малоросіяни демонструють ситуативно або більшу політичну і культурну “російськість”, ніж етнічно визначені представники народу, або (насамперед у періоди піднесення власної української культури) демонстративну, показну, “геройчно-страденницьку” українськість.

Малорос, за Є. Маланюком, – “тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а – в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині, головним історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б”. Малоросійство – то “неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне поразенство. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, – шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це – самоотверженність малоросійская; Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність. (Альберда).

“Малоросійство, як пише Є. Маланюк, одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартості (“ніколи не мали держави”, “темне селянство”, “глухий хохол” і т. ін.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, планові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується так, щоб гопак непомітно переходив в камарінській, а бандура – через різні “капелі” – в балалайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецтва постає твір українського національного духу вартості бездискусійної і самопереконаливої, тоді приходить просто реквізиція чи “соціалізація” і твір проголошується “нашим” (“руським”). (Маланюк, 1966: 131).

У будь-якому випадку малоросійськість ґрунтується на:

- усвідомленому чи неусвідомленому відчутті своєї другорядності, меншовартості, української неповноцінності, отже, на перебуванні у “парадигмі страху”, відтак і постійній налаштованості на “втечу від лиха” і доведення своєї “справжньої неукраїнськості”;

- страхові перед мовою, що формувався багаторічним страхом бути українцем, найістотношою і найкрамольнішою прикметою якого вважалася злочинна і шкідлива мова – настільки, що її треба було забороняти явно спеціальними указами чи неявними програмами її знищення;

- дистанціюванні (заманіфестованому чи внутрішньому) від української професійної культури – з аргументацією, що вона є “другорядною”, “вторинною”, “провінційною”, “сільською”; насправді ж головні мотиви тут пов’язані з тим же таки страхом і комплексом меншовартості;

- відразі до самостійного раціонального громадського об’єднання, якщо таке не нав’язане згори позаукраїнською владою, власне, на тому, що отримало назву “української отаманщини”;

- намаганні не дивитися на світ киево-, полтаво-, харків- і т. ін. “центричними” очима, а одразу брати до уваги “інтереси великої держави”, що призводить до напівкарнавального перевдягання дійсності у шати “загальноросійських”, “загальноєсенгівських” або ж “загальносвітових” подій і персонажів;

– “проваллях” в історичній пам’яті, пов’язаних із українськими здобутками, водночас на акцентуванні в цій пам’яті поразок як виправдання (бодай на крайній випадок) неможливості самостійного існування Української держави й української культури, отже, виправдання способу особистого існування. (Грабовський, 2014).

В останніх дослідженнях українських науковців набув поширення концепт “національний проект”, який за порівняно короткий час став одним із ключових у новітніх теоріях і емпіричних дослідженнях націєтворення “історичного” чи “довгого” ХІХ століття. (Наумов). Відповідно до цього поняття С. Наумов запропонував термін “малоросійський проект”, який тісно пов’язаний з тією версією розв’язання “малоросійського питання” (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати “козацько-шляхетським проектом” (виходячи з того, що вона була створена впродовж ХVІІІ ст. малоросійською шляхтою з метою забезпечення власних станових інтересів і базувалася на козацькій традиції). За змістом і характером “козацько-шляхетський проект” був консервативним, політичним і становим.

“Малоросійський проект” можна розуміти як сукупність уявлень, образів, ідей щодо становища і перспектив Малоросії та її населення в Російській імперії. Відповідно “козацько-шляхетський проект” виступає його різновидом і початковою стадією. За З. Когутом, “наприкінці ХVІІІ століття концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. Водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов’язана з більшою Російською державою або імперією”. (Когут, 2004: 152–153). Проте, якщо розглядати “малоросійський проект” вужче, в межах націоналістичного дискурсу, з точки зору “національного проекту” взагалі й по відношенню до “українського проекту” зокрема (як це робиться в даній статті), то в такому випадку “козацько-шляхетський проект” може виступати лише в ролі його предтечі. Цей “малоросійський проект” (чи цей його варіант), як уже зазначалось, зосереджений на питаннях етнокультурного, націєтворчого характеру, замість політичних і станових складових “козацько-шляхетського проекту”

Іншим джерелом “малоросійського проекту” була “некозацька” суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця ХVІІ–ХVІІІ ст., передусім, так би мовити, русоцентрична (починаючи ще з “Синописа” 1674 р.). (Когут, 2004: 141–144). Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного (козацького) устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія, історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості велико- і малоросів та обстоюючи потребу їх якнайтіснішого єднання.

По мірі “згасання” козацької автономії та надії на її відродження на межі ХVІІІ–ХІХ ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій, причому з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання, в відповідності з ситуацією та очевидними перспективами її розвитку. Безсумнівність належності до імперії та “російського світу”, безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного “проекту”. Іншою його складовою були пам’ять про славне минуле без жодної проекції на сучасність та “малоросійський сентимент” – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. “Імперська” та “малоросійська” складові нерозривно присутні у малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав,

історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії “малоросійського проекту”. На цих складових, наприклад, ґрунтуються (зрозуміло, в дуже відмінних пропорціях) і найбільш “проімперський” (“асиміляторський” за класифікацією З. Когута) з традиційно цитованих творів того часу – “Замечания, до Малой России принадлежащие”, і найбільш “патріотичний” (“традиціоналістський”) – “История Русов”. (Наумов).

У попередніх працях ми вже порушували питання пограниччя, фронтиту, андрогонізованої особистості, але хотілося б ще раз повернутися до даної проблематики.

Соціокультурні ідентичності вибудовуються через визначення кордонів, які ціннісно, символічно і поведінково закріплюють відрефлексовані подібності і відмінності в параметрах бінарної опозиції “свій/чужий”, “ми/вони”. Питання про ідентичність окремої особистості не зводиться до формулювання “хто я?”, оскільки ця особистість тим самим відповідає швидше на питання “хто ми?”, “до якого “Ми” я можу себе зарахувати?”.

Зрозуміло, кордон не тільки віддаляє “мене” від “іншого”, але і з’єднує з ним; це, до певної міри, загальне місце в розумінні кордону. Я стаю чимось значним, про що можу сказати “я саме такий” (маючи на увазі співвіднесеність “я” до якогось “ми”), лише в присутності чогось іншого, що підкреслює мою з ним відмінність і підтверджує тотожність з не-іншим, “моїм” (“моїм” як “перевагою” мого кола, який зветься “ми”). Це своєрідна “дотична автономія”, якщо використовувати вислів М. Бахтіна (Бахтін, 1975: 25), і тільки в такій – сутнісно діалогічній (і водночас рефлексивній) формі можливе становлення моєї ідентичності як соціокультурного акту.

Становлення “мого” відбувається завжди на кордоні з “іншим” і принципово не завершено. Більше того, якщо йти за М. Бахтіним, то ідентичність, існуючи на кордоні, не може мати своєї внутрішньої території, тобто кордон нічого не замикає в своїх межах, будучи певним змістом-пристроєм, що породжує відмінності, і ніщо прикордонне не може від нього віддалитися, не переставши бути собою.

Співвіднесеність з чимось іншим, що існує саме по собі, і затребуваність цим іншим є необхідним моментом розуміння сутності даного культурного акту.

Нас у даному випадку цікавить не тільки принципова діалогічність людського буття і не тільки механізми становлення Я через відбиття в очах Інших, ми хотіли би порушити питання про антиномічність ідентифікаційного процесу, який, з одного боку, є діалогом, що не припиняється, а з іншого – ущільнення тих чи інших “образів себе”. Людині притаманна “воля до тотожності”, що виражається в прагненні стати чимось визначеним, чимось одним, цим, а не тим. Будь-який індивід прагне захищати те, чим він є (на його думку). Таким чином, ми маємо справу з достатньо суперечливим процесом: ідентифікація як діалог, що визначає Я індивіда, так чи інакше приводить до утворення ідентичностей, які, по-перше, є певними Ми-образами, а по-друге, ці Ми-образи володіють значною владою над індивідами.

При цьому варто зазначити, що ідентичність навряд чи можна звести до простого усвідомлення своїх соціальних ролей. Людина, усвідомлюючи певну роль, яку вона реально виконує у соціумі, може, тим не менш, і не ідентифікувати себе з нею, вважаючи, що інші ролі, які нею виконуються, є більш значущими в плані визначення того, хто вона є. Мова може йти навіть і про бажані або уявні ролі, що виступають для індивіда ціннісно наповненими і такими, що визначають його Я.

Подібність і відмінність, що мерехтять на кордоні Я і Іншого (Інших), упорядковуються як сукупність кількох контурів, які можна уявити у вигляді пунктирних кривих ліній, що відмежовують Мене від деякої сукупності Інших,

відмінних від Мене. Але будь-яка така замкнена пунктирна крива, усілякий такий контур буде, разом з тим, і об'єднувати Мене з певною кількістю Інших, на Мене подібних.

Розглянуте теоретичне положення щодо формування змішаної особистості пограниччя вписується в українську ситуацію включенням Лівобережжя, а відтак і Правобережжя України до складу Російської імперії і насадження вже згадуваної малоросійської свідомості. Початковим ідеологом саме цієї своєрідної свідомості був, як це не парадоксально, уже згадуваний архієпископ Феофан Прокопович. Саме під його впливом серед українців (малоросів) відбувалося поступове переключення української ідентичності на імперську Росію, тоді як Малоросія сприймалася як локальна Батьківщина, що утворює Імперію на рівних початках з колишньою Київською Руссю. (Кононенко, 2010: 127–134). Поряд з загальноімперським, найбільш стійко малоросійська свідомість закріпилася в 1720-ті – 1760-ті роки, коли запорізька еліта Гетьманщини шукала шляхи легітимації свого соціального становища в ієрархії Російської імперії, щоб користуватися ширшими кар'єрними можливостями. (Когут, 2004: 46–79).

Л. Панасюк справедливо вказує, що російське самодержавство підтримувало малоросійство як заставу культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті і сентиментів. (Панасюк, 2011: 523–528). Водночас носії малоросійської ідентичності не вважали, що приносять інтереси малоросів у жертву великоросам і не вважали, що малороси мають відмовитися від своєї ідентичності на користь великоросійської.

Зупинимось на цих аспектах детальніше. Як відомо, основним завданням реформ 1764–1785 рр., проведених малоросійським генерал-губернатором П. Румянцевим з ініціативи Катерини II, була інтеграція України в імперський простір. Перетворення глибоко змінили як адміністративно-правову, так і соціальну організацію малоросійського життя (ліквідація Гетьманщини, прикріплення козацтва на правах селян до землі, виділення і офіційне утвердження статусу дворянства тощо). На початок XIX ст. більшість населення України було вже міцно вбудоване в стану ієрархії імперії, хоча на цьому шляху виникали проблеми, наприклад, з підтвердженням дворянського статусу для колишньої козацької старшини, які зберігалися включно до 1830 р. (Субтельний, 1993: 220–221). Відповіддю на перетворення часто ставав вибух автономістських рухів, які актуалізували відданість давнім традиціям. Останній з них стався на рубежі 1780 – початку 1790 рр. (реакція на селянську і військову реформи). Рубежем тут виступили поділи Речі Посполитої, які призвели до включення Правобережжя до складу імперії і перетворення колишньої Гетьманщини з окраїни на внутрішню територію, що зняло питання про можливість її самостійного державного існування.

Разом з тим, інтеграційні процеси відкривали кар'єрні можливості для гетьманської еліти, зокрема щодо здобуття освіти, ширшого проникнення українців у вищі культурно-політичні й управлінські сфери імперії. Навіть якщо говорити тільки про письменників і журналістів, то їх список буде досить великим: В. В. Капніст, І. П. Котляревський, О. О. Паліцин, М. І. Гнідич, М. Т. Каченовський, В. Т. Наріжний, І. О. Кованько, Є. В. Болховитинов, В. І. Туманський, М. О. Цертелєв та інші. (Лосиевский, 1993). Показовим зразком верстви нащадків козацької старшини виступає постать В. В. Капніста, представника старшого покоління маргінально інтегрованих українців. Це була “освічена і політично ангажована людина, вкорінена, з одного боку, в просвітницькому і близькому до двору петербурзькому товаристві, з іншого – в опозиційному українському дворянстві, шанований особисто і Катериною II, і Павлом I та який тим не менш бажав усіма засобами, включаючи конспіративні, відновити попередній статус своєї української батьківщини”. (Шарф, 2012). Син

полковника В. П. Капніста, представник козацької аристократії і володар великого маєтку, В. В. Капніст з молодих років був включений в столичне культурне середовище і завдяки підтримці гуртка М. О. Львова – Г. Р. Державіна отримав можливість зробити блискучу імперську кар'єру, але скористався цим лише частково, оскільки рано вийшов у відставку і присвятив себе діяльності на виборних посадах – предводителя дворянства Миргородського повіту (з 1782 р.), дворянського маршала Київської губернії (з 1785 р.), товариша предводителя дворянства (з 1802 р.) і предводителя дворянства (1817–1822 рр.) Полтавської губернії. В цій ролі він часто виступав з патріотичними проектами про відновлення козацьких військ, про розширення прав і свобод українського дворянства тощо. Тим не менш його імперську лояльність навряд чи можна поставити під сумнів. Доказом чого є і поетична творчість (оди на честь російської цариці Катерини II), і листи, в яких В. В. Капніст часто висловлював критичне ставлення до столиці. Але водночас з гордістю повідомляв про близькість до двору (“Вона” (Катерина II) сказала, що знайшла в Малоросії тільки одну людину: мене”). (Капніст, 1960: 317).

Подібну долю і світоглядні (андрогонні) орієнтації демонструють біографічні свідчення багатьох українців старшого покоління – О. І. Чепи (народився в Полтаві), секретаря генерал-губернатора П. О. Румянцева, а на початку XIX ст. пошт-директора, ревного збирача документів української старовини, В. Г. Полетики (Литвинова, 1993), енциклопедиста і поліглота, нащадка автономістських ідеалів батька Г. О. Полетики, офіцера імперського чиновника; М. Ф. Берлинського, який довгі роки учителював у київській гімназії і працював одночасно над українською (“Історичний опис Малоросії і міста Києва”) і російською історією (“Історія Російська для вжитку юнацтва”) (Брайчевський, 1991). Для наступного покоління, що прийшло в культурну і суспільну діяльність в роки олександрійського царювання, гострота протиріч між малоросійським і імперським рівнем ідентичності була вже не настільки характерна, як, наприклад, для М. І. Гнідича, письменника, члена-кореспондента імператорської академії Наук, статського радника і власника маєтку в Україні. (Усенко, 2004).

Наведені персоналістичні характеристики представників українсько-малоросійської еліти проливають світло на обличчя цієї верстви, яка вбачала свою сутність у двох вимірах: любові до своєї вітчизни – Малоросії і служіння Російській імперії. Маємо тут всі ознаки особливої форми подвійної ролі соціальної ситуації. Загальновідомі слова О. Безбородька, який говорив, що безмірно любить свою матінку Малоросію, але не може уявити, щоб не віддавати свою душу на благо служінню Російській імперії.

Але найбільш об'ємно малоросійська свідомість прослідковується в особистості М. Гоголя. Відомий хрестоматійний відгук М. Гоголя про поезію Т. Шевченка і ставленні до Росії, що дійшов до нас у спогадах письменника Г. Данилевського. Сцена, що здивувала М. Гоголя, відбулася у будинку графа А. Толстого:

- А Шевченко? – запитав Бодянський. Гоголь на це запитання секунду помовчав і спохмурнів. На нас через перегородки знову подивився обережний лелека.

- Як ви до нього ставитеся? – повторив Бодянський.

- Добре, нічого сказати, – відповів Гоголь: - тільки не ображайтесь, товаришу мій... ви – його прихильник, а його особиста доля гідна всякого співчуття...

- Але для чого ви примішуєте сюди особисту долю? – з невдоволенням заперечив Бодянський?: – це зайве... Скажіть про талант, про його поезію...

- Дьогтю багато, – неголосно, але прямо вимовив Гоголь: – і навіть додам, дьогтю більше, ніж самої поезії. Нам з вами, як малоросам, це, мабуть, і приємно, але не у всіх носи, як наші. Так і мова...

Бодяньський не втримався, почав заперечувати і рознервувався. Гоголь йому відповідав спокійно.

- Нам, Осипе Максимовичу, потрібно писати російською, – сказав він: – потрібно прагнути до підтримки і зміцнення однієї, головної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів має бути єдина святина – мова Пушкіна, якою є Євангеліє для всіх християн, католиків і герингутерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена поставити врівень з Мольєром і Шатобріаном!

- Який же це Жасмен? – крикнув Бодяньський: хіба їх можна порівнювати? Що ви? Ви самі – малорос.

Довго ще Гоголь говорив у цьому дусі. Бодяньський мовчав, але, вочевидь, не погоджувався з ним. – “Гадаю, ми вам заважаємо, час нам по домівках!”, сказав, нарешті, Бодяньський, піднімаючись.

Ми попрощались і вийшли”. (Марчуков).

У зв’язку з наведеним текстом варто звернутися до М. Рябчука. “Трагедія Гоголя в цьому контексті, – пише він, – це, по суті, трагедія домодерної, архаїчної свідомості у модерному, націоналістичному світі, де лишалося щораз менше місця подвійної, регіонально-імперської ідентичності і де перед “малоросійською” інтелігенцією дедалі неблаганніше поставала вимога однозначного вибору між суто українським і суто російським. Звідси й знамениті Гоголеві слова про власне “двосдушя”, які не могли прозвучати у XVIII чи навіть на початку XIX ст., тому що усвідомити цю проблему “малоросійський” письменник міг лише з появою українства, себто Шевченка і його друзів, – тоді як у більш звичному і комфортному для нього донациональному світі (власне світі імперсько-наднаціональному) такої проблеми просто не існувало: лояльності різних рівнів не суперечили там одна одній, а отже й не створювали відчуття болісної душевної роздвоєності.

Принципова відмінність між Гоголем і Шевченком полягає, отже, не в різних мовах, якими вони писали свої твори, і навіть не в більшому українському патріотизмі одного чи другого. Як романтики вони однаково палко любили свій край, його звичаї, мову, культуру і, звичайно ж, ідеалізовану історію. Але як представники двох різних епох і двох різних ментальностей, донациональної й національної, вони бачили майбутнє цього краю абсолютно по-різному. Для Гоголя – Україна пережила свою славу, свій блиск і розквіт, і тепер її чекає лише тихе згасання, шляхетне розчинення у “загальноруському” морі. Для Шевченка – Україна лише поринула в летаргійний сон; наче казкова красуня, вона лише чекає на відважного лицаря, котрий її розбудить і поведе до щасливого й “вольного” життя”. (Рябчук, 1994: 64).

Можна виділити кілька напрямів, за якими трансформувався образ України в російській імперській свідомості, особливо починаючи з олександрійських часів. У міру включення України в імперську адміністративно-політичну, соціальну і культурну систему поступово послаблювались акценти на відмінність, на зміну їм приходила увага до подібності (одкровення М. Гоголя), що ставало ґрунтом для регіоналізму, для мислення категоріями місцевої своєрідності. Регіоналізм активно проявився і на рівні соціокультурної самоідентифікації вихідців з Малоросії, що відчувається, наприклад, в публіцистичному й епістолярному дискурсах, і на рівні історичного наративу, що прагнув, на відміну від українських літописів XVIII ст., до єдиного розгляду місцевої і імперської історії, і на рівні літератури і журналістики, де майже суцільно вживається російська мова і йде процес вибудовування в загальний літературний процес.

Не варто забувати ще про один фактор формування малоросійської ідентичності – релігійний. Варто нагадати, що Україна відіграла визначну роль у процесі перетворення московського православ’я в православ’я російське –

зокрема і в формування російської ранньомодерної імперської ідентичності взагалі. Будь-хто згадає Стефана Яворського і Феофана Прокоповича, але не всім відомо, що в першій половині XVIII ст. близько 70% вищого російського духовенства походило з українських земель. “Київ перемагає”, – писав Г. Флоровський про зустріч київської і московської традицій. (Флоровський, 1937: 81).

Український церковний вплив досить добре відомий, задокументований і досліджений. Набагато менше вивчений зворотний вплив – Російської церкви, яка отримувала привичку київського бароко, на українське суспільство у другій половині XVIII і XIX ст. Тобто досить задовільно вивчена історія церковної уніфікації, що знищила специфічний характер організації Київської митрополії до її інкорпорації в склад Московського патріархату, описані процеси нівеляції богослужбових, архітектурних особливостей, виправлення церковних книг, вперта боротьба за введення російської вимови церковнослов'янської мови і борід духовенства, які довго не приймалися в Україні. Набагато слабше вивчено вплив цих зусиль на глибинні шари духовного життя українського селянства, його самосвідомість і самоідентифікацію. Він стверджував, що починаючи з кінця XVIII і в XIX ст. в українське село, замість кліра, що дотримувався давніх традицій, приходять вихованці нових шкіл, причому уряд розподіляє московський елемент на найбільш багаті міські приходи, а згодом – і на кращі сільські. Згадує (як про суттєвий фактор) про відміну вибрання духовенства від селянства і знищення в церкві всього, що не відповідало московським зразкам. Селянство, стверджував він, все гостріше відчуває в духовному стані “елемент чужий і ворожий, одну з категорій експлуататорів”. (Грушевський, 1992: 153-157).

Як бачимо, ідентифікаційні процеси, внаслідок яких вибудовуються контури ідентичності, залежать від певних загальних соціокультурних координат, які Мішель Фуко називав “деструктивними практиками” і визначав як “сукупність анонімних історичних правил, завжди визначених у часі і просторі, які встановили в дану епоху і для даного соціального, економічного, географічного або лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання”. (Фуко, 1996: 118).

Висновки. Таким чином, етнографічне пограниччя включених територій України до складу Російської імперії опинилося під пресом ідеології “общего отечества и единой народности”, внаслідок чого сформувалося малоросійство із своєрідною етнокультурною свідомістю, яке Є. Маланюк визначив як “неміч, хвороба, каліцтво”, назвавши його національним поразенством. Ця свідомість стала інтертекстуально обумовленою дискурсивною практикою, а не самостійним дистанційним від життя і світу утвердженням автономності суб'єкта, що мислить. Звідси і формулювання Валтера Міньоло: “Я там, звідки я мислю”. (Mignolo, 2011: 159–192). Малоросійська ідентичність – це безперервне миготіння, виключення і виключення замішаних на невіршеній суперечливості і постійній неготовності. Однак, як засвідчила історія, це була поразка в часовому вимірі, яка завдяки збереженню питомих рис культури і менталітету, успадкованих з княжих і козацько-гетьманських часів, акумулювала колосальний потенціал енергії для нового етапу національно-визвольного руху.

Список використаних джерел

- Альберда – Альберда Т. Малоросійство в Україні. URL: <http://h.ua/story/364649>.
Бахтин, 1975 – Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Художественная литература, 1975. С. 25.
Брайчевський, 1991 – Брайчевський М. Максим Берлинський та його “Історія міста Києва”. Історія міста Києва. К.: Наукова думка, 1991. 320 с.
Грабовський, 2014 – Грабовський С. Феномен Малоросійства. День, 2014. 16 травня.

- Грушевський, 1992 – Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. С. 153–157.
- Енциклопедія історії України, 2005 – Енциклопедія історії України: Т. 3. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с.
- Забужко, 2006 – Забужко Оксана. Шевченків миф України. Спроба філософського аналізу. 3-є вид. К.: Факт, 2006. С. 79–82.
- Капнист, 1960 – Капнист В. Собрание сочинений: в 2 т. М.: Политкнига, 1960. Т.2., С. 317.
- Когут, 2004 – Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. С. 46–79, 141–144, 152–153.
- Когут, 1996 – Когут З. Російський централізм і українська автономія. К.: Основи, 1996. С. 187.
- Комплекс малоросійства, 1996 – Комплекс малоросійства. Мала енциклопедія етнодержавознавства Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Упорядник Юрій Іванович Римаренко [та ін.]. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 702.
- Кононенко, 2010 – Кононенко В. Еліта Війська Запорізького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13., С. 127–134.
- Литвинова, 1993 – Литвинова Т. Общественная мысль Украины второй половины XVIII–XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993. 180 с.
- Лосиевский, 1993 – Лосиевский И. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. Харьков: ОКО, 1993. 270 с.
- Марчук – Марчук А. Гоголь как зеркало эпохи: умонастроения и этностереотипы малороссийского дворянства. URL: [http://rusrand.ru / search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчук&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчук&filter).
- Маланюк, 1966 – Маланюк Є. Гомін України. Торонто, 1966. Т.2., С. 131.
- Mignolo, 2011 – Mignolo W. "I am where I Think: remapping Order of Knowing". Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. The Creolization of Theory. Durham and London: Duke University Press, 2011. pp. 159–192.
- Наумов, 2014 – Наумов С. "Малоросійський проект" XIX століття: до постановки питання. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12.
- Панасюк, 2011– Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні. Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2011. Вип. 46., С. 523–528.
- Панченко, 2012 – Панченко В. "Я – кривавих шляхів апостол": Євген Маланюк у ролі "українського Фрейда". Український тиждень. № 6 (9 лютого), 2012.
- Рябчук, 2000 – Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. К.: Критика, 2000. 303 с.
- Рябчук, 1994 – Рябчук М. Від "Малоросії" до "індоєвропи": стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці. Політологічні читання. 1994, №2, С. 124–125.
- Субтельний, 1993 – Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1993. С. 220–221.
- Українська діаспора, 2012 – Українська діаспора: літературні постаті, твори. бібліографічні відомості. Упоряд. В. А. Прославої. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.
- Усенко, 2004 – Усенко Г. Гнідич Микола Іванович. Енциклопедія історії України. Т.2: Г-Д. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004. 688 с.
- Флоровський, 1937 – Флоровський Г. Пути русского богословия. Париж, 1937. С. 81.
- Фуко, 1996 – Фуко М. Археология, знания. К.: Ника-центр, 1996. – С. 118.
- Шарф, 2012 – Шарф К. Горацянская сельская жизнь и европейский дух в Обуховке: дворянский интеллигент Василий Капнист в малороссийской провинции. Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века. М.: Новое лит. обозрение, 2012. С. 401.

References

- Alberda, T. Little Russia in Ukraine. URL: <http://h.ua/story/364649>. (in Ukr.).
- Bakhtin, M. (1975). Problema soderzhaniya, materiala i formy v slovesnom hudozhestvennom tvorchevstve. Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznykh let. [The problem of content, material and form in verbal art. Questions of literature and aesthetics. Studies of different years]. Imaginative literature, Moscow, p. 25. (in Russ.).
- Braichevsky, M. (1991). Maksym Berlyns'kyj ta joho "Istoriia mista Kyieva". Istoriia mista Kyieva [Maksym Berlynsky and his "History of the City of Kyiv". History of the city of Kyiv]. Naukova dumka, Kyiv, p. 320. (in Ukr.).
- Grabowski, C. (2014). The phenomenon of Little Russia. Den' [Day], May 16. (in Ukr.).
- Hrushevsky, M. (1992). Z istorii relihijnoi dumky na Ukraini [From the history of religious thought in Ukraine]. Education, Kyiv, pp. 153–157. (in Ukr.).
- Encyclopedia of the History of Ukraine, (2005). Editor: VA Smoliy (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Naukova dumka [Scientific thought], Kyiv, Vol.3, p. 672 c. (in Ukr.).
- Zabuzhko, O. (2006). Shevchenkov mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu. [Shevchenko's myth of Ukraine. An attempt at philosophical analysis]. 3rd ed. Fact, Kyiv, pp.79–82. (in Ukr.).
- Kapnist, V. (1960). Sobranye cochynenyj: v 2 t. [Collected Works: in 2 tons]. Political book, Moscow, Vol.2., p. 317. (in Russ.).
- Kogut, Z. (2004). Korinnia identychnosti: Studii z rann'omodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [Corruption of identity: Studio of early modern and modern history of Ukraine]. Criticism, Kyiv, pp.46–79, 141–144, 152–153. (in Ukr.).
- Kogut, Z. (1996). Rosijs'kyj tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia. [Russian centralism and Ukrainian autonomy]. Foundations, Kyiv, pp. 187. (in Ukr.).
- The complex of Little Russia, (1996). Small Encyclopedia of Ethnostate Studies Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine, Compiler Yuriy Ivanovych Rymarenko [etc.]. Heneza, Dovira, [Genesis, Trust], Kyiv, pp.702. (in Ukr.).

- Kononenko, V. (2010). Elita Vijs'ka Zaporiz'koho – Het'manschyny mizh proektamy Malorosii ta Rosijs'koi imperii (kinets' 20-kh – pochatok 60-kh rr. XVIII st.) [Elita Vijs'ka Zaporiz'koho - Het'manschyny mizh proektamy Malorosii ta Rosijs'koi imperii (kinets' 20-kh - pochatok 60-kh rr. XVIII st.)]. Current issues of national and world history, 13, pp. 127-134. (in Ukr.).
- Litvinova, T. (1993). Obshhestvennaja mys' Ukrainy vtoroj poloviny HVIII–HIH vekov: Grigorij i Vasilij Poletiki. Dis. ... kand. istor. nauk [Public Thought of Ukraine in the Second Half of the 18th – 19th Centuries: Gregory and Vasily Poletiki. Dis. ... cand. a story. Sciences]. Dnepropetrovsk, p. 180. (in Russ.).
- Losievsky, I. (1993). Russkaja lira s Ukrainy: Russkie pisateli Ukrainy pervoj chetverti HIH veka [Russian lira from Ukraine: Russian writers of Ukraine in the first quarter of the 19th century]. OKO, Kharkov, p. 270. (in Russ.).
- Marchukov, A. Gogol as a mirror of the era: attitudes and ethnic stereotypes of the Little Russian nobility. URL: [http://rusrand.ru/search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчук&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчук&filter). (in Russ.).
- Malanyuk, C. (1966). Homin Ukrainy [Gomin of Ukraine], Toronto, V.2., p. 131. (in Ukr.).
- Mignolo, W. (2011). "I am where I Think: remapping Order of Knowing". Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. The Creolization of Theory. Durham and London. Duke University Press, pp. 159-192.
- Naumov, S. (2014). "Malorosiyskiy project" of the 19th century: prior to staging nutrition. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12. (in Ukr.).
- Panasjuk, L. (2011). Identity and bilingualism in Ukraine. Hileia: Naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'. VIR UAN [Gilea: Science News. Zbirnyk naukovykh prac. BIP YAH]. Kyiv, 46, p. 523-528. (in Ukr.).
- Panchenko, V. (2012). "Ya – kryvavykh shliakhiv apostol": Yevhen Malaniuk u roli "ukrains'koho Frojda" ["I am the crooked gentry apostle": Evgen Malanyuk at the role of "Ukrainian Freud"]. № 6, Ukrainian edition. (February 9th). (in Ukr.).
- Ryabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. [From Little Russia to Ukraine: paradoxes of late nation-building]. Criticism, Kyiv, p. 303. (in Ukr.).
- Ryabchuk, M. (1994). From "Little Russia" to "Indo-Europe": the stereotype of the people in the Ukrainian public consciousness and public opinion. Politolohichni chytannia [Political science readings]. №2, p. 124-125. (in Ukr.).
- Subtelny, O. (1993). Ukraina. Istoriia [Ukraine. History]. Lybid, Kyiv, pp. 220-221. (in Ukr.).
- Ukrainian diaspora, (2012). Ukrains'ka diaspora: literaturni postati, tvory, bibliografichni vidomosti. Uporiad. V. A. Proslavoi [Ukrainian diaspora: literary figures, works. bibliographic information. In order. VA Proslava]. Oriental Publishing House, Donetsk, p. 516. (in Ukr.).
- Usenko, G. (2004). Gnidyh Mykola Ivanovych. Encyclopedia of the History of Ukraine. T.2: GD. / Editor: VA Smolii (chairman) and others. NAS of Ukraine. Instytut istorii Ukrainy. Naukova dumka [Institute of History of Ukrain. Scientific thought], Kyiv, p.688. (in Ukr.).
- Florovsky, G. (1937). Puti russkogo bogoslovija [Ways of Russian theology]. Paris, p. 81. (in Russ.).
- Fuko, M. (1996). Arheologija, znaniia [Archeology, knowledge]. Nika Center, Kyiv, p.118. (in Russ.).
- Scarf, K. (2012). Goracijskaja sel'skaja zhizn' i evropejskij duh v Obuhovke: dvorjans'kij intelligent Vasilij Kapnist v malorossijskoj provincii. Dvorjanstvo, vlast' i obshhestvo v provincial'noj Rossii XVIII veka [Horatian rural life and the European spirit in Obukhovka: a noble intellectual Vasily Kapnist in a Little Russian province. Nobility, power and society in provincial Russia of the 17th century]. New lit. review, Moscow, p. 401. (in Russ.).

УДК 553.04 (477.43/44)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.17

Myroslav Syvyi

PhD hab. (Geography), Professor,
Department of Geography and Methods of Teaching,,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
syvyjm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3150-4848>

Мирослав Сивий

Доктор географічних наук, професор,
Кафедра географії та методики її навчання,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

Nataliia Lisova

PhD (Biology), Associate Professor,
Department of Geocology and Methods of Teaching Environmental Sciences,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
nlisova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4053-9612>

Наталія Лісова

Кандидат біологічних наук, доцент,
Кафедра геоекології і методики навчання екологічних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ФОСФОРИТОВИХ ПОКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ

Анотація. У статті проаналізовано історичні особливості вивчення фосфоритових покладів Подільського регіону. Перші публікації з висвітлення даної проблематики з'являються ще в першій половині XIX ст., коли почалися описи фосфоритових конкрецій в теперішніх Хмельницькій та Вінницькій областях (тоді – Подільська губернія Росії). Поклади були зосереджені у Подністров'ї. Інтенсивні геологічні дослідження подільських фосфоритів, вивчення їхнього складу та властивостей спричинили початок їх інтенсивної експлуатації для потреб сільського господарства (виробництво суперфосфату). Розробка родовищ почалася у середині XIX ст. і продовжувалась до його кінця, коли основні запаси відомих родовищ були фактично вичерпані. Вивчення фосфоритів однак продовжувалось й триває з окремими перервами та різною інтенсивністю до наших днів. З 80-их років XIX ст. почались дослідження фосфоритових покладів в австро-угорській, а пізніше – польській частині Поділля й стосувались вони також покладів, зосереджених в басейні Дністра та його лівих допливів (територія теперішніх Івано-Франківської та Тернопільської областей).

На даний час зусиллями декількох поколінь польських та вітчизняних дослідників з достатньою детальністю вивчена фосфоритовість Подільського регіону, складені карти їхнього поширення, вивчено хімічний, мінералогічний та петрографічний склад, визначено області та можливості їхнього застосування як сировини для виробництва мінеральних добрив та меліорантів, встановлено промислову цінність окремих родовищ та проявів, виявлено нові площі поширення фосфоритових відкладів та нові фосфоритові породи. Грунтуючись на аналізі здійснених досліджень фосфоритовості Поділля, в статті подано рекомендації щодо напрямків подальших науково-дослідних робіт в регіоні та геологічних розвідок перспективних у промисловому відношенні ділянок, вивчення окремих нетрадиційних видів фосфорної сировини (зерністі фосфорити, крейдоподібні фосфатвімісні вапняки, фосфат-глауконітові руди та ін.).

Ключові слова: фосфоритовість, фосфоритові поклади, родовища, промислові запаси, прогнозні ресурси, геологічні дослідження, області застосування.

PODILLIA PHOSPHORITE DEPOSITS HISTORY OF STUDYING

Summary. The article analyzes the historical features of the study of phosphorite deposits of the Podillia region. The first publications on the coverage of this problem appeared in the first half of the 19th century, when descriptions of phosphorite nodules in the current Khmelnytskyi and Vinnytsia regions (then - Podillia province of Russia) began. Deposits were concentrated in Transdnister. Intensive geological studies of Podillia phosphorites, the study of their composition and properties caused the

beginning of their intensive exploitation for agricultural needs (production of superphosphate). Deposits development began in the middle of the 19th century and continued until its end, when the main reserves of known deposits were actually exhausted. The study of phosphorites, however, continues with separate interruptions and varying intensities to the present day. From the eighties of the 19th century, studies of phosphorite deposits in the Austro-Hungarian Empire, and later the Polish part of Podillia began and they also dealt with deposits concentrated in the Dniester basin and its left tributary (the territory of the present Ivano-Frankivsk and Ternopil regions). At present, the efforts of several generations of Polish and domestic researchers have studied phosphorite bearing in the Podillia region with sufficient detail. Maps of phosphorite distribution have been drawn up, chemical, mineralogical and petrographic composition have been studied, areas and possibilities of their application as raw materials for the production of mineral fertilizers and ameliorants have been identified. The industrial value of individual deposits and occurrences has been established, new promising areas of distribution of phosphorite-bearing deposits and new phosphorus-bearing rocks have been identified. Based on the studies analysis of the Podillia phosphorite content, the article gives recommendations on the directions of further research in the region and geological studies of industrially promising areas, the study of certain non-traditional types of phosphorus raw materials (granular phosphorites, chalky phosphate-containing limestones, phosphate-glaucanite ores, etc.).

Keywords: phosphorite potential, phosphorite deposits, mineral assets, industrial reserves, forecast resources, geological studies, application areas.

Introduction. Within the southwestern margin of the East European Platform, three phosphorite-bearing basins are distinguished: Podillia Vendian, Volyn-Podillia Cretaceous and Polissia Paleogene [Senkovskii J., Hlushko, Senkovskii A., 1989]. The history of their research reaches its origins in the first decades of the 19th century. The issue was studied by scientists from Austro-Hungarian Empire, Poland, Soviet and Ukrainian researchers [Alth, 1869; Barbot-de-Marni, 1869; Bienjasz, 1879; Dunikovski, 1882–1921; Melnykov, 1884; Sniegocki, 1887; Tokarski, 1923, 1925, 1931, 1938; Palij, 1925, 1930; Morawiecki, 1931, 1933; Tschirwinski, 1908, 1911, 1919; Vyrshykovskiy, 1926–1936; Kovalenko, 1964; Chernikova, 1969; Senkovskii, 1984; Brahin, 2000; Bardas, 2002 et al.]. The historical excursus offered to readers is *aimed* at: to trace the change in ideas about the genesis, location features, qualitative composition and possibilities of using the phosphorite deposits of the region; to establish unresolved issues of the problem for the formation of a holistic view of the region's prospects in using this type of agrochemical raw material strategic for the country.

Research methods. The methodological basis of the study was based on the basic principles of modern historical science – historicize and objectivity. The investigated historical events were considered in their interconnection and development, based on a comprehensive analysis and reliable assessment of historical facts. The methods of bibliographic and source study analysis were used, which contributed to the search and systematization of primary information. The systemic method allowed thoroughly and comprehensively analyzing and generalizing the results of many years of research on phosphorite deposits and ore occurrences in the Podillia region (within the Ternopil, Khmelnytsky, Vinnytsia and, in part, Ivano-Frankivsk administrative regions of Ukraine).

Results and discussion. The first publications concerning the geological structure of Podillia and Volyn appeared in the 16th century. However, more or less systematized studies of the region should be attributed to the beginning of the 19th century. They are associated with the Severgin's works [Severgin, 1803, 1804, 1807, 1809] and Staszic's works [Staszic, 1805, 1806]. In the twenties and thirties of the 19th century, the geological structure of the region was studied by H. Jakovicki [Jakovicki, 1827, 1828, 1830] and E. Eichwald [Eichwald, 1830]. The first gave an overview of the minerals of Podillia and Volyn, the second one studied the crystalline rocks of the region, transitional formations (Silurian, Devonian), chalk and for the first time described the Podillia phosphorites found at the base of Cretaceous deposits in the Po-Dniester region (near the Liadova village, Vinnytsia region). Phosphorites are described by them as marl balls, which can be

recognized as metallic by their weight. In 1834, A. Schneider [Schneider, 1834], who carried out work in the neighborhood of the Dunaievtsi city, Khmelnytskyi region, describes Podillia phosphorites like shales with balls sphaerosiderite. The first special, albeit small in volume, publications devoted to the Podillia phosphorites appeared in Austrian and Russian editions in 1869. They are served almost at the same time A. Alth, M. Barbot-de-Marni, E. Glassel [Alth, 1969; Barbot-de-Marni, 1869; Glassel, 1869]. M. Barbot-de-Marni describes phosphorites near the Liadova village and gives a general description of the phosphorites of the Podillia province. E. Glassel supplies the chemical composition of Cretaceous phosphorite concretions. A. Alth for the first time characterizes the microscopic structure and chemical composition of original Podillia phosphorites, paying attention to the presence inside concretions of such minerals as calcite, galena, iron oxides, manganese, etc.

In addition to the authors mentioned, in the second half of the 19th century, Podillia phosphorites are described F. Schwackhofer, R. Prendel, M. Gunn, M. Neruzhev, F. Bienjasz, E. Dolinskiy, E. Dunikowski, F. Roemer, O'Reily [Schwackhofer, 1872; Prendel, 1878; Gunn, 1876; Neruzhev, 1883; Bienjasz, 1879; Dolinskiy, 1883; Dunikowski, 1884; Roemer, 1885; O'Reily, 1886] et al.

Special attention should be paid to the publications of F. Schwackhofer [Schwackhofer, 1871, 1872], in which the geological structure of the region of phosphorite occurrence is presented, the structure and composition of phosphorites are examined in detail, and an attempt is made to explain their genesis. The author, in particular, is of the opinion that phosphorites were formed from calcareous spheres, then impregnated with phosphate solutions. R. Prendel [Prendel, 1878] expresses the idea of the phosphorites formation from apatite crystalline massifs.

Geological studies of Podillia phosphorites, the study of their composition and properties caused the beginning of their intensive use for agriculture (production of superphosphate). Field development began in the middle of the 19th century and continued until its end, when the main reserves of known deposits were actually exhausted. H. Denysyk [Denysyk, 1998] presents data according to which 175 adits were developed only in the mines of Zhuravsk, Karpachivsk, Hryhorivsk and Bernashivsk mines. In total, at that time there were 77 mines and many small delfs. All deposits were located in the basins of the left tributary of the Dnister – Ushytsa, Kaliusa, Zhvana, Liadova. Since 1881, part of the extracted phosphorites was exported outside of Russia.

In the 1980 s, Russian periodicals published the results of fundamental research on Podillia phosphorites by M. Melnikov [Melnikov, 1883, 1884]. The works of this author synthesize information on phosphorites obtained during the 19th century. In the articles “Phosphorites of Podillia and Bessarabia”, “Geological Investigations of the Transdnister Phosphorites”, etc. M. Melnykov presents a historical essay on the study of the phosphorites of Podillia and Bessarabia, describes the geological structure of the phosphorite distribution area, the conditions of their occurrence, and physical properties. Autochthonous and secondary deposits are distinguished. The author associates the autochthonous phosphorite deposits with clay shales of the Upper Silurian, and the secondary (redeposited) deposits with Cretaceous glauconite sands and alluvial deposits. The composition and origin of phosphorites are also considered, the reserves of individual deposits are indicated.

Toward the end of the century, works of V. Jakovlev, A. Ginken, P. Tutkovskiy, M. Myshenkov, and H. Klien, also insignificant in volume, were published [Jakovlev, 1884; Ginken, 1888; Tutkovskiy, 1894; Myshenkov, 1883; Klien, 1895] and others, which consider the use of phosphorites in agriculture,

the development of their deposits and the conditions of occurrence of the productive stratum.

Particularly noteworthy are the works of the famous Ukrainian geologist V. Tschirwinski [Tschirwinski, 1907, 1908, 1911, 1919], which discusses the chemical and mineralogical composition of Podillia phosphorites. In particular, in the area of the river Ushytisia, he found small yellow crystals of a new mineral called *podolite* ($3\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2 \cdot \text{CaCO}_3$). In addition, V. Tschirwinski identified two distribution areas of phosphorite deposits: the northern – along the river Ushytisia and the tributary of the Dniester, in which redeposited phosphorites predominate and the southern one along the Dniester, where autochthonous deposits are predominantly developed. It was shown that the bulk of redeposited phosphorites from the northern region is composed of podolite, and fluorapatite predominates in the deposits of the southern region.

Some interruptions in the systematic research of Podillia phosphorites and, in this regard, the lack of publications related to the events of the First World War and the 1917 Revolution, which covered the territory of Podillia. Only in 1921 the newly formed Southwestern Industrial Research Administration resume work on the study of phosphorites. The studies were conducted under the general supervision of V. Luchitsky. In Transdnister, the work was supervised by R. Virshikovski, in the basin of the Ushytisia the work was supervised by R. Palij and H. Burenin. The results of these studies were published in 1923–1926 [Vyrshikovskii, 1926; Palij, 1925; Burenin, 1924]. R. Vyrshykovskiy described the geological structure of the environs of the Liadova village, R. Palij described the Dzhurzhivsk deposits. In addition, R. Vyrshykovskiy expresses his view on the problem of the formation of primary phosphorites. The origin of phosphorites is considered at this time by A. Krasivskiy [Krasivskiy, 1923], who allowed the presence of a grooved depression on the surface of the Paleozoic sediments, where the concentration of secondary phosphorites occurred in the chalk.

In 1882–1921 phosphorites from the Buchach and Nezvisko regions were studied in detail by prof. E. Dunikowski [Dunikowski, 1884], who found that sandy marls that contain phosphorite nodules containing up to 5.9% P_2O_5 . It was estimated that in the Nezvisko region on an area of 1 ha, a phosphorite-bearing layer with a thickness of 0.5 m contains 5000 tons of raw materials. Phosphorite nodules contain 20–30% P_2O_5 . The question was raised about the production of superphosphate based on the Po-Dniester phosphate deposits. According to estimates, the reserves of phosphorus raw materials near Nezvisko, Horodenka and Buchach are 15.9 million tons [Bobrovski, 1922].

In 1922–1927, certain aspects of phosphorite deposits in the Buchach, Horodenka, Luka and Nezvisko area were studied by J. Morozevich, V. Jacek and Yu. Nowak [Morozevich, 1922; Jacek, 1922; Nowak, 1927].

In 1922–1923, phosphorites attracted the attention of the famous Polish geologist J. Tokarski, who publishes a number of articles mainly in relation to the Nezvisko deposit [Tokarski, 1923]. The geological structure of the deposit is considered, mineralogical and petrographic features of phosphorites in thin rock sections are studied. In particular, it was indicated that important components of phosphorites are calcite, quartz, glauconite, less commonly plagioclase, amphibole, muscovite, and chlorite. Chemical composition of phosphorites of Nezvisko deposit, in%: P_2O_5 – 30.47; CaO – 51.41; $\text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Fe}_2\text{O}_3$ – 2.23%; SiO_2 – 3–13, others – 12.34. In 1926–1928, A. Morawiecki studied Nezvisko phosphorites [Morawiecki, 1926, 1928].

In 1925, R. Vyrshykovskiy continued to study phosphorite deposits in the Ushytisia river basin, and in 1926 summarized the results in a report at the II

Congress on the Study of the Productive Forces and the National Economy of Ukraine. A number of publications by this author concerning the description of individual deposits of phosphorites (Kucha village, Hlybochok village) were published in 1930 and 1936 [Vyrshykovskyi, 1930, 1936].

The agronomic significance of Podillia phosphorites was studied by S. Rozen [Rozen, 1927].

S. Olszewski [Olszewski, 1928] presents the history of the study of Transdnister phosphorites from 1869 to 1928. Recommendations on mining and geological conditions of field development, estimated reserves of phosphorite nodules in the vicinity of Horodenka (up to 6 million tons) are offered.

In 1929, studies of Podillia phosphorites by A. Morawiecki were restored. The thermoluminescence and phosphorescence of phosphorites are studied. Microscopic studies are carried out, according to which in phosphorites from Nyzhniv, Nezvyisko, Horodenka, Rakovets, Semenivka, Chernelytsi, Repuzhyntsi, apart from phosphorite nodules, fragments of a phosphatized tree, mammalian bones, teeth, shells, pseudomorphs along sponges, sea urchins, belemnites, etc. are noted. The mineralogical composition of phosphorites is also served [Morawiecki, 1929]. In 1931, the author reached the outskirts of Melnytsia-Podilska, Ustia, Borshchiv and Zalishchyky. Significant accumulations of phosphorites were observed on the sides of the Nichlava River near the Pylypche village. Single manifestations of phosphorites are described in the Cenomanian of the Seret River Valley between the villages of Horodok and Bilche-Zolote, as well as on the left bank of the Dnister near the Dobrivliany village. Two years later, the author publishes a short article describing the finds of phosphorites in the valley of the Stripa River near the villages of Nahirianka, Pidzamochok, Rukomysh, Zaryvyntsi, Perevoloka, Stari Petlykivtsi, Bobulyntsi, Zarvanytsia, etc. Podillia phosphorites are divided into 4 types: nyzhniv, nezvyisko-horodenka, khudykivets and buchach. The chemical composition of each type is indicated. It has been ascertained that the nezvyisko-horodenka, khudykivets and buchach types belong to crystalline phosphorites, and the nyzhniv amorphous ones. In 1932, A. Morawiecki studied phosphorite displays in the valley of the river Strypa near human settlements Nahirianka, Pidzamochok, Rukomysh, Zaryvyntsi, Perevoloka, Stari Petlykivtsi, Bobulyntsi, Zarvanytsia, etc. The age of phosphorite displays is defined as Cenomanian, a conclusion is drawn about the unpromisingness of their industrial development [Morawiecki, 1931, 1932].

In 1931, Yu. Tokarski published a generalizing work on the phosphorites of the Nezvyiske deposit. Their confinement to marls of Albion-Cenomanian is indicated, where phosphorites are 37%. Based on the chemical analysis, the content of phosphoric acid was calculated – in the nodules of the upper layers an average of 25%, the lower layers – about 20%. Emphasis is placed on the important economic sense of Nezvyiske phosphorites as sources of phosphorus [Tokarski, 1931].

S. Pasternak in the Shevchenko Scientific Society Collection in 1932 notes that phosphorite deposits with a band width of 10–15 km extend along the Dnister from Bukivnia near Nyzhniv to Okopy on Zbruch. The thickness of the reservoir is 30–110 cm, reserves – up to 20 million tons. The amount of phosphoric acid in nodules ranges from 1.8 to 15% [Pasternak, 1932].

In 1936, Yu. Samsonovitch reported on the findings of phosphorite nodules in Cenomanian brown-black sandstones with phosphorite cement on the Horyn riverside near Khotyn. Phosphorites are in a redeposited state, in composition (fluorine-apatite) and the structure is compared with the Ordovician phosphorites of Transdnister, spread from the river Ushytsia to the Mohyliv-

Podilskyi city. Outcrops of the Ordovician phosphoriferous rocks should be located in the Horyn river basin, within a radius of several km from Khotyn, under the Cretaceous and Permian deposits [Samsonovicz, 1936].

M. Lobanov in 1938 reports on the possibility of using Podillia phosphorites in the production of superphosphate [Lobanov, 1938]. Local raw materials with a low concentration of P_2O_5 (12–18%) can be used as an additive to strong imported phosphorites; concentrated phosphorites (25–26% P_2O_5) are quite suitable for the production of 14% superphosphate.

At the end of the twenties, such employees as N. Zonov, I. Kurman and N. Larin of the Fertilizers Institute conducted work in Transdnister. A stratigraphic diagram of the Paleozoic sediments of the Ushytsia river basin was compiled, and later – the entire phosphorite-bearing area. Considerable attention was paid to the formation of phosphorite deposits [Zonov, Kurman, Larin, 1932].

In 1941, after the occupation of Western Ukraine by Soviet troops, Russian geologists M. Bychover and A. Matveev publish generalizations on the Podillia phosphates, which is based on field studies of Polish and Ukrainian scientists in the 20-30s. [Bychover, Matveev, 1941]. Phosphorite deposits are confined to the Cenomanian stage, they are found in the middle of Transdnister and in Volyn (village Khotyn). The formation of phosphorites is associated with the transgression of the Cenomanian Sea. Phosphorites are represented by nodules of various sizes, which are the product of the replacement of calcareous skeletal remains of organisms with calcium phosphate. The most explored and richest deposits are Nezvysko, Buchach and Horodenka with phosphorus anhydrite content in nodules of 20–22%. The reserves of the Nezvysko deposit are indicated (9 million tons).

Work related to the study of the phosphorite content of the Podillia region was resumed only in the postwar years and mainly concerned the study of the mineralogical and petrographic composition of phosphorites.

L. Tkachuk in 1944 on the basis of the Transdnister minerals forecast map compiled by him determines the prospective areas of phosphorites distribution.

Phosphorites in the Paleozoic strata were also studied by M. Stashzsk [Stashzsk, 1956], who examined the conditions for the occurrence of phosphorites in the productive stratum of Podillia, O. Furman, who divided phosphorites into two types: nodules and concretionary [Furman, 1954], as well as A. Chomenko and E. Kozak (1954) [Chomenko, Kozak, 1954].

In the sixties, three large monographs were published in which the problem of the phosphorite content of Podillia is thoroughly covered. These are the works of D. Kovalenko, V. Semenov "Phosphates of Ukraine" [Kovalenko, Semenov, 1964], E. Lazarenko and B. Srebrodolskii "Mineralogy of Podillia" [Lazarenko, Srebrodolskii, 1969] and E. Lazarenko and D. Kovalenko "Agronomic ores Ukraine" [Lazarenko, Kovalenko, 1966]. In recent works, in particular, the history of studying the geological structure, mineralogy, and petrography of phosphorite deposits has been analyzed, a map of the distribution of phosphorites in Transdnister has been submitted. The chemical and mineralogical composition of the phosphorites of the two phosphorite bearing regions of Podillia – the south-eastern and south-western identified by the authors, is characterized.

In 1969, Z. Tzhernykova published an interesting article on phosphorites of the Upper Cretaceous of the Middle Transdnister. According to her, phosphorus-bearing deposits within the Middle Transdnister (Khmelnysk and Vinnytsia regions) are traced on an area of about 350 km². In this territory, phosphorus ore geological reserves with a P_2O_5 content of 4–5% amount to about 5 billion tons [Tzhernykova, 1969].

And, finally, the works of J. Senkovskii and A. Senkovskii appeared in the 80s, which set forth modern ideas about the geological structure and the genesis of the Volyn-Podillia phosphorite deposits. First of all, this is A. Senkovskii's dissertation work "Geology of chalk phosphorites of the Volyn-Podillia outskirts of the East European Platform" [Senkovskii A., 1984], as well as the generalizing work by J. Senkovskii, V. Hlushko and A. Senkovskii "The west of Ukraine phosphorites" [Senkovskii J., Hlushko V., Senkovskii A., 1989]. The authors characterize three phosphorite-bearing regions (basins): Podillia Vendian, Volyn-Podillia Cretaceous and Polissia Paleogene. The Podillia Vendian basin of autochthons phosphorites covers the territory of the development of the kali layers of the Vendian between the rivers Ushytsia and Derla. Within the Volyn-Podillia Cretaceous basin industrial deposits are confined to the Podillia region, which includes the Nezvysko deposit of autochthons Cenomanian phosphorites and redeposited Vendian phosphorites, which lie in the bottom of the Cretaceous sediments in Transdnister. The East Podillia group includes autochthons phosphorite deposits of the Cenomanian stage - Tsivkivsk, Bakhtynsk, Matsiorsk, Lomachynsk, Vasylivsk and Kozliv of Albian age. Redeposited Vendian phosphorites occur in the Upper Alba and are represented by deposits Kuchynsk, Hlybovets, Zhvansk, Bernashivsk and Nahiriansk. A number of small phosphorite is also distinguished.

The resources of autochthons Cretaceous phosphorites amount to more than 230 million tons with a content of P_2O_5 in ore 3–6% [Tzhernyukova, 1969]. The redeposited Vendian phosphorites in Podillia have long been an object of intensive exploitation. Their industrial development began back in 1870 near Zhmerynka town. By 1934, the main reserves of small deposits were depleted. In addition, rich apatite ores of the Khibiny mountains were discovered in Russia, so the further development of Podillia phosphorites became unprofitable and was stopped. J. Senkovskii et al. [Senkovskii J., Hlushko V., Senkovskii A., 1989] believe that the territory of the watershed plateaus (interfluvium) of the left tributary of the Dnister can be considered quite promising for identifying new industrial accumulations of phosphorites of this type. The problem, however, is that the productive layer in such areas lies at a depth of about 100 m and can only be developed by underground mining. In addition, the siliceous rocks presence of a productive horizon can be considered as an unfavorable factor in future operation.

In recent decades, the problem of studying the so-called *granular phosphorites*, which deposits have been discovered in the northern part of the Ternopil and Khmelnytskyi regions, has become urgent. We are talking about phosphorites of the Cenomanian age, which are glauconite-phosphate-quartz sandstones on carbonate, finely similar cement. There are many options for replacing carbonates with a phosphate substance (the content of P_2O_5 is from 6 to 30%), while phosphorus oxide is in a form that is easily absorbed by plants.

The main deposits of granular phosphorites of the *Volyn-Podillia phosphorite-bearing basin* are localized within the Manevyts-Klevan and Zdolbuniv-Ternopil promising areas. The phosphorite resources are found in glauconite-quartz and limestone sands and sandstones of the Cenomanian. The total thickness of deposits is up to 6 m at a depth of up to 250 m in the presence of P_2O_5 up to 15%. The phosphorite bearing of the deposits is due to the presence of granular formations, among which phosphatization of the prism from the inocerium valves is dominant [Bardas, 2002; Brahın, 2000 et. al.]. Predicted resources (P_2) of granular phosphorites of the areas are estimated at 100 and 73.6 million, respectively.

Conclusions. At present, the long-lasting efforts of several generations of Polish and domestic researchers have studied the phosphorite bearing of the Podillia region with sufficient detail. Maps of phosphorite distribution have

been drawn up, chemical, mineralogical and petrographic composition have been studied, areas and possibilities of their application as raw materials for the production of mineral fertilizers and ameliorants have been identified. The industrial value of individual deposits and occurrences has been established, new promising areas of distribution of phosphorite-bearing deposits and new phosphorus-bearing rocks have been identified.

Research work should be continued aimed at reproducing the paleogeographic conditions for the formation and establishment of an industrial perspective of mid-Albian phosphorites (Khudykivetsk-Pylypchansk phosphorite), as well as granular phosphorites of the Lower Cenomanian, discovered and intensively studied in recent decades in the northwestern part of the region.

Today, the question of the possibility of developing complex phosphate-glaucinite ores of the Zhvansk deposit requires study. Phosphorite-glaucinite flour from ore deposits is successfully used in agricultural chemistry. Similar in composition to the Zhvansk deposit, ore are known in many places of the Yampil district. Their value has not been investigated.

In relation to the traditional phosphate raw materials - Vendian concretionary phosphorites (raw materials for superphosphate), certain prospects can be associated only with future prospecting works in the watershed areas of the left tributary of the Dnister: Studenytsia-Ushytsia-Derlo at depths of about 100 m.

Upper Cenomanian Cretaceous phosphate-containing limestones also remain virtually unexplored. The latter are considered promising ameliorants of complex action and could become in the future an alternative to phosphorite flour, which until recently was supplied to Ukraine from the Russian Federation. Deposits of such rocks are known in the Murovano-Kurylovetskyi and Mohyliv-Podilskyi regions, respectively, of the Khmelnytskyi and Vinnytsia regions.

References

- Alth, 1869 – Alth A. Über Phosphatkugeln aus Kreide-Schichten in Russisch Podolien [On nodule from the Cretaceous layers of the Russian Podillia]. Jahrb. d.k.k. Geol. Reichsanstalt. Wien, 1869. Bd. XIX. № 1. S. 67–74. [in German].
- Bardas, 2002 – Bardas V. Fosforyty Volyni [Volyn phosphates]. Rivne: Nadstytia, 2002. 130 p. [in Ukrainian].
- Brahin, 2000 – Brahin Yu. Zernistyie fosforityi Ukrainyi [Granular Ukraine phosphorites]. Simferopol: Tavriya, 2000. 73 s. [in Russian].
- Barbot-de-Marni, 1869 – Barbot-de-Marni N. Zhelvaki fosforitov v Podolskoy gubernii [Nodules of phosphorites in the Podillia province]. Gornyy zhurnal, 1869. T. II, №5. S. 329–334. [in Russian].
- Bertenson, 1902 – Bertenson V. Fosforityi Podolskoy i Bessarabskoy guberniy [Phosphorites of the Podillia and Bessarabian provinces]. Selskoe hoz-vo i lesovodstvo, 1902. № 10. S. 109–137. [in Russian].
- Bieniasz, 1879 – Bieniasz F. Fosforyty galicyjskie [Galicia phosphorites]. Sprawosd. Kom. Fis. Kraków, 1879. S. 13–18. [in Polish].
- Bobrowski, 1922 – Bobrowski J. Krajowe złoża fosforytowe i eksploatacja tychże [Domestic phosphorite deposits and their exploitation]. Gaz. roln. Warszawa, 1922. T. 62. S. 34–37. [in Polish].
- Burenin, 1924 – Burenin G. O rezultatah razvedki fosforitov v Severo-Ushitskom rayone [On the results of exploration of phosphorites in the North-Ushitsky district]. Visnyk Ukr. vidd. Heol.kom. 1924. Vyp. 5. S. 14–18. [in Russian].
- Byhover, Matveev, 1941 – Byhover N., Matveev A. Fosforityi [Phosphorites]. Geologiya i poleznyie iskopaemyie Zapadnyih oblastey Ukrainyi. Moskva: Gosgeolizdat, 1941. S. 567–576. [in Russian].
- Chomenko, Kozak, 1954 – Chomenko A., Kozak E. Pridnestrovskie fosforityi zapadnyih oblastey USSR i ih vliyanie na rost i urozhay nekotoryih selskohoz. rasteniy [Transdnister phosphorites of the Ukrainian SSR western regions and their influence on the some agricultural plants growth and harvest]. Mestnyie mineralnyie udobreniya USSR. K., 1954. S. 54–71. [in Russian].
- Ginken, 1888 – Ginken A. O primenenii k selskomu hozyaystvu Podolskogo fosforita [On application to agriculture of Podillia phosphorite]. Tr.Volnogo ekonom. obschestva. 1888. T. 2. S. 112–114. [in Russian].
- Glassel, 1869 – Glassel E. Chemische Zusammensetzung der Phosphorit-Kugeln aus Kriedenschichten aus Russisch Podolien [The chemical composition of phosphorite nodules from the Cretaceous deposits of the Russian Podillia]. Verhandl. Geol. d.k. Reichsanst. 1869. T. 3. S. 52–53. [in German].
- Gunn, 1876 – Gunn N. Fosforityi, otkryityie v Ushitskom uezde na levom beregu Dnestra [Phosphorites discovered in Ushitsky district on the left bank of the Dnister]. Trudyi volnogo ekonom. o-va. T. 2. 1876. S. 15–17. [in Russian].

- Denysyk, 1998 – Denysyk H. Pryrodnycha heohrafiia Podillia [Natural geography of Podillia]. – Vinn.: Ekobiznesstsentr, 1998. 183 s. [in Ukrainian].
- Dolinskiy, 1883 – Dolinskiy L. O fosforitah Yugo-Zapadnogo kraya [On phosphorites of the Southwest Territory]. Trudy Kiev. otd. o-va s/h. K.: 1883. T.1. S. 167-172. [in Russian].
- Dolinskiy, 1883 – Dolinskiy L. Pridnestrovskie fosfority [Transdnister phosphorites]. Zap. Kiev. otd. russ. tehn. o-va. 1883. T. 13. S. 343–349. [in Russian].
- Dunikowski, 1884 – Dunikowski E. Geologische Untersuchungen in Russischen Podolien [Geological reports on the Russian Podillia]. Zeitschr. der Deutsch. Geol. Gesellschaft. Bd. 36. 1884. S. 41–47. [in German].
- Eichwald, 1830 – Eichwald E. Naturhistorische Skizze von Lithauen, Volynien und Podolien, in gegnostisch-mineralogischer, botanischer und zoologischer Hinsicht [Natural-historical sketch of Lithuania, Volyn and Podillia – geognostic-mineralogical, botanical and zoological conditions]. Wilno: 1830. S. 280. [in German].
- Furman, 1954 – Furman E. O mineralogii fosforitovykh mestorozhdeniy Pridnestrovya [On the mineralogy of Transdnister phosphorite deposits]. Voprosy mineralogii osadoch. Obrazovaniy. Kn. 1. Lvov: Izd-vo Lv.un-ta, 1954. S. 45–50. [in Russian].
- Jacek, 1922 – Jacek W. O zawartości kwasu fosforowego w t. zw. fosforytach cenomanu podolskiego [On the content of phosphoric acid in the phosphorites of the Podillia Cenomanian]. Posiedz. Nauk. P.I.G. Warszawa, 1922. №4. S. 16-17. [in Polish].
- Klien, 1895 – Klien G. Über die Phosphoriteinlagerungen in Russisch Podolien [Phosphorite deposits in the Russian Podillia]. Schriften Physik-Ökonom. Gesell. zu Königsberg. 1895. Ig. 36. S. 26. [in German].
- Kovalenko, Semenov, 1964 – Kovalenko D., Semenov V. Fosforyty Ukrainy [Ukraine phosphorites]. K.: Naukova dumka, 1964. 180 s. [in Ukrainian].
- Krasivskiy, 1923 – Krasivskiy O. Do pytannia heolohichnoi rozvidky ta pokhodzhennia zapasiv podilskykh fosforityv [On the issue of geological exploration and the origin of reserves of Podillia phosphorites]. Visnyk tsukrovoi promyslovosti. 1923. Ch.5. S. 18–21. [in Ukrainian].
- Kurman, Larin, 1937 – Kurman I., Larin N. Siluriyskie otlozheniya i usloviya obrazovaniya fosforitovykh mestorozhdeniy Podolii [Silurian deposits and conditions for the formation of Podillia phosphorite deposits]. Tr. NIUIF. 1937. Vyp. 142. S. 5–8. [in Russian].
- Lazarenko, Kovalenko, 1966 – Lazarenko Ye., Kovalenko D. Ahronomichni rudy Ukrainy [Ukraine agronomic ores]. Lviv: Vyd-vo Lv. un-tu, 1966. 152 s. [in Ukrainian].
- Lazarenko, Srebrodolskii, 1969 – Lazarenko Ye., Srebrodolskii B. Mineralohiia Podillia [Podillia mineralogy]. Lviv: Vyd-vo Lv. un-tu, 1969. 344 s. [in Ukrainian].
- Lishev, 1931 – Lishev N. Promyslovyy minimum Podilskykh fosforytiv [Industrial minimum of Podillia phosphorites]. Visnyk hirn.-heol. viddilu Ukr. filii NIU. 1931. Vyp. 1. S. 15-17. [in Ukrainian].
- Łobanow, 1938 – Łobanow M. Możliwości zastosowania fosforytów krajowych w przemyśle superfosfatowym [Possibilities of using local phosphorites in the superphosphate industry]. Przegl. chem. 1938. № 2. S. 105–109. [in Polish].
- Luchitskiy, 1927 – Luchitskiy V. Fosfority Podolii i Kievskoy gubernii [Phosphorites of Podillia and Kyiv province]. Fosfority SSSR. M.: Izd-vo Geol. kom., 1927. S. 45–60. [in Russian].
- Malinovskiy, 1955 – Malinovskiy F. O sulfidonosnykh fosforitah Podolii [On sulfide-bearing Podillia phosphorites]. ZVMO. 1955. Ch. 84. №1. S. 12–14. [in Russian].
- Melnikov, 1883 – Melnikov M. O geologicheskikh usloviyakh zaleganiya fosforitov v Podolskoy gubernii [On the geological conditions of the occurrence of phosphorites in the Podillia province]. Gornyy zhurnal. 1883. №3. S. 42–48. [in Russian].
- Melnikov, 1884 – Melnikov M. Geologicheskie issledovaniya oblasti Pridnestrovskikh fosforitov [Geological studies of the Transdnister phosphorite region]. Izvestiya Geol. kom. 1884. T. 3. №10. S. 281–288. [in Russian].
- Melnikov, 1884 – Melnikov M. O fosforitah Podolii [On Podillia phosphorites]. Selskoe hozyaystvo i lesovodstvo. 1884. S. 165–182. [in Russian].
- Melnikov, 1884 – Melnikov M. Fosforitovyye rudniki v Podolii i Bessarabii [Phosphorite mines in Podillia and Bessarabia]. Gornyy zhurnal. 1884. №11. S. 300-323. [in Russian].
- Metalidi, Shepel, 1998 – Metalidi V., Shepel I. Syrovynna baza fosfativ Ukrainy [Ukraine phosphates raw material base]. Mineralni resursy Ukrainy. 1998. № 4. S. 14–19. [in Ukrainian].
- Mihno S.A. Fosforitovaya promyshlennost Podolii. [Podillia phosphorite industry] // Tsukrova promyslovist, 1923. – №9. – S. 18–29. [in Russian].
- Mihno, 1924 – Mihno S. Fosforitovyye razrabotki Saharotresta na Podolii [Phosphorite mining of the Saharotrest in Podillia]. Gornyy zhurnal. 1924. №1. S. 5-14. [in Russian].
- Morawiecki, 1926 – Morawiecki A. Cenomańskie warstwy fosforytonosne okolic Niznowa nad Dniestrem [Cenomanian phosphorite deposits in the vicinity of Nizhnev on the Dnister]. Spraw. T.N.W. Warszawa, 1926. R. 19. S. 388–390. [in Polish].
- Morawiecki, 1928 – Morawiecki A. Les couches Cénomanien a phosphorite dépôts du aux environs de Nizniow sur le Dnister [Cenomanian phosphorite deposits in the vicinity of Nizhnev on the Dnister]. Spraw. T.N.W. Warszawa, 1928. R. 3. S. 70–96. [in French].
- Morawiecki, 1928 – Morawiecki A. Fosforyty okolic Niznowa nad Dniestrem [Phosphorites of the Nizhnev vicinity on the Dnister]. Spraw. T.N.W. Warszawa, 1928. R. 21. S. 119–121. [in Polish].
- Morawiecki, 1929 – Morawiecki A. Obraz fosforytonosny Isakowa, Podwerbiec, Niezwiska, Harasymowa, Rakowca i Semenówki [The phosphorite bearing of Isakov, Podverbets, Niezvisk, Gerasimov, Rakovets and Semenovka]. Spraw. T.N.W. Warszawa, 1929. R. 22. S. 65–66. [in Polish].
- Morawiecki, 1931 – Morawiecki A. Warstwy fosforytonosne okolic Melnicy i Ujścia Biskupiego nad Dniestrem [Phosphorite layers of Melnica and Biskupie Ujścia on the Dnister]. Posiedz. Nauk. P. I. Geol. Warszawa, 1931. № 3. S. 85–86. [in Polish].

- Morawiecki, 1932 – Morawiecki A. Sprawozdania z badań terenów fosforytowych wykonanych w r. 1931 [The territories studies of the phosphorites distribution conducted in 1931]. Posiedz. Nauk. P.I.G. Warszawa, 1932. №32. S. 10–11. [in Polish].
- Morawiecki, 1933 – Morawiecki A. Przyczynek do znajomości fosforytów podolskich [A contribution to the Podillia phosphorites knowledge]. Posiedz. Nauk. P. I. Geol. Warszawa, 1933. № 13. S. 23–34. [in Polish].
- Morozewicz, 1922 – Morozewicz J. O pokładach fosforonosnych Podola według badań prof. J. Tokarskiego i spostrzeżeń własnych [On Podillia phosphorite deposits according to the research of prof. Tokarsky and my own observations]. Posiedz. nauk. P.I. G. Warszawa, 1922. №3. S. 9–11. [in Polish].
- Myshenkov, 1883 – Myshenkov N. O geologicheskikh usloviyakh zaleganiya fosforitov v Podolskoy gubernii [On the geological conditions of the occurrence of phosphorites in the Podillia province]. Gornyyi zhurnal. 1883. №3. S. 48–53. [in Russian].
- Neruchev, 1883 – Neruchev M. Pridnestrovskie fosfority [Transdnister phosphorites]. Vestnik Bessarab. Zemstva. Otd. 4. 1883. №5. S. 1–15. [in Russian].
- Nowak, 1927 – Nowak J. Uwagi geologiczne o fosforytach niezviskich [Geological findings on Nezvisko phosphorites]. Przem. chem. Warszawa, 1927. R. 11. S. 701–721. [in Polish].
- Olszewski, 1932 – Olszewski S. Wyniki dotychczasowych badań naddniestrzańskich złóż konkrety fosforytowych [Studies results of the phosphorite nodules Transdnister deposits]. Posiedz. nauk. P.I. G. Warszawa, 1932. №22–23. S. 9–14. [in Polish].
- O'Reily, 1886 – O'Reily J. The Phosphrites noduls of Podolia. Journ. Geol. Soc. of Ireland. 1886. Vol. 16., Hart. 3. P. 275–286. [in English].
- Pasternak, 1932 – Pasternak S. Doslidy nad korysnymy kopalynamy zakhidno-ukrainskykh zemel [Experiments on the minerals of the Western Ukrainian lands]. Zbirnyk fiziohraf. Komisii NTSh. L.1932. Vyp. IV-V. S. 33–38. [in Ukrainian].
- Palij, 1925 – Palij R. Dzshurdzhevskie fosforitovyie mestorozhdeniya Podolskoy gubernii [Dzhurdzhevsk phosphorite deposits of the Podillia province]. Visnik Ukr. vidd. Geol. komitetu. 1925. Vyp. 6. S. 26–30. [in Russian].
- Palij, 1930 – Palij R. Fosforytovi kopalni Pivnichno-Ushytskoho raionu na Podilli [Phosphorite mines of the North Ushytsia district in Podillia]. Materialy do vyvchennia ahronomichnykh rud Ukrainy. 1930. Vyp. VII/III. S. 36–41. [in Ukrainian].
- Roemer, 1885 – Roemer F. Eine Mittelung über russische Phosphorite. Breslau, 1885. S. 43–48. [in German].
- Rozen, 1927 – Rozen Z. La valeur agricole des phosphates podoliennes [Agronomic significance of Podillia phosphorites]. C. R. XIV Congr. geol. intern. Madrid, 1927. P. 23–29. [in French].
- Samsonowicz, 1936 – Samsonowicz J. O fosforytach apatytowych prawdopodobnie ordowickich, z nad Horynia [On probably ordovician apatite phosphorites on Horyn]. Posiedz. nauk. P.I. G. Warszawa, 1936. №44. S. 29–31. [in Polish].
- Samsonowicz, 1936 – Samsonowicz J. O fosforytach ordowickich w okolicach Chocina nad Horyniem [On ordovician phosphorites in the Hotyn region on Horyn]. Posiedz. nauk. P.I. G. Warszawa, 1936. №46. S. 8–13. [in Polish].
- Schneider, 1834 – Schneider A. Geognostische Bemerkungen auf einer Reise von Warschau durch einer Teil Lietauens und Wolyniens nach Podolien. Archiv für Mineralogie, Geogn., Bergbau und Hüttenkunde [Heohnostychni zavvazhennya shchodo poyizdky z Warshawy cherez chastynu Litvy ta Volyni do Podillia. Arkhivy mineralohiyi, heohr., hirnychorudnoyi spravy ta zalizorudnoyi spravy]. 1834. Bd. VII. № 2. S. 311–369. [in German].
- Svederskii, 1914 – Svederskii V. Podolskie fosfority i ih znachenie [Podillia phosphorites and their significance]. Vinnitsa, 1914. 12 s. [in Russian].
- Severgin, 1804 – Severgin V. Zapiski puteshestviya po zapadnyim provintsiiam Rossiyskogo gosudarstva, ili mineralogicheskije, hozyaystvennyie i drugie primechaniya, uchinennyye vo vremya proezda cherez onyie v 1802–1803 gg. [Travel notes on the western provinces of the Russian state, or mineralogical, economic and other notes made during travel through them in 1802–1803]. Ch. 1 : Zapiski puteshestviya...; Ch. 2 : Prodolzhenie zapisok puteshestviya. Spb. : Imp. Akad. nauk, 1803–1804. 168 s. [in Russian].
- Senkovskii, 1984 – Senkovskii A.Yu. Geologiya fosforitov mela Volyno-Podolskoy okrainyi Vostochno-Evropeyskoy platformyi [Geology of phosphorites of the Cretaceous Volyn-Podillia margin of the East European platform]. Avtoref. diss. kand. geol.-min. nauk. Lvov, 1984. 24 s. [in Russian].
- Senkovskii, 1989 – Senkovskii Yu.N., Hlushko V., Senkovskii A.Yu. Fosfority zapada Ukrainyi [Phosphorites of the West of Ukraine]. K.: Naukova dumka, 1989. 182 s. [in Russian].
- Shvakgofer, 1872 – Shvakgofer F. O zalezah fosforitov po beregam Dnestra v Podolskoy gubernii [On phosphorite deposits along the banks of the Dnister in the Podillia province]. Gornyyi zhurnal. 1872. №2. S. 82–113. [in Russian].
- Shandyiba, 1948 – Shandyiba K. K petrografii tretichnykh fosforitov Severo-Ushitskoy muldyi [To the tertiary phosphorites petrography of the North Ushitsa trough.]. Uchenyye zap. HGU. t. XXVI. 1948. S. 56–62. [in Russian].
- Sniegocki, 1887 – Sniegocki A. Fosfority podolskie [Podillia phosphorites]. Roln. i Hod. 1887. T. 6. S. 448 – 451. [in Polish].
- Stashzsk, 1956 – Stashzsk M. Novi dani pro rozpodil fosforityv v produktyvni tovshchi Podillia [New data on the distribution of phosphorites in the Podillia productive stratum]. Heoloh. zhurnal AN URSR. T. XVI. 1956. Vyp. 3. S. 22–26. [in Ukrainian].
- Syvyi, 2001 – Syvyi M. Problema fosforytonosnosti Podillia u pratsiakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh avtoriv [The problem of phosphorite bearing Podillia in the works of domestic and foreign authors]. Istoria ukrainskoi heohrafii. Ternopil, 2001. Vyp. 4. S. 100–105. [in Ukrainian].
- Tokarski, 1923 – Tokarski I. O fosforytach okolicy Niezwska nad Dniestrem [On phosphate of Niezwska nad Dniester]. Przem. chem. Lwów, 1923. R. VII. № 3. S. 309–314. [in Polish].

Tokarski, 1923 – Tokarski I. O fosforytach Polskiego Podola [On Polish Podillia phosphate]. Przem. Chem. 1923. № 3. S. 57-68. [in Polish].

Tokarski, 1925 – Tokarski I. Über cenomane Phosphatlagerstätten im Dnjestergebiet des polnischen Podoliens [On Cenomanian phosphorite deposits in the Dniester region of the Pjdillia]. Tscherma's Mitt. N.F. Wien, 1925. Bd. 38. S.599-609. [in German].

Tokarski, 1931 – Tokarski I. Zagadnienie fosforytów niezawiskich [The problem of Niezwsk phosphorites]. Lwów: Kosmos, 1931. A. R. 56. S.1-22. [in Polish].

Tokarski, 1931 – Tokarski I. Surowce fosforowe polskie [Polish phosphorites raw materials]. Przem. Chem. 1938. № 2. S. 100-102. [in Polish].

Tutkovskiy, 1893 – Tutkovskiy P. Iz poezdok po Podolii (fosforitovyie kopi) [From trips to Podillia (phosphorite mines)]. Kievskoe slovo. 1893. №1880. S. 1-2. [in Russian].

Tzhernykova, 1969 – Tzhernykova Z. Fosforityi verhnego mela Srednego Pridnestrovyia [The Upper Cretaceous Phosphorites of the Middle Transdnister]. Sovetskaya geologiya. 1969. №9. S. 94–105. [in Russian].

Tschirwinski, 1908 – Tschirwinski V. Himicheskoe i mikroskopicheskoe issledovanie podolskih fosforitov [Chemical and microscopic studies of Podillia phosphorites]. Zapiski Kiev. o-va estestv. 1908. T. 20. Vyp. 3. S. 743–789. [in Russian].

Tschirwinski, 1911 – Tschirwinski V. Zur Frage über die mineralogische Natur der russischen Phosphorite [On the mineralogical nature of Russian phosphorites]. Neues Jahrbuch für Miner., Geol. und Paleont. 1911. Bd. 2. S. 51–74. [in German].

Tschirwinski, 1919 – Tschirwinski V. Fosforityi Ukrainyi [Ukraine phosphorites]. Materialy dlya izucheniya estestv. i proizv. sil Rossii. 1919. №30. S. 30–52. [in Russian].

Velikanov, 1975 – Velikanov V. O zakonomernostyah raspredeleniya fosforitovyih konkretyi v kalyusskih sloyah venda Podolii [On the patterns of distribution of phosphorite nodules in the Calyus layers of the Vendian of Podolia]. Litologiya i pol. isk. 1975. №6. S.81-90. [in Russian].

Vyrshikovskii, 1926 – Vyrshikovskii R. Podolskie fosforityi i buduschee fosforitovoy promyshlennosti na Ukraine [Podolsk phosphorites and the future of the phosphorite industry in Ukraine]. Pratsi II zizdu po doslidzh. produkt. syl ta n/h Ukrainy. K.: Derzhvydav Ukrainy, 1926. T. I. S. 27–32. [in Russian].

Vyrshikovskiy, 1930 – Vyrshikovskiy R. Heolohichniy narys fosforytovykh rodovyshch s. Kuchi na Podilli [Geological profile of Kuchi phosphorite deposits on Podillia]. Materialy do vyvchennia ahronom. rud Ukrainy. 1930. Vyp. VI/II. S. 14-18. [in Ukrainian].

Vyrshikovskiy, 1930 - Vyrshikovskiy R. Promyslovi perspektyvy Podil'skoho fosforytovoho raionu [Industrial prospects of the Podillia district phosphorites]. Mat-ly do vyvch. ahron. rud Ukrainy. 1930. Vyp. VII/III. S. 31-35. [in Ukrainian].

Vyrshikovskiy, 1930 – Vyrshikovskiy R., Pukhtynskiy M. Heolohichniy narys fosforytovykh rodovyshch v okolytsiakh s. Hlybochok na Podilli [Geological profile of phosphorite deposits in the vicinity of the Hlybochok village in Podillia]. Mat-ly do vyvch. ahron. rud Ukrainy. 1930. Vyp. VI/II. S. 18-21. [in Ukrainian].

Vyrshikovskiy, 1936 - Vyrshikovskiy R. Novi dani z heolohii Podil'skoho fosforytovoho raionu [New data on the geology of Podillia district phosphorites]. Zapysky n/d Instytutu heolohii pry KhDU. 1936. T. V. Vyp.2. S. 27-32. [in Ukrainian].

Yakovlev, 1884 – Yakovlev V. Razrabotka fosforitov v Podolskoy i Bessarabskoy guberniyah [Development of phosphorites in the Podillia and Bessarabia provinces]. Gornyy zhurnal. 1884. №3. S. 466-467. [in Russian].

Zonov, Kurman, Larin, 1932 – Zonov N., Kurman I., Larin N. K voprosu ob obrazovanii podolskih mestorozhdeniy fosforitov [On the formation of Podillia deposits of phosphorites]. Tr. NIUIF, agronom. rudyi SSSR. 1932. Vyp. 100. T. 1. Ch. I. S. 41-45. [in Russian].

ІСТОРИЧНІ ДИСКУСІЇ

ВИСТУП НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ІГОРЯ РАФАЇЛОВИЧА ЮХНОВСЬКОГО З НАГОДИ 30-Ї РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

У виступі народний депутат України I, II, III, IV скликань, голова Народної Ради, видатний український вчений, державний та громадський діяч, Герой України Ігор Юхновський аналізує основні кроки українського політикуму на шляху прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Окреслює ключові здобутки і прорахунки депутатів українського парламенту I скликання. Привертає увагу Президента України Володимира Зеленського та депутатів Верховної Ради до головних проблем сучасності у зв'язку з розбудовою української державності. Акцентує на важливості таких основ Української держави як українська мова, армія, економічна й політична незалежність, добробут громадян, роль науки й освіти, прийняття вкрай актуальних й нагальних для країни законів.

Ключові слова: Декларація про державний суверенітет України, Ігор Юхновський, Народна рада, Верховна Рада України, Закони України, українська мова, здобутки й прорахунки.

Шановний пане Президенте, шановні депутати і гості, дякую голові Верховної Ради п. Дмитрові Олександровичу Разумкову за схвалення моєї особи для виступу на засіданні Верховної Ради. Сердечно дякую Олені Костянтинівні Кондратюк за запрошення і за організацію приїзду до Києва.

У своєму виступі я торкнувся декількох сторін історії нашого сьогодення та свого бачення нашої поведінки. Історія розвитку української державності у зв'язку з роковинами прийняття Декларації про державний суверенітет вимагає чесного ствердження розвитку тодішніх подій і головних діючих осіб і сил, а не лише декларування тривіальної історії кінцевого прийняття Декларації про незалежність. Я вже неодноразово говорив, що УРСР до Другої світової війни і після Другої світової війни, це різні республіки. Після війни з фронтів додому повернулись переможці, вони зайняли державні посади керівників політичних і економічних установ, вони заселили напівпусті міста, вони мали гідність переможців у страшній війні.

Під кінець війни відбулась ще одна епохальна подія в історії Землі. Вибух атомних бомб над Хіросімою і Нагасакі. Атомну бомбу робили найвизначніші фізики, зокрема Е. Фермі і А. Ейнштейн. Це змусило очільника Радянського Союзу Йосипа Сталіна звернутись до директора Інституту ядерної фізики академіка І. Курчатова з запитом: “Що потрібно зробити, що СРСР мав ядерну зброю?”. В результаті був прийнятий абсолютно революційний Закон про освіту і науку. Зарплата і постачання родин науковців збільшилась в десятки разів. За короткий час країна була заповнена науковою літературою найкращих науковців світу. До 1950-х рр. СРСР здійснив випробування атомних і ядерних установ. Була створена ядерна зброя. Але і наукові установи за короткий час були оснащені найновішою технікою. Таке становище зберігається зараз у Китаї. У країні стався етнічний вибух наукових талантів. Вчитись, ставати науковцем, в загальному фахівцем стало престижно. В країні розцвітали покоління молодих, здібних, сповнених гідності наукових і виробничих кадрів.

У час прийому Декларації про суверенітет Кабінет Міністрів очолював мудрий і здібний прем'єр-міністр Вітольд Фокін – колишній керівник Держплану УРСР. Кібернетику в Академії наук очолював академік В. Михалевич. Разом з професором Подольовим вони створили цілу науку математичної економіки, зокрема систему рівнянь, балансу, пропозиції і попиту, надзвичайно важливу для Міністерства економіки. Україна і зараз тут має визначний пріоритет. Разом з В. Фокіним писався Закон про економічну самостійність України.

Незабаром відбувся перший майдан молоді, керований молодими активістами М. Іващишином, О. Донієм, В. Кириленком, О. Барковим, О. Кузаном та ін. В результаті вийшла постанова Верховної Ради про проходження військової служби громадянами України на території України. Міністром оборони став колишній командувач ракетною частиною, який перший з військових визнав незалежність України, генерал К. Морозов. Все це події, пов'язані з прийняттям Декларації про незалежність.

А з Декларацією було так. У Верховній Раді, у 1990 році нам запропонували її текст. Вийшло так, що тодішнє радянське керівництво України на чолі з Володимиром Івашком ініціювало написання тексту Декларації. Текст опрацьовував Інститут із вивчення продуктивних сил Академії наук України на чолі з член-кореспондентом Дорогунцовим Сергієм Івановичем. Мені, як голові Народної Ради потрібно було вивчити текст Декларації. Ми залишили все, як було написано, за винятком посади Генерального прокурора. На той час Генеральний прокурор виконував функції теперішнього Конституційного суду. У поданому проєкті Декларації Генеральний прокурор України призначався на посаду Генеральним прокурором СРСР.

Нагадаємо, що два місяці перед тим, Верховна Рада Російської Федерації прийняла Декларацію про державний суверенітет Росії. Отже, Декларацію про державний суверенітет України потрібно було приймати конче. Треба було обов'язково змінити текст про призначення Генерального прокурора. Тут на щастя допоміг особисто Володимир Андрійович Василенко, представник Міністерства закордонних справ, тепер посол України, професор Києво-Могилянської академії. І у проєкті Декларації, поданому на Верховну Раду України, вже значилось, що Генерального прокурора України призначає Верховна Рада України. В проєкті Декларації ще говорилося про необхідність складання союзного договору. Але я знав, що цей пункт не має жодного значення. Від імені України я брав участь в роботі Всесоюзної комісії по складанню тексту союзного договору, і знав, що це марна справа, і не став сперечатись з комуністами. Обговорення у Верховній Раді не було надто бурхливим. Народна Рада в особі Івана Драча запропонувала оголосити Україну без'ядерною державою.

За стінами Верховної Ради вирував народ, вирував прекрасно вдягнутий народ, вирувало море квітів. І депутати Верховної Ради, неважно, чи то були депутати від Народної Ради, чи від комуністичної більшості, коли вийшли зі стін Верховної Ради, радіючий народ обсилав їх таким морем квітів, на стільки змінив внутрішню психологію кожного з них, що вони, депутати, зрозуміли, вони поступили правильно.

Ще згодом був прийнятий Закон про економічну незалежність України, була прийнята Постанова про українське військо. Все це разом, Декларація про державний суверенітет, Закон про економічну самостійність, військо, що українці мають проходити військову службу на території України, фактично зробили Україну незалежною державою. Це була президентсько-парламентська держава. Президент міг призначати і звільняти міністрів. Разом з тим, були партії: Народний Рух, Республіканська партія, Комуністична партія. Був Національний банк з розумним керівником. Залишили діяти Конституцію УРСР, викинувши з неї розділ про керівну роль комуністичної партії. Все це було результатом прийняття Декларації про суверенітет.

Які помилки ми зробили? Найбільша помилка полягала в тому, що в пориві злості ми виключили з числа депутатів Володимира Івашка, який з групою депутатів-комуністів, не сказавши нам нічого, поїхав до Москви на XVIII з'їзд КПРС. В. Івашко був у довірливих відносинах з М. Горбачовим. Я глибоко переконаний, що його прогресивна діяльність як депутата Верховної Ради від

Київщини, а пізніше, як голови Верховної Ради дійсно вирішувалась разом з М. Горбачовим; і позитивність їхніх рішень схвалювалась народом. Я повинен сказати, що ми вперше стали європейським парламентом завдяки В. Івашко. Він запросив мене як голову Народної Ради на розмову і запропонував, щоб Народна Рада стала офіційною опозицією в парламенті. Нам було від Президії, яка мала 24 депутати, виділено 7 місць. Ми керували освітою, ми керували економікою, ми керували іншими напрямками виробничої діяльності України. На Верховній Раді були затверджені всі наші кандидати, всією Верховною Радою. Ми стали візрцевим європейським парламентом.

В особі В. Івашка, М. Горбачова, і його дружини – Раїси Максимівни, ми мали хороших друзів. Це зокрема, позначилось на вивільненні військовими території Києво-Могилянської академії, в якому дружина Горбачова відіграла велику роль, попросивши міністра оборони Д. Язова передати нам територію КМА. Коли я, як голова Народної Ради, був на території Києво-Могилянки, мене зустрів генерал, начальник частини, він показав на середній корпус, побудований більшовиками на місці церкви, в якій похований гетьман І. Сагайдачний. Генерал пропонував допомогти розібрати цей корпус, вивільнити могилу гетьмана І. Сагайдачного.

Після В. Івашка Верховну Раду очолив Іван Плющ, людина мудра і колоритна. Саме він і провів обговорення і прийняття Декларації про незалежність. Україна розвивалась. Прогресивна робота прем'єра В. Фокіна розумно вела державу. Зокрема, В. Фокін організував друкування гривні. Під його керівництвом в уряді був прийнятий Закон про економічну незалежність. Ми зробили другу помилку, ми звільнити з посади прем'єра В. Фокіна.

Незабаром було ГКЧП. Після поразки ГКЧП, Народна Рада відігравала центральну роль в офіційному проголошенні незалежності України. Отже, прийняття Декларації про державний суверенітет стало вставним ключем у двері незалежної держави України.

Тепер, щоб підвести підсумки. Держава в своєму розвитку пережила нині революції, майдани. Кожен майдан чогось досягав, але щось і втрачав. Перший, студентський, на граніті, показав силу молоді, у нас стало своє власне військо. Показав позитивну роль Київської політехніки в наданні допомоги голодуючим студентам. Другий, помаранчева революція – це була демонстрація краси і сили народу у становленні справедливості вибору Президента держави. Третій – революція гідності. Результат – заборона і зникнення комуністичної ідеології, комуністів в парламенті, утвердження і захист української мови. “Четвертий” – перемога на президентських виборах Володимира Зеленського, створення нової політичної партії – Слуга народу. Всі ці досягнення – вистраждані величезними масами народу, і за жодних подій і обставин вони не повинні втрачатись.

І все-таки зараз є страшна дійсність – війна. Наша найголовніша вина в цьому – це наша необов'язковість у торгово-економічних відносинах, слабкість української Служби Безпеки у попередженні конфліктів, м'якість силових структур і готовність влади уступати національними принципами держави заради збереження життя людей.

Я хотів би як найстаріший депутат, як академік, як ветеран Другої світової війни, звернутись до Вас, шановний пане Президенте. Я спостерігав обличчя вашої шановної дружини, коли Ви приймали присягу. Її глибоке чисте потрясіння. Вже це дає Вам велику плату і кредит довіри. Не розгубіть його. Нехай ваша українська мова стане рідною і чудовою за своїм мелодійним звучанням. Нехай такою вона стане у вашій родині. Від Вас яскравим світлом нехай вона пошириться на ваших соратників і на всю державу.

Державність української мови – основа української держави. Зараз хто проти цього – є державним злочинцем.

Шановний пане Президенте, нехай ваш попередник, стане вашим радником і опорою. Не дозволяйте знижувати авторитет попередніх президентів. Іде війна за землю, за Україну. Пане Президенте, будьте рішучим, мудрим і непереможним. Не бійтесь воювати, на те у вас є збройні сили усієї країни.

Одне з найважливіших завдань держави – справедливість. Її в нашій державі не існує. Найбільшою виною попередніх керівників України є порушення закону вартості праці. Такого кардинального порушення, доведеного до абсурду, немає у жодній країні світу. Ні в Африці, ні в Океанії. У всьому світі, і особливо в європейській спільноті, є середня зарплата, це зарплата вчителя. Її величина становить вартість в порядку 880 кг хліба і тримається уже майже сотню років. Усі зарплати інших спеціальностей коливаються довкола середньої. Але коливаються, а не перевищують у сотні разів. Щоб утриматись, влада повинна справитись з цією проблемою, слід сприяти рішенню Верховної Ради про введення прогресивного податку на зарплату, в залежності від її розміру, аж до 80 % від величини заробітної плати.

Шановні депутати IX скликання, шановні мої колеги! Будьте працьовитими, бережіть честь Верховної Ради своїми діями, своєю мовою, своїм зовнішнім виглядом, заведіть обов'язково дрес-код. І одержуйте накінець шалену радість від прийнятих хороших Законів, законів Української держави.

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ: МОНОГРАФІЯ. ЗА РЕД. ЧЛ.-КОР. НАН УКРАЇНИ С.В. ВІДНЯНСЬКОГО. КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020. 814 С.

Розділ I.

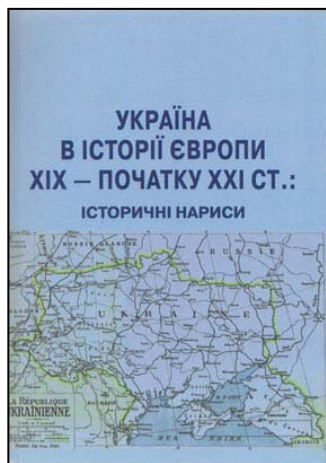
ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ДЖЕРЕЛА, НАПРЯМИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ Й КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ

1.1. Україна в Європі: історична ретроспектива

Україна не має історії без Європи, але і Європа не має історії без України. Україна не має майбутнього без Європи, але і Європа не має майбутнього без України. Упродовж століть історія України розкривала поворотні моменти в історії Європи. Схоже, сьогодні це все ще так...

Тімоті Снайдер

На історичну долю українського народу великий вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні чинники. Від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий

спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Слов'янські племена, розселені між Дніпром і Дунаєм, уже в перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя регіону. Слов'яни вели боротьбу з готами у IV ст., вступали в союз із гунами у IV–V ст., брали участь у Великому переселенні народів, коли склавини й анти в V–VII ст. чинили тиск на Східну Римську імперію. Їхні вожді вели переговори, укладали союзи тощо. За візантійськими джерелами, наприклад із “Життя Стефана Сурозького”, відомо, що з кінця VIII ст. розпочалися походи давніх русів до Криму.

Іншою особливістю історії України є те, що основними засобами існування, а також вагомими чинниками у визвольній боротьбі українців протягом століть були пошуки союзників, балансування між різними військово-політичними потугами, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. Це виявлялося під час тривалої боротьби Литви, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Росії, Австрії за українські землі впродовж минулих століть, у реакції на їхнє протиборство тодішньої української політичної еліти та через його наслідки для нашого народу. Отже, традиційна періодизація української історії виглядає досить обґрунтованою: так звана княжа

доба IX–XIV ст.; польсько-литовська доба до Хмельниччини; далі – до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. – гетьманська доба; XIX ст. – період бездержавності й українського національного відродження; згодом – етап розвитку українських земель у складі імперій і сусідніх держав у XX ст. У різні часи українські землі належали Скіфській державі, Боспорському царству, Монгольській імперії, Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Молдовському і Трансильванському князівствам, Кримському ханату, Австро-Угорській монархії, Російській імперії, а після Першої світової війни – ще й Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині та СРСР. Саме з початком Великої війни 1914 р. через цілу низку причин так зване українське питання набуло особливої актуальності в європейських міжнародних відносинах, проте воно залишалося нерозв'язаним упродовж майже всього XX століття. І лише після возз'єднання всіх українських земель під час і після Другої світової війни в рамках єдиної держави та проголошення незалежності 1991 р. Україна вступила в XXI століття як повноправний суб'єкт міжнародного життя, що посідає геополітично важливе стратегічне місце, будучи, зокрема, ключовою ланкою сучасної структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Яскраве і складне минуле одного з найбільших європейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу. У драматичні для Європи періоди історії предки українців ціною величезних втрат боронили народи континенту від згубних навал кочовиків зі сходу. Водночас українці накопичили багатовіковий досвід спілкування з різними народами і країнами світу. Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту. Ба більше, світ узагалі мало знає навіть про сьогоденню Україну, а про її минуле – як прадавнє, так і недавнє – і поготів. Щодо з'ясування ролі й місця України у всесвітньому історичному процесі, то, на нашу думку, цьому найкраще сприятиме екскурс в історію людства з погляду української національної спільноти. Завжди перебуваючи в центрі міжнародних відносин, Україна привертала увагу багатьох зарубіжних державних і культурних діячів, політиків і учених, а то й просто мандрівників і торгівців із різних куточків світу. Про українські землі та їхнє населення згадували античні автори. Гомер писав про країну кіммерійців як “землю холодну, сувору й невблаганну”. Геродот описав природно-кліматичні умови Скіфії, а також культуру й побут скіфів. Давньогрецькі й римські дослідники Страбон, Пліній Старший, Тацит і Птолемей здійснювали опис нинішніх українських земель та їхніх мешканців на основі фіксації географічних координат і природно-етнічних меж. Про давніх слов'ян писали візантійські автори Прокопій Кесарійський, Йордан, Феофан Сповідник, Костянтин VII Багрянородний та інші, арабські письменники й мандрівники Ібн Хордадбех, Ібн Фадлан, Аль-Масуді, західноєвропейські місіонери, хроністи й дипломати Бруно Кверфуртський, Тітмар Мерзебурзький, Плано Карпіні та ін. Наприклад, місійний архієпископ Бруно Кверфуртський, який на початку XI ст. був гостем Володимира Святославича, відзначав укріплення кордонів Київської держави, завершення зведення оборонних споруд, а автор знаменитої “Хроніки” єпископ Тітмар Мерзебурзький писав про велике місто Київ, у якому “понад 400 церков і 8 ринків, люду незлічена сила”.

Україна впродовж багатьох століть була брамою Європи, що сприяло формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності. Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів: географічний – між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу, гідрографічний – між басейнами Балтійського й Чорного морів, соціально-економічний – між осілим землеробством і кочівниками, етнорелігійний – між слов'янами-християнами й тюрками-мусульманами, культурний – між

цивілізаціями Заходу і Сходу. Німецький філософ Й.-Г. Гердер у “Щоденнику моєї подорожі 1769 р.” наголошував: “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинеться..., повстане велика, культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного Моря, а відтіля ген у далекий світ”. У 1841 році інший німецький учений – основоположник антропогеографії Й.-Г. Коль, який упродовж 1837–1838 рр. проїхав майже усією Україною, у своїй праці теж зробив оптимістичний висновок про її майбутнє: “Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, проте неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилює Україна роздerta поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з’явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу”. А український мислитель і науковець І. Лисяк-Рудницький (1919–1984) у другій половині XX ст. визначав геополітичну функцію України таким чином: “Україна, – розташована між світами греко-візантійської й західної культур і законний член їх обох, – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві тен денції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не вміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й козаччини

XVII століття. Проте, ... в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього”.

Розглядаючи проблеми минулого українського народу на тлі всесвітньої історії, І. Лисяк-Рудницький у 1978 р. запропонував періодизацію історії України відповідно до великих епох європейської історії: античності, середньовіччя, модерних часів. Згідно з цією схемою середньовіччя тривало від VI ст. до Люблінської унії 1569, а ранньоновітній час – до кінця XVII століття. В історії “довгого” XIX ст. учений виділяв три періоди: шляхетський – від занепаду козацької державності до 1840-х рр., народницький – від 1840-х до 1880-х рр., модерністичний – від 1890-х рр. до Першої світової війни⁵. У кожному з цих історичних епох змінювався територіальний устрій українських земель, отже, їхні назви були різними. У польсько-литовській державі білорусько-українські землі називали “Руською землею”, а їхніх жителів – “русинами”. Після Люблінської унії нарівні зі словом “Русь” уживають слово “Україна”.

У XIX столітті всіх мешканців підросійських земель України називали “малоросами”. У модерно-національному дусі слово “Україна” вживається від середини XIX століття. Термін “Русь” може використовуватися щодо середньовічної доби. Термін “русини” придатний до раннього Нового часу, а термін “українці” адекватний добі формування нації.

Найважливіші пам’ятки доби мідного та початку бронзового віку належать трипільській культурі (бл. 5400–2750 рр. до н.е.). За бронзової доби (IV–I тис. до н.е.), коли відбулися різкі зміни природно-кліматичних умов, і визначилися зони лісу, лісостепу і степу, на території України сформувалися етнокультурні зони, що відрізнялися за типом господарювання. Найбільшого розвитку культури бронзи набули в Степу, Прикарпатті, Закарпатті.

Найдавнішим народом, який жив на території України та щодо якого залишилися писемні згадки, є кіммерійці (перша половина IX – початок VII ст. до н.е.). Вони були войовничими кочовиками, які населяли степове Причорномор’я, але в VII ст. їх витіснили скіфи на територію Малої Азії.^{Із}

розкладом родово-племінного ладу у скіфів зростало майнове розшарування, набували розвитку рабовласницькі відносини. Відомості про сарматів, які з'явилися на теренах України з 2 ст. до н.е., містяться в “Історії” Полібія (бл. 201–120 рр. до н.е.).

У Північному Причорномор'ї розвивалася історія античної цивілізації. Період грецької колонізації тривав із другої половини VII до середини I ст. до н.е. (античні міста Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес та Боспорська держава й міста Нижнього Подністров'я – Ніконій, Тірас тощо). Римський період (найстабільніший) у історії античних міст-держав припадає на середину I ст. до н.е. – 70-ті рр. II ст. н.е. Тут були представлені демократичні й аристократичні республіки як форми правління. Переселенці активно налагоджували торгівельні відносини з населенням Північного Причорномор'я. Ці міжцивілізаційні взаємини було продовжено у зв'язках Київської Русі та Візантії.

Велике розселення слов'ян у V–VII ст. дало поштовх процесам етногенезу сучасних слов'янських народів. Наукові дослідження дають можливість локалізувати ареал походження східних слов'ян між балтами, германцями та іранцями. Відомі дунайська, прикарпатська, вісло-дніпровська, вісло-одерська, одеро-дніпровська теорії походження слов'ян. М. Грушевський уважав антів “предками українського народу”. VI–VIII ст. позначилися формуванням великих слов'янських племінних об'єднань Центрально-Східної Європи. У цей період спостерігається масштабна слов'янська колонізація на європейських теренах. VII–X ст. визначаються глибокою реорганізацією слов'янського світу, і найзнаменнішою віхою того часу стало виникнення слов'янських держав, причому державотворчі процеси в історії слов'ян корелюються із західноєвропейськими процесами IX–X ст. Теза Грушевського, що творцями Києво-Руської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу – сьогодні підтверджується археологічними даними.

Отже, територія України стала ареною багатьох подій “великого переселення” народів, включно з готами, гунами, аварами та ін. Прокопій Кесарійський згадував, що анти і склавини мали спільну мову, релігію, звичаї. Нестор-литописець описав розселення 14 слов'янських племен. Вторгнення й розселення угрів-мадьяр із регіону Південного Приуралля до Тисо-Дунайської низовини наприкінці IX ст., під час якого здійснювалися безпосередні контакти кочових племен із землеробським населенням Наддніпрянщини, Києва, Галича, Карпат тощо, по суті розділило західних і східних слов'ян. Водночас, як засвідчують історичні джерела та дослідження, місцеве слов'янське населення – русини, які перебували на вищому рівні соціальної і політичної зрілості, ніж мадяри-кочовики, сприяли становленню угорського феодального суспільства й виникненню ранньофеодальної Угорської держави на чолі з династією Арпадів і впродовж багатьох століть відігравали важливу роль у історії Угорського королівства, яке претендувало на контроль над землями Дунайської низовини Карпатського регіону, заселеними переважно слов'янами. Уже вождь угорців Арпад запросив багатьох карпатських русинів на військову службу. Згодом і угорські королі, починаючи з Андрія, який близько 1046 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Володислав, Коломан, Бейла IV, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть державних функцій, а при дворі угорських королів послуговувалися, окрім латини, також старослов'янською мовою.

І сьогодні триває започаткована в XVIII ст. дискусія “норманістів” (Г.-З. Байєр, І.-Ф. Міллер, Ф.-Г. Штрубе де Пірмонт, А.-Л. Шлецер та ін.) та “антинорманістів” (М. Ломоносов, М. Костомаров та ін.) щодо походження

“Русі” й ролі у становленні давньоруської державності варягів – вихідців зі Скандинавії, зокрема династії Рюриковичів. Проте незаперечним є те, що народження Давньоруської держави – Київської Русі – як видатного явища європейської середньовічної історії та першого періоду історії української державності відбулося під визначальним впливом візантійської цивілізації. Саме зі становленням і розвитком Київської Русі пов’язані дипломатичні традиції на українських землях. 527 р. київський князь Кий здійснив візит до Константинополя, який вважається першим відомим в історії візитом у дипломатичній практиці княжої доби, а перший договір Київської Русі з Візантією, так званий “договір миру й любові”, був укладений у 860 р.

Утворення держави Рюриковичів під назвою “Русь” певним чином посприяло політичній консолідації різних слов’янських племінних союзів-князівств і навіть неслов’янських племінних груп. Присутність варягів-русів надала імпульс для державно-політичного розвитку східних слов’ян. Русь ствердилася, зокрема, на торговельному шляху “з варяг у греки”. Цей шлях контролювали нормани-варяги, військова сила яких прислужилася при формуванні давньоруської державності. Слід зазначити, що великий вплив нормани-варяги мали на низку інших країн Європи (Франція, Англія, Італія, Ірландія тощо). Вони сприяли активізації політичного життя на Русі та вступили в конкуренцію з Хозарським каганатом. Розвивалася торгівля з Болгарським царством, Хозарією, Візантійською імперією, німецькими землями тощо. Матеріали археологічних розкопок і літописні джерела свідчать, наприклад, про активні торговельні зв’язки між Руссю і Першим Болгарським царством. Зокрема, стародавні літописи, описуючи відомий торговельний шлях “із варяг у греки”, оповідають, що він проходив болгарською територією й закінчувався в Месемврії (нинішній болгарський Несебр), та що болгари доброзичливо ставилися до давньоруських купців і мандрівників у Варні, Конопі та інших портах і населених пунктах Болгарії. А в митному статуті Східної марки, виданому в містечку Раффельштеттен між 904–906 рр., із посиланням на порядки, які існували до 876 р., йдеться про дозвіл руським торговим людям торгувати воском, кіньми та іншими товарами й виробами в низці міст Баварії.

Концепція давньоруської народності, що, на думку радянських істориків, сформувалася на базі східнослов’янських племен Київської Русі, має потужне політико-ідеологічне нашарування. У радянській історіографії норманська теорія проголошувалася науково неспроможною й політично ворожою, адже вона заперечувала здатність слов’янських народів до самостійного державотворення. З іншого боку, за доби раннього середньовіччя “варязький чинник” був не менш важливим для формування державності в західноєвропейських народів. У 860 р. відбувся похід київських князів Аскольда й Діра на Константинополь. У 882 р. владу в Києві захопив варязький воєначальник Олег. Правління князя Олега припадає на 882–912 рр. Візантія вабила його як багата імперія. У 907 р. варязько-слов’янські військові з’єднання здійснили успішний похід на Візантію, що на певний час забезпечило безмитну торгівлю з Константинополем, про що свідчать русько-візантійські договори початку X ст., які стали першими відомими науці міжнародно-правовими актами Давньоруської держави.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика Ігор, який князував у 912–945 рр. Він підкорив древлян, уличів, але й загинув у спробі додаткового обкладання даниною підкорених древлян. Руси в союзі з печенігами здійснили у 944 рр. похід на Візантію. Після загибелі від рук древлян Ігоря державу очолила його дружина Ольга (945–964). Вона регламентувала повинності залежного населення та частково зняла соціальну напругу. У 946 або 957 році княгиня Ольга здійснила візит до Константинополя, де прийняла в Соборі Св. Софії християнство. Імператор Священної Римської імперії Оттон I у

961 році направив із релігійною місією на Русь Адальберта Магдебурзького. У 964–972 рр. князував син Ігоря – Святослав. Він здійснював активну завойовницьку політику. Згідно з “Повістю временних літ”, Святослав у 965 р. розгромив Хозарський каганат. Розгром Хозарії відкрив шлях східним народам на Русь. У 967–968 рр. на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки Святослав здійснив похід у Болгарію, захопивши велику кількість міст на узбережжі Дунаю. У 969 р. Святослав вирушив у похід проти Візантії, унаслідок оточення руського війська в Доростолі мусив піти на укладення мирного договору (971). На зворотному шляху його вбив печенізький хан Куря. У 977 р. між синами Святослава – Ярополком, Олегом та Володимиром – розгорнулася боротьба за владу. Залучивши варязькі зағони, перемогу здобув Володимир. За його князювання у 978–1015 рр. Давньоруська держава суттєво збільшила свою територію, хоча кордони й залишалися “рухливими”.

У 988 р. відбувся цивілізаційний вибір київського князя Володимира Великого, який запровадив християнство як державну релігію. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою фігурою, ніж патріарх. Християнство поширювалося від центру на периферію вздовж річок і торговельних шляхів, що дало можливість включити місцеву історію до історії християнського світу. Київська Русь увійшла в когорту європейських християнських держав.

У самому акті хрещення Русі, як і в розповсюдженні християнства до і після нього, брали участь болгарські проповідники (у Болгарії утвердження християнства розпочалося раніше – у 864 р., практично водночас зі створенням слов’янської абетки болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм). “На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.), – писав із цього приводу відомий учений-славіст М. С. Державін, – руські слов’яни вже мали в розпорядженні всі необхідні книги для культу спорідненою для них болгарською мовою, а також й інші твори славетної болгарської писемності X ст.”.

Запровадження християнства як державної релігії сприяло поглибленню політичних і культурних зв’язків Київської Русі з європейським світом. Прилучення до світової християнської культури відбувалося через болгарські, грецькі, сербські книги. Зокрема, сприятливий вплив болгарської писемності й культури на культурний розвиток Київської Русі чітко простежується протягом не одного століття. Чимало книг не лише християнського культу, але й загальних наукових знань переписувалися з грецької на церковно-слов’янську мову саме болгарськими просвітниками. У давньоруських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр, де викладали болгарські монахи-просвітники. Русько-болгарські культурні взаємовпливи проявлялися також у галузі мистецтва, насамперед в архітектурі, живописі, церковно-співочому мистецтві, у художньому ремеслі й народній творчості загалом, у побуті тощо. Про це свідчать не лише дані археологічних розкопок, але й пам’ятки стародавньої культури України й Болгарії, що збереглися до наших днів. Багато спільних рис у будівництві та внутрішньому художньому оформленні можна виявити, наприклад, у таких славетних будовах культової архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, церковно-соборний ансамбль Києво-Печерської лаври в Києві та Боянська церква в Софії, церква сорока мучеників у Тирново, Церква Христа Пантократора в Несебрі та ін. Іконопис на Русі, своєю чергою, наслідував візантійські зразки.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 24. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. – 220 с.

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 24. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2020. – 220 p.

Головний редактор
Леся Алексієвець

Відповідальний секретар
Ірина Федорів

Макетування та верстка
Степан Прийдун

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 14. 01. 2020 р. Підписано до друку 28. 01. 2020 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 19,38.
Замовлення 178. Тираж 150 прим.

Виготувач:
ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7
тел. (0352) 40-08-12 (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.